

2003/1
XVIII. évf.

AETAS

FILIPPOV SZERGEJ

A politikai gondolkodás története
Oroszországban

SZILI SÁNDOR

Az „eurázsiai” történeti paradigma

HALÁSZ IVÁN

A „Fehér Eszme” és a „Fehér Gárda”

SASHALMI ENDRE

A moszkvai hatalomfelfogás elemei és
nyugati hatások „Avraamij szerzetes füzetében”

N. M. KARAZIN

A régi és Új Oroszországról,
politikai és polgári vonatkozásaiban

NICHOLAS RIASANOVSKY

Oroszország helye Euráziában

SZABÓ TÜNDE

In memoriam Jurij Lotman

Következő számunk tartalmából

İDRIS BOSTAN

A szultáni ágyúöntő műhelyben (tophâne-i âmire) folyó tevékenység a 16. század elején

FERIDUN M. EMECEN

UGRAI JÁNOS

Egy 18. század végi deákzendülés nyomában

VÁRKONYI GÁBOR

Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában (1593–1598)

ZOMBORI ISTVÁN

Az 1532-es török hadjárat és V. Károly

HADNAGY SZABOLCS–PAPP SÁNDOR

Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben

2003/1

XVIII. évfolyam

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

TÓTH SZERGEJ

A kiadvány
Fund for Central and East European Book Projects,

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Szegedért Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(mb. főszerkesztő)

GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

BENKES RÉKA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

- FILIPPOV SZERGEJ
A politikai gondolkodás története Oroszországban. Karamzin a régi és új Oroszországról 5
- SZILI SÁNDOR
Az „eurázsiai” történeti paradigma 33
- HALÁSZ IVÁN
A „Fehér Eszme” és a „Fehér Gárda”. Az orosz fehérgárdista mozgalom ideológiája és szervezetei 54
- SASHALMI ENDRE
Útban egy új hatalmi ideológia felé. A moszkvai hatalomfelfogás elemei és nyugati hatások „Avraamij szerzetes füzeteiben” (1696) 78

Forrásközlés

- Egy méltatlanul elfelejtett tanulmány rövid története. (*Filippov Szergej*) 94
- N. M. KARAMZIN
A régi és Új Oroszországról, politikai és polgári vonatkozásai-
ban. (A jegyzeteket összeállította: *Filippov Szergej*. Fordította:
Szabó Tünde) 96

Elmélet és módszer

- SZABÓ TÜNDE
A gondolkodó világ modellje. In memoriam Jurij Lotman 113
- MAJTÉNYI GYÖRGY
„Ön-fejűség” – a „másik” Németország történelme 142
- ALF LÜDTKE
Anyagiség, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsge-
schichte” perspektíváiról. (Fordította: *Bogdanov Edit–Rostás Pé-
ter*) 149

Műhely

- NICHOLAS RIASANOVSKY
Oroszország helye Euráziában. Történeti és historiográfiai váz-
lat. (Fordította: *Juhász Borbála*) 159

Figyelő

- Huszadik századi román spiritualitás.
(*Ioanichie Bălan: A moldvai szerzetesek élete Fordította: Korányi Má-
ria és Pikler Mihály Budapest, Odigitria Kiadó – Osiris Kiadó, 2002.
144.*)
- MIKLÓS PÉTER 168

<p>Átértékelt és újraírt történelem: A finn–szovjet „téli háború”. <i>(Zimnyaja vojna 1939–1940. Knyiga pervaja: Polityicseskaja isztorija. [otv. red.: Rzsesevszkij, O. A. – Vehviläinen, O.] Nauka, Moszkva 1999. 381.)</i></p>	
GOMBOS JÓZSEF	171
<p>Scientia sexualis. <i>(Kenneth James Dover: Görög homoszexualitás. Fordította: Dupcsik Csaba. Budapest, Osiris, 2001. 282. 77 oldal fekete-fehér képmelléklettel.)</i></p>	
JÁSZAY TAMÁS	178
<p>Széchenyi életmű – CD-n. Gróf Széchenyi István minden írása. <i>(CD kiadvány. Logod Bt. Budapest, 2001.)</i></p>	
PAP JÓZSEF	188
<p>Olasz monográfia a magyar történelemről. <i>(Adriano Papo – Gizella Nemeth Papo: Storia e cultura dell’Ungheria. [Dalla preistoria del bacino carpatodanubiano all’Ungheria dei giorni nostri] Soveria Mannelli [Catanzaro], Rubbettino Editore, 2000. 545.)</i></p>	
SULYOK HEDVIG	191
<p>Hitler Európája. <i>(István Deák: Essays on Hitler’s Europe. University of Nebraska Press, Lincoln/London, 2001.)</i></p>	
VAJDA MIHÁLY	194
<p>Egy hézagpótló bibliográfia. <i>(Káprály Mihály: Kárpátaljai Tudományos Társaság. Kiadványok: 1941–1944. Nyíregyháza, 2002. 170. [orosz és ruszin nyelven, részben magyar fordításokkal])</i></p>	
KOCSIS MIHÁLY	200
Számunk szerzői	203
Beérkezett könyvek	204

A politikai gondolkodás kezdetei Oroszországban

Karamzin a régi és az új Oroszországról

I. Bevezetés

Előfordul,¹ hogy egy ember életrajza pontosan tükrözi azokat a kulturális folyamatokat, jelentős változásokat, melyek meghatározzák az ország és a társadalom egészének fejlődését. Ez N. M. Karamzin életrajzára is igaz. Karamzin 1766. december 1-jén született, egy olyan vidéki nemesi családban, mely krími tatár nemzetségtől eredeztette magát, s melynek egyik tagja, egy Szemjon Karamzin nevű nemes, Rettegott Iván szolgálatában állt. Karamzin származása arra a fontos periódusra emlékeztet, amikor is – az Arany Horda összeomlása után – sok tatár család állt be a szomszédos győztesek szolgálatába, s vált orosz nemzetségek alapítójává. Ezen áttelepülők távoli leszármazottai között sok híres, 18–19. századi, orosz író és gondolkodót találunk, például Gyerzsavint, az Akszakovokat, a Kirejevskij testvéreket, Turgenyevet, Tjutcsjevet, Csaadajevet és másokat. Ha Karamzint családfája a Moszkvai Ruszhoz kötötte, akkor életútja elválaszthatatlan a péteri, pétervári Oroszország sorsától, intellektuális arculata a Nagy Péter uralkodása alatt megkezdődött mély változások atmoszférájában alakult ki, sokoldalú munkássága pedig, a nyugati kultúra alapos és tudatos oroszországi befogadását, az új orosz kultúra létrejöttét segítette elő – melynek sajátossága az óorosz tradíciók és a nyugatról jövő modernizáció impulzusainak egyesítésében állt.

Karamzin a szülői házban korán megtanult olvasni, s hamarosan minden nehézség nélkül olvasta az egyházi könyveket. Az Aiszóposz állatmeséivel való megismerkedés a fiú figyelmét a világi irodalom felé fordította, ezután valósággal rávetette magát az édesanyja által összegyűjtött regényekre, és így az olvasás szenvedélyévé vált. A tizenkét esztendő Karamzint az újonnan alapított Moszkvai Egyetem professzorának, Schadennek internátusába adták be, mely a moszkvai – a '40-es, '50-es években megjelenő – magániskolák egyike volt. Ebben az internátusban körülbelül három évet töltött el, és eközben az utolsó két évben a Moszkvai Egyetem előadásait is hallgatta. Ezekben az időkben az idegennyelv-oktatás mind az otthoni, mind az iskolai taníttatás erőssége volt. Az idegen nyelveket Karamzin a külföldiekkel való közvetlen érintkezés, a nyugati irodalom és külföldi újságok olvasása és irodalmi fordítások készítése során sajátította el. A moszkvai internátusban tökéletesítette francia és német nyelvtudását (ezeket a nyelveket még Szimbirszkben kezdte el tanulni). A franciául és németül való folyékony társalgás nem számított ritkaságnak a korabeli nemesi társadalomban, de Karamzin olvasott még görögül, latinul, angolul, olaszul és lengyelül is. Egy 1786-ban kelt levelében arról írt, hogy különösen szerette a német nyelvet,² ami nem volt megszokott a katalini időkben, amikor a francia hatás már egyértelműen háttérbe szorította a század elejétől uralkodó német befolyást.

¹ Köszönetet mondok Erdős Annának és Filippov Gábornak, akik részt vettek a cikk magyar nyelvű változatának előkészítésében.

² Karamzin, N. M.: *Piszma russzkoگو putyesesztvennyika*. Leningrád, 1984. (a továbbiakban: Karamzin 1984.) 465.

Ugyanakkor az oktatás a nemes számára csupán felkészítés volt fő feladatára, az állami szolgálat teljesítésére. I. Péter a nemesekből szakembereket képeztetett, és jelentős kiváltságokat adott nekik a kötelező és élethossziglani állami szolgálat – vagyis, a kor elképzelésének megfelelően, „a köz javáról és gyarapodásáról” való gondoskodás – fejében. A 18. század második felében a nemesség jogilag felszabadult a reformer által ráerőlt kötelező állami szolgálat alól, de a nemes rendi öntudatában az állami, kiváltképp a katonai szolgálat a legmagasabb érték maradt. Így például azok a nemesek, akik a szolgálatból visszavonultak birtokaikra, a gazdálkodás mellett részt vettek a II. Katalin által létrehozott járási és kormányzósági nemesi gyűlések munkájában is. Karamzin az átlagos fiatal nemes újtját járta: 15 éves korában katonai szolgálatba – a Preobrazsenszkij gárdaezredbe – lépett, amelybe – a kor íratlan szabályainak megfelelően – már gyermekkorától be volt jegyezve, így növelve a szolgálati idő hosszát. Azonban kevesebb, mint három év elteltével – valószínűleg a hiányos anyagi háttér miatt, mely nem tette lehetővé az elit gárdaezredben való szolgálat költségeinek fedezését – le kellett szerelnie. Később maga Karamzin úgy emlékezett vissza, azért hagyta ott a katonai szolgálatot, hogy teljes egészében a tudománynak és az irodalomnak szentelhesse magát.³ Mindenesetre apja halála után Karamzin elhagyta a gárdát, és soha többé nem tért vissza az állami szolgálatba, habár jóval később I. Sándor több ízben is igen előnyös hivatalokat ajánlott fel neki. Az ilyen hozzáállás igen szokatlan volt ebben az időben. Ju. M. Lotman nem minden alap nélkül látta ebben Karamzin harcat azért, hogy mindenki saját maga határozhassa meg foglalkozásának nemét.⁴ Hozzáteszem, hogy amíg korábban a közfelfogás azonosította az állami szolgálatot a társadalom szolgálatával, addig Karamzin már különbséget tett a kettő között: úgy vélte, hogy privát tudomány és irodalmi tevékenységgel is hasznot hozhat az emberek számára.

2. A moszkvai szabadkőművesek között

A leendő írónak és történésznek ezek a törekvései összhangban álltak azon szellemi mozgalom céljaival, amellyel Karamzin szülőföldjére való visszatérésekor ismerkedett meg. Karamzin Szimbirszkben kezdett el érdeklődni egy, a korabeli nyugati kultúrában népszerű mozgalom iránt, és végül szabadkőműves lett. Oroszországban a szabadkőművesség a 18. század 30-as éveiben jelent meg, majd Erzsébet uralkodása alatt mint divatos újdonság kezdte meg terjedését, amelyért azonban nem igazán lelkesedtek az orosz nemesek. A szabadkőművesség népszerűsége a 70-es–80-as években nőtt meg, amikor – nem utolsósorban II. Katalin személyes példájának köszönhetően – az orosz társadalomban jelentősen megélnkült az európai irodalmi, filozófiai és vallási irányzatok iránti érdeklődés.

Éppen ebben az időben, főként a francia forradalmat megelőző 30–40 esztendőben alakult ki gyors ütemben a nyugati típusú „kulturális infrastruktúra”, és ami a legfontosabb, az orosz társadalomban megjelent egy nagyon kis létszámú réteg, amelynek tagjai nemcsak a francia vagy a német könyvpiac újdonságait ismerték, hanem képesek voltak a felvilágosodás eszméinek kritikai elemzésére és azoknak az orosz viszonyokkal való összevetésére is. A katalini korszak jellegzetes figurájává vált az ún. „voltairiánus”, az előítéletektől mentes gondolkodó, aki hitt a vallási toleranciában, az ész mindenhatóságában, a visszafordíthatatlan haladásban, az ember és a társadalom fokozatos tökéletesedésében. Az orosz „voltairiánusok” egy szerfelett összetett csoportot alkottak, amely egyszerre foglalta magába mindazokat az embereket, akik a „voltairianizmusban” a soron következő nyugati divatot látták és azokat is, akik az új filozófia lelkes tisztelői voltak és komolyan

³ Szipovszkij, V. V.: N. M. Karamzin, avtor „Piszem russzkogo putyesesztvennyika”. Szankt-Petyerburg, 1899. (a továbbiakban: Szipovszkij) 41.

⁴ Lotman, Ju. M.: Roman A. Sz. Puskina „Jevgenij Anyegin”. Kommentarij. Leningrád, 1980. 51.

kívánták az új eszmék megvalósulását. De nem szabad megfeledkezni az „állami voltairianizmusról” sem, mivel ezt az új irányzatot maga Katalin inspirálta, aki Montesquieu, Voltaire és Diderot tanítványának vallotta magát.

A 18. századi orosz szellemi élet ellentétes pólusát a „tradicionalisták” alkották, akik – saját európaias megjelenésük ellenére – többé-kevésbé szigorúan ragaszkodtak az orosz vallási hagyományokhoz, és rosszállással tekintettek a terjedő vallási közönyre, mely a határokon túlról szüremlett be az országba. E két szellemi irányzat, az „istentagadó voltairianizmus” és a hagyományos orosz pravoszláv vallásosság mellett terjedt el a szabadkőművesség. Ezt az új szellemi irányzatot az ember lelki életére való figyelem jellemezte, és ezzel, valamint – az orosz emberhez közelálló – vallásosságával vonzotta magához az embereket. Ez azonban már az „értelem által megtisztított”⁵ vallásosság volt, mely nem utasította el a felvilágosodás eszmevilágát. Az orosz szabadkőművességben helye volt a misztikának, az erkölcsi öntökéletesítésnek, a tudás terjesztésének és a rászorultak érdekében végzett karitatív tevékenységnek is. A szabadkőműves páholyok mindenki – a valósággal elégedetlen emberek, a „züllött, az élettől kimerült férfiak, a hétköznapok sivárságával elégedetlen idealista aszkéták, a tudást szomjazó és a szellemi fényt kereső emberek, valamint a tiszta lelkű fiatalok, és a kifulladás voltairianusok”⁶ – előtt nyitva álltak.

1785-ben Karamzin Moszkvába költözött, és ahhoz a szabadkőműves körhöz csatlakozott, amelyet a híres író-újságíró és könyvkiadó, N. I. Novikov vezetett. Sok év elteltével Karamzin „keresztény misztikusoknak” nevezte a moszkvai szabadkőműves kör tagjait, akik „értelmezték a természetet és az embert, elrejtett értelmet kerestek az Ó- és az Újszövetségben, magasztalták az ősi hagyományokat, lenézték az iskolai tudást és így tovább; ugyanakkor tanítványaiktól megkövetelték az igaz keresztényi erőnyeket, nem avatkoztak bele a politikába és kötelező törvénynek tekintették az uralkodó iránti hűséget. (...) Misztikával és rejtélyekkel teli, szabadkőműves kiadású könyvek jelentek meg. Ezzel egy időben Novikov és barátai saját költségükön szegény fiatalembereket neveltek, iskolákban és egyetemeken taníttatták őket; és általában véve, nem kevés pénzt költöttek jótékonykodásra”.⁷ Karamzin jól írta körül a misztikának, a felvilágosodásnak és a jótékonykodásnak ezt az egyvelegét, amely a moszkvai szabadkőműveseket jellemezte. Novikovot Karamzin közvetlen előfutárának tekinthetjük abban az értelemben, hogy az ilyenfajta tevékenységet az állami szolgálatnál nem kevésbé fontosnak tartotta. „Novikov személyében – írja V. O. Kljucsevszkij – az orosz szolgálaton kívüli nemes alighanem először lépett úgy, tollal és könyvvel a haza szolgálatába, mint ahogy azt ősei lóval és karddal tették”.⁸ Novikov, mint ahogy sok kortársa is, szilárdan hitte, hogy a tudás terjesztése a szellemi önképzéssel összekapcsolva a szociális problémák fokozatos megoldásának legfontosabb eszköze. Nem véletlen, hogy az ő nevével függ össze az 1780-as évek könyvkiadásának felvirágzása. Emellett Novikov kereskedői tehetséggel is meg volt áldva, valószínűleg ő volt a 18. századi Oroszország első sikeres „kulturális vállalkozója”. Karamzin azt írta róla, hogy „úgy kereskedett a könyvekkel, mint egy gazdag holland, vagy angol kereskedő kereskedik birtokának terményeivel: vagyis ésszel, találmányossággal, előrelátó megfontoltsággal”.⁹ Novikov és elvbarátai anyagi megfontolások alapján kezdték meg a szabadkőművességtől független – s később az olvasók széles körében sikereknek örvendő – könyvek és újságok tömeges kiadását.

⁵ Miljukov, P. N.: *Ocserki po russzkoj kulturi*. Tom 3. Moszkva, 1995. 346.

⁶ Szipovszkij 2. (prilozsenyija).

⁷ Karamzin, N. M.: *Zapiszka o N. I. Novikove*. In: Karamzin, N. M.: *Izbrannije sztyatyji i pizma*. Moszkva, 1982. (a továbbiakban: Karamzin 1982.) 139–140.

⁸ Kljucsevszkij, V. O.: *Vozspominanyije o N. I. Novikove i jevo vremeni*. In: Kljucsevszkij, V. O.: *Szocsinyenyija v gjevjatyi tomah*. Tom IX. Moszkva, 1990. 40.

⁹ Karamzin, N. M.: *O knyiznoj torgovle i ljubvi k cstenyiju v Rosszii*. In: Karamzin 1982. 98.

Ebben a munkában vett részt Karamzin is, akit sem ekkor, sem pedig később nem vonzott a misztika, viszont rendkívül érdekelték a vallási és erkölcsi problémák, kiváltképp pedig az irodalmi tevékenység. 1786 és 1787 között egy kétkötetes, erkölcsi és vallásos tartalmú könyvet (*Beszélgetések Istennel*) fordított le német nyelvről. Később, az 1787–1789-es években is folytatott ilyen típusú fordítói munkát, de részt vett még a Novikov által alapított, gyermekekhez szóló, *A szívnek és értelemnek szánt gyermekolvasmányok*¹⁰ című folyóirat kiadásában is, amelyben nemcsak fordításai (ideértve az általa különösen kedvelt egyik Shakespeare drámát, a *Julius Caesart*), de első költeményei és első kisregénye, a *Jevgenyij és Júlia* is megjelentek.

A Moszkvában eltöltött négy év az olvasásnak, a nyugat-európai irodalom intenzív tanulmányozásának ideje is volt, ekkoriban alakultak ki Karamzin irodalmi stílusának és ízlésének alapjai. Moszkvai barátja, A. M. Kutuzov hatására Karamzin az angol írók, S. Richardson, H. Fielding, O. Goldsmith felé fordult, ugyanakkor legkedvesebb írójává vált és az is maradt hosszú időre a „páratlan” L. Sterne, aki megdöbbentő képességgel tudta „két szóval megremegtetni szíveink legfinomabb húrjait”. Későbbi, franciaországi és angliai utazásainak során Karamzin gyakran emlegette a „gyengéd” Sterne-t és annak irodalmi hőseit. Calais-ba érve az orosz utazó első kérése az volt, hogy mutassák meg neki „azt a szobát, amelyben Lawrence Sterne lakott”.¹¹ Karamzin, mint több kortársa, nagy tisztelője volt Voltaire-nek (benne leginkább a nevetetés képességét és a vallási türelem védelmét értékelte) és a „halhatatlan” J. J. Rousseau-nak, akinek *Új Héloïse* című könyvével – mely nagy hatást gyakorolt Karamzin szentimentális kisregényeire, beleértve a híressé vált *Szegény Lizát*¹² is – Lausanne környékén sétált az orosz utazó. Figyelembe véve a fiatal Karamzin és a novikovai csoport különös érdeklődését a német kultúra iránt, nem csodálkozhatunk azon, hogy Karamzin oly kitűnően ismerte a német és a svájci irodalmat. Már az 1786-os évben levelezésbe kezdett J. K. Lavater zürichi protestáns lelkésszel, íróval és filozófussal, németországi utazása során pedig meglátogatta Kantot, Herdert, Wielandot és a német szellemi élet más hírességeit is, akikkel szerényen és tisztelettudóan beszélt, ahogy egy olyan fiatalemberhez illett, aki messziről, s a nyugat-európai ember számára sokban rejtélyes országból származott, de aki emellett – úgy tűnt – jól kiismerte magát beszélgetőpartnereinek tevékenysége és a nyugati szellemi irányzatok között, s képes volt az őt érdeklő kérdésekre terelni a beszélgetést.

Nem állnak rendelkezésünkre olyan adatok, amelyek alapján pontosan meghatározhatnánk, hogy mikor és miért döntött Karamzin a nyugat-európai utazás mellett, de tulajdonképpen nem szükséges az utazás okait kutatni, hiszen eddigre az orosz, legfőképpen a fővárosi nemesség körében már szokássá vált a külföldre való utazás. A péteri Oroszország művelt fiatalja pontosan úgy álmódozott az európai civilizáció „szent helyeinek” meglátogatásáról – amelyeket nem a Bibliából, vagy a hagiográfiai írásokból, hanem a történelmi könyvekből és a divatos regényekből ismert –, ahogy a Péter előtti orosz ember álmódozott a Palesztina és Bizánc szent helyeihez való elzarándoklásról. Ilyen utazásra készült Karamzin is. Azonban valószínűleg léteztek olyan körülmények, amelyek meggyorsították ennek a tervnek a megvalósítását. 1788-ra a fiatal író fokozatosan eltávolodott a szabadkőműveségtől. A 80-as évek második felében a moszkvai szabadkőművesek a hatalmi szervek egyre fokozódó gyanakvása és szigorodó felügyelete által teremtett légkörben tevékenykedtek. A kormányzat gyanakvását az váltotta ki, hogy a novikovai kör a hivatalos szférától független, önálló csoport volt, amely időnként ott ért el sikereket, ahol a kormány erőtlenség és nehézkesség bizonyult (így például az 1787-es éhség idején Novikov magánemberektől be-

¹⁰ „Gyetszkoje cstyenije dlja szerdca i razuma.”

¹¹ Karamzin, N. M.: Szocsinyenyija v dvuh tomah. Tom 2. Leningrád, 1984. (a továbbiakban: Karamzin 1984a) 37.; Karamzin 1984. 208., 272., 363., 323.

¹² Karamzin 1984. 158–160., 149–153.

folyt adományokból kenyérosztást szervezett Moszkvában és még körülbelül 100 Moszkva környéki faluban). Ennek következtében a társadalomban egyre erősödött az első orosz „civil szerveződés” iránt érzett szimpátia. A hatalom a szabadkőművességben a maga nevében nem kívánt vetélytársat látott annak aktív, hasznos és jól megszervezett tevékenysége miatt.

Másfelől a tekintélyes szabadkőműves, I. V. Lopuhin szenátor visszaemlékezése szerint többen is kifogásolták a „társaságnak és annak üléseinek titkosságát. Miért kéne titokban jót tenni? – kérdezték.”¹³ Az első üldöztetések 1786-ban érték utol a szabadkőműveseket, néhány páholyt bezárattak, a tagok leveleit felbontották a postahivatalokban. De a szabadkőműves páholyokat körüllegő titokzatosság nem csak a kormányzat ellenszenvét váltotta ki. A ránk maradt adatok tanúsága szerint Karamzin utazásának küszöbén szakított a szabadkőművesekkel, mert nem értett egyet azzal, hogy „a szabadkőműves filozófia alapját képző igazság kereséséhez valamiféle titokzatosságra van szükség”. Továbbá Karamzin valószínűleg erre az időre már többre értékelte a művészet nevelő erejét az erkölcsi tanítások hatásánál. Végül pedig ránk maradt egy, igaz eléggé homályos visszaemlékezés is, miszerint Karamzin egy számunkra ismeretlen emberrel került személyes vitába, ami siettetette a már eltervezett utazást.¹⁴ 1789. május 18-án Karamzin megkezdte közel 13 hónapig tartó külföldi körútját.

3. A titokzatos utazó

Karamzin Oroszországot elhagyva ellátogatott Németországba, Svájcba, Franciaországba, Angliába és végül Pétervárra 1790. július 15-én tért vissza. Erről az utazásáról kevés hivatalos adat áll a kutatók rendelkezésére, a legfőbb forrást *Az orosz utazó levelei* című könyv jelenti, mely írói hírnevet szerzett számára. Erre a könyvre azonban nem szabad úgy tekinteni, mint egy az utazásról szóló tényszerű jelentésre, összetett szövege a kutatótól nagy körültekintést követel meg. V. V. Szipovszkij még a 19. század végén kimutatta, hogy Karamzin könyve nem az utazás során keletkezett levelek gyűjteménye, ezzel szemben azt feltételezte, hogy az út során Karamzin „kis papírfecnikre, ceruzával írt”, alkalmi feljegyzéseket készített, egyfajta naplót vezetett, amely aztán a későbbi könyv alapjául szolgált. Ez a napló, ha létezett is, nem maradt fenn, így *Az orosz utazó leveleit* csak nyomtatásban megjelent szövege alapján ítélniük meg. Az író élete során *Az orosz utazó leveleit* hét ízben adták ki (1791 és 1820 között), és az író minden alkalommal különböző jellegű és terjedelmű változtatásokat hajtott végre a szövegen.¹⁵ Karamzin munkáját saját folyóirataiban, a *Moszkovszkij zsumalban* (1791–1792) és az *Aglajában* (1794–1795) kezdte el publikálni. Ugyanakkor a *Levelek* teljes szövege, ideértve a forradalmi Franciaország leírását is, csak 1801-ben látott napvilágot, 11 évvel az író hazatérése után.¹⁶ Ily módon a szöveg értékelése közben számolnunk kell azokkal a változásokkal, amelyek ezekben a fontos politikai eseményekkel teli időkben mentek végbe Karamzin intellektuális arculatában.

¹³ Zapiszki szenatora I. V. Lopuhina. Moszkva, 1990. 23. (a továbbiakban: Zapiszki)

¹⁴ Predtyecsenszkij, A. V.: Obscsesztvenno-polityicseszkije vzgljadi Karamzina v 1790-h godah. In: Problemi russzkovo Proszvescsenyija v lityerature 18 veka. Moszkva – Leningrád, 1961. 67.; Lotman, Ju. M.: Szotvorenyije Karamzina. Moszkva, 1985. (a továbbiakban: Lotman 1987.) 45.; Lotman, Ju. M.–Uszpenszkij, B. A.: „Pizma russzkogo putyesesztvennyika” Karamzina i ih meszto v razvityii russzkoj kulturni. (a továbbiakban: Lotman–Uszpenszkij) In: Karamzin 1984. 534–535.

¹⁵ Szipovszkij 158–237., 361.; Marczenko, N. A.: Isztorija tyekszta „Piszem russzkogo putyesesztvennyika”. In: Karamzin 1984. (a továbbiakban: Marczenko) 607–610.

¹⁶ Szipovszkij 158–237., 361.; Marczenko 604–610.

Továbbá kiderült az is, hogy Karamzin számunkra ismeretlen okokból pontatlanul írta le utazását: nem tárta fel európai tartózkodásának valamennyi epizódját, kiváltképp a párizsi látogatásával kapcsolatban. Tudjuk azt is, hogy míg a *Levelekben* szereplő utazó ősszel tér vissza hazájába (a könyvben szereplő utolsó dátum 1790 szeptembere, amikor az utazó még Londonban tartózkodott), valójában, ahogy arra már utaltunk, Karamzin július közepére már Pétervárott volt. Mindezek alapján az a feltételezés merült fel, hogy a szóban forgó mű azon túl, hogy nem valódi levelek gyűjteménye, még csak nem is átdolgozott naplóbejegyzések sora, hanem szépirodalmi alkotás. Ennek az elméletnek a kidolgozói, Ju. M. Lotman és B. A. Uszpenszkij szerint a szöveg művészisége a felhasznált anyagok tudatos kiválasztásában, „a szerző érezhetően stilizált alakjában és irodalmilag felépített szerepének kiemelésében” áll. Ez azt jelenti, hogy az „orosz utazó” – bár fel van ruházva olyan „külső tulajdonságokkal, amelyek önéletrajzi elbeszélés látszatát keltik”¹⁷ –, nem azonos Karamzinnal. Meg kell említenünk, hogy az elbeszélő kilétének problémája alapvetően fontos Karamzin egész munkásságának szempontjából; még szentimentális elbeszéléseinek, mindenekelőtt a *Szegény Liza* kapcsán is felmerülhet. Ismeretes, hogy ennek az elbeszélésnek a szövegében Karamzin elbeszélőt alkalmaz, aki alkatilag közel áll hozzá, mégsem azonos vele – ez újításnak számított az orosz irodalomban.¹⁸ Végeredményben az író és az elbeszélő, a hősök és az olvasók közötti kölcsönös viszony meghatározó a *Szegény Liza* elemzésekor.

Azonban a *Levelek* estében már sokkal összetettebb a helyzet. Míg a *Szegény Liza* elbeszélője a fikatív irodalmi alakok közé tartozik, és könnyen elkülöníthető az írótól, addig az „orosz utazó” alakja átitatódott Karamzin valódi életrajzával, kezdve azon, hogy már maga az utazás is ennek az életrajznak valódi eseménye volt, sőt Karamzin többször is beszélt utazási terveiről barátaival. Legközelebbi barátainak nevét, mint például A. A. Petrovét, A. I. Dmitrijevét, Ja. M. Lenzét, A. M. Kutuzovét és másokét, valamint életük egyes epizódjairól való megemlékezéseit az író belhelyezi a *Levelek* szövegébe. Megjelenik a könyvben az a név is („Ramsay testvér”), melyet az író még szabadkőműves barátaitól kapott (a szabadkőművesek leveleiben „lord Ramsay”-ként szerepel). 1789. december 1-jei genfi levelében (egyébként nem minden levélnek pontos a keltezése) az utazó megemlíti: „Ma múltam huszonhárom éves”¹⁹ – ez egyenes utalás Karamzin születésének pontos dátumára. Nem szabad megfélekedni arról sem, hogy bár Karamzin – különféle okok miatt – nem egészen pontosan írta le az útját, a *Levelekben* szereplő külföldi találkozásoknak többsége egészen bizonyosan megtörtént, sőt a meglátogatott „hírességek”-ről szóló beszámoló magának Karamzinnak az ízléséről és érdeklődési köréről tudósította a kortársakat. Arról nem is beszélve, hogy bár a *Levelek* első publikálásakor Karamzin csak a szerkesztő szerepében jelent meg, aki egy idegen leveleit folyóiratban adja ki, a kortársak nem különítették el a kiadott szövegeket a kiadótól, aminek következtében a szerzőre hosszú időre rátapadt az „utazó” ragadványnév. Ezért úgy tűnik, itt nem arról van szó, hogy a „külső jegyek” pusztán imitálják az önéletrajziséget, hanem arról, hogy az önéletrajziség átszövi a *Levelek* teljes szövegét. Feltételezhetjük, hogy az emlékek közötti válogatás és az utazó „stilizált alakjának” megalkotása tulajdonképpen megfelel annak a módszernek, amely sok, meghatározott idővel a leírt események után keletkezett önéletrajzi alkotásra jellemző.

A *Levelek* szövege bonyolult keveréke tisztán szépirodalmi jellegű epizódoknak, az utazás emlékeinek, önéletrajzi utalásoknak, korábban olvasott útikalauzok és városleírások részleteinek, irodalmi reminiscenciáknak, valamint esztétikai, történelmi és filozófiai értekeléseknek és véleményeknek. Ezt a többnemű anyagot nehéz lett volna az akkoriban

¹⁷ Lotman–Uszpenszkij 535–540., 541., 526., 567–573.

¹⁸ Lásd például : Toporov, V. N.: „Bednaja Liza” Karamzina. Opit procsyeniija. Moszkva, 1995. 80–89.

¹⁹ Karamzin 1984. 167.

divatos levélforma kellékei nélkül megszerkeszteni és elrendezni, hiszen ez a műfaj egyesíti a különböző időbeli és térbeli síkokat, és még a legkomolyabb témák megvitatása során is közvetlenség, spontaneitás és könnyedség benyomását kelti.²⁰ Ennek megfelelően sokkal összetettebbnek tűnik az író és az elbeszélő közötti kapcsolat is. Mindenképpen meg kell különböztetni őket, azonban úgy tűnik, hogy a köztük lévő távolság változó, akár még el is tűnhet. Gyakorlatilag, ha kimondatlanul is, minden kutató felismeri ezt – többek közt Lotman és Uszpenszkij is, akik elméletileg szigorúan elválasztják az utazót Karamzintól, de a gyakorlatban mindvégig összekeverik őket, hiszen olyan kifejezéseket használnak, mint „Karamzin leírta”, „Karamzin azt állítja”, „Karamzin arról beszél” és így tovább.²¹ Az író és az utazó közötti viszony problémája mindenekelőtt azért fontos számunkra, mert mindenképpen meg kell határoznunk, hogy más forrás híján milyen mértékben használhatjuk fel a *Levelek* szövegét akkor, amikor Karamzinnak a 18. század 90-es évek elejére jellemző világnézetét akarjuk leírni. Lotman és Uszpenszkij a szövegről a következőket mondja: „felettebb kétes forrás ahhoz, hogy ez alapján rekonstruáljuk Karamzin külföldi tartózkodásának valódi körülményeit, azonban el lehet mondani, hogy bőséges és hiteles anyagot ad ahhoz, hogy megítélhessük az adott lélektani helyzetet és az író viselkedési stílusát”.²² Úgy vélem, mindemelllett a *Levelek*ben sok olyan fontos gondolatot jegyez fel az utazó, amely az író álláspontját tükrözi. De minden egyes esetben az utazó és az író nézetbeli azonosságának vagy különbözőségének kérdését külön kell eldöntenünk, mégpedig úgy, hogy feltétlenül figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a *Levelek* második felét – amint azt már említettem – 1801-ben adták ki, amikor Karamzin nézetei a '90-es évek elejéhez képest már megváltoztak.

A külföldi utazás küszöbén álló Karamzinról hiteles források hiányában nem sokat tudunk. De annak a kevés információnak a birtokában, amelyek Karamzin életének szabadkőműves időszakából rendelkezésünkre állnak, továbbá részben az utazó által a *Levelek*ben is érintett kérdések alapján elmondhatjuk, hogy a külföldre induló Karamzin „esztéta, a természet és a szépművészetek rajongója, pszichológus, aki érdeklődik az önmegismerés iránt, szívesen foglalkozik saját érző szívével ... Nyoma sincs benne miszticizmusnak: egy olyan »bölcс fiatalember«, akinek világnézete tiszta, kiválóan és sokoldalúan képzett, jól ismeri az európai történelmet és irodalmat, a filozófiát és magába szívta a 18. század erkölcsét”.²³ Ezt a jellemzést kiegészítendő elmondhatjuk, hogy Karamzin természetesen hitt istenben – de ez a deisták hite volt, olyan isteni teremtőbe vetett hit, aki megalkotta a világ rendjét, a világot és az emberiség történetét irányító törvényeket, amelyeknek részletei azonban az emberi értelem számára felfoghatatlanok. Ezekről az általános elvektől Karamzin a későbbiek folyamán sem távolodott el. Ezzel a meggyőződéssel volt összefüggésben a fiatal Karamzinnak az emberiség visszafordíthatatlan fejlődésébe – mely az összes nemzetet a franciák által már elért civilizációs fokra emeli – vetett hite. Az ilyen elképzelés elég pontosan felel meg Condorcet gondolatának a nemzetek közötti egyenlőtlenség jövőbeni megszüntetéséről, arról a pillanatról, „amikor a nap már csak szabad, az értelmükön kívül más urat nem ismerő emberekre fog világítani”. Éppen ilyen jellegű koncepciók táplálták az orosz gondolkodók optimizmusát is, akik kiválóan ismerték azt a nagy politikai, társadalmi és kulturális különbséget, amely Oroszország és Franciaország között állt fent; ez a koncepció feltételezi – ahogy ma mondanánk – az „utolérő fejlődés” lehetőségét, hiszen

²⁰ A karamzini alkotásokban szereplő levél műfaj jelentőségét nagyon jól mutatja be Atanaszova-Szokolova munkája. L.: Atanaszova-Szokolova, D.: Piszmo kak fakt russzkoj kulturni XVIII–XIX vekov. PhD disszertáció. Budapest, 2001. 111–141.

²¹ Lotman–Uszpenszkij. 539., 544., 579. Lásd még a többségükben Lotman által összeállított jegyzeteket.

²² Lotman–Uszpenszkij 527.

²³ Szipovszkij 146.

a lemaradt népek haladása „gyorsabb és biztosabb lesz, mint a miénk, mivel készen kapnák tőlünk azt, amit mi magunk voltunk kénytelenek felfedezni...”²⁴

Paradox módon ez az állandó folyamat Oroszországban a felvilágosult uralkodók, elsősorban I. Péter kezdeményezésével függ össze. „A németek, a franciák és az angolok majd hat évszázaddal jártak előttünk, oroszok előtt – jegyzi meg az utazó – Péter erős kezével lökést adott nekünk, és mi néhány év leforgása alatt majdnem utolértük őket.” Az utazó szavait ebben az esetben bátran lehet Karamzinnak tulajdonítani, mivel az író szinte szóról szóra megismételte ugyanezt 1797 októberében, a francia emigráció *Le Spectateur du Nord*²⁵ című lapjában. Ez az elképzelése a civilizáció folyamáról és benne Oroszország helyzetéről élete végéig megmaradt. Sok évvel később, 1818. december 5-én az Oroszországi Akadémián tartott beszédében az előbbi elmélet alapján fejtette ki az orosz irodalmi nyelvnek a nyugat-európai nyelvek mintájára történő megreformálásának eszméjét: „Nagy Péter erős kezével átformálta országunkat, s a többi európaihoz tett minket hasonlatossá. A panaszok semmire sem vezetnek. A régi és az új oroszok gondolkodása között a kapcsolat örökre megszűnt. Nem akarjuk a külföldieket utánozni, de úgy írunk, ahogyan ők írnak, mert úgy élünk, ahogy ők élnek; azt olvassuk amit ők; ugyanolyan szellemi és ízlésbeli példák állnak előttünk, mint előttük; részt veszünk a népek egymáshoz való általános és kölcsönös közeledésében, amely kifejezetten műveltségük következménye.”²⁶ A minden nép számára azonos történelmi út gondolata olyan fontos volt a fiatal Karamzin számára, hogy a '90-es években feltehetően nagy megvetéssel tekintett a nemzeti múltira. Mindenesetre az utazó fent idézett gondolatmenete szerint a péteri reformok gyors sikerét éppen az magyarázza, hogy radikálisan elutasítottak mindent, ami orosz: „Nem vagyunk szakállas őseinkhez hasonlóak: jobb is! (...) Minden, mi *népi*, semmi az *emberihez* képest. A legfőbb, hogy emberek *legyünk*, nem pedig szlávok. Ami jó az embereknek, az nem lehet rossz az oroszoknak sem; és amit az angolok vagy a németek találtak ki az emberek javára és hasznára, az az *enyém*, mert *én* ember vagyok (N. M. Karamzin kiemelései – Filippov Szergej megjegyzése)”²⁷

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az egyetemességbe, az emberiség által elért eredmények általános hasznosságába vetett hit vélhetően más értelemben vonatkozik a politikai és szociális intézményekre. Az utazó egyáltalán nem „naiv”, hanem nagyon is figyelmes és mindenre tudatosan reflektáló megfigyelő, aki alaposan tanulmányozza a korabeli Európa három „modellértékű” országát: Svájcot „festői természetével, patriarchális szabadságával és jólétével”, Franciaországot, a felvilágosodás és a forradalmi megmozdulások központját, és Angliát, a Tőzsde és a Parlament országát. Karamzin úgy beszél ezekről az államokról orosz olvasóinak, hogy közben bevezeti őket az európai felvilágosodás történelmi-filozófiai és kulturológiai koncepcióiba: Svájcra Rousseau, Angliára és Franciaországra pedig Voltaire szemével tekint. Azonban, míg ez a három ország az európai gondolkodásban bizonyos mértékben szemben állt, „konkurált” egymással, addig az „orosz utazó” tudatában ezek a kulturális modellek annak az egységes európai civilizációnak különböző változatai voltak, amelynek majd Oroszország is részévé válik.²⁸ Következésképpen a kérdés végeredményben mindig az marad, hogy az európai civilizáció mely típusa szolgálhat mintául Oroszország számára és az ilyen mintakövetésnek mik a feltételei és a lehetőségei.

²⁴ Condorcet: Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története. Budapest, 1986. 245., 244.

²⁵ Karamzin 1984. 254., 453.

²⁶ Karamzin 1984a. 173.

²⁷ Karamzin 1984. 254.

²⁸ Erről részletesebben lásd: Lotman–Uspenszkij 576–580.; Lotman, Ju. M.: Igyeja isztoriccszkogo razvityija v russzkoy kulture konca 18 – nacsalo XIX sztoletyija. In: 18 vek. Szbornyik 13. Problemi isztorizma v russzkoy lityerature. Konyec 18 – nacsalo XIX v. Leningrád, 1981. 82–90.

Természetesen a „szerencsés svájciak” az utazó számára olyan egyedülálló népek tűnnek, amely számára a szabadság, a „testvéri szövetség” majdhogynem természetes állapotnak számít. A szabadság még a svájci levegőt is átítatja: „Úgy tűnik, hogy az itteni levegőben van valami felélénkítő: légzésem könnyebbé és szabadabbá vált, testem kiegyenesedett, fejem önmagától emelkedik fel, és büszkén gondolkodom emberi mivoltomra”. A svájciak megőrizték erkölcsük patriarchális egyszerűségét, amely megfelelt ennek a természetes állapotnak, életük „egy szép álom”. Az orosz utazó magával viszi a szabadság és jólét ezen eszményét, amelyet azonban más nemzetek nem érhetnek el, és amely – ahogy később kiderült – a svájciak számára sem bizonyul tartósnak. 1802-ben *Svájc bukása* (*Pagyenyije Szejcarii*) című cikkében Karamzin leírja, hogy a kis köztársaság bukását a nép erényeinek eltűnése okozta, mivel „az idők folyamán a kereskedőszellem arannyal tömte tele a ládákat, de a szívekből kiirtotta a függetlenség büszke és rendkívüli szeretetét”.²⁹

Az utazó számára egészen más, különleges, semmi máshoz nem fogható világnak tűnt Anglia, „melyet lakosainak jelleme és a népi műveltség szintje Európa egyik első államává tett”, s amelyet az utazó már gyermekkorától nagyon szeretett.³⁰ Éppen ezért igen meglepő, hogy Anglia leírásában viszonylag kevés személyes benyomással találkozunk. Ez a rész leginkább irodalmi forrásokra támaszkodik, az addig kialakult hagyományokat követi. Személyes gondolatok csak a legutolsó angliai levélben jelennek meg, amelyben az utazó számvetést végez, s gyermekkori elképzeléseit összeveti a valóságban látottakkal. „Most közelebről látom az angolokat – írja az utazó –, és igazat mondok, amikor dicsérem őket – de dicsérteim pont oly hűvösek, mint ők maguk.”³¹ Az utazó nem csalódott az angolokban, csupán átvette a helybeliek hideg józanságát, s ezzel a józansággal ítélte meg őket. Jellemükben ugyanazt a különlegességet fedezte fel, amit az angol házakban, utcákban, ételekben, amelyekről még legelső angliai leveleiben írt. A műveltség, megfontoltság és becsületesség azonban nem akadályozta meg az angolokat abban, hogy finoman önzők legyenek, és személyes haszonra való törekvésüket kereskedelmük, politikájuk és magánéletük alapjává tegyék. Éppen ebben a kontextusban ítéli meg az utazó az angolok sajátos büszkeségének tárgyát, az alkotmányukat és parlamentáris rendszerüket: „Az angolok felvilágosultak, teljes mértékben tisztában vannak azzal, hogy mi válhat igazán hasznukra, és ha valamiféle Pitt úgy gondolná, hogy nyilvánosan a köz hasznával ellentétben cselekszik, akkor okvetlenül elvesztené a parlamenti szavazatok többségét, mint varázsló a talizmánját. Így nem az alkotmány, hanem a műveltség vált az angolok igazi palládiumává. A nép karakterének megfelelően kell megalkotni minden polgári intézményt; ami Angliában jól működik, más országokban alkalmatlannak bizonyul majd.”³²

Ezt a következtetést, amely szerint a polgári intézményeket a nép karakteréhez kell igazítani, nem könnyű összeegyeztetni azzal a gondolattal, amely kimondja, hogy az emberiség fejlődésének útja egységes és az egyetemes emberi előbbre való a nemzetinél. Így hát már a *Levelekben* kirajzolódik Karamzin történelemszemléletének egyik legproblematisabb része: a nemzeti tradíciók meghatározó fontosságának az egyetemes emberi fejlődés eszméjével való összeegyeztethetőség kérdése.

Tudunk olyan orosz utazókról, akik saját szórakozásukra, mások, mint például I. Péter, mindenféle hasznos tudás megszerzéséért, mintegy diákként utazták be Európát. A harmadik típushoz tartozott Gy. I. Fonvizin, aki franciaországi leveleiben fáradhatatlanul gúnyolódott a franciákon és azok szokásain, s aki végül a következő filozofikus következtetésre jutott: „Rájöttem arra, hogy a világ minden részén sokkal több a rossz, mint a jó dolog, hogy az emberek mindenhol csak emberek, hogy mindenhol kevés az okos ember,

²⁹ Karamzin 1984. 97., 102.; Karamzin, N. M.: *Pagyenyije Szejcarii*. In Karamzin 1982. 105.

³⁰ Karamzin 1984. 327., 380.

³¹ Karamzin 1984. 380.

³² Karamzin 1984. 383.

hogy a tökfilkók csak úgy burjánzanak, vagyis, hogy a mi nációnk sem rosszabb a többinél, és hogy otthon is tudunk az igazi boldogságban gyönyörködni, anélkül, hogy idegen földön kószálnánk.”³³ Karamzin nem „könnyelmű” vagy „kiábrándult”, de nem is „tanuló”, hanem egy „józanodó”, „eszmélő” utazó alakját rajzolja meg a *Levelekben*. A nyugati civilizáció lelkes csodálójából a nyugati civilizációt józanul megítélő, annak összetettségét és sokarcúságát felismerő, az egyetemes emberi magasztalójából a nemzeti sajátosságok fontosságára felfigyelő gondolkodóvá válik. Ez a változás mintha előre jelezte volna Karamzin egész alkotói pályáját, aki irodalmárként kezdte, meghonosította a nyugati irodalom formáit és eszméit Oroszországban, végül az orosz hagyományokat tanulmányozó történészként fejezte be életét.

Karamzinban a fent említett változások már az utazás végére lezajlottak, amiből barátai elsősorban azt észlelték, hogy már kevésbé szentimentális, viszont sokkal magabiztosabb lett. 1790 végén jelent meg az újságokban Karamzin bejelentése a *Moszkovszkij zsumal* jövőbeni megindításának tervéről: ebben a folyóiratban a misztikus, teológiai és túlságosan tudományos anyagok kivételével a legkülönbözőbb cikkeket szándékozta megjelentetni. Ez a terv Karamzinnak a szabadkőműves misztikával való végleges szakításáról tanúskodott. Céljaul az ismeretterjesztő újságírói tevékenységet, az olvasók nevelését tűzte ki: „Az érzelmek finomsága, a szív gyöngédsége, és nem csupán az eszmék, de az érzelmek emberiesége is a társadalom civilizáltságának mércéjévé, ezek kifejezése pedig az irodalom elsődleges feladatává vált.” Karamzin terve keserűséget, majdhogynem felháborodást váltott ki a szabadkőműves körökből: „Lord Ramsey nem sokkal előttem tért vissza. Nem ismernek rá, teljesen megváltozott, mind testben, mind lélekben. Mindenki, akinél tiszteletét tette, már belépése pillanatában összeesett vele.”³⁴ Azonban a moszkvai szabadkőművesek csupán a kezdetét láthatták volt barátjuk eszmei fejlődésének. Ez a fejlődés még közel 10 évig tartott. Legfontosabb mozgatórugójává az európai események, kiváltképp a francia forradalom tanulságainak megértése vált.

4. „A rend hiánya rosszabb minden hatalomnál”

„Úgy tűnik számomra – írja a francia forradalom kíméletlen kritikusa, E. Burke –, nem csupán Franciaország, hanem egész Európa helyzetéből, hogy igen válságos korban élek. Mindent mérlegre téve, a francia forradalom a legelképezhetőbb esemény, ami a világon valaha történt.”³⁵ A forradalmi események hatása természetesen az Orosz Birodalom sem kerülte el. Míg Oroszországban a 19. század kronologikusan I. Pál meggyilkolásával, belső fejlődésének logikáját tekintve pedig I. Péter reformjaival kezdődött, addig európai viszonylatban szemlélve az orosz 19. század kezdete: 1789.

A forradalom kirobbanásáról érkező híreket az orosz megfigyelők – számos kortársukhoz hasonlóan – általában a felvilágosodás eszméinek diadalaként, az ész és az erény győzelmeként értékelték, II. Katalin azonban az ellenkező véleményen volt: úgy gondolta, hogy a forradalmárok „elárulták” ezeket az eszméket. Ami XVI. Lajost illeti, Katalin nem volt éppen jó véleménnyel róla: mikor értesült a király 1789. júliusi kapitulációjáról, megjegyezte, hogy a király „minden este részeg és bárki kénye-kedve szerint irányíthatja”.³⁶ Oroszországra nézve egyelőre semmi veszélyt nem látva, sőt éppenséggel külpolitikai hasznot remélve a cárnő a külső szemlélő szerepét vette fel. A művelt közönség kifejezetten

³³ Fonvizin, Gy. I.: Szobranijje szocsinyenyij. Tom 2. Moszkva–Leningrád, 1956. 449.

³⁴ Barszkov, Ja. L.: Perepiszka moszkovszkih maszonov 18 veka. Petrográd, 1915. 29., 86.; Lotman–Uszpenszkij 528.

³⁵ Burke, E.: Töprengések a francia forradalomról. Budapest, 1990. 92.

³⁶ Alpatov, M. A.: Russzkaja isztoricseskaja miszl i Zapadnaja Jevropa (XVIII – pervaja polovina XIX v.) Moszkva, 1985. (a továbbiakban: Alpatov) 149.

megértéssel, sőt – a francia követ, L. Ph. Ségur gróf szavaival – „lelkessedéssel” fogadta a júliusi eseményeket. Jellemző, hogy a párizsi történeket már valószínűleg 1787 ősztől növekvő nyugtalansággal figyelő II. Katalin sem tartotta szükségesnek a franciaországi hírek megrostálását.³⁷ Az orosz újságok és folyóiratok, bár többnyire kritikus hangnemben, de beszámoltak az Alkotmányozó Nemzetgyűlés munkájáról és az ott folyó vitákról. Kinyomatták „Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata” 17 cikkelyének teljes fordítását, hírt adtak a párizsi asszonyok október 5–6-i versailles-i menetéről, továbbá több francia politikus és publicista tevékenységéről (nagy figyelmet szenteltek például Marat-nak). Ebben az időben még a történetek jóindulatú kommentálása sem volt ritka. A Katalin kegyencének, G. A. Patyomkinnak főhadiszállásán megjelent „Vesztnyik Moldavii” című tájékoztató, felsorolva az új francia alkotmánynak a Nemzetgyűlés által már elfogadott pontjait, derűlátóan jegyezte meg: „Franciaország boldogulásának biztos útjára lépett”. Természetesen információk francia nyelven is eljutottak Oroszországba. Pétervárott, miként a többi európai fővárosban is, a legkülönbözőbb francia kiadványok voltak kaphatók, szinte ugyanazok, amelyek Párizst is elárasztották. Sok nemes járatott francia könyveket, folyóiratokat, pamfleket. A 90-es években A. R. Voroncov gróf e tárgykörben Európa egyik legnagyobb gyűjteményét hozta létre.³⁸

Az 1791. júniusi események (a király szökési kísérlete, letartóztatása, később pedig kivégzése) meglehetősen gyors fordulatot idéztek elő. 1792 februárjában I. M. Szimolin nagykövet elhagyta Franciaországot, és megparancsolta a Párizsban tartózkodó orosz alattvalóknak (többek között a Jakobinus klub 18 éves tagjának, I. Sándor későbbi bizalmas munkatársának, Sztroganov grófnak), hogy térjenek vissza hazájukba. 1791–92 fordulóján az orosz kormányszatnak a forradalommal szembeni ellenséges magatartása a sajtóellenőrzés megszigorításához, később pedig a külföldi sajtótermékek visszatartásához vezetett. Igaz, a franciaországi politikai restaurációra törekvő II. Katalin – ahogy azt 1792 őszen írt, *Intézkedések a királyi kormányzás visszaállításáról* című feljegyzése mutatja – még akkor sem tartotta lehetségesnek a forradalmi vívmányok teljes eltörlését, így például az olyanokét, mint a nemzeti javak kiárusítása; a parlamenttel kiegészített monarchiát hasznosnak nevezte, és kitartott amellett az elv mellett, hogy meg kell bocsátani minden jó polgárnak, aki elismeri a „törvényes uralkodót”.³⁹ Ily módon a cárnő Franciaországgal szemben meg tudta őrizni megszokott józanságát és pragmatizmusát. Az irracionális gyűlölet időszaka később, I. Pál idején köszöntött csak be, aki elsőként tett kísérletet Oroszország Nyugattól való teljes izolálására. Megtiltotta a francia ruha- és táncdivatot, de még néhány szót is betiltott („klub”, „képviselő”, „jakobinus” stb.), amelyek a franciaországi eseményekre emlékeztettek.

II. Katalin az országán belül jóval szigorúbb politikát folytatott. Nem szabad megfélekezni egy további, ma már hihetetlennek tűnő, de a váratlan és hihetetlen események és a zavaros szóbeszéd akkori légkörében teljesen érthető körülményről. Az akkori történekek szemtanúja, I. V. Lopuhin úgy emlékezett, hogy a forradalom kirobbantását titkos társaságoknak és filozófiai köröknek tulajdonították.⁴⁰ Érdekes, hogy elsőként éppen a szabadkőműves körökben terjedt el az a legenda, miszerint a francia forradalom nem más, mint Szép Fülöp bűne miatti bosszú, aki a templomos rend vezetőit átadta a bíróságnak, s eretnekként elítélte őket. Emigráns csoportokon belül szóbeszéd terjedt el a templomosok bosszújáról, amelyben vezető szerepet játszottak a szabadkőművesek, s ezek a szóbeszédet kiegészültek a hugenották bosszújáról szóló részletekkel is. Szentpétervárott nagy nyugta-

³⁷ Strange, M. M.: Russzkoje obszcseszto i francuzszkaja revoljucija 1789–1794 gg. Moszkva, 1956. (a továbbiakban: Strange) 47.; Alpatov 141.

³⁸ Részletesebben lásd: Strange 47–72.

³⁹ Szirotkin, V. G.: Velikaja Francuzszkaja burzsuaználja revoljucija, Napoleon i szamogyerzsavnaja Rosszija. In: Isztorija SzSzsZR, 1981. 5. szám. (a továbbiakban: Szirotkin) 43.

⁴⁰ Zapiszki 27.

lanságot váltott ki az osztrák uralkodó, II. Lipót halála, majd két héttel később a svéd király, III. Gusztáv meggyilkolásának híre. Az orosz fővárosban olyan kémeket kerestek, akik a császárnő meggyilkolására készülnek.⁴¹ Ezzel egyidejűleg II. Katalin úgy döntött, hogy leszámol a „gyanús” orosz szabadkőművesekkel. Áprilisban letartóztatták Novikovot, és – minthogy nem sikerült rábizonyítani a „jakobinus összeesküvés”-ben való részvételt – ítélet nélkül 15 évre egy erődbe zárták „olyan könyvek kiadása miatt, melyeket maga Katalin is nyugodtan olvasott pár évvel azelőtt, valamint olyan »titkos gyűlések« miatt, amelyeket senki sem tiltott be”.⁴² Az üldözés más moszkvai szabadkőműveseket is utolért, az a társaság pedig, amelynek Karamzin európai utazása előtt tagja volt, feloszlott.

A francia király kivégzése és a jakobinus diktatúra működése a felvilágosodás őszinte híveit is megingatta. Az Ész, az Erkölc és a világbéke gyors és biztos győzelmébe vetett hitre alapozott feltétlen optimizmus szinte pillanatok alatt semmivé foszlott. A kiábrándulás, a belső meghasonlás néha egészen szélsőséges formákat öltött. „1792–93 őszén és telén – írja a korszak egyik kutatója – a kortársak a nemesi ifjúság körében egy sor öngyilkosságot rögzítettek. Ezek a fiatalok megtagadták a forradalommal vállalt közösségüket, de a múlthoz sem akartak visszatérni...”⁴³ 1802-ben ugyanezt a sorsot választotta az orosz felvilágosodás legradikálisabb képviselője, Alekszander Ragyiscsev is.

És vajon hogyan viszonyult a francia eseményekhez Karamzin? Valószínűleg benne is, több kortársához hasonlóan, a forradalom elsősorban a felvilágosodás eszméi gyors megvalósulásának, a szabadság és emberszeretet győzelmének reményét keltették. Karamzin természetesen együtt érzett a katolikus egyház és a vallási fanatizmus ellen harcolókkal is: *Az orosz utazó leveleiben* az olvasó több ízben találkozik az utazónak az egyenjogúságukért harcoló protestánsok, üldözött zsidók iránti együttérzésével, valamint a vallási türelem hasznosságáról szóló gondolataival. Bátran kijelenthetjük, hogy Karamzin nézetei teljesen egybeestek az általa oly mélyen tisztelt Robespierre nézeteivel, akivel egyébként Párizsban talán még személyesen is megismerkedhetett: „Az örök igazság törvényeit megvetően becsületes emberek ábrándjának minősítették, mi viszont lenyűgöző valósággá tettük. Az erkölc csak a filozófusok könyveiben létezett; mi a nemzetek kormányzásának részévé tettük”.⁴⁴ Karamzin élete végéig úgy vélte, hogy éppen a személyes és közösségi erények teszik tökéletessé az államberendezkedést, és nem az államhatalom javítja meg az embereket. A forradalmi Franciaországban szerzett személyes tapasztalatok valószínűleg még nem változtatták meg az író gondolkodásmódját, mindenesetre más orosz kiadványokkal ellentétben, az 1791–1792-ben a Karamzin által kiadott *Moszkovszkij zszurnal*-ban nem találunk a francia eseményeket kritizáló nézeteket, *Az orosz utazó levelei* „francia része” pedig, mint

⁴¹ Lotman 1987. 166–167.; Ejdelman, N. Ja.: Mgnovenyje szlavi nasztajot... Leningrád, 1989. (a továbbiakban: Ejdelman) 137–138. Érdekes, hogy még I. Sándor és I. Miklós uralkodása alatt is tartotta magát az a hiedelem, hogy Nyugat-Európában (Párizsban vagy Genfben) létezik valamiféle titkos „Központi Forradalmi Tanács”, s ez a hiedelem hatott a Szent Szövetség létrehozására. A „külföldi kapcsolatok” felderítése fontos helyet foglalt el a dekabrista összeesküvés vizsgálatakor. Két kérdés nyugtalanította Miklóst: annak lehetősége, hogy az összeesküvőket külföldi, legfőképpen angol, illetve osztrák kormányok támogatják, és az a „hagyományos” gyanú, mely szerint az orosz összeesküvők összeköttetésben állnak olyan titkos társaságokkal, mint a „carbonari mozgalom”, a „szabadkőművesek” és a párizsi „klubok”, amelyeknek még Oroszországban is vannak ügynökei. Természetesen a vizsgálat nem járt eredménnyel. Lásd: Szirotkin 45–46.; Fjodorov, V. A.: „Szozej szugyboj gorgyimszja mi...” Szledsztvije i szud nad gyekabrisztami. Moszkva, 1988. 116–124.

⁴² Ejdelman 145.

⁴³ Strange 124.

⁴⁴ Robespierre: Elveim kifejtése. Beszédék és cikkek. Budapest, 1988. (a továbbiakban: Robespierre) 404.

már említettük, az író későbbi, jelentős mértékben megváltozott álláspontját tükrözi. Nem alaptalan az a feltételezés, hogy ez a változás 1794-re teljes mértékben érzékelhetővé válik.

Karamzin 1793 végén és 1794 elején fontos művön dolgozott, melyet egy fiktív levélváltás formájában megírt történelem-filozófiai esszének nevezhetünk. Az író ebben az 1795-ben kiadott műben is szokásos módszerét alkalmazza, vagyis elrejtí magát, és a beszélő nevekkel felruházott hősöket, Melodort („az énekek ajándékozóját”) és Filaletet („az igazság kedvelőjét”) helyezi előtérbe. Ily módon ez a párbeszéd nem más, mint a Költő és a Filozófus kitalált párbeszéde a francia forradalomról, a haladásról és a felvilágosodás sorsáról, amelyben azonban szinte minden kutató nyilvánvaló önéletrajzi alapokat lát. „Öt éve, hogy nem találkoztunk” – írja Melodor, egyenesen a forradalom kitörése óta eltelt időszakra mutatva, amelyről barátjának beszélni szeretne. Ezalatt az öt év alatt megsemmisültek reményei, hogy gyorsan, talán már a 18. század végére beköszönt a csend és a nyugalom, valamint az „általános bölcsesség uralma”. A század vége egészen más eredményeket hozott. „Felvilágosodás százada – szomorkodik Melodor –, nem ismerek rád, a vér- és lángtengerben nem ismerek rád, a gyilkolás és a rombolás közepette nem ismerek rád...!”⁴⁵ De nem is ez a legfontosabb, hiszen a háború előbb-utóbb befejeződik, véli a költő, aki természetesen nem láthatja előre, hogy a vérontás periódusa körülbelül még két évtizedig elhúzódik. Valójában a tudomány gyűlöli veszélyesek, akik minden bajért a filozófiát fogják okolni, s akik végül a saját oldalukra állítják a közvéleményt. Nem születik-e újfajta barbárság az átélte megrázkódtatások után? A gondolatmenet végén törvényszerűen megjelenik a történelem körforgásának keserű látomása: „Örök körforgás, örök ismétlődés, a nappalok és éjszakák örök váltakozása, a felismert igazságok és a tévelygések, az erények és bűnök örök keveredése ... Barátom! Mi végre élek, élsz s élünk valamennyien?”⁴⁶

Ezen általános gondolatok mögött, melyek tükrözik a kor emberének csalódottságát és pesszimizmusát, könnyen felismerhetők a konkrét történelmi események (például a vendée-i felkelés és a polgárháború, a Gironde bukása és a jakobinus terror, a szűnni nem akaró európai háborúk), amelyek nem csupán önmagukban, hanem a filozófusok által sugallt elvárásokkal összevetve is megijesztették a megfigyelőket. A szabadság eljövételét várták, de a forradalom diktatúrába torkollott, az emberek általános békét reméltek, ehelyett francia polgárháborút és nemzetközi konfliktusokat láttak. A tömegek forradalmi mozgalmi az események menetébe irracionalizmust és bizonytalanságot vittek, ezek pedig feltűnően ellentmondanak a „tisza ész szép törvényeinek”. Az orosz gondolkodóban a néptömegek aktivizálódásának lehetősége különösen rossz képzettársításokat szült. Természetesen nem arról van szó, hogy Karamzin „már csak érzékeny lelke miatt sem viselt el semmi erőszakosat, sértőt, betegeset”.⁴⁷ Később a dekabristákban (akik korántsem riadtak vissza az erőszak alkalmazásától, viszont tudatosan választották népi felkelés helyett a katonai puccsot) a franciaországi események a nép aktív részvételétől való félelmet ébresztették. A francia forradalom egyik legfőbb tanulsága sokak – köztük Karamzin – számára abban állt, hogy mindenfajta népi mozgalmat határozottan el kell utasítani. Franciaországi levelében az orosz utazó a következő tanulságokat vonja le: „A nép nem más, mint egy éles vas, mellyel veszélyes játszani (...) Mindennemű polgári társadalom, melyet megerősítettek az évszázadok, nem más, mint szentség a jó polgárok számára; és a legtökéletlenebb társadalmi berendezkedésben is bámulni lehet a csodálatos harmóniát, rendezettséget. Az

⁴⁵ Karamzin 1984a. 178–180.

⁴⁶ Karamzin 1984a. 182–183. Ezek a gondolatok is Robespierre szavaira emlékeztetnek, aki a barbárság baljós kísértetét rajzolta meg: „Ha a szabadság ügye elbukik Franciaországban, ez az egész természet gyásza lesz, mert az emberi szellem visszazuhan a tudatlanság sötétjébe, az emberi történelem a barbárság szakadékába”. Lásd: Robespierre 394.

⁴⁷ Buszlajev, F. I.: „Piszma russzkogo putyesesztvennyika”. In: Buszlajev, F. I. O lityerature. Isszledovanyija. Sztatyji. Moszkva, 1990. 458.

utópia vagy az idő észrevétlen tettei által, az értelem, a művelődés és a jó erkölcsök lassú, de biztos és veszélytelen sikerei révén valósul meg, vagy örökre a jó szívek ábrándja marad. Amikor az emberek meggyőződnek arról, hogy személyes boldogságukhoz erényre van szükségük, akkor köszönt be az aranykor, és az ember mindenféle kormányzás alatt a békes jólétet fogja élvezni. Minden erőszakos megrázkódtatás végzetes, és minden felforgató saját vérpadját készíti elő. Adjuk át, barátaim, adjuk át magunkat a Gondviselés hatalmának: az természetesen saját tervvel rendelkezik, kezében van az uralkodók szíve – ennyi elég is.”⁴⁸

Ebben az eszmefuttatásban (az erőszakos fordulatok elutasítása mellett) három fontos gondolatot különíthetünk el: a lassú fejlődés eszméjét, amely a felvilágosodás sikerein és az erkölcsi tökéletesedésen keresztül valósul meg, a Gondviselésnek az ember számára felfoghatatlan tervébe vetett hitet, valamint az uralkodók szerepére, vagyis a lassú, felülről irányított haladásra való utalást. Figyelemre méltó, hogy Melodor súlyos kétélyeire Filalet is hasonló megoldásokat ajánl válaszában. Filalet felismeri, hogy „korunk viharfelhői bármilyen jólelkű filozófus rendszerét is képesek megrengetni”, és azt is megérti, hogy Melodor pesszimizmusa olyannyira megalapozott, hogy azt nem is lehet teljes mértékben eloszlatni. Éppen ezért Filalet csupán ajánlja saját, „nem új keletű”, „egyszerű gondolatait”, amelyek összességükben egyfajta „remény-filozófiát” képeznek, és tagadják az ész mindenhatóságát. „Jaj annak a filozófiának, mely mindent meg akar oldani! – mondja Filalet – Elveszvéen a megmagyarázhatatlan akadályok labirintusában, az ilyen filozófia kétségbeesésbe taszíthat minket.” Ha a 18. századhoz fűzött remények nem váltak valóra, az azt jelenti, hogy ezek a remények hibás teóriákra és túlzott optimizmusra épültek. „Annak, aki azt mondja nekem: »A tudományok károsak, mert a velük büszkélkedő 18. századot a vér és a könnyek jelzik majd a lét könyvében«, azt felelem: »A tizennyolcadik század nem nevezheti magát a felvilágosultnak, ha a lét könyvében a vér és a könny jelzi azt«. Az általános jólét gyors eljövételében való bizonyosság nem létezhet, de megmarad a felvilágosodás fokozatos sikereiben való reménykedés, ezek a sikerek pedig erényhez vezetnek. Ezen reménykedés alapját az isteni rendbe vetett hit alkotja; ez alá a rend alá tartozik mind a „természet világa”, mind az erkölcs területe. „Egyetértek azzal – folytatja Filalet –, hogy az erkölcsi rend nem oly világos számunkra, mint a fizikai, de ez a nehézség nem értelmünk csekélységéből fakad-e vajon?” Nem kell lemondanunk az optimizmusról, ha az emberi fejlődés természetes törvényeire vonatkozó teljes megismerés igényét lecseréljük az emberi ész által fel nem fogható, isteni rendbe vetett hitre: „Bizalommal vagyok a hatalmat gyakorlók bölcsességében és nyugodt vagyok; bizalommal vagyok az Isten jóságában és nyugodt vagyok”.⁴⁹ Ebben áll Filalet és – bárán állíthatjuk – Karamzin vigasztaló „remény-filozófiája”. A Karamzini hősök eszméi, mint mindig, összefonódnak Karamzin saját gondolataival, és amikor később gyakorlatilag felhagy a szépirodalmi tevékenységgel és saját nevében, publicistaként és történészként kezd el beszélni, fejtegetéseiben könnyen felismerhetjük Filalet „egyszerű gondolatait”.

1801 márciusában összeesküvők megölték a totális személyes hatalmat építő I. Pált, aki elsőként próbálta meg elszigetelni Oroszországot a forradalmi Európától. Az új cár, I. Sándor nyilvánosan hangoztatta abbéli szándékát, hogy visszatér nagyanyja, II. Katalin kormányzási elveihez, és ezzel apját mint „bosszantó véletlent” kitörölte az orosz történelemből. Karamzinban, aki az I. Pál alatti cenzúra szigorúsága miatt hagyott fel a szépirodalmi művek írásával, feléledt a remény a „hatalmat gyakorló bölcsességében”, és megnyílt előtte az út a kiadói tevékenység felé. 1802 januárja és 1803 decembere között a *Vesztnyik Jevropi (Európa hírnöke)* című folyóirat kiadását irányította; ez a lap a kiadó szavai szerint, „tartalmazza majd az európai irodalom és politika legfőbb híreit és mindent, ami szá-

⁴⁸ Karamzin 1984. 226–227.

⁴⁹ Karamzin 1984a. 184–188.

munkra érdekesnek, jól megírtnak tűnik, továbbá ami Franciaországban, Angliában, Németországban stb. jelenik meg. (...) Ily módon Európa legjobb írói bizonyos értelemben munkatársaink kell hogy legyenek (...) és számunkra az marad, hogy amennyire tudjuk, megmutassuk gondolataikat. Nem sokan jutnak hozzá külföldi lapokhoz, de sokan szeretnék tudni, mit és hogyan írnak Európában.” Így hát az európai műveltség népszerűsítése éppúgy, mint azelőtt, Karamzin újságja programjának lényegét alkotta, bár a *Vesztnyik Jevropiban* orosz írások is megjelentek. Az irodalmi és politikai rovatoknak ugyanazon folyóiratban való megjelenése újdonságnak számított Oroszországban. Az olvasó összefoglalást kapott az angol és a francia belpolitikai helyzetről, a francia konzul, Bonaparte rendelkezéseiről, megismerkedett a miniszterek beszámolóival, a képviselők felszólalásaival, különböző országok alkotmányával. De nemcsak európai országokból, hanem Törökországból, Amerikából, Indiából, Kínából érkező hírek is megjelentek. A folyóirat nagy népszerűsége tett szert, az előfizetők száma meghaladta az akkoriban igen magasnak számító 1200-at.⁵⁰ Maga Karamzin, kihasználva a Sándor uralkodásának első éveire jellemző viszonylagos szabadságot, a fordítói tevékenység mellett még a politikai publicista új szerepét is magára vállalta.

A 19. század elejére Karamzin már nyíltan írhatott a francia forradalom tapasztalatairól és következményeiről, amelyek – akárcsak régebben – minden gondolatmenetének kiindulópontjául szolgáltak. Ezekben az írásokban a legfontosabb szerepet az írónak számunkra már ismert, a forradalom sikertelenségéről és a forradalom nevében hozott nagy áldozatokról szóló gondolata játssza. A szabadságról szőtt álmok nem váltak valóra, „Franciaország a hosszú ideig tartó bolyongás után visszatért arra a helyre, ahol régebben állott, azzal a különbséggel, hogy a királyi hatalmat a parlamentek és a gyűlések korlátozták, a konzuli akaratnak pedig mindenki csöndesen aláveti magát”. Eredménytelennek látszott a tíz évig tartó háború is, „amely nem korlátozódott Európára, kiterjesztette tüzét a világ más részeire is, és amely az évkönyvekben a *forradalmi háború* ijesztő nevéen válik majd híressé” (N. M. Karamzin kiemelése – F. Sz.); a háborúk végeztével Franciaország „pontosan a régi, vagyis az ősi Gallia határai mögé szorult vissza”.⁵¹ Karamzin azt az általános meggyőződést nevezte a francia forradalom egyetlen hasznának, amely szerint a rend hiánya több bajt hoz a népre, mint a legtökéletlenebb hatalom visszaélései, ezért a társadalom életében végbemenő bármiféle átalakulásnak felülről kell megvalósulnia, nem pedig forradalmak eredményeképpen.

Nem véletlen, hogy a 19. század első éveiben Karamzin érdeklődésének középpontjában Napóleon állt, aki „megölte a forradalom szörnyetegét”, és a köztársaság látszata alatt visszaállította a monarchiát, amely Franciaország számára az optimális kormányzat volt. Természetesen Karamzin számára idegenek voltak a Napóleont támogató rétegek, az „úrgazdagok”, bankárok és gyárosok, az olyanok, akik „semmiféle neveletésben nem részesültek, semmiféle gyöngéd érzellemmel nem rendelkeztek”; azonban ők voltak az új „monarchista” rend támaszai, ezért Karamzin védelmezte Napóleon rezsimjét, mivel veszélyesnek vélte a királypártiaknak a „nagy emberrel” és az általa létrehozott renddel szembeni fellépését.⁵²

A francia forradalom tanulságainak átgondolásakor az addig elkötelezetten köztársaspárti Karamzin arra jutott, hogy Oroszország számára is a monarchia a legjobb kormányzati forma, mégpedig a korlátlan egyeduradalom, autokrácia formájában. Azonban

⁵⁰ Kiszljagina, L. G.: Formirovanyije obszcsesztvenno-polityicseszkih vzgljadov N. M. Karamzina (1785–1803gg.) Moszkva, 1976. (a továbbiakban: Kiszljagina) 137., 139.

⁵¹ Tyeplova, V. A.: Vesztnyik Jevropi Karamzina o Velikoj francuzszkoj revolucii i formah pravlenija. In: 18 vek. Szbornyik 8. Gyerzsavin is Karamzin v lityeraturnom dvizsenyii 18 – nacsala XIX veka. Leningrád, 1969. (a továbbiakban: Tyeplova) 271.; Karamzin 1984a. 206, 207.

⁵² Kiszljagina 143–145.

Karamzin nem tartotta véglegesnek ezt a formát. Úgy gondolta, hogy a felvilágosodás sike-reivel párhuzamosan Oroszország, mint minden más európai állam, egyre tökéletesíti saját törvényeit, s ily módon egyre jobban eltávolodik a despotizmustól. Ezt a folyamatot a 18. században I. Péter kezdte el, II. Katalin mozdította leginkább előre és Karamzin reményei szerint I. Sándor fogja befejezni. „Nagy Katalin adományozta nekünk a politikai törvények rendszerét, amely meghatározza a rendek jogait és az államhoz való viszonyukat. Sándor a polgári törvények rendszerével ajándékoz meg bennünket, mely a polgárok egymáshoz való viszonyát határozza meg”.⁵³ Ily módon Karamzin abban látja az új cár feladatát, hogy szigorú törvényeken alapuló „bölcset autokráciát” hozzon létre, és nem véletlen, hogy az író politikai gondolkodásában II. Katalin mint „eszményi uralkodó” jelenik meg, aki először tűzte ki azt a célt, hogy „rendi alkotmányt” adjon Oroszországnak.

Svájc, Anglia és Franciaország történelmi fejlődésének áttekintése, mint említettük, Karamzint arra készítette, hogy száműzze történelemszemléletéből a fenntartás nélküli univerzalizmust. A 19. század elejére az író már teljes mértékben meg volt győződve arról, hogy a törvényeknek és kormányzati formáknak nem kell matematikai pontossággal megfelelniük az ész elvont előírásainak, hanem arra van szükség, hogy az adott nemzet műveltségi és erkölcsi szintjének feleljenek meg, amiket viszont az adott nép történelmi fejlődésének a sajátosságai határoznak meg. Másként szólva, Karamzin, politikai gondolkodóként már felfedezte magának, sőt pontosan megértette a társadalmi képződmények stabilitását biztosító nemzeti hagyományok fontosságát. Ezt a felismerést – amint azt ő maga is belátta – a francia forradalomnak köszönhető. „A forradalom magyarázatot adott az eszmékre: láthattuk, hogy a polgári rend még legsajátosabb és legvéletlenszerűbb hiányaival is szent, hatalma a nemzetek számára nem zsarnokság, hanem védelem a zsarnokság ellen; hogy (...) még a török kormányzat is jobb az anarchiánál, amely mindig nagy társadalmi megrázkódtatások következménye; hogy az ész legmerészebb teóriáinak, melyek a dolgozószobákból akarják előírni az erkölcsi és politikai világ új törvényeit, könyvekben kell maradniuk (...); hogy az ősi intézmények mágikus erővel bírnak, amelyet nem lehet felváltani az ész erejével; hogy egyedül az idő és a törvényes kormányzat jóakarata köteles kijavítani a polgári társadalmak hibáit; és hogy az idő munkájában és a hatalmak bölcsességében bízva nekünk, egyszerű embereknek nyugodtan kell élnünk, készséggel kell engedelmességeknek, és ahol csak lehet, kötelességünk a lehető legtöbb jót megtenni”.⁵⁴ Tulajdonképpen ez Karamzin 19. század eleji nézeteinek kvintesszenciája, amely elengedhetetlenek tartja a múlt ismeretét; ezért teljesen érthető, hogy az európai ügyektől Oroszország állapota felé fordulván Karamzin egyre többet foglalkozott az orosz történelemmel. A *Vesztnyik Jevropiban* Karamzinnek olyan elbeszélései és cikkei kezdtek megjelenni, amelyek az orosz történelemből vett témákra épültek. Ez azonban nem volt elegendő: az író szembe került egy, a 18–19. század fordulójának orosz kultúrájára igen jellemző jelenséggel, nevezetesen azzal, hogy az európai műveltségű nemesek sokkal jobban ismerték az antik és nyugat-európai történelmet, mint az orosz. „Fájdalmas – olvassuk *Az orosz utazó leveleiben* –, de be kell vallanunk, hogy nálunk mind a mai napig nincs egy jó orosz történelemkönyv, vagyis olyan, melyet filozofikus ésszel, kritikával, nemes ékesszólással írtak volna. Azt beszélik, hogy a mi történelmünk kevésbé lebilincselő, mint a többi: én nem így látom, úgy vélem, csak ész, ízlés és tehetség kell hozzá”.⁵⁵ Az író tehát elhatározta, hogy megírja Oroszország történetét, egyúttal pedig megpróbálja megérteni, feltárni a jelennel való összefüggéseinek jellegét. 1800-ban Karamzin már feljegyezte a történelem hasznáról szóló gondolatait, melyeket később *Az orosz állam történetéhez* írt *Előszóhoz* használt fel. 1803. október 30-án, Karamzint saját kérésére hivatalosan történetírónak nevezték ki. Viszonylag

⁵³ Karamzin 1984a. 219. Lásd még: Tyeplova 275–280.

⁵⁴ Karamzin 1984a. 214–215.

⁵⁵ Karamzin 1984. 252.

nem nagy fizetést, évente 2000 rubelt kapott, s azt a fontos jogot, hogy szabadon látogathatta az állami és egyházi archívumokat és könyvtárakat.⁵⁶ 37 éves korában tehát felhagyott szépírói és újságírói tevékenységével, és belekezdett egy a számára teljesen új szakma elsajátításába.

5. „A jelen a múlt következménye”

A források évekig tartó fáradságos tanulmányozásának és Karamzin kitartó munkájának eredményeképpen összeállt a befejezetlenül is monumentálisnak számító, 12 kötetes munka, *Az orosz állam története*, melynek első nyolc kötete 1818-ban látott napvilágot, míg az utolsót, a tizenkettediket már a történész halála után, 1829-ben adták ki. A könyv igazi „bestsellerré” vált: többször is kiadták, és még Karamzin életében több európai nyelvre is lefordították. Az európai hírű író európai hírű történésszé vált.

Karamzin azonban még dolgozószobájában sem tudott elzárkózni korának politikai viharaitól. Európát, akárcsak azelőtt, háborúk rázták meg, amelyek végében mindenki reménykedett az amiens-i béke megkötésekor. Az oroszok kitartóan belső reformokról beszéltek. Oroszország vonatkozásában a 18. századot a reformok századának nevezhetjük; ezek a reformok pedig az európaizáció színvonaláivá váltak. Péter halála nem jelentette művének végét, hiszen Oroszország még mindig oly mértékben különbözött Nyugat-Európától, hogy a felzárkózás mindegyre újabb és újabb változásokat követelt: ezért a Péter által elkezdett reformok sora változó intenzitással egészen II. Katalin haláláig, tehát éppen a 18. század végéig folytatódott, amikor is a folyamat fordulóponthoz ért. A külpolitika területén a császárnő megvalósította Péter elképzelését, mivel az országot a nemzetközi politika teljes jogú tagjává tette. Azonban a központi és helyi közigazgatás tökéletesítése, gazdasági és szociális reformok bevezetése olyan határhoz érkezett, amelyen nehéz volt túllépni két kulcsfontosságú probléma, az önkényuralom és – különösen – a jobbágykérdés problémájának megoldása nélkül.⁵⁷ Ezeket I. Sándor is megörökölte és a megoldásuk keresése, melyet gyakran meg-megszakítottak a háborúk, szinte egész uralkodását végigkísérte.

Ennek a tevékenységnek jellemző terméke az 1803-as, az úgynevezett szabadföldművelőkről szóló rendelet.⁵⁸ A jobbágykérdés megoldásakor a fokozatosság elvéhez tartván magukat, I. Sándor és öt körülvevő „fiatal barátai” elfogadtak egy „demonstratív” rendszabályt: kidolgozták az egyénekre, illetve csoportokra alkalmazott jobbágyfelszabadítás módszerét, amely a földjét és családját megváltani akaró jobbágy és földesura közötti közös megegyezésen alapult. A felszabadított jobbágyok meghatározott összegért „szabad földművelői” státust és földet is kaptak. Sándor nagy reményeket fűzött ehhez a reformhoz, és éves jelentéseket kapott a felszabadítottak számáról. A megváltandó földért fizetett összeg igen magas volt (átlagosan 400 rubel/fő); ez vonzónak tűnhetett a földesurak számára, ennek ellenére I. Sándor uralkodása alatt mindössze 47 153, 1858-ig pedig 151 895 ember szabadult fel.⁵⁹ Ez azt jelenti, hogy a parasztok többsége még állami segítséggel sem tudta

⁵⁶ Karamzin 1982. 159–160.; Afianyi, V. Ju.–Kozlov, V. P.: Ot zamisla k szozdanyiju „Isztorii goszudarsztva Rosszjizskogo”. In: Karamzin, N. M.: Isztorija goszudarsztva Rosszjizskogo. Tom I. Moszkva, 1989. 516–518.

⁵⁷ Erről lásd például: Kamenszkij, A. B.: Ot Petra I do Pavla I. Reformi v Rosszii 18 veka. Opit celosztogo analiza. Moszkva, 2001. 465–471. (a továbbiakban: Kamenszkij)

⁵⁸ A korszak eseményeiről magyarul lásd: Font M.–Krausz T.–Niederhauser E.–Szvák Gy.: Oroszország története. Második, javított kiadás. Budapest, 2001. 325–335.; Heller M.–Nyekrics A.: Orosz történelem. I. kötet. Heller M.: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 1996. 402–444.; Köves E.: I. Sándor cár és reformjai. In: Valóság, 1988. 9. szám. 50–66.

⁵⁹ Kornijilov, A.: Kursz isztorii Rosszii XIX v. Cszasztj I. Izd. 2. Moszkva, 1918. 121.; Szergejeva, N. I.: Provegyenije v zszizny ukaza o szvobodnih hlebopasczah v nacsale XIX v. In: Isztorija SzSzsZR, 1968. 4. szám. 42–56.

előteremteni a megváltásához szükséges összeget, de legfőképpen az derült ki, hogy a nemesek szerették volna inkább fenntartani a régi helyzetet, mivel gazdaságilag nem voltak érdekeltek mezőgazdasági vállalkozásra való áttérésben.

A rendelet sorsa az új Oroszország fejlődésének legnagyobb ellentétét tárta fel: a „rég rendszer”, amely Nyugat- és Közép-Európában már súlyos válságba került, Oroszországban még messze nem merítette ki lehetőségeit. Az orosz reformerek tevékenységük során következetesen a „nyugati példához” igazodtak, azt gondolván, hogy ami a nyugat-európai országok számára a „mát” jelenti, az Oroszország számára a „holnap”. Azonban az ily módon kialakított reformelképzelések sokszor nem rendelkeztek szilárd alapokkal a belső gazdasági és szociális folyamatokban. Ezért a reformok kezdeményezői egyedül maradtak, nem tudtak semmilyen jelentős társadalmi mozgalomra támaszkodni, sőt olyan reformok megvalósítására törekedtek, melyek a társadalomból támogatás helyett inkább ellenállást váltottak ki. A reformtörekvések megvalósításához a legfelsőbb hatalom támogatására, de leginkább kezdeményezésére volt szükség: a kormányzat legtehetségesebb képviselői másoknál jobban látták az ország fejlődési perspektíváit, és a szükséges politikai erővel is rendelkeztek ahhoz, hogy megvalósítsák elgondolásaikat. Ezzel magyarázható az az érdekes jelenség, hogy a különböző reformkorszakokban a változásokat szorgalmazó uralkodók „liberálisabbnak” tűntek a társadalom többségénél, és idővel éles konfliktusba is kerültek azzal. Így volt ez Péter és Katalin korában és később, II. Sándor burzsoá reformjai idején, de hasonló helyzet alakult ki I. Sándor uralkodásának első felében is.

A tilsiti béke megkötése (1807) és a napóleoni háborúk újabb szakaszának lezárása után I. Sándor visszatért reformtevékenységéhez. Ebben az időben egy mindenre kiterjedő reform gondolata állt előtérben, melynek kidolgozásával M. M. Szperanszkijt bízták meg. Az alacsony származású csinovnyik tehetségének, tudásának és kivételes munkabírásának köszönhette karrierjét. 1809-re, mikor az állami reformokon kezdett el dolgozni, már jelentős törvényalkotói tapasztalatokkal rendelkezett, hiszen az ő irányítása alatt írták meg a finn alkotmányt, mely Finnország számára különleges helyzetet biztosított az Orosz Birodalmon belül. Jellemző, hogy Szperanszkij, akit kortársai abban az időben „mindenhatónak” kereszteltek el, csupán szerény államtitkári posztot töltött be, befolyása a cár személyes támogatásán alapult.

A már említett általános reformokkal kapcsolatban két rendeletet készítettek elő és vezettek be 1809-ben. Az elsőben minden olyan nem szolgáló személyt, aki udvari ranggal rendelkezett, két hónapon belül polgári vagy katonai szolgálat vállalására köteleztek. A második rendelet, amelyet az orosz csinovnyikok szakmai képzettségének megemelésére hoztak, kimondta, hogy a személyes, illetve örökletes nemességet adó 8. és 5. osztályú tisztségek betöltéséhez feltétel az egyetemi diploma vagy egy speciális vizsga letétele. Az érdekeltek körében nagy megdöbbenést és felháborodást kiváltó rendelet ötletét Szperanszkijnak tulajdonították, így a reformernek ellenséges környezetben kellett tovább folytatnia munkáját.

A 18. század 60-as éveiben Katalin *Utasításában* a következőt írta a Törvényhozó Gyűlésnek: „Oroszország európai állam”. Ez nem pusztán egyszerű deklaráció volt: Katalin arra mutatott rá, hogy Oroszország törvényeinek meg kell felelniük az európai tendenciáknak. Szperanszkijt ugyancsak ez a meggyőződés vezette. Véleménye szerint a kormányzás formája meg kell hogy feleljen a „korszellemnek”, a korszellemet viszont az európai eseményekben lehet tetten érni; ezek az események pedig jól láthatóan jelezték a „feudális kormányzásból a köztársaságiba” való fokozatos átmenetet. Oroszország kormánya szintén feudális, autokrata stádiumában van, „és kétségkívül egyenes úton halad a szabadság felé”. Szperanszkij az oroszországi helyzettel kapcsolatban „általános elégedetlenségről” írt, és arra a következtetésre jutott, hogy „a jelenlegi kormányzati rendszer többé már nem felel meg a társadalom szellemének, és eljött az idő, amikor a rendszert meg kell változtatni és a dol-

gok új rendjét kell létrehozni”.⁶⁰ Teljesen világos, hogy a közvélemény elégedetlenségét Sziperszkij tudatosan eltúlozta: Oroszország helyzetét a forradalom küszöbén álló Franciaország helyzetéhez hasonlította – ezzel gyakorolt nyomást Sziperszkij a cárra, emlékeztetvén arra, hogy a felülről bevezetett reformok „sok bajnak és kiontott vérnek” képesek elejét venni.

Sziperszkij terve két alapelvre épült: a „pozitív, szilárd törvények” bevezetésére és a hatalmi ágak szétválasztására. Véleménye szerint ennek a két elvnek a kombinációja lehetővé tenné, hogy ne csupán szóban, hanem ténylegesen is a törvények talajára helyezhesék az autokráciát. A tervezet a törvényhozó hatalmat egy új testületnek, az Állami Dumának adta át, amely választott képviselőkől állt volna, s amely minden év szeptemberében ült volna össze. A Duma jóváhagyása nélkül a birodalom egyetlen törvénye sem lépett volna törvényerőre. Sziperszkij elképzelése szerint a Duma nélkül a cár csak háború és béke kérdésében dönthetett, valamint kivételes helyzetekben, a „hon megmentésének” céljából intézkedhetett volna. Sziperszkij nem vonta kétségbe azt, hogy a legfelsőbb végrehajtó hatalom a cáré, ezért tervében az 1802-ben létrehozott minisztériumokat és a helyi vezetés szerveit közvetlen végrehajtó hatalom jogkörével ruházta fel, azonban a minisztériumok nem a cárnak, hanem a Dumának tartoztak volna felelősséggel. Végül a legmagasabb bírói testületnek, amely a helyi bíróságok rendszerére támaszkodott volna, a tervezet a megválasztott tagokból álló Szenátust tette meg, amelynek döntései véglegesek és nyilvánosak lettek volna.

Ebben a jól megtervezett államrendszerben sajátos szerep jutott a cári hatalomnak: megillette a törvényalkotás kezdeményezésének kizárólagos joga, amit Sziperszkij hagyományos érvekkel, a birodalom hatalmas méreteivel, a lakosság összetettségével és alacsony műveltségi szintjével indokolt. Ebben az elgondolásban különösen jól megfigyelhető az a törekvés, amely a réginek és az újnak, az elengedhetetlenül erős központi hatalomnak és a „nép szabad véleménynyilvánításának” összehangolására irányult. A cár és az Állami Duma együttműködése így a törvényalkotás alapvető előfeltételévé vált; míg az előbbi bevezetni, utóbbi kidolgozni nem tudta önkényesen a törvényeket. A cár kezdeményező munkájának megkönnyítésére létrejött még egy új tanácsadó testület, az Államtanács, amelynek tagjait a cár nevezte ki, s amely a törvénytervezeteket még azelőtt megvitatta, hogy azok a Duma elé kerültek volna. Ily módon az Államtanács mintegy közvetítővé vált a legfelsőbb hatalom és az új végrehajtó, törvényhozó és bírói testületek között. Azt, hogy a legelső végrehajtó hatalom a cár kezében összpontosul, Sziperszkij a cselekvés egységével magyarázta és úgy vélte, ez akár még a köztársaság rendszerével is összeegyeztethető. Azonban az államigazgatásnak ezen a területén is új elvet, a végrehajtó hatalomnak a közvélemény (az Állami Duma) előtti felelősség elvét vezette be. Minthogy ilyenfajta felelősséget nem vállalhatott az uralkodó – ezt a tervezet alkotója is jól látta –, a felelősség a miniszterekre hárult. A cár az ítélkezés területén rendelkezett a legkevesebb joggal, ahol hatalma csak az ítélkezési folyamatok felügyeletére terjedt ki.⁶¹

A reformok azonban nem csak az államigazgatási szférát érintették. Oroszország összlakosságát a tervezet három osztályra osztotta, melyek politikai és polgári jogaik tekintetében különböztek egymástól. A nemesek minden polgári jogon túl a személyes szolgálat alóli mentesség, valamint a föld- és jobbágyvásárlás kizárólagos jogával is rendelkeztek. Ezen kívül még politikai, vagyis az állami ügyek intézésében való részvételhez való joguk is volt. Az úgynevezett középosztály tagjai – a nemesi kiváltságokat kivéve – minden polgári és politikai jogot megkaptak. A politikai jogok előfeltétele minden esetben ingatlan vagyon birtoklása volt. A harmadik osztályra, az úgynevezett munkásnépre csak az általános pol-

⁶⁰ Sziperszkij, M. M.: *Projekt i zapiszki*. Moszkva–Leningrád, 1961. (a továbbiakban: Sziperszkij) 153–156., 163–164.

⁶¹ Sziperszkij 169., 201–204., 198–201., 216–218., 171–172., 172–174.

gári jogok (a törvény általi védelemhez, tulajdonszerzéshez, valamint a munka és a különböző szolgáltatások törvény általi vagy szerződésbeli szabályozásához való jog) terjedtek ki.⁶²

Jellemző, hogy a reformok megvalósítására való készülődés a lehető legnagyobb titokban folyt, a nemesség körébe csak nagyon pontatlan és sokszor eltúlzott pletykák szivárogtak be. Noha azt írta, hogy az ország felkészült a reformokra, Sziperanszkij valójában pontosan tisztában volt azzal, hogy a reformok megvalósítása igen nehéz lesz. Eppen ezért a „gyors fokozatosság” elvét választotta, de olyan akadályok lehetőségével is számolt, amelyek miatt „meg kell állni és a régi hatalmat és annak minden erejét meg kell tartani”.⁶³ 1810. január 1-jén tartották meg az Államtanács első ülését, és 1810–1811-ben befejezték a már korábban elkezdett minisztériumi reformot. Azonban az egész tervezetet nem sikerült megvalósítani, legfőképpen a cár álláspontjának megváltozása miatt. Teljesen érthető, hogy ilyen fontos intézkedések gondolata nem alakulhatott volna ki I. Sándor aktív részvétele és támogatása nélkül, sőt Sziperanszkij többször is írt a cár kezdeményező és a saját végrehajtó szerepéről. De a cár szembekerült a nemesek széleskörű ellenzékével, amely amúgy is elégedetlen volt a kormány kül- és pénzügyi politikájával és ellenségesen viselkedett magával Sziperanszkijjal szemben is. A cár olyan feljelentéseket kapott, melyekben kegyencét „forradalmi szabadkőművességgel”, francia kémekkel kialakított kapcsolatokkal, valamint a cárról való tiszteletlen kijelentésekkel vádolták.⁶⁴ 1812. március 17-én Sziperanszkijt felmentették minden tisztsége alól és száműzetésbe küldték. Közéledett az újabb háború Napóleon ellen, és a reformok időszertülneknek tűntek, de I. Sándor a háború befejezése után már soha többé nem tért vissza hozzájuk.

Karamzin *A régi és új Oroszországról* című tanulmányát a sándori-sziperanszkiji reformok egy befolyásos ellenzójének, a cár húgának, Jekatyerina Pavlovnának kérésére írta meg. Azonban ez nem azt jelenti, hogy a reformok kritikája meghatározta a történész nézeteit, annál is inkább, mivel az író még csak meg sem említi Sziperanszkij nevét, sőt éppen fordítva, a reformok értékelése szervesen következik az általános, az európai eseményekről és Oroszország Európában elfoglalt helyéről alkotott általános elképzeléseiből. A tanulmány első mondata is már erről tanúskodott: „A jelen a múlt következménye”.⁶⁵ I. Péter uralkodásától kezdve, az orosz társadalom tudatában sötét kép élt a Péter előtti, Moszkvai Ruszról; Péter reformjait úgy fogadták, mint a múlttal való teljes és tudatos szakítást, és éppen ezért az orosz történelem iránti érdeklődés, ahogy azt már említettük, igen csekély volt. A legfontosabb viszont az, hogy kevesen gondolták: az orosz „régiségek” tanulmányozása fontos tanulságokkal szolgálhat a jelenkori fejlődésre vonatkozóan. Az is újdonságnak tekinthető, hogy Karamzin a Moszkvai Rusz történetét az európai fejlődés keretein belül értelmezte. Már sok évvel korábban megírta, hogy az oroszoknak is „megvolt a Nagy Károlyuk: Vlagyimir – XI. Lajosuk: Iván cár – saját Cromwell-jük: Godunov”,⁶⁶ igaz, akkor még azt szerette volna bizonyítani, hogy az orosz történelem nem kevésbé érdekes bármely más ország történelménél. Most már a történész jóval lényegesebb hasonlóságot látott: a Kijevi állam, a részfejedelemségi rendszer és a III. Iván alatti Moszkvai Rusz kialakulásának jelenségét a barbár államok, a feudális dezintegráció és a nyugat-európai „új államok” megjelenésével analóg jelenségekként írja le. Ez az elméletileg vitatható koncepció a maga idejében nagyon gyümölcsözőnek bizonyult: megvalósította az orosz történelem „európaizációját”, még egyszer megmutatta, hogy Karamzin nem mondott le véglegesen

⁶² Sziperanszkij 2178–189.

⁶³ Sziperanszkij 233.

⁶⁴ Mironyenko, Sz. V.: Szamogyerzsavije i reformi. Polityicseszkaja borba v rosszii v nacsale XIX veka. Moszkva, 1989. 29., 32.; Fjodorov, V. A.: M. M. Sziperanszkij i A. A. Arakcsjev. Moszkva, 1997. 111–126.

⁶⁵ Karamzin szövegét a jelen számban publikált magyar fordítás szerint idézem.

⁶⁶ Karamzin 1984. 253.

arról a gondolatról, miszerint Nyugat-Európa és Oroszország sorsa közös, és nem utolsósorban, napirendre tűzött egy fontos szakmai kérdést, amely a mai napig élénk vitát vált ki a politikai elemzők, kulturoológusok és a történészek köreiben.

Karamzin teljes mértékben felülvizsgálta a Moszkvai Ruszról alkotott negatív képet, melyet az orosz „nyugatosok” első nemzedéke rajzolt meg. Ennek a periódusnak (és nem a péterinek) legfontosabb tétét abban látta, hogy „bölc” autokráciával létrehozták az erős államiságot, melyről úgy vélte, hogy az az orosz történelem mozgatóereje, s amely nélkül I. Péter nem tudta volna megvalósítani reformjait. Egyértelműen felismerve, „hogy Európa a XIII. századtól a XVII. századig messze megelőzött bennünket a polgári műveltségben”, és hogy az Európához való közeledés elkerülhetetlen volt, a történész arra mutatott rá, hogy ez a közeledés már az első Romanovok alatt megkezdődött. Érdekes, hogy Karamzin világosan felvet még egy, az orosz történelem számára alapvető jelentőségű problémát, a Moszkvai Rusz több civilizáció között elfoglalt helyének problémáját; megállapítja, hogy „ázsiai és európai cárságok között felemelkedvén, polgári berendezkedésben a világ e két részének vonásait egyaránt megőrizte: keveréket alkotott az ősi keleti szokásokból, melyeket a szlávok magukkal hoztak Európába, és amelyeket hosszú kapcsolatunk a mongolokkal, úgymond, felújított; bizánci vonásokból, melyeket Oroszország a kereszténységgel együtt vett át; és bizonyos germán sajátosságokból, amelyeket a varégek közvetítettek”. Ebben az értelemben az Európához való közeledésnek már megvoltak az előfeltételei és a moszkvai periódusban ez a közeledés „fokozatosan, csendben, alig észrevehetően ment végbe, természetes fejlődésként, kitérések és erőszak nélkül”.

A Moszkvai Ruszról alkotott véleménye Karamzint törvényszerűen I. Péter tevékenységének ártértékeléséhez vezette: ezt alapvetően fontos tudnunk ahhoz, hogy megértsük a történész egész koncepcióját. Oroszországban a 18. században virágzott a reformer cár kultusza, már nem is reformokról, hanem egyenesen a teremtés aktusáról beszéltek. Péter egy közeli munkatársa, F. Prokopovics írta a cárról, hogy ő „szülte”, „feltámasztotta poraiból” Oroszországot. Ezzel párhuzamosan kezdődött el Péter „mitologizálása”, amely Erzsébet és II. Katalin korában is folytatódott. Mint ismeretes, a 18. században észrevehetően továbbhaladt az orosz uralkodók szakralizációjának folyamata. F. Prokopovics a cári hatalomról szóló orosz tanításokat a társadalmi szerződés teóriájával összekapcsolva elméletileg alapozta meg Péter totális hatalmát, amely kiterjedt az élet minden területére, egészen a vallásig és a mindennapi életig. Éppen ez az abszolút hatalom tette lehetővé I. Péter számára, hogy bevezesse a tudatlan Oroszországot az európai műveltség világába.⁶⁷

Azonban II. Katalin uralkodása alatt jelentek meg az első kritikai megjegyzések is, amelyeket a „haza atyjának” címeztek.⁶⁸ Scserbatov herceg, a kortársak előtt is titkolózva, egész tanulmányt írt „a hithez való őszinte ragaszkodás megszűnéséről” és a példátlan erkölcsi romlásról, amely Oroszország europaizációjának eredményeképpen megjelent. De még érdekesebbek voltak azok a kísérletek, amelyek Pétert a legújabb nyugati politikai elméletek nézőpontjából vizsgálták. Ebben az időben mérvadónak számított Montesquieu nézete, aki több okból is zsarnokságnak nevezte Péter rendszerét. Ezt a nézetet Montesquieu tanítványa, II. Katalin is osztotta. Mint igazságos törvényhozó arra törekedett, hogy felülmúlja elődjét, akit elsősorban elavult vezetői módszerei miatt tekintett zsarnoknak. Katalin véleménye szerint „törvényei, legfőképpen büntető törvénykönyve, alapjában véve

⁶⁷ Prokopovics, F. Szocsinyenyija. Moszkva–Leningrád, 1961. 126., 135.; Riasanovsky, N. V.: The Image of Peter the Great in Russian History and Thought. New York, Oxford, 1985. (a továbbiakban: Riasanovsky) 12–17.; Zsivov, V. M. – Uszpenszkij, B. A.: Car i bog. Szemiozycieszkije aszpekti szakralizacii monarha v Rosszii. In: Uszpenszkij, B. A.: Izbrannije trudi. Tom I. Moszkva, 1994. 151–174.; Zsivov, V. M.: Jazik i kultura v Rosszii 18 veka. Moszkva, 1996. 69–70.

⁶⁸ Részletesebben ldásd: Szvák Gy.: IV. Iván és I. Péter utóélete. Budapest, 2001. 167–173.

régiek és maradiak voltak ... és neki nem sikerült modernebbé és humánusabbá tenni azokat. Lényegében a büntetéseket helyezte előtérbe: inkább félelmet keltve, mint alattvalói iránti szeretettel és bizalommal kormányzott”.⁶⁹

Valószínűleg így gondolták a kor európai műveltségű nemesei is: a cárnő jó barátnője, Daskova hercegnő is hasonló gondolatokat fejtett ki Kaunitz osztrák kancellárral való beszélgetésében. Nem tagadva zsenialitását, Pétert zsarnoknak nevezte, akít „tudatlansága megakadályozott abban, hogy belássa: néhány erőszakkal bevezetett reformja idővel békés úton más nemzetek példájára a velük való csere, kereskedelem és egyéb érintkezések során is meghonosodott volna. Ha nem állította volna a külföldieket annyival az oroszok fölé, akkor őseink sajátos, felbecsülhetetlen értékű jellemvonásait sem irtotta volna ki. (...) Valamennyi kormányzási forma közül a legdespotikusabbat, a katonait vezette be. Pétervár megalapítójának dicsőségével kérkedve a legönkényesebb módszerekkel siettetta a város építését. Több ezer munkás lelte halálát a mocsárban”. (Érdekes, hogy II. Katalin is írt az emberi és anyagi áldozatokról, amelyeket Pétervár építése során hoztak, de ezek az áldozatok, véleménye szerint azzal igazolhatók, hogy „Pétervár 40 év leforgása alatt több pénzt hozott a birodalomnak, és jobban kiterjesztette iparát, mint Moszkva tette 500 év alatt”).⁷⁰ Azokról a hibákról, amelyekről Daskova beszélt, Karamzin is írt, de míg az első ezek okát a cár sajátos jellemében látta, addig az utóbbi ezt a kérdést elméleti oldaláról közelítette meg. Nem mondhatjuk, hogy Péter megítélésekor Karamzin teljesen eredeti lett volna. Azonban, először is, Karamzinnál megtalálhatjuk a péteri reformok kritikájával kapcsolatos történelmi érvek legteljesebb összeállítását, másodsorban pedig, ezek az érvek Karamzinnál egy történelmi koncepcióvá állnak össze.

Meg kell jegyeznünk, hogy Karamzin I. Péterről vallott nézetei is jelentős mértékben megváltoztak. Először is, az Oroszországban kialakult hagyományhoz hűen és a külföldiek véleményével vitázva Pétert olyan uralkodónak nevezi, „akihez sehol sem volt még hasonló”. Érdekes, hogy az első orosz császárt pontosan az utánzás vádjától védi, amit később ő maga is Péter szemére vet: „A külföldiek eszesebbek voltak az oroszoknál: ezért voltunk kénytelenek átvenni, tanulni tőlük, felhasználni a tapasztalataikat. (...) Mely nemzet nem vett át semmit, és nem szükséges-e *egyenlővé* válni ahhoz, hogy *megelőzzük*?” (N. M. Karamzin kiemelése – F. Sz.). Karamzint nem zavarja az orosz szokások erőszakos megváltoztatása sem: „Uralkodónk háborút hirdetett régies szokásaink ellen, először is azért, mert azok durvák és századukhoz méltatlanok voltak; másodsor pedig azért, mert megakadályozták más, még fontosabb és hasznosabb külföldi újdonságok bevezetését. Mondhatjuk, le kellett törni a régi orosz makacsságot, hogy hajlékonyá váljunk, hogy képesek legyünk a tanulásra és az átvételre. (...) Az orosz karakter megváltozásáról, az orosz morális fizionómia elvesztéséről szóló valamennyi sirám nem más, mint vicc, vagy csupán az alapos megfontolás hiányából ered”. Ehhez hasonló véleményt írt Karamzin 1789 júniusában, amikor egy I. Pétert dicsőítő beszéd megírásához készülődött.⁷¹ Tehát I. Péterhez való viszonyulása valamikor a 19. század első évtizedében változott meg. Ezen változás okairól csak feltételezéseink vannak. Például létezik egy olyan feltevés, amely szerint Karamzinja nagy hatást gyakorolt Scserbatov már említett munkája, *Az erkölcsök romlásáról Oroszországban*.⁷² De fontos megjegyezni, hogy Karamzin semmiképpen sem mondott le előző állás-

⁶⁹ „O povrezgjenii nraov v Rosszii” knyazja Scserbatova i „Putyesesztviye” A. Ragyiscseva. Faksimilnoje izdanyije. Moszkva, 1983.; Riasanovsky 36.

⁷⁰ Daskova, Je. R. Zapiszki. Pizma szesztjor M. I K. Vilmot iz Rosszii. Moszkva, 1987. 138. (Magyar szöveg Szvák Gy. fordítása alapján.); Zapiszki imperatrici Jekatyerini II. Moszkva, 1989. 653.

⁷¹ Karamzin 1984. 253–254.; Karamzin 1982. 159.

⁷² Mojszejeva, G. N.: M. M. Scserbatov i N. M. Karamzin. (Zapiszka „O povrezgjenii nraov v Rosszii”) In: 18 vek. Szbornyik 14. Russzkaja lityeratura 18 – nacsala XIX veka v obszesztvenno-kulturnom kontyeksztje. Leningrád, 1983. 87.

pontjáról, mely szerint Péter „nagy államférfi”, aki hasznos és megfordíthatatlan változásokat vezetett be Oroszországban. Az a sokak által képviselt állítás, amely szerint Karamzin „nem szerette” Pétert, téves. Péterről alkotott képe alapján véve nem változott meg, ezt a képet azonban tanulmányában kiegészíti „ragyogó uralkodása ártalmas oldalának” leírásával, amelyet korábban ritkán említettek. Ezt a leírást nemcsak Scserbatov ihlette, hanem Karamzin saját, az orosz történelemről alkotott gondolatai, és a francia forradalom tanulságainak átgondolása is.

Péter legnagyobb hibáját Karamzin abban látta, hogy „nem akarta belátni az igazságot, hogy a nép szelleme alkotja az államok erkölcsi nagyságát, amely csakúgy, mint a fizikai nagyság, szükséges szilárdságukhoz”. Úgy tűnhet, hogy Scserbatov és Daskova is ugyanezt hangoztatták, de Karamzinnál a szokások erőszakos megváltoztatásának motívuma koncepcionális jelentőségű. Az oroszországi „bölcshatalom” híveként Karamzin, a politikai filozófia európai hagyományait követve, megpróbálja megkülönböztetni ezt az autokráciát a despotizmustól. Nem tud, mint Edmund Burke, valamiféle meglévő és betartandó „ősi alkotmányra” hivatkozni, amely Oroszországban nem létezett. Véleménye szerint azonban az autokrata uralkodó hatalmának korlátait éppen a nép szokásai és hagyományai határozzák meg, amelyek törvénnyel való megváltoztatása, ahogy írja, „erőszak, amely még az autokrata uralkodó kezéből is törvénytelen”.

Bizonyos, hogy a „nép szellemének” fogalmát, azonos jelentésben, Montesquieu-től vette át. Montesquieu kifejti, hogy „az embereket többféle dolog kormányozza: az éghajlat, a vallás, a törvények, a kormányzati elvek, a múlt példái, az erkölcsök, a szokások, és mindezekből egy bizonyos általános szellem alakul ki”. A törvényhozónak alkalmazkodnia kell a „nemzet szelleméhez”. „Ha valaki az erkölcsöket és a szokásokat meg akarja változtatni, azt nem szabad törvények útján tennie: ez túlságosan zsarnoki eljárásnak tekintenék”. Az ilyen zsarnoki eljárásra hozza fel példának Péternek a szakállról és a ruházatról szóló törvényhatározatait.⁷³ Nyilvánvaló, hogy Karamzin Montesquieu hatására vonja kétségbe az uralkodó jogát a népi élet megreformálására (ezt a jogot Feofan Prokopovics nyilvánított ki), továbbá hivatkozik a társadalmi szerződésre (Karamzinnál: „eredeti szövetség”, mely a népet és az uralkodót köti össze). Ily módon a történész, Montesquieu nyomán kifejti, hogy az autokráciának két kritériuma van: a törvények betartása és a népi hagyományok érintetlenül hagyása. Ezen kritériumok figyelmen kívül hagyása az autokráciát zsarnokságba fordítja át. Később, tanulmánya végén még egy szabályra figyelmeztet, melyet a francia gondolkodó fogalmazott meg: „Ha nincs egyeduralkodó, nincs nemesség; ha nincs nemesség, nincs egyeduralkodó. Akkor azonban van egy zsarnok”.⁷⁴ Karamzin azt javasolja I. Sándornak, hogy erősítse meg a nemességet és támogassa annak a társadalmon belül elfoglalt kiváltságos helyzetét, hiszen a cárnak nincs semmilyen más támasza a kormányzásban és a rendfenntartásban. Azonban a péteri reformok eredményeképpen „a felsőbb rétegek elváltak az alsóktól, és az orosz földműves, polgár, kereskedő az orosz nemsekben németeket látott, ami megrontotta a társadalmi rendek testvéri, össznépi egyetértését”. Karamzin helyesen fogalmazta meg a 18–19. század orosz társadalmi fejlődésének egyik legfőbb problémáját, amelyet ma a tudósok „szociokulturális szakadásnak” neveznek, és amely abban állt, hogy az orosz társadalom legmagasabb rétege nemcsak vagyoni helyzetében, hanem sajátos szociális és politikai kiváltságaiban, továbbá szokásaiban, ruházatában, nyelvében, a hazai hagyományokhoz való viszonyában stb. is különbözött a többi rétegtől. Karamzin mindezt Pétert teszi felelőssé, aki átlépte az „eredeti szövetség” határait, amely még az autokrata hatalmat is korlátozza.

⁷³ Montesquieu: A törvények szelleméről. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Montesquieu) 449–450., 455.

⁷⁴ Montesquieu 65.

Az egyháznak az állam alá rendelése, amelyet az europaizáció egyik legnagyobb eredményének tekintettek, sokáig olyan intézkedésnek tűnt, amely szükséges volt az állam érdekében. Karamzin volt az első, aki ennek a rendszabálynak a feltétlen hasznában kételkedett, azt állítván, hogy a pravoszláv egyház soha nem fenyegette a cári hatalmat. Ugyanakkor az egyház önállóságával együtt elveszítette a népre gyakorolt befolyásának jelentős részét, Oroszország pravoszláv lakosságát megfosztották attól az intézménytől, amely erősítette benne a hitet és az erkölcsi tartást, az állam pedig eldobta magától még egy támaszt, amely a nagy megpróbáltatások idején segítette a nép mozgósításában. Karamzin más megoldást javasolt: „Az egyházi hatalomnak a polgári hatalommal szoros szövetségben kell fellépnie, de azon kívül eső, külön tevékenységi körrel kell rendelkeznie”. Azonban az orosz kormányzat sohasem tudta ezt az eszményt megközelíteni.

A nagy cár nyíltan szakított a népi hagyománnyal abban is, hogy minden tisztségnek és rangnak idegen elnevezést adott. Ez értelmetlen apróságnak tűnhet, azonban Karamzin veszélyes jelenséget lát mögötte: „Az oroszok számára az utánzás lett a dicsőség és az érték”. Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az esetben az utánzásról mint a kultúra tartós és lényegi fejlődési elvéről van szó. Magát az utánzás jelenségét Karamzin teljes mértékben normálisnak, sőt elkerülhetetlennek véli: „... akárcsak az ember, a nép is az utánzással kezd; de idővel mindenkinek *önmagává* kell válnia, hogy elmondhassa: »Erkölcsei lényként létezem!« ... Jó és kell is tanulni; de jaj annak az embernek, annak a népnek, amely örök tanuló marad!” (N. M. Karamzin kiemelése – Sz. F.). Érdekes, hogy később ezt a gondolatot a legkülönbözőbb irányzatokhoz tartozó gondolkodók folytatják és fejlesztik majd tovább. A szlavofil K. Sz. Akszakov azt írta, hogy „még a leghasznosabb dolgok, még ha Péter előtt vették is át, feltétlenül szolgálai utánzássá váltak, nem pedig szabad átvétellé. Ehhez járult hozzá még egy körülmény: nevezetesen az erőszak, mely Péter tevékenységének szerves része volt. Ez az erőszak pedig mindent megváltoztatott; amit addig szabad és természetes módon csináltak, azt immár kényszer alatt és erőszak hatására tettek. Ezért Péter reformtevékenysége határozottan *fordulat, forradalom*, és ebben áll munkájának sajátossága és történelmi jelentősége” (K. Sz. Akszakov kiemelése – F. Sz.). A nyugatos Csaadajev az orosz fejlődés sajátosságát abban látta, hogy hiányzott a múlt és a jelen közötti bárminemű kapcsolat: „Ez természetes következménye csupa átvételből és utánzásból álló kultúránknak. Nálunk nincs belső fejlődés, természetes haladás; az új eszmék elsöprik a régieket, mert nem következnek belőlük és ki tudja, honnan pottyannak”.⁷⁵ Ily módon Karamzin a legfontosabb problémára tapintott rá, amely ráadásul nála a nemzeti és az egyetemes viszonyának kérdésével is összekapcsolódott. Bár korábban, mint láthattuk, biztos volt abban, hogy „minden, ami *népi*, semmi az *emberihez* képest”, most ezzel ellentétes álláspontra helyezkedett: „Világpolgárok lettünk, de bizonyos esetekben megszűntünk Oroszország polgárai lenni. Péter hibájából”. Könnyű meggyőződni arról, hogy ez nem más, mint Rousseau azon gondolatának visszhangja, mely szerint Péter azzal kezdte, hogy németeket és angolokat alkotott, noha azzal kellett volna kezdenie, hogy oroszokat hoz létre.

Már volt szó arról, hogy Akszakov egybekapcsolta az utánzást, a sajátáról való lemondást és a reformok erőszakos megvalósítását; ebben is Karamzin nyomdokaiba lépett. A reformok bevezetésekor alkalmazott erőszakot mindketten Péter különös személyiségével, vagy a sötét múlt híveinek konok ellenállásával magyarázták és magyarázzák. Karamzin számára ez az erőszakosság a „eredeti szövetség” felbontásának egyenes következménye volt. Hangsúlyozza, hogy Péter nem volt ellensége az „elme szabadságának”, de amennyiben a nép védte szokásait, „kénytelen volt az autokrácia minden szörnységét igénybe venni, hogy megfékezze saját, egyébiránt oly hűséges alattvalóit.” Ebből a szempontból Pé-

⁷⁵ Karamzin 1984a. 229–230.; Akszakov, K. Sz.: *Polnoje szobranije szocsinyenij*. Tom I. Szocsinyenija isztoriczeszkije. Moszkva, 1989. 46–47.; Csaadajev, P. Ja.: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz*. Egy örült magamensége. Budapest, 1981. 19.

tervár felépítése Karamzinnál Péter egész tevékenységének szimbólumává válik. Pétervárral, amelyet „könnyeken és holttesteken alapítottak”, Péter a természethez intézett kihívást. Karamzin a szociális törvények megsértését a természet törvényeinek megsértésével hasonlította össze, amely szintén sok áldozatot szedett. Nem véletlen, hogy Karamzin értékelése a péteri reformokról ezzel a később Puskin is megihlető frázissal végződik: „Az ember nem győzheti le a természetet!”. Ez, a természet és társadalom közötti szoros kapcsolatról szóló gondolat a történész szilárd meggyőződését fejezte ki. „A köztársaság által biztosított szabadság és függetlenség – ahogy azt korábban, Napóleon svájci politikájáról írta – pontosan úgy Svájchoz tartozik, mint annak gránit hegyei és havas csúcsai; az ember nem rombolhatja le a természet művét, és Bonaparte megerősítette a Tell Vilmos-i utódokban azt az akaratot, hogy maguk irányítsák sorsukat, mindenféle idegen befolyás nélkül”.⁷⁶

Ebből az általános koncepcióból kiindulva értékeli Karamzin Péter örökösének munkáját, legrésztelenebben pedig I. Sándor uralkodását elemzi. Ennek az elemzésnek a kapcsán az olvasót megdöbbeníti, mennyire élesen elutasítja I. Sándor politikájának minden aspektusát. A történész teljes mértékben osztotta az orosz külpolitika nagyszámú kritikusainak véleményét, miszerint a Napóleonhoz való közeledés semmi hasznot nem hoz Oroszország számára, mivel Napóleon Oroszország „természetes” ellensége, és a vele való jövőbeni összetűzés nagyon is valószínű. Ma már tudjuk, hogy Sziperanszkij is biztos volt az új háború közelségében, és az erre való felkészüléshez megfelelő diplomáciai és hadi intézkedéseket javasolt.⁷⁷ Azonban azokban az időkben, amikor mindenki világosan látta a Sziperanszkij-féle tervezet és napóleoni törvények közötti hasonlóságot, úgy vélekedtek – és ezt a véleményt Karamzin is osztotta –, hogy a belső reformok bevezetése a franciák utánzásának újabb szakaszát jelentené.

Lotman nem volt igazságos Sziperanszkijjal szemben, amikor tervezetét természetlennek nevezte, Sziperanszkijról pedig azt állította, hogy megpróbált „mindent úgy megváltoztatni, hogy közben ne változzon semmi”. És Karamzinnal szemben sem volt igazságos, amikor feltételezte, hogy a készülő reformokat éppen nyilvánvaló ürességükért és hasznavehetetlenségükért bírálta.⁷⁸ Ellenkezőleg, Sziperanszkij terve sokban megváltoztathatta volna Oroszország államszerkezetét, meglehet, hogy nem azonnal, de az idő múlásával feltétlenül. Pontosan ettől tartott Karamzin is, aki azért volt bizalmatlan a reformokkal szemben, mert az ősi hagyományokat többre értékelte, mint az újonnan kigondolt törvényeket. „Veszélyes hozzányúlni az ősi állami építményekhez – ismétli meg számunkra már ismert gondolatát – Oroszország már 1000 éve létezik, és nem úgy, mintha egy vad horda lenne, hanem hatalmas államként; ennek ellenére állandóan új intézkedésekről, új törvényekről beszélnek, mintha nem is olyan rég jöttünk volna ki Amerika sötét erdeiből! Több megőrző, mint alkotó bölcsességet követelünk”.⁷⁹ A legfontosabb orosz tradíciókhoz az autokráciát és a jobbágyrendszert sorolja. Véleménye szerint az első hasznos, a második káros Oroszország számára, de mindkettő létezik – és megváltoztatásukat nem tanácsolja. A jobbágyrendszerről beszélve Karamzin részletes történelmi áttekintést ad ezen intézmény kialakulásáról, és megpróbálja megmutatni, hogy a jobbágyok elszett felszabadítása az állam stabilitását veszélyeztetné. A történész egyáltalán nem titkolja el, hogy az állam érdeke, „az állam belső egysége” fontosabb, mint az uralkodó szándéka: „jót tenni a rendekkel és személyekkel”. „Nem tudom – írja –, jól tette-e Godunov, hogy elvette a parasztok

⁷⁶ Karamzin 1984a. 213.

⁷⁷ Fjodorov 77–78. Lotman téved, amikor azt állítja, hogy Sziperanszkij tartós békében bízott. Lásd: Lotman, Ju. M.: „O drevnyej i novoj Rosszii v jejo polityicseszkom i grazsdanszkom otnosenyijah” Karamzina – pamjatnyik russzkaj publicisztiki nacsala XIX veka. In: Lityeraturnaja ucsoba, 1988. 4. szám. (a továbbiakban: Lotman 1988) 89.

⁷⁸ Lotman 1988. 90.

⁷⁹ Karamzin, N. M.: Zapiszka o drevnyej i novoj Rosszii. Szankt-Petyerburg, 1914. 68.

szabadságát (...), de tudom, hogy most nem lenne helyén való visszaadni nekik. Akkor szabad ember életéhez voltak szokva, most pedig a rab élethez. Azt hiszem, hogy az állam létének szilárdsága érdekében veszélytelenebb rabná tenni az embereket, mint nem jókor adni nekik a szabadságot, amelyre erkölcsi megújulással kell felkészíteni az embert ...” Kétségtelen, hogy Karamzin számos olyan valódi problémára mutatott rá, amely a jobbágyfelszabadítással függött össze: a földkérdésre, annak a veszélyére, hogy a felszabadított jobbágyok az állami bürokrácia hatalmába kerülnek stb.; ezek a problémák később sem vesztik el jelentőségüket. Azt azonban Karamzin nem vette figyelembe, hogy a szabad földművelőkről szóló 1803-as rendelet már megalkotta azokat az alapvető elveket – például a föld megváltása, melyhez állami segítség vehető igénybe –, amelyeket fel is használnak majd – igaz, sokkal később, 1861-ben – a jobbágyrendszer eltörlésekor.

Végül pedig figyelmet érdemlő Karamzinnak azon elképzelése, amely szerint Oroszországban minden áron meg kell őrizni az autokráciát. Amint már említettük, a kormányzás ideális módjának egész életében a köztársaságot tartotta. „Lélekben köztársasági vagyok és köztársaságiként is fogok meghalni” – írta egy 1820-as levelében.⁸⁰ Azonban a köztársasági államforma távoli eszmény maradt a számára, amelyre törekedni kell, de a valóságban nehezen elérhető. Montesquieu nyomdokaiban haladva úgy gondolta, hogy ez az államforma olyan polgárokat követel meg, akik olyan szilárd erkölcsiséggel és magas műveltséggel rendelkeznek, amelyek nem szükségesek egy monarchiában. Robespierre-hez kapcsolódik a példa arra, hogy a köztársasági erkölcsöket többre értékelte a konkrét politikai szerepnél. Karamzin kortársa, N. Turgenyev így emlékszik vissza: „Áhítattal tekintett Robespierre-re. Barátai azt beszélték, hogy a néptribun halálhírért hallva Karamzin könnyekre fakadt; öregségében is tisztelettel beszélt róla, csodálkozott önzetlenségén, komolyságán és jellemének szilárdságán, sőt szerény otthoni körülményein – mely Karamzin szavai szerint azon évszázad embereinek életvitelével állt ellentétben”. Amikor Karamzin a szabadságról ír, akkor ez alatt általában nem a politikai, hanem az egyén belső szabadságát érti, amely nem feltétlenül függ össze a kormányzás formájával: „... a szabadságot nem az uralkodó vagy a parlament, hanem Isten segítségével mindenki önmagának adja meg. A szabadságot szívünkben kell kivívni lelkiismeretünk nyugalmaival és azzal, hogy bízunk a gondviselésben!”⁸¹

Következésképpen a szabadság és a függetlenség a monarchiában is lehetséges. Egyik barátjának szellemes megjegyzése szerint a történezs „valóban szívében köztársasági, értelmével viszont monarchista volt”.⁸² A történelem tanulmányozása arról győzte meg, hogy Oroszország számára az autokrácia az optimális kormányzati forma. Hiszen mély gyökerei vannak, és éppen az autokrácia „alapozta meg és támasztotta fel Oroszországot; államrendjének megváltoztatásától elveszett, és el kell vesznie, mivel oly sok és különböző részből áll, melyek mindegyike sajátos polgári előnyökkel bír. A korlátlan egyeduralmon kívül mi tudná ezt a hatalmas testet egységes működésre készíteni?” Azonban Karamzin számára, amint már említettük, az autokrácia nem volt azonos a zsarnoksággal. Az uralkodó korlátlan hatalmának törvényességgel, a műveltség terjesztésével és a közvélemény szabadságával kell összekapcsolódnia. Nem véletlen, hogy miközben elveti a legfelsőbb hatalom korlátozását, iskolák megnyitását és a szegény diákok anyagi támogatását követeli. Ez a „liberális autokrácia” karamzini elmélete, melynek alapvető vonásait később a szlavofilek is átveszik. „Sem alkotmányt, sem képviselőt nem követelek – írja Karamzin élete végén –, de köztársasági meggyőződésű maradok úgy, hogy közben az orosz cár hű alattvalója vagyok: ez ellentmondás, de csak látszólagos.”⁸³

⁸⁰ Kiszljagina 148.

⁸¹ Turgenyev, N.: *Rosszija i russzkije*. Moszkva, 1915. 342.; Karamzin 1982. 161.

⁸² Kiszljagina 152.

⁸³ Lotman 1987. 304.

Bármily különös, Karamzin nézetei nem álltak annyira távol Szperanszkijétől, ahogy ezt ma sokan gondolják. Szperanszkij, akárcsak Karamzin, az ember morális szabadságát értékelte a legtöbbre; ő is elengedhetetlennek tartotta az autokráciát Oroszország fejlődésének szempontjából, az általa kigondolt Állami Dumát pedig a Karamzin által szintén fontosnak tartott társadalmi véleménynyilvánítás szerveként is felfoghatjuk. Szperanszkij sem tagadta, hogy a törvényeknek meg kell felelniük a lakosság műveltségi szintjének. Sándor hajdani bizalmasa természetesen tudott arról, hogy Karamzin nem ért egyet tervezetével, ebben azonban csupán félreértést látott. „Bírálhat engem Karamzin, amennyit csak akar – írta 1818-ban –, én továbbra is dicsérem *Történelmét*. A különbség kettőnk között az, hogy ő engem nem ismerve bírál, én viszont úgy dicsérem, hogy ismerem őt”.⁸⁴ A különbség ezen kívül természetesen abban is állt, hogy Szperanszkij, aki nem teoretikus, hanem hivatásos jogász volt, a jog nyelvén próbálta meg kifejtetni nézeteit; ezért dolgozta ki alkotmánytervezetét, amely a 19. századi Oroszországban igen veszélyesnek bizonyult. Ebből ered a két férfi konfliktusa, akik, bár nézeteik hasonlóak voltak, különböző nyelvet beszéltek.

Másfelől időnként Karamzint is igen durva kritikák érték, leginkább a liberális fiatalság részéről, amely az 1820-as években titkos társaságokat hozott létre, hogy megváltoztassa Oroszország fennálló államrendszerét. Néhány hónappal halála előtt Karamzin szemtanúja lesz a dekabristák felkelésének, amelyben sok bírálója is részt vesz. A forradalom elvi ellenzője, Karamzin a dekabristák fellépésében – meggyőződése ellenére – mégis történelmi törvényszerűséget látott: „Ezeknek a fiatal embereknek az eltévelyedése és bűne századunk eltévelyedése és bűne”.⁸⁵ A kortársak visszaemlékezései szerint ezeket a szavakat az új uralkodóhoz, I. Miklósához intézte, a felkelők büntetésének mérséklését kérve. Miklós harminc évig fennálló konzervatív rendszere, ahogy sokan gondolták és gondolják ma is, valószínűleg teljesen megfelelt volna Karamzin ízlésének. Ez a vélemény komoly kételyeket támaszt, azonban soha nem fogjuk megtudni, hogyan értékelte volna Karamzin az új cár tevékenységét. Karamzin, az író, történész és az orosz politikai gondolkodás egyik legelső képviselője 1826. május 22-én, Pétervárott halt meg. Halálát a decemberi események által előidézett erős megrázkódtatás és a felkelés helyszínén szerzett erős megfázás is sietteték.

FILIPPOV, SZERGEJ

A history of political thinking in Russia. Karamzin on ancient and modern Russia

N. M. Karamzin's essay on ancient and modern Russia is one of the very first and significant products of Russian political philosophy. N. M. Karamzin's intellectual stance evolved in the atmosphere of the profound changes that started under the reign of Peter the Great. His versatile activity fostered the thorough and conscious adoption of western culture in Russia as well as the making of the new Russian culture, whose peculiarity lay in the unification of the old Russian traditions and the impulses of western-bred modernization. Following his apprentice years and a brief military service, Karamzin joined Moscow's Free Masonic Lodge led by notable writer, journalist and publisher, N. I. Novikov.

⁸⁴ Raeff, M.: Michael Speransky: Statesman of Imperial Russia. 1772–1839. The Hague: Nijhoff, 1957. 216–221.; Tomszinov, V. A.: Szvetyilo russzkoj bürokratyii. Isztoricseszkiy portret M. M. Szperanszkogo. Moszkva, 1991. 170.

⁸⁵ Ejdelman, N. Ja.: Poszlednyij letopiszec. Moszkva, 1983. 140.

The four years he spent in Moscow was also a time of reading and intensive studying of West European literature. This was when the foundations of Karamzin's literary style and taste evolved. By 1788, young writer Karamzin gradually distanced himself away from Free Masonry, and on 18th May 1789 he set off on his thirteen-month-long tour abroad, which made a decisive impact on his intellectual development. There is little official data available concerning this tour, the main source for researchers being a book entitled *Letters of a Russian Traveller, 1789–90*, which earned fame for Karamzin. In the *Letters* he draws the figure of an 'awakening' traveller 'coming to his senses.' Once an enthusiastic admirer of western civilization, he becomes a writer who judges western civilization in a sober manner, recognizing its complexity and multifarious nature, and once glorifying universal humanity, he turns into a thinker taking note of the importance of national traits. It seems as if this change had prefigured Karamzin's whole writerly career: he started out as a literary scholar, implanting the forms and ideas of western literature in Russia, ending up his life as a historian studying the Russian tradition. This change began with his western tour and nearly took another ten years, European events being its major impulse, especially the need to understand the morals of the French Revolution. Similarly to many of his contemporaries, the Revolution made Karamzin hopeful primarily about the quick realization of the ideas of the Enlightenment and the victory of liberty and philanthropy. This personal experience in revolutionary France is not likely to have changed his way of thinking, yet, at any rate, in contrast with other Russian-published works, in the *Moskovsky Zhurnal*, published by Karamzin, we cannot find any views critical of the events in France. Nevertheless, the 'French parts' of the *Letters* reflect the writer's later, considerably modified stance. This change becomes fully tangible by 1794: this is borne witness to by a historico-philosophical essay by Karamzin, published in 1795, which is an invented dialogue between the 'Poet' and the 'Philosopher' about the French Revolution, about progress and the fate of the Enlightenment. However, almost every scholar regards it as a work containing obvious biographical references. At the beginning of the nineteenth century Karamzin could openly write about the lessons and consequences of the French Revolution, which – like before – served as a starting point for all of his trains of thought. In these writings the most important role is played by Karamzin's thought – already known to us – about the failure of the Revolution and the great sacrifices made in the name of the Revolution. The dreams cherished about liberty did not come true, and the ten year's war seemed futile as well. Karamzin identified the only benefit of the French Revolution as the general conviction that the lack of order brings more trouble for the people than the abuses of the most imperfect power: therefore, any transformation in society must take place from above and not as a result of revolutions. It was these conclusions that Karamzin utilized in his study, *Memoir on Ancient and Modern Russia*, which he completed at the request of Ekaterina Pavlova, younger sister of the czar, an influential opponent of the reforms of Alexander and Speransky. The assessment of the reforms is a logical consequence of Karamzin's general views about the European events and Russia's place in Europe. The present article analyses the major claims of Karamzin's study, its general design, his rather sharp critique of Alexander I's reign, as well as his views about autocracy, the limitation of autocratic power and the question of serfdom.

SZILI SÁNDOR

Az „eurázsiai” történeti paradigma*

I. Bevezetés

Az „eurázsiaság” (oroszul – *jevrazijszto*) az 1917 októbere után emigrációba kényszerült orosz értelmiség ifjabb nemzedékeit rövidebb-hosszabb időre rabul ejtő, nonkonformista világnézet, politikai ideológia és mozgalom volt, amely az 1920-as években élte fénykorát. Radikálisan szembe fordult a nemzeti múlt európai hagyományaival és kommunista jelenével. Követői egy pravoszláv valláserkölcsei alapokon nyugvó, az egykori cári birodalom keleti szláv népeinek, valamint finnugor, türk, mongol, paleoázsiai, kaukázusi etnikai kisebbségeinek kultúráját harmonikusan ötvöző, autochton civilizációról ábrándoztak, amit „Eurázsianak” neveztek.

Az „eszme” két fiatal tudós szellemi egymásra találásából született. A nyelvész Nyikolaj Trubeckoj *Európa és az emberiség*¹ című esszéjében (1920) szenvedélyesen ostromozta Nyugat egoizmusának pusztító hatását. A román-germán kulturális expanzionizmus mimézisre kényszerít, amivel akadályozza a világ többi népének önmegvalósítását. A civilizációk csak akkor életképesek, ha saját belső értékrendjük szerint fejlődnek. Pjotr Szavickij az *Európa és Eurázsia*² című írásban (1921) reagált Trubeckoj gondolataira. A brosúra már tartalmazta a későbbi platform valamennyi lényeges elemét. A geográfus-közgazdász szerint Oroszország földrajzi és etnikai értelemben sajátos világ. Se nem Európa, se nem Ázsia, a kettő szintézise. Kultúrája az ott élő népek értékrendjén alapuló közös alkotás, a nyugati civilizáció ellenpólusa.

Az „eurázsiaiak” zászlóbontására Szófiában került sor 1921-ben. A *Kivonulás Keletre*³ tanulmánygyűjteményük címe az európai kultúra „egyiptomi fogságából” szabadulás katarikus élményének átélésére buzdított. A kötet elkészítésében Trubeckoj és Szavickij mellett részt vett Georgij Florovszkij teológus és Pjotr Szuvcsinszkij zenekritikus. A kiadványt további „eurázsiai” almanachok, periodikák, könyvek és füzetek követték.⁴ Az alapítók előadásokat és szemináriumokat tartottak. Az új irányzat népszerűsége gyorsan nőtt. Csatlakozott hozzá – többek közt – Georgij Vernadszkij történész, Nyikolaj Alekszejev államjogász, Vaszilij Szezeman filozófus, Dmitrij Szvjatopolk-Mirszkij irodalomár. Bölcséleti rendszerének alapjait Lev Karszavin fektette le.⁵ A mozgalom központja Berlinben, majd Párizsban működött, de „eurázsiai” körök alakultak Prágában, Bécsben, Szófiában, Belgrádban, Brüsszelben és Kaunasban is.

Az „eurázsiai” gondolat az okóberi forradalom sajátos értelmezésével lépett színre a politikai ideológiák versenyében. Az autokrácia restaurálását óhajtó monarchistákkal, illetve a parlamentarizmus visszaállításáról álmodozó liberálisokkal szemben nem történelmi ki-

* Készült az T037739 számú OTKA kutatás keretében

¹ Trubeckoj, Ny. Sz.: *Jevropa i cselovecseszto*. In: Trubeckoj, Ny. Sz.: *Isztorija. Kultura. Jazik*. Moszkva, 1995. (a továbbiakban: Trubeckoj) 55–104. A címválasztás utalás Danyilevszkij művére.

² Szavickij, P. Ny.: *Jevropa i Jevrazija*. In: Szavickij P.: *Kontyinyent Jevrazija*. Moszkva, 1997. (a továbbiakban: Szavickij) 141–160.

³ *Iszhod k Vosztoku*. Moszkva, 1997. (Az 1921-es kiadás utánnyomása.)

⁴ Tétéles felsorolásukat lásd: Polovinkin, Sz. M.: *Jevrazijszto i russzkaja emigracija*. (a továbbiakban: Polovinkin) In: Trubeckoj. 739.

⁵ Karszavin, L. P.: *Cerkov, licsnoszty i goszudarszto*. 1927. Parizs

siklásnak tartotta a bolsevik hatalomátvételt, hanem az I. Péterrel kezdődött európaizálási folyamat törvényszerű betetőzésének, amely paradox módon mégis kiragadta Oroszországot a nyugati civilizáció rabságából.⁶ Az „eurázsiaiak” arra számítottak, hogy a kommunista kísérlet kudarcba fullad, mert a tömegek forradalmi indulatát nem az osztályellenséggel történő leszámolás vágya fűtötte, hanem az idegen kultúrát hordozó elit ellen táplált gyűlölete.⁷ Ezért alulról jövő nyomással a rezsim egy ideokratikus állammá transzformálható, amelyben a pravoszlávia veszi át a marxizmus szerepét. A kormányzás – „eurázsiai” világnézeti alapon szerveződő és a néppel szoros egységet alkotó – egyetlen párt feladata lesz. Tagjai „kiválasztódással” kerülnek az élcsapatba. Az erős, centralizált hatalom megvédelmezi a közösség érdekeit és ellenőrzés alatt tartja a tömegeket. A magántulajdonra épülő gazdaság irányításában az államé a döntő szó. Az etnikumok együttélése föderáció formájában valósul meg. Az „eurázsiai” emigráció feladata, hogy a szovjet rezsim átalakításához szükséges ideológiát részletesen kimunkálja és népszerűsítse.⁸

Az „eurázsiai” mozgalom politikai pályája 1926-tól kezdett fölfelé ívelni. Motorja, Pjotr Szavickij 1927–29 között két ízben is illegálisan megfordult a Szovjetunióban.⁹ Az OGPU¹⁰ fölfigyelt a szervezetre, és beépítette ügynökeit a párizsi, majd a berlini csoportba. A válság formálisan 1928–29-ben robbant ki a Párizsban megjelentetett *Eurázsia* című hetilap probolsevista irányvonala miatt, amitől a többi kör és az alapítóatyák nyílt levélben elhatárolódtak. A mozgalom nem tudta kiheverni a szakadást, és az 1930-as évek közepére széthullott.

Az „eurázsiai” eszme nem forrt koherens és befejezett világnézeti rendszerré. Különféle tudományágakból érkezett, hasonló gondolkodású értelmiségiek a „közös életézés” alapján álltak össze egy csapattá. Mindegyikük a maga szakterületén alkalmazta az új látásmódot. Az „eurázsiaiság” Trubeckoj, Vernadszkij és Karszavin számára elsősorban metodológiai útkeresés volt, melynek előzményei az 1917 előtti évekre nyúltak vissza munkásságukban.¹¹ A többiek az emigráció idején kerültek a varázsa alá. Szavickij nem érte be annyival, hogy egy új diszciplína, a geopolitika első orosz művelője,¹² és az „eurázsiai” mozgalom teoretikusa legyen, politikusi ambíciókat is táplált. Trubeckoj, Szavickij, Vernadszkij geoetnikai, illetve Florovszkij, Karszavin, Sahmatov valláserkölcsei kultúrafelfogása különbözött.¹³ A növekvő szemléletbeli eltérések gyengítették a konzervatív utópia konzisztenciáját és a mozgalom kohézióját. Valójában ez vezetett a krízisjelenségek elmélyüléséhez.

Florovszkij az 1920-as évek közepétől eltávolodott az „eurázsiai” eszmétől, de a szakításra csak 1928-ban szánta rá magát, amikor *Eurázsiai csábítás*¹⁴ címen közzétette kritikáját. Vernadszkij 1927-ben az USA-ba költözött. Szuvcsinszkij 1929-ben bejelentette kilépését. Karszavin „eurázsiai” korszaka csupán négy évig (1926–1929) tartott. Trubeckoj

⁶ Jevrazijsztvo. (Opit szisztyematyicseszkovo izlozsenyija) In: Szavickij 14., 52.; Szavickij, P. Ny.: Dva mira. In: Szavickij 116.

⁷ Részlet Trubeckoj (R. O. Jakobszonnak írt) leveléből. In: Trubeckoj 768.

⁸ Szavickij, P. Ny.: Jevrazijsztvo kak isztoricseszkij zamisel. In: Szavickij 98–112.

⁹ Iz protokola doprosza L. P. Karszavina. (Prilozsenyije k szatyje Horuzsevo Sz. Sz. „Karszavin, jevrazijsztvo i VKP”) In: Voproszi filozsofii. 1992/2. 86.

¹⁰ OGPU – Egyesített Állami Politikai Hivatal. A szovjet hírszerzés és elhárítás szervezetének neve 1923 és 1934 között.

¹¹ Kljucsnyikov, Sz. Ju.: Russzkij uzel jevrazijsztva. In: Nas szovremennyik. 1992/3. 176.

¹² Dugin, Alekszandr: Osznovi geopolityiki. Geopolityicseszkije buduscseje Rosszii. Moszkva, 1997. (a továbbiakban: Dugin) 82.

¹³ Hacsaturjan, V. M.: Kultúra Jevrazii: etnosz i geopolityika. In: Jevrazija. Isztoricseszkije vzgljadi russzkih emigrantov. Moszkva, 1992. 93.

¹⁴ Florovszkij, G. V.: Jevrazijszkij szoblazn. In: Novij mir. 1991/1. 195–211.; Újabb közlése: Roszszija mezsdü Jevropoj i Azijej: Jevrazijszkij szoblazn. Antologija. Moszkva, 1993. 237–265.

1928 után elvéve írt „eurázsiai” tanulmányokat. 1928. március 10-én kelt levelében keserűen panaszkolt Szavickijnek: „El sem tudja képzelni mennyire torkig vagyok ezzel az egésszel! Mindenkinek megvan a maga hivatása. Az enyém a tudomány. A publicisztikához és a filozófálgatáshoz semmi hajlamot nem érzek magamban ... Ha tudná milyen súlyos ballasztként nehezedik rám ez az állandó eurázsiai kötelezettség, mennyire zavar a tudományos munkámban. Az eurázsiaiság súlyos kereszt ... Megtört, nem engedett azzá válnom, aki lehettem volna, és akivé válnom kellett volna ...”¹⁵

2. Az „eurázsiai” gondolat történetbölcseleti gyökerei

A „futurizmus korának szlavofiljei” – miként egyik bírálójuk, Fjodor Sztjepun aposztrofálta 1926-ban az „eurázsiaiakat” – büszkén vállalták, hogy az „orosz eszme” 19. századi tradícióinak megújítói. Mindvégig hangsúlyozták azonban a szellemi elődeiktől őket elválasztó jelentős különbséget.

Az „orosz eszme” Schelling filozófiájának hatása alatt a szlavofil ideológiában született az 1830–40-es években. Világtörténelmi küldetést tulajdonított Oroszországnak az európai civilizáció megmentésében attól az erkölcsi hanyatlástól, amelybe a nyugati életforma válsága (a kiüresedett és formalizálódott katolikus-protestáns vallássóság, az egoista individualizmus, az anyagiasság, az ipari forradalom következtében megnövekedett szociális feszültségek, a racionalizmus ismeretelméleti abszolutizálása, a technikai haladás erőltetése stb.) miatt jutott. A szlavofilek az orosz fejlődést egy alternatív, sajátos útnak tekintették, amely elkerülte az említett torzulásokat, s ezért magában hordozza a potenciális megújulás lehetőségét. A sajtószerűség legeltetőbb forrását a pravoszláv vallásból eredeztették. A keresztény univerzalizmus talaján álltak, ezért Nyugat-bírálatuk nem ütött meg ellenséges hangnemet. Az „ázsiaiság” dimenziója hiányzott látószögükből.¹⁶

Gyökeresen eltérő nézőpontot képviselt Nyikolaj Danyilevszkij (1822–1885) az *Oroszország és Európa* című művében (első közlés 1870-ben), amely a krími háborút követő kiábrándultság légkörében fogant. A szerző tagadta a történelem unilineáris evolúciójának eszméjét, azt az elképzelést, miszerint az egyes nemzetek a progresszió különféle grádicsain helyezkednek el. „Európát” azonosította a román-germán népekkel. Felrótta nekik, hogy az egyetemes civilizáció terjesztése ürügyén rákényszerítik értékrendjüket másokra. Danyilevszkij szerint az emberiség fejlődése lokális és autochton úgynevezett „kulturális-történelmi típusok” egyedi életciklusa formájában halad, melyek az etnikai-nyelvi rokonság és a politikai függetlenség bázisán keletkeznek. Az „európai”, illetve a „szláv” kultúrkör viszonyában antagonizmust és konfrontációt fedezett föl. Meggyőződése volt, hogy a román-germán civilizáció hanyatló fázisba ért, a szláv „kulturális-történelmi típus” azonban fiatal. Oroszországra vár, hogy megteremtse a virágzásának feltételeit.¹⁷

Konsztantyin Leontyjev (1831–1891) nem hitt a pánszláv utópiában. Az 1880-as években publikált munkái ráirányították a figyelmet a nyugati és a délszláv népek patronálásából fakadó veszélyekre. Az európai eszmények epigonjait, az alkotmányosság és a demokrácia elveinek terjesztőit sejtette bennük. A liberális-egalitárius jelszavak romboló hatásával szemben pravoszláv erkölcsi alapokon álló értékmentő összefogást sürgetett. Konzervatív világnézetében a vallásos metafizika, az esztétizmus, és a filozófiai naturaliz-

¹⁵ Trubeckoj 777–778. Az irányzat képviselőiről lásd még az e tanulmány végén található „Eurázsiai” életrajzok fejezetet.

¹⁶ Novikova, L. I.–Sizemszkaja, I. Ny.: Vvegyenyije. In: Rosszija mezdsu Jevropoj i Azijej: Jevrazijszkij szoblazn. 6–7.; Novikova, L. I.–Sizemszkaja, I. Ny.: Russzkaja filozofija isztorii. Moszkva, 1997. 73–88.

¹⁷ Zenykovszkij, V. V.: Russzkije miszlityeli i Jevropa. Moszkva, 1997. (a továbbiakban: Zenykovszkij) 69–75.

mus elegyedett. Danyilevszkij elméletét eszkatologikus irányba fejlesztette tovább: az emberiség addig marad fenn, amíg a kultúrák sokfélesége autonóm módon képes gazdagodni. Az unifikálódás elapasztja az életerejüket, s a népek pusztulásához vezet.¹⁸ A civilizációkat keletkezésüktől elmúlásukig három szakaszon vezette át, így a kezdeti „egyszerűség”, a „virágzó összetettség”, illetve a „másodlagos és keveredett leegyszerűsödés” állapotán. Ezen a prizmán keresztül tekintve a jelenséget megállapította, hogy a Nyugat elhervadt, a cári birodalom viszont – az ázsiai tartományaival közösen – egy születőben lévő, önálló világot alkot, amely a román-germán civilizáció helyére lépő új szláv-keleti kultúrával fogja megajándékozni az emberiséget. Oroszország egyelőre még nem talált rá az önkifejezés igazi stílusára.¹⁹

Az Ázsia felé fordulás mint a potenciális újjászületés motívuma fölbukkant Fjodor Dosztojevszkij „naplójában” is az író halála előtt (1881). Vlagyimir Szolovjov *Pánmongolizmus* című prófétikus verse (1894) ellenben a leselkedő japán veszélyre utalt. Szergej Trubeckoj 1904-ben a „mongol” és az európai világ végső összecsapását vizionálta a beköszöntő évszázadban.²⁰

A japánokkal vívott háború (1904-05) felszította az orosz társadalom kíváncsiságát a keleti civilizációk iránt. Schopenhauer és Nietzsche divatos filozófus lett. A Rerih házaspár az orosz kultúra indiai gyökerei után kutatott. Az első világháború elmélyítette az európai értékrend kompromittálódásának folyamatát. Kelet ellenségképe kiszorult a közgondolkodásból. Az orosz értelmiség egy része merész szellemi kalandra indult, hogy fölfedezze szociokulturális alkatának ázsiai vonásait (Lásd például: Alekszandr Blok: Szkiták. 1918.).²¹

3. Az „eurázsiai” történeti koncepció elemei az 1917 előtti orosz historiográfiában

Tudományos igénnyel fellépő történetírásról a 18. század közepétől beszélhetünk a cári birodalomban. A szintézisalkotási kísérletek gyújtópontjában sokáig a kormányzási forma alakváltozása állt. Az orosz történelem periodizációja a tatyiscsevi sémát követte: a fejlődelmek monarchikus hatalmát (Kijevi Rusz) fölváltotta a széthullás és a „tatar iga” kora, majd beköszöntött az egyeduralom időszaka (Moszkvai Rusz). E fölfogás legnagyobb hatású képviselője a szépíró, udvari historiográfus Nyikolaj Karamzin (1766–1826), akinek lebilincselő stílusú összefoglaló országtörténete a házi könyvtárak köteles példánya a mai napig. A tatár hódoltságnak elsőként ő tulajdonított pozitív következményeket is, amelynyiben a kegyetlen és súlyos járom véget vetett a megsemmisüléssel fenyegető testvérháborúnak, előmozdította az autokrácia kialakulását, és megerősítette az egyházat.²²

Mihail Magnyickij (1778–1855) ultrakonzervatív politikai és ortodox tradicionalista álláspontból vitatta a mongol periódus sötét tónusainak jogosságát: „A krisztusi filozófia nem bánja, hogy létezett a tatár korszak, amely eltávolította Oroszországot Európától ... a tatár elnyomás talán a legnagyobb jótétemény ... hiszen megőrizte benne a krisztusi hit tisztaságát”. I. Péter reformjairól a nyugalmazott tanfelügyelő így vélekedett: „... a közlekedésre nem neki volt szüksége, amint ezt általában képzelik, hanem Európának, amely Oroszországtól várta, hogy megújuljon és megtisztuljon”²³ (1832–33).

¹⁸ Russzkaja filozofija. Malij enciklopedyicszkij szlovar. Moszkva, 1995. 306.

¹⁹ Zenykovszkij 75–81.

²⁰ Polovinkin 732–733.

²¹ Polovinkin 734–735., 738.

²² Karamzin, Ny. M.: Isztorija goszudarsztva Rosszizskovo. T. V. Moszkva, 1993. 200–201., 205., 208.

²³ Enciklopedyicszkij szlovar F. A. Brokgauza–I. A. Jefrona. T. 35. (XVIII.) Szankt-Petyerburg, 1896. [Reprint 1991.] 329.; Iljin, V. Ny.: M. I. Magnyickij. (Iz isztorii jevrazijszkikh igyej). Jevrazijszkaja hronyika. Vip. X. Parizs, 1928. 85–86.

Magnyickij véleménye közel állt a szlavofilek koncepciójához, akik éles határt vontak az idealizált pre-, illetve a bírált postpetriánus korszak közé. Szemére vetették a reformer császárnak, hogy az erőszakos európaizálással megbontotta az állam és a nép közötti harmonikus egységet. Alekszej Homjakov (1804–1860) „szerencsés véletlennel” minősítette a mongol hódítást, mert lerombolta az orosz társadalom enervált struktúráit (1839).²⁴ Iván Beljajev (1810–1873) úgy vélte, hogy a tatár hordáknak köszönhetően jelentősen kibővültek a keleti szlávok földrajzi ismeretei (1852). Vlagyimir Lamanszkij (1833–1914) két külön világra (román-germán és görög-szláv) választotta szét Európát geográfiai, néprajzi, társadalmi, vallási, történelmi és kulturális sajátosságok alapján (1870). Az ő nevéhez fűződik az eurázsiai kontinens hármas felosztása oly módon, ahogyan azt később az „eurázsiaiak” átvették.²⁵

Szlavofil eszmei pozícióról indulva a történelmi naturalizmusig jutott az orosz társadalomfejlődés elmaradottságának okai után kutatva Afanaszj Scsapov (1830–1876). Utolsó munkáiban a biogeocönózis és a humán közösségek szoros kölcsönhatásának gondolatát fejtegette. A szibériai bennszülöttek és a szláv telepések elkeveredéséből egy új, kizárólag a cári birodalom urálon túli tartományaira jellemző embertípus kialakulását feltetelezte.²⁶

A karamzini és a szlavofil koncepcióval egyaránt szemben állt az orosz történettudomány klasszikus iskolája, az úgynevezett „államjogi” irányzat (19. század harmadik negyede), amely a német historizmus hatása alatt fejlődött. Emblematikus figurája, Szergej Szolovjov (1820–1879) honosította meg a földrajzi tényezők szerepének vizsgálatát és az államszervezet szerves fejlődésére alapozott új periodizációt az orosz történetírásban. Szolovjov dolgozta ki az orosz kolonizáció elméletét.²⁷ Tőle származik az „erdő és a sztyepp harca” szókép, amivel a keleti szlávok és a pusztai nomádok több évszázados küzdelmét metaforizálta.²⁸ Utolsó éveiben megfogant gondolata mintegy előrevetítette az „eurázsiai” világtkép megszületését: „Oroszország határállam, Európa pereme, vagy gyeplű Ázsia irányából. Oroszország e perifériális helyzetének – magától értetődően – döntő hatással kellett lennie a történelmére”.²⁹

Az orosz orientalisztika, etnográfia és régészet intenzíven kutatta a cári birodalom területén élő ázsiai népcsoportok kultúráját, a valaha létezett nomád államalakulatok nyomait rejtő tárgyi és szellemi emlékeket. Vaszilij Grigorjev (1816–1881) felhívta a figyelmet a mongolok közvetítő szerepének jelentőségére a kínai civilizáció technikai vívmányainak elterjesztésében. Vlagyimir Veljaminev-Zernov (1830–1904) háromkötetes monográfiát szentelt a 15–16. századi kaszimovi tatár fejedelemség történetének, amely Moszkva vazallusaként tevékenyen hozzájárult a déli határvédelemhez, majd a kazanyi és az asztrahanyi kánság meghódításához. Nyikogyim Kondakov (1844–1925) kimutatta a bizánci, szíriai, perzsa, közép-ázsiai és indiai kultúra elemeit az orosz művészetben.³⁰ Vaszilij Bartold (1869–1930) megállapította, hogy a mongol államszervezet stabilizálóan hatott Kína,

²⁴ Homjakov, A. Sz.: O sztarom i novom. Moszkva, 1988. 52.

²⁵ Szavickij, P.: Jevrazijsztsvo. In: Szavickij 82.

²⁶ Szili, Sándor: K voproszu ob isztokah jevrazijszkoj igyeji. Vlijanyije „fiziko-antropologicseszkoj tyeorii” A. P. Scsapova na formirovanyije vzgljadov jevrazijszcev. In: Meszto Rosszii v Jevrope. Ruszisztikai Könyvek, V. Budapest., 1999. 266.

²⁷ Szili Sándor: A „kolonizáció” problematikája az orosz és a szovjet historiográfiában. In: Világtörténet. 2000. tavasz-nyár. 3–10.; Szili, Sándor: Voznyikovenyije i isztocsniki tyeorii kolonyizacii Sz. M. Szolovjova. In: Voproszi isztorii. 2002/6. 150–154.

²⁸ Isztorija Rosszii sz drevneysih vremjon. T. 13. In: Szolovjov, Sz. M.: Szocsinyenyija v voszmenadcatyí knihah. Kny. VII. Moszkva, 1991. 44–48.

²⁹ Nacsala Russzkoj zemli. In: Szolovjov 709.

³⁰ Vernadszkij, G. V.: O znacsenyii naucsnoj gyejatyelnosztyi Ny. P. Kondakova. Praga, 1924. 15.

a belső-ázsiai népek és Rusz politikai rendszerére. A történeti jelenségeket visszavezette a fejlettebb társadalmak kulturális mintáinak átvételére. A tatár korszakról kialakult alapvetően negatív kép mégis továbbélt a köztudatban.

Az orosz történetírás a 19. század második negyedétől folyamatosan és gyorsan adaptálta a nyugat-európai tudományos elméleteket. Az államjogi iskolát szociológiai, társadalom- és gazdaságtörténeti irányzat követte. A pozitívizmus ismeretelméleti válsága a 20. század elején Oroszországban is népszerűvé tette Rickert történetfilozófiáját és metodológiai rendszerét.³¹ Az újkantianus filozófia individualizáló történetfelfogása az autochton fejlődés eszméjét erősítette.

A szlavofilek klasszikusai és a „nyugatos” államjogi iskola képviselői egységes világtörténelmi folyamatban gondolkodtak, de az előbbieket az eltérést (az orosz különösséget), az utóbbiakat a hasonlóságot (az orosz megkésettiséget) hangsúlyozták. A szlavofilek második nemzedéke Danyilevszkij és Lamanszkij nyomán a multiciklusos fejlődés elvét, az abszolút sajátosságát hirdette. A két álláspont egyfajta szintézisét Vaszilij Kljucsevszkij (1841–1911) és Pavel Miljukov (1859–1943) valósította meg. Szerintük az általános érvényű társadalmi törvényszerűségek lokálisan különböző körülmények között fejtik ki hatásukat, és ezért más-más eredményre vezetnek. Mindketten az orosz történelem egyedi vonásait húzták alá, melyek keletkezésében nagy szerepet tulajdonítottak a természetföldrajzi adottságoknak. Az „eurázsiaiak” visszatértek az individuális kultúrkörök doktrínájához.³²

4. Trubeckoj és Szavickij nézetei az orosz történeti fejlődésről

A történész végzettségű „eurázsiaiak” közül csak Georgij Vernadszkij hagyott hátra „eurázsiai” életművet a historiográfiában. Lev Karszavint ekkor már filozófiai kérdések foglalkoztatták, Pjotr Bicilli és Anton Kartasov „eurázsiai” periódikákban megjelentetett két-két kultúrhistoriái, illetve egyháztörténeti esszéje nem sorolható a szigorúan vett „eurázsiai” írások közé.³³ Msztyiszka Sahmatov és Szergej Puskarjov néhány kisebb jelentőségű tanulmánnyal vették magát észre. Vernadszkij „eurázsiai” szemlélete a rokon gondolkodású, de nem céhbéli alkotótársak, Nyikolaj Trubeckoj és Pjotr Szavickij szellemi hatása alatt öltött karakteres formát.³⁴

Mindkét tudós abból indult ki, hogy Oroszország egy sajátos fejlődési utat bejárt, különleges civilizáció, amely keletkezése a csak rá jellemző „a priori idea” materializálódása. Ennek az „ideának” a kifejeződését Trubeckoj az „eurázsiai” népek közös etnopszichológiai tudatában, Szavickij a politikai hatalom és a tér organikus összefüggésében látta.

Trubeckoj nyelvtörténeti és folklorisztikai kutatások eredményeire támaszkodva kiemelkedően fontos szerepet tulajdonított a turáni³⁵ népeknek az orosz etnogenezisben,

³¹ Rikkert, Genrih: *Filoszofija isztorii*. Szankt-Petyerburg, 1908.

³² Miljukov, P. Ny.: *Ocserki po isztorii russzkoj kulturi v 3-h tomah*. T. I. Moszkva, 1993. 61–62. (Az 1937-es átdolgozott kiadás változatlan utánnyomása.)

³³ Kaganovics, B. Sz.: P. M. Bicilli i jevo knyiga „Elementi srednyevokovoj kulturi”. In: Bicilli, P. M.: *Elementi srednyevokovoj kulturi*. Szankt-Petyerburg, 1995. IX.; Bicilli 1925-ben és 1927-ben publikált írásaiban élesen bírálta az „eurázsiaiakat” (Polovinkin 740.).

³⁴ „P. Ny. Szavickij nézeteinek kifejtését nemcsak nyomtatott formájában használhattam fel, hanem sokat profitáltam a közvetlenül vele lefolytatott beszélgetésekből is”. In: Vernadszkij, G. V.: *Nacsertanyije russzkoj isztorii*. Cs. I. Praga, 1927. (a továbbiakban: Vernadszkij 1927.) 232.; Részlet G. V. Vernadszkij 1957-es önéletrajzából: „Közel álltak hozzám Trubeckoj és Szavickij történetfilozófiai nézetei, de az eurázsiaiak politikai tevékenységében nem vettem részt.” (Közli: V. Ny. Kozljakov.) In: Vernadszkij, Georgij: *Russzskaja isztoriografija*. Moszkva, 1998. (a továbbiakban: Vernadszkij 1998.) 419.

³⁵ Ny. Sz. Trubeckoj szóhasználatában a „turáni” kifejezés a finnugor, az urali, a türk, a mongol és a mandzsú nyelveket beszélő népcsoportokat foglalta magában.

mert beolvadásuk során átörököítették a mentalitásuk, a tárgyi és szellemi kultúrájuk számos elemét, amelyek érdemben befolyásolták az orosz nemzetalkat formálódását.³⁶ Egyfelől megerősítették benne a stabilitás és a folyamatosság utáni vágyat, másfelől gyengítették az absztrakciók iránti vonzódást. Az orosz és a turáni pszichikum leglényegesebb közös vonása a feltétlen engedelmesség valamiféle felsőbb princípiumnak.³⁷ A nomád népek esetében ez a birodalmi eszme, a keleti szlávok életében a Bizánctól átvett ortodox hit volt. A kettő összetalálkozott a mongol hódoltság korában. Az orosz nyelv tatár eredetű jövevényszavai azt bizonyítják, hogy a moszkvai állam katonai, adózási és postarendszere a Horda igazgatási gyakorlatára épült. Az orosz nép vallásos hevülete beolvasztotta és a pravoszláv autokrácia öntőformájába töltötte a tatár államiséget.³⁸ A szláv-turáni (alsóbb néprétegek) és a szláv-bizánci (társadalmi elit) kulturális tradíció harmonikus fejlődésének az I. Péterrel kezdődött európaizálás vetett végét.³⁹

Szavickij szerint csak a katonailag és politikailag erős civilizációk képesek a túlélésre, az aztékok és az inkák sorsának elkerülésére.⁴⁰ A nagyhatalmi státus az identitás fennmaradásának záloga. „Tatár hódoltság nélkül nem létezne Oroszország” – szögezte le.⁴¹ Kijevi Rusz fölaprózódott és elveszítette függetlenségét. Szerencsére a mongol birodalom keretei közé került oroszokat vallásilag semleges közeg fogadta, amelyben megőrizhették kulturális önazonosságukat és elsajátíthatták a hatékony állam-, valamint hadszervezés fortélyait. A moszkvai cárok ennek köszönhetően léptek a nagy kánok nyomdokaiba, amikor egyesítették a keleti szláv földeket és az Aranyhorda egykori birtokait.⁴²

Az orosz történelem az eurázsia „fejlődési tér” (*mesztorazvityije*) legteljesebb integrálására törekvés folyamata.⁴³ Szavickij 1926-ban vezette be ezt a fogalmat az orosz társadalomtörténet szókészletébe.⁴⁴ A *mesztorazvityije* megfelelt Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellén és a német geopolitika által használatos *Raum* terminus tartalmának,⁴⁵ de természettudományos megalapozása az orosz geológia, botanika és geozozisztika (Vaszilij Dokucsajev, Georgij Morozov, Vlagyimir Vernadzskij) konceptuális teljesítményéből fakadt. A „fejlődési tér” a morfológiai-klimatikus-biológiai környezet és a benne élő szociális közösségek együttese, melynek minden alkotóeleme egymással szoros kölcsönhatásban változik, és mint egész a többi „fejlődési tértől” különböző földrajzi individuumbot képez. Oroszország-Eurázsia ilyen *mesztorazvityije*, amely arra rendeltetett, hogy egyetlen birodalom terrénuma legyen.⁴⁶

1925-ben I. R.⁴⁷ monogram alatt jelent meg Berlinben a *Dzsingisz kán öröksége* című broszúra, amely agitációs célt követett. Szerzője, Nyikolaj Trubeckoj nem vállalta, hogy a nevét adja hozzá. Publikálás előtt Szavickij és Szuvcsinszkij jóváhagyta a kéziratot,⁴⁸ a szöveg te-

³⁶ Trubeckoj, Ny. Sz.: Verhi i nyizi ruszkaj kulturi. (Etnyicseszskaja osnova ruszkaj kulturi). In: Trubeckoj 138. (Első közlés 1921-ben.)

³⁷ Trubeckoj, Ny. Sz.: O turanszkom elementye v ruszkaj kulture. In: Trubeckoj 156. (Első közlés 1925-ben.)

³⁸ Trubeckoj 158.

³⁹ Trubeckoj Verhi i nyizi. 134–135.

⁴⁰ Szavickij 148.

⁴¹ Szavickij, P. NY.: Sztyep i oszedloszty. In: Szavickij 332. (Első közlés 1922-ben.)

⁴² Szavickij 333–334.

⁴³ Szavickij: Geopolityicseszskije zametki po ruszkaj isztorii. In: Szavickij 307. (Első közlés 1927-ben.)

⁴⁴ Szavickij: Geograficseszskij obzor Rosszii-Jevrazii. In: Szavickij 279–294.

⁴⁵ Dugin 85–86.

⁴⁶ Szavickij, P. NY.: Geopolityicseszskije zametki. 322.

⁴⁷ I. R.: a. m. „Iz Rosszii” (Oroszországból). In: Iz protokola doprosza L. P. Karszavina. 85.

⁴⁸ Lásd erről Trubeckoj 1925-ben P. P. Szuvcsinszkijhoz írt leveleinek részleteit. In: Trubeckoj 772.

hát az „eurázsiai” alapítóatyák kollektív szellemi termékének tekinthető, annál is inkább, mivel tartalmazta Szavickij koncepciójának kulcsfontosságú elemeit. Ez a szuggesztívnek szánt „pillantás az orosz történelemre nem Nyugatról, hanem Keletről” felelelte az államalapítástól a bolsevizmusig terjedő időszakot. Trubeckoj gondolatmenete különösen a 18–20. század vonatkozásában tendenciózus.

Eurázsia földrajzi és antropológiai entitás. Egyesítése történelmi szükségszerűség. Kijevi Rusz nem tudta betölteni geopolitikai funkcióját, hogy biztosítsa a Balti- és a Fekete-tenger közötti áruforgalom zavartalanságát. Hamar dezintegrálódott a nomádok ismétlődő támadásai miatt. Gazdaságilag és politikailag sokkal erősebb államalakulatot tudhattak magukénak a volgai bolgárok, illetve a kazárok, ám nekik sem sikerült megoldani ezt a feladatot. Az eurázsiai népeket, és a kelet-nyugati (sztyeppe), illetve az észak-déli (vízi) kereskedelmi útvonalakat először Dzsingisz kán tömörítette egy országba, amivel történelmi jelentőségű missziót teljesített. A tatár hódoltság korában Rusz egy jól szervezett, hatalmas birodalom provinciájává változott. Függetlenségének elvesztésére vallásos fölbuzdulással válaszolt. Eltanulta a Horda igazgatási és hadszervezési módszereit. A különféle intézmények átvételével együtt magába szívta a mongol állameszmét, melyet a keresztény-bizánci autokrácia dicsfényével övezett. A tatár iga lerázásától viselt cári cím azt szimbolizálta, hogy az orosz uralkodók a kánok impériumának visszaállítására törekcsenek. A Moszkva központú centralizációból kifejlődött orosz államnak mongol, s nem kijevi eredetű területi, szervezeti, ideológiai gyökerei vannak.⁴⁹

A védelmi képesség fokozása szükségessé tette a haditechnikai vívmányok elsajátítását Nyugattól. A korszerűsítést I. Péter hajtotta végre, de oly módon, ahogyan nem lett volna szabad, mert eredményeképp Oroszország kulturális függésbe került Európától. A társadalom kettészakadt. A művelt felső tízezer és az értelmiség idegen eszmék (militarizmus, imperializmus, liberalizmus, pánszlávizmus, parlamentarizmus, sovinizmus, szocializmus) rabjává vált, míg az egyszerű nép az I. Péter előtti tradíciókba zárkózva élt tovább. A pravoszláv egyház korlátozása, Lengyelország (a katolicizmus előretolt bástyája) értelmetlen inkorporálása, az eladdig soha elő nem fordult erőszakos russzifikáció megjelenése, stb. – mind azt bizonyítja, hogy a császárkorban az ország letért a természetes fejlődés útjáról. Az 1917-es forradalom megdöntötte ugyan a nemzetellenes rezsimet, de a kommunizmus szintén az európai civilizáció terméke! Oroszország akkor talál rá önmagára, ha ismét azonosulni fog Dzsingisz kán (Eurázsia) kulturális-történelmi örökségével.⁵⁰

5. A Vernadszkij-életmű

Georgij Vernadszkij 1922-től – prágai korszakának kezdetétől – került az „eurázsiai” eszme vonzásába. Első részvétele a közös munkában az orosz emigrációt megkísértő öku-
menizmus ellen írt tematikus kötet egyik tanulmánya volt, amelyben leleplezte a római kúria által kezdeményezett egyházi uniós kísérletek romboló hatását az ortodox közösségek nemzeti és kulturális identitására.⁵¹ Ezt a motívumot bontotta ki a következő két esz-
zéjében:⁵² amíg a katolikus litván-lengyel uralom alá jutott nyugat-oroszok (a mai ukrá-

⁴⁹ Trubeckoj, Ny. Sz.: Naszlegijje Csingiszhana. In: Trubeckoj 211–212., 214–217., 223., 225–227., 229–230., 239.

⁵⁰ Trubeckoj 241–248., 250., 253., 266.

⁵¹ Vernadszkij, G. V.: „Szojegyinyenyije cerkvej” v isztoricseszkoj gyejsztvityelnosztyi. In: Voproszi isztorii. 1994/7. 155–174. (Első megjelenése a *Rosszija i latinsztvo* című almanachban 1923-ban.)

⁵² Vernadszkij, G. V.: Dva podviga szv. Alekszandra Nyevszkovo. In: Nas szovremennyik. 1992/3. 151–153.; (Első közlés 1925-ben.); Vernadszkij, G. V.: Mongolszkoje igo v russzkoj isztorii. In: Nas szovremennyik. 1992/3. 153–164. (Első közlés 1927-ben.)

nok és belaruszok – Sz. S.) függetlenségükkel együtt idővel elvesztették konfesszionális önállóságukat és azonosság tudatukat, addig az északkelet-orosz sorstársaik hitükben és államiságukban megerősödve búcsúztak a tatár hódoltságtól. A mongol „iga” helyett a Nyugat jelentett igazi veszélyt a pravoszláv civilizáció létezésére.

A *Dzsingisz kán öröksége* viharos fogadtatását követően az „eurázsiaiak” fölkérték Vernadzkijt egy olvasmányos stílusú szintézis elkészítésére.⁵³ Így keletkezett az *Orosz történelem vázlata* című kismonográfia (1927), az „eurázsiai” történeti koncepció orosz vetületének koncentrált kifejtése.

„Protoeurázsiai” korszakából Vernadzkij számos olyan gondolatot hozott magával, amely konvergált Trubeckoj és Szavickij nézeteivel. Elutasította a történelmi folyamat unilineáris egyetemlegességét.⁵⁴ A mongol hódítás pozitív következményeihez sorolta az autokrácia előfeltételeinek megteremtését, az Ázsiáról szerzett ismeretek kibővülését.⁵⁵ Történetfilozófiai jelentőséget tulajdonított a térnek, amelyet az etnikailag vegyes összetételű orosz társadalom fokozatosan elfoglalt több száz éves fejlődése alatt.⁵⁶ A kolonizáció jellegzetességeit a magánszféra és az állam képviselőinek azonos mentalitásával magyarázta.⁵⁷ A bolsevik hatalomátvétel és az emigráció rádöbbsentette a pravoszláv vallás nemzeti identitást fenntartó erejére.⁵⁸

Prágai tartózkodásának idején Vernadzkij érdeklődése – Kondakov és Rosztovcev⁵⁹ publikációinak hatására – az orosz kultúra keleti és bizánci eredetű elemeinek kutatása felé fordult. A geopolitikai szemlélet, a „fejlődési tér” elmélete, valamint az autochton civilizációk etnopszichológiai vizsgálatának átvételével összeállt „laboratóriumában” az „eurázsiai” történeti paradigma metodológiai készlete.

Vernadzkij szerint a történelmi folyamat mélységében munkáló őserők eleve befolyásolják a történelem szubjektumainak szerepét alakító népek sorsát. Minden nép életenergiája önmegvalósításra törekszik, aminek következtében az etnikumok kölcsönös pszichikai és fizikai nyomás alatt tartják humán és földrajzi környezetüket. A népek által elfoglalt

⁵³ „Amikor megrendelték a »Vázlatot«, azt a feltételt szabtam, hogy szabad kezet kapok, s azt Önök elfogadták.” – érvelt Vernadzkij a beavatkozási kísérlet ellen Szavickijhoz írott egyik levelében. In: Vernadzkij 1998. 410.

⁵⁴ Vernadzkij, G. V.: O znacsnyii naucsnoj gyejatyelnosztyi Ny. P. Kondakova. 15.; Rickert szellemi hatásáról lásd: Vernadzkij, G. V.: Iz voszpominanyij. In: Voproszi isztorii. 1995/1. 131.

⁵⁵ Vernadzkij, G. V.: O dvizsenyii russzkovo plemenyi na Vosztok. In: Naucsnyij isztoriescszkij zszurnal. T. 1. 1913/2. 54–57.

⁵⁶ Vernadzkij, G. V.: Protiviv szolnca. Raszprosztranyenyije russzkovo goszudarsztva k vosztoku. Moszkva, 1914. 4–5. (A *Russzkaja miszl.* című folyóirat 1914. januári számának 56–79. oldalán publikált tanulmány különnyomata.); Karl Ritter hatásáról lásd: Szonyicseva, N. Je.: Sztanovlenyije i razvityije isztoriescszkoi koncepcii G. V. Vernadzkovo. Gyisszertacija na szojszkanyije ucsonoj sztyeppenji kangyidata isztoriescszkih nauk. Moszkva, 1994. 150–151.

⁵⁷ Vernadzkij G. V.: Goszudarevi szluzsillie i promislennie ljugyji v vosztocsnoj Szibiri XVII veka. In: Zszurnal Minyisztjersztva narodnovo proszvescsenyija. Cs. LVI. 1915. aprel. 339., 346., 352.

⁵⁸ Vernadzkij, G. V.: Iz voszpominanyij. 144.; G. V. Vernadzkij az athéni orosz pravoszláv hitközség képviselőként részt vett az orosz ortodox egyház Karlovácon megrendezett zsinatán 1921-ben. Lásd: N. Je. Szonyicseva bevezetőjét. In: Vernadzkij, G. V.: „Szojegyinyenyije cerkvej”. 159.

⁵⁹ Rosztovcev, Mihail Ivanovics (1870–1952) óorkutató és régész. 1901-től 1918-ig a szentpétervári egyetem tanára, 1920–25-ben a madisoni universitas (Wisconsin állam – USA), 1925–44 között a Yale (New Haven – USA) professzora. Az 1920-as évek elején írt műveiben a déli orosz sztyeppvidéken föltárt régészeti emlékek alapján bemutatta az iráni (szarmata) és a germán (gót) törzsek, valamint a Fekete-tenger partján letelepült görögök kultúrájának kölcsönhatását a Kr. e. 2. század – Kr. u. 4. század közötti periódusban.

tér nagysága és a létrehozott államaik jellege e nyomás és ellennyomás eredőjének függvénye. Az orosz nép természetes „fejlődési tere” az évszázadok során meghódított Eurázsia. A földrajzi keretek mind teljesebb kitöltésére irányuló törekvése nem imperialista beidegződés, hanem az adott „fejlődési tér” belső logikájának elháríthatatlan diktátuma. Az orosz történelem az orosz nép alkalmazkodása az „eurázsiai fejlődési térhez”. Bár a cári birodalom csak a 19. század utolsó negyedétől tekinthető földrajzi, gazdasági és kulturális értelemben valóban eurázsiai entitásnak, múltját – a fent ismertetett okok miatt – már a kezdetektől fogva eurázsiai kontextusban kell vizsgálni.⁶⁰

Az eurázsiai térség leghatékonyabb államformája a katonai monarchia, amely egyedül volt képes arra, hogy tartósan összefogjon hatalmas területeket. Fennmaradásának feltétele – a vezető rétegeket és a tömegeket egyaránt átható közös mentalitás – kimutatható a mongol, illetve a 14–17. századi orosz társadalomban. Az „eurázsiai öntudat” (az „eurázsiai fejlődési tér” organikus egysége mint szükségszerűség felismerése) nem konstans szegmense az orosz gondolkodásnak. Csírája Szvjatoszlav kaganátusa idején jelent meg, s Vlagyimir uralkodásának korában a keleti kereszténység felvételével kapott expresszív ideológiai formát. Ezt követően elhalt a decentralizáció és az anarchikus állapotok miatt, s csak a mongol iga hatására született újjá. A péteri reformok óta valódi eszmei tartalmától megfosztva, deformáltan élt tovább.⁶¹

Eurázsia múltja az egész „fejlődési térre” kiterjedő, egységes állam megteremtésére irányuló kísérletsorozat a szkíták, a hunok, a kazárok, a mongolok, az oroszok részéről. E birodalmak megalakulása és széthullása ritmikusan váltakozva, ciklikusan követte egymást.⁶² A periódusok lüktetése az orosz történelemben az „erdő” (a letelepedett keleti szlávok) és a „sztyepp” (a nomád népek) küzdelmében nyilvánult meg.⁶³

I. korszak: Svjatoszlav halálával (972) végződik, aki megkísérelte egyesíteni a Volga, a Dnyeper és a Duna alsó folyása közötti területeket.

II. korszak: a 13. sz. közepéig tart. Az orosz fejedelmek beháborúí, valamint a besenyők és a kunok támadásai szétzilálják az erdő és a sztyepp kapcsolatát. Az orosz ortodox egyház bizánci függésbe kerül.

III. korszak: a mongol hódoltság kora (1238–1452). A sztyepp győzelme az erdő felett. Az északkeleti orosz tartományok a kánok alávettségében egyesülnek. A litvánok és a lengyelek elszakítják a nyugati területeket, ahol kijevi központtal önálló ortodox metropólia alakul. Moszkva fokozatosan megerősödik. Az egyház függetlenedik Bizánctól.

IV. korszak: Orosz ellentámadás a tatár-türk dominanciájú Dél és Kelet ellen (1452–1696). Az erdő diadala a sztyepp fölött. A moszkvai állam meghódítja Kazanyt, Asztrahanyt, Szibériát, a Don torkolatvidékét. Az orosz egyház pátriárkátussá alakul. A vallásos nemzettudat fölvirágzik.

V. korszak: Az orosz birodalom terjeszkedése (1696–1917). Az erdő és a sztyepp politikai és gazdasági egyesítése kiterjed csaknem egész Euráziára. A császárság függésbe kényszeríti az egyházat. (Megszűnik a pátriárkai méltóság.) Az európai civilizáció vívmányainak betörése válságba taszítja a vallásos-nemzeti identitást. Az ipar, a technika, valamint a kultúra külső formái dinamikusán fejlődnek.

Szvickij ösztönzésére Vernadzkij elvállalta, hogy további népszerűsítő szintéziseket készítsen. *Az eurázsiai történelem tapasztalata a VI. századtól napjainkig* című könyve 1934-ben látott napvilágot. Vernadzkij ebben egyértelműbben fogalmazta meg, hogy a cári birodalom létrejöttét az „eurázsiai fejlődési térben” élő népek bonyolult biocönózisa eredményének tekinti. Eurázsia múltját a későbbi történeti-kulturális egység kialakulása szem-

⁶⁰ Vernadzkij 1927. 5–12. (A második rész nem készült el.)

⁶¹ Vernadzkij 1927. 17–19.

⁶² Vernadzkij 1927. 13–16.

⁶³ Vernadzkij 1927. 21–23.

pontjából, de valamennyi etnikum közös történeteként tanulmányozta.⁶⁴ A monográfia periodizációja ennek megfelelően az indo-iráni, türk-mongol, orosz, kínai stb. birodalomalkotási kísérletek szisztematikus összefoglalására épült.⁶⁵ Az „eurázsiai” népek politikai kongenialitása (a feltétlen engedelmesség egy felsőbb hatalomnak) elősegítette a nagy kiterjedésű államalakulatok létrejöttét Eurázsia területén.⁶⁶ Vernadzkij történelmi jelentőséget tulajdonított a keleti szlávokat ért katolikus szellemi befolyás negatív következményeinek.⁶⁷ „Az orosz kultúra sorsa megdöbbentő kontrasztot mutat a mongol iga, illetve a litván–lengyel uralom viszonyai közepette. Az előbbi előkészítette a moszkvai Oroszország kulturális fölvirágzását. Az utóbbi viszonyai közé kerülve ... az orosz kultúra ... csaknem eltűnt a történelem színpadáról”⁶⁸

Vernadzkij szerint a magyar törzsek levédiái és etelközi tartózkodásuk idején politikai és gazdasági alávetettségben tartották a keleti szlávok egy részét, akiket hadjárataikban segéderőként is fölhasználtak. A „vajda” szó így került át a magyar nyelvbe. Aszkold és Gyir kijevi helytartók Álmos vezér tisztjeiként szolgáltak.⁶⁹ Bár „eurázsiai” nyelvész kollégája, Roman Jakobszon kétségeit hangoztatta⁷⁰ azzal kapcsolatban, hogy a citált jövevényszavak az oroszok őseivel való hosszú együttélés következményei lennének a magyar nyelvben, Vernadzkij ragaszkodott az álláspontjához,⁷¹ sőt elkezdett magyarul tanulni.⁷² Magyarországot „természetföldrajzi és etnikai vonatkozásban” Eurázsia nyugati előőrsének nevezte.⁷³

Az amerikai olvasóközönségnek szánt műveiben Vernadzkij jelentősen tömpított az „eurázsiai” történeti paradigma Nyugat-ellenes élén. Charles Halperin ezt azzal magyarázta, hogy a liberális és európai szellemiségű tudóscsaládból származó Vernadzkij az USA-ban letelepedve – távol az orosz emigráció politikailag túlfűtött közegétől – az amerikai értékrend hatására fokozatosan visszatért az 1917 előtt vallott demokrácia-felfogásához.⁷⁴ Eltekintve e következtetés tipikusan amerikai logikájától Halperin – megítélésem szerint tévesen – abból indult ki, hogy a történetíró politikai meggyőződése mindenféleképpen rányomja bélyegét a kutatási eredményeire. Vernadzkij közismerten nem csatla-

⁶⁴ Vernadzkij, G. V.: *Opit isztorii Jevrazii sz polovini VI veka do nasztojascevo vremeni*. Berlin, 1934. (a továbbiakban: Vernadzkij 1934.) 7.

⁶⁵ Vernadzkij 1934. 25–28.

⁶⁶ Vernadzkij 1934. 13., 131.

⁶⁷ „Az orosz történelem általános koncepciójában lényegesen több figyelmet igyekszem szentelni Nyugat-Rusznak és Ukrajnának, miként azt korábban tették” – jelezte édesapjának 1933-ban. In: Vernadzkij 1998. 439. A Vernadzkij család egyébként ukrán származású volt.

⁶⁸ Idézem Vandalkovszkaja alapján. Vandalkovszkaja, M. G.: *Isztoricseszskaja nauka rosszizszkoj emigracii: „jevrazijszkij szoblazn”*. Moszkva, 1997. 124.

⁶⁹ Vernadsky, George: *Lebedia. Studies on the Magyar background of Kievan Russia. A Byzantion című folyóiratban* (T. XIV. Fasc. 1. Bruxelles, 1939. 179–203.) megjelent tanulmány Moravcsik Gyulának elküldött, az MTA Könyvtárában őrzött különnyomata. A címlap jobb felső sarkában tintával: „with best regards George Vernadsky”.

⁷⁰ Vernadzkij 1998. 415.

⁷¹ Vernadsky, George: *A History of Russia. Vol. I. Ancient Russia. Second Printing*. New Haven, 1944. (a továbbiakban: Vernadzkij 1944.) 239–245., 341–342.

⁷² Vernadzkij 1998. 427.

⁷³ Vernadzkij 1934. 106.

⁷⁴ Halperin, Charles: *Russia and the steppe: George Vernadsky and Eurasianism*. In: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Band 36*. Berlin, 1985. 85., 91., 99., 124., 147–148., 151–152., 185–187.; Halperin, Charles: *George Vernadsky, Eurasianism, the Mongols and Russia*. In: *Slavic Review. Vol. 41. 1982/3. 482–488., 490–492.*; Halperin (a Columbia Egyetem Ruszisztikai Intézetének tudományos főmunkatársa) írta az eddigi egyetlen monográfiát Vernadzkij tudományos pályafutásáról. Véleménye a történész teljesítményéről igen kritikus.

kozott az „eurázsiai” politikai mozgalomhoz. Az „eurázsiai” eszmét történetfilozófiai irányzatnak, a szlavofilizmus folytatásának fogta föl.⁷⁵ Az angolul kiadott monográfiái és tanulmányai a tudományos vizsgálódás szigorú szabályai szerint íródtak, ellentétben az orosz nyelvű „eurázsiai” munkáival, amelyek figyelemfelkeltő és agitációs célokat szolgáltak.

Vernadskij első, Amerikában írt műve egy egyetemi tankönyv volt, amely 1929-ben került ki a nyomdából. Napjainkig hét kiadást élt meg. Lefordították holland, spanyol, japán és a közelmúltban orosz nyelvre is.⁷⁶ A szintézis az *Orosz történelem vázolata* adaptálásával készült objektivitásra törekvő tényközlő stílusban. Szókészlete nélkülözötte az „eurázsiai” terminológia jellegzetes fordulatait („fejlődési tér”, „eurázsiai öntudat”, „periodikus ritmikusság” stb.), az események interpretálása azonban az „eurázsiai” koncepció medrében haladt.⁷⁷

Vernadskij szakmai teljesítménye csúcspontján az ötkötetes szintézisét tartják, amely az őstörténettől a 17. század végéig fogta át hazája múltját. Különösen *A mongolok és Oroszország* című kötet tette ismertté a nevét. Vernadskij innovációja nem korlátozódott az I. Péter uralkodásának kezdetéig tartó orosz történeti folyamat koncepcionális átértelmezésére. Szenvedélyesen kutatta az orosz őstörténet titkait megvilágító bizánci, európai és keleti eredetű elbeszélő forrásokat, lingvisztikai jelenségeket, régészeti emlékeket. Az *ősi Oroszország* című kötetben (1943) először tett kísérletet arra, hogy az óorosz prehistória részeként értelmezze a varégok megjelenése előtti korokat a nyugat-eurázsiai élettérben.⁷⁸ Részletesen tárgyalta a keleti szláv etnogenezisben szerephez jutó nomád népek politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatait. Az oroszok elődei ennek megfelelően kimmer-szkíta (Kr. e. 10–3. sz.), szarmata-gót (Kr. e. 2. sz. – Kr. u. 4. sz.), hun (4–6. sz.), avar (6–7. sz.), kazár-bolgár (7–8. sz.), magyar (8–9. sz.) és normann (8–9. sz.) fennhatóság alatt éltek a kijevi államalakulat létrejöttét megelőzően. A sztyeppe népek hatása az oroszra később is, egészen a 18. századig jelentős maradt.

A Kijevi Oroszország (1948), *A mongolok és Oroszország* (1953), illetve az *Oroszország a modern kor hajnalán* (1959) című kötetek a 16–17. századi moszkvai berendezkedés sajátosságainak gyökereit és alternatíváit mutatják be. A kereszténység felvételével a keleti szlávok hazája a bizánci kultúra északi perifériájává változott. A hatalomgyakorlás formái a társadalomfejlődés helyi viszonyaihoz igazodtak. A monarchikus, a demokratikus, és az arisztokratikus intézmények egyidejűleg, de más-más arányban és kombinációban funkcionáltak.⁷⁹ A pánorosz föderációnak a mongol invázió vetett véget, amely három régióra szakította szét Ruszt. Az északkeleti területek a tatár abszolutizmusnak alávetve a kormányzás mongol sztereotípiáit sajátították el. Az északnyugati városköztársaságokban (Pszkov, Novgorod) a 15. század végéig, a 16. század elejéig (a moszkvai hódításig) fennmaradt a demokratikus rendszer. Délnyugat-Rusztban a mongolok helyét gyorsan elfoglalták a litvánok

⁷⁵ „Az eurázsiaiság mint történetfilozófiai irányzat, mint a szlavofilizmus folytatása jelentős dolognak tűnik számomra ... a valódi eurázsiaiság kedvéért hagyjon föl az eurázsiai párt szervezésével ... Engedje előrevinni az eurázsiaiságot mint történetfilozófiai áramlatot, szakítson az eurázsiai politikával!” – kérte Szavickijt 1930-ban. In: Vernadskij 1998. 411.

⁷⁶ Bolhovityinov, Ny. Ny.: Rol ruzszkih izstorikov v sztanovlenyii ruzsziztyiki v SZSA. In: Voproszi izstorii. 2001/4. 13.; Vernadskij, G. V.: Ruzszkaja izstorija. Moszkva, 1997.

⁷⁷ „Mindazonáltal a könyv eredetiségét az orosz történelem lényeges problémáinak új és sokat ígérő fölfogása biztosítja, melyet [a szerző] az ifjabb nemzedékhez tartozó több más tehetséges tudóssal együtt vall. Szemléletmódját röviden eurázsiaiának hívhatjuk, ami azonban nem jelenti azt, hogy osztja az e név alatt általánosan ismertté vált politikai meggyőződést.” – írta az előszóban Mihail Rosztovcev. In: *A History of Russia by George Vernadsky*. New Haven, 1929. X.

⁷⁸ Vernadsky 1944. 6–7.

⁷⁹ Vernadsky, George: *A History of Russia*. Vol. II. Kieven Russia. New Haven, 1948. (a továbbiakban: Vernadsky 1948.) 17.

és a lengyelek. A politikai viszonyok itt a nemesség megerősödésének kedveztek. A keleti szláv arisztokrácia elveszítette nemzeti identitását. A katolikus egyház akadályozta az ortodox vallásgyakorlatot.⁸⁰ A totalitarizmus nem attribútuma az orosz mentalitásnak,⁸¹ és történeti szükségszerűségként alakult ki a tatárokkal vívott küzdelem során.

A mongol „iga” nemcsak szörnyű pusztításokat okozott, de pozitív következményekkel is járt. A „Pax Mongolica” bekapcsolta az oroszokat a Kína, Közél-Kelet és Európa közötti kulturális értékcseré folyamatába, stabil hátszínigot biztosított a teutonok elleni védekezéshez, tolerálta az ortodox egyházat, az adó behajtásának átengedésével pedig közvetett módon hozzájárult az egyeduralom megerősödéséhez és a Moszkva körüli centralizáció sikeréhez. A tatárkor állandó harcai militarizálták az orosz társadalmat. A demokratikus intézmények eliminálódtak.⁸²

A *moszkvai cárság 1547–1682* című kötet (1969) az „eurázsiai” orosz világbirodalom megalapításának és terjeszkedésének története. A 16. század közepétől a Kreml urai tudatosan törekedtek arra, hogy ellenőrzésük alá vonják az egykori mongol impérium területeit, azaz Dzsingisz kán örököseiként lépjenek föl. A Volga-vidék (Kazany, Asztrahany) elfoglalása fordulóponthoz jelentett az orosz–tatár viszonyban. Ettől kezdve a meghódított sztyepei népek aktív szerepet vállaltak Moszkva geopolitikai akaratának végrehajtásában. A cárizmus „eurázsiai” jellegét bizonyítja, hogy nem üldözte sem az iszlámot, sem a buddhizmust. Az egyház, a bojárok és az időnként összehívott országos gyűlések korlátozták az uralkodó hatalmát. Az autokrácia a bizánci államelméletből merítette ideológiai legitimitációját.⁸³

A külső fenyegetettség és a hódító aspirációk a tatár iga lerázása után is megkövetelték a hadsereg ütőképességének fokozását, az adók növelését. A mongol közigazgatási szisztéma által meghonosított katonai szolgálati rendszert az orosz kormányok továbbfejlesztették. A kötelező szolgálat elvét kiterjesztették az egész társadalomra. A hadviselés anyagi bázisát jelentő birtokok (*pomesztye*) gazdasági védelme érdekében bevezették a jobbágyságot. A 16–17. században létrejött moszkvai berendezkedés gyökeresen különbözött a kijevitől. Kezdetei a tatár hódoltság korába nyúltak vissza. Az orosz nemzet túlélésének ára az autokrácia és a szolgaság lett.⁸⁴

„Érett” korszakában Vernadzkij visszakozott az 1920–30-as években vallott fölfogásától, miszerint a moszkvai állameszme a mongolokéhoz hasonló etnopszichológiai vonásokon alapuló hatalomgyakorlási mintára vezethető vissza. Megállapította, hogy a tatárok a közigazgatási és a katonai intézményrendszerük működésén keresztül közvetett módon hatottak az orosz társadalomszerveződés folyamatára. A sztyepei meghódítását a 16–17. században a moszkvai állam biztonsági és gazdasági érdekei diktálták. Vernadzkij finomított a litván–lengyel uralom következményeinek értékelésén is.

Az emigráns orosz intellektüelek többsége élesen szembehelyezkedett az „eurázsiai” gondolattal, különösen a mongol periódus beállításával. Alekszandr Kizevetter 1928-ban szakmai inkorrekttséggel vádolta egykori tanítványát: „Az a különbség Trubeckoj és Vernadzkij között, hogy míg az előbbi magasra emeli tudománya zászlaját, addig Vernadzkij

⁸⁰ Vernadsky, George: *A History of Russia. Vol. IV. Russia at the Dawn of the Modern Age.* New Haven – London, 1959. 4–11., 171–178., 188., 269., 292.

⁸¹ Vernadsky 1948. 17.

⁸² Vernadsky, George: *A History of Russia. Vol. III. The Mongols and Russia.* New Haven, 1953. (a továbbiakban: Vernadsky 1953.) V–VI., 3., 333–390.

⁸³ Vernadsky, George: *A History of Russia. Vol. V. The Tsardom of Moscow 1547–1682. Part I.* New Haven, 1969. VII–VIII., 1–7.; Vernadsky 1953. 386.

⁸⁴ Vernadsky 1953. 389–390.

pártos nézeteihez igazítja a történeti anyagot”.⁸⁵ A szovjet historiográfia képviselői megsemmisítő bírálatokkal illették Vernadskij munkásságát. A hivatalos kultúrpolitika a marxista koncepcióval rivalizáló „fehérgárdista” alternatívát támadta benne. Nyugati kritikusai is rámutattak számtalan tévedésére. George Vernadsky azonban az amerikai történeti ruszisztika pátriárkájává avanszált, s bár iskolát teremtenie nem sikerült, az 1950-es évektől széles körű tudományos elismerést vívott ki magának a fejlett országokban.

6. Az „utolsó eurázsiai”: Lev Gumiljov

Lev Gumiljovot gyakran sorolták és sorolják ma is az „eurázsiaiakhoz”. A szovjet történettudomány különleges egyénisége büszkén viselte ezt a „stigmát”, noha a szó szoros értelmében véve nem tartozott a szellemi áramlat képviselői közé. Az eszmei rokonság mélységét firtató kérdésekre adott válaszaiban mindig utalt a különbségre, mely nézeteit elválasztja az „eurázsiaiakétól”.

Gumiljov az úgynevezett „sztyepei trilógiával” szerzett hírnevet magának, amelyben a kínai nagy faltól a Kárpátokig húzódó pusztákra a Kr. e. 10. század – Kr. u. 13. század között élt népek történetét, elsősorban a kelet-eurázsiai hun,⁸⁶ türk⁸⁷ és mongol⁸⁸ birodalom kialakulását tárgyalta. 1959-től 1965-ig régészeti expedíciókat vezetett a Volga deltájába és a Tyerek folyóhoz. Az ásatások eredményei alapján új koncepciót állított fel a kazár kultúra jellegére és eltűnésére vonatkozóan.⁸⁹ Beszámolóját közölte a Magyar Tudományos Akadémia is.⁹⁰

A természettudomány és a társadalomtörténet határmezsgyéjén formálódó gondolatai az 1970-es évek közepére rendeződtek konzisztens elméletté. Kifejtésüket – *A Föld bioszférája és az etnogenezis* című könyv kiadását – 1979-ben megtiltották. A teljes mű⁹¹ és a rövidített változat⁹² 1990-ben jelent meg, addig stencilezett formában, illegálisan terjedt. A nomád népek életének tanulmányozása policentrikus világgépet alakított ki Gumiljovban. A párhuzamos civilizációkkal operáló korábbi elméletek csak a kultúrák közötti különbségeket tudták megragadni, a mélyben munkáló egyetemes törvényszerűségeket nem. Az ember mint a tápláléklánc csúcán álló ragadozó szerves részét képezi az őt körülvevő földrajzi és biológiai környezetnek. Ha e rendszer részeként vizsgálják, akkor – a természettudományos módszerek alkalmazásának köszönhetően – lehetőség nyílik az objektív megismerésre. Az így kapott információk nem a társadalomtörténetre, hanem a társadalmak történetének alapjául szolgáló „etnogenezisekre” vonatkoznak, melyek Gumiljov felfogásában természeti folyamatok.

⁸⁵ Kizevetter, A. A.: Szlavjanofilsztvo i jevrazijsztvo. In: Jevrazija. Isztoriceszskije vzgljadi russzkih emigrantov. 23.

⁸⁶ Gumiljov, L. Ny.: Hunnu. Szrednyjaja Azija v drevnyije vremena. Moszkva, 1960.; Gumiljov, L. Ny.: Hunni v Kitaje. Tri veka vojni Kitaja szo sztyepnimi narodami v III-VI vv. Moszkva, 1974.

⁸⁷ Gumiljov, L. Ny.: Drevnyije tyjurki. Moszkva, 1967.

⁸⁸ Gumiljov, L. Ny.: Poiszki vimislennovo carsztva. (Legenda o „goszudarsztve preszvitiera Ioana”.) Moszkva, 1970. 431.

⁸⁹ Gumiljov, L. Ny.: Otkrityije Hazarii. (Isztoriko-geograficeszskij etyjud.) Moszkva, 1966.

⁹⁰ Gumiljov, L. Ny.: New Data on the History of the Khazars. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 19. Budapest, 1967.

⁹¹ Gumiljov, L. Ny.: Etnogenez i bioszfera Zemli. Moszkva, 1993. (a továbbiakban: Gumiljov 1993a)

⁹² Gumiljov, L. Ny.: Geografija etnosza v isztoriceszskij period. Leningrád, 1990.

Az „etnogenezis” egy-egy „ethnosz” születésétől annak eltűnéséig tartó fejlődés, amely teljes ciklus esetén mintegy 1200–1500 évet vesz igénybe.⁹³ Az „ethnoszok” – a kultúrájuk egyediségéért felelős – „domináns” eszményekben (sztereotíp viselkedési mintákban) és életkorukban különböznek egymástól. Az egy időben és azonos földrajzi régióban („befogadó tájban”, „fejlődési térben”) született „ethnoszok” közös ideológiát képviselő csúcsrendszerben, az úgynevezett „szupraethnoszokban” egyesülnek. Ez utóbbiak hasonlatosak az egyéb történetfilozófiákban „kultúrköröknek” vagy „civilizációknak” nevezett entitásokhoz. A „szupraethnoszok” ellenségesen viselkednek egymással szemben, „komplementaritásuk” negatív. Sztereotípiáik átültetése devianciát okoz az idegen befogadóközegben. Az „ethnoszok” és „szupraethnoszok” elhalásukkor szubsztrátumokat képeznek, melyekből új etnikai szisztémák keletkeznek.⁹⁴

Az „etnogenezis” diszkrétikus folyamat, a „passzionaritás” mozgatja. Ez a Gumiljov kreálta műszó biokémiai energiatöbblet jelöl, amely fölfokozott lelki és fizikai állapot, céltudatos cselekvésre sarkalló belső feszültség formájában jelentkezik a Homo Sapiens egyedeiben. Egyfajta késztetés a földrajzi környezet és a tradicionális társadalmi konvenciók átalakítására. Genetikai úton, mikromutációval terjed. A „passzionaritás” a bioszféra „élő anyagára” (is) jellemző energiaegyensúly átmeneti megbomlásából származik és kozmikus kisugárzás következménye. A kezdeti energiatöbblet aktivitásban (az „ethnosz” fejlődésében) csapódik ki, majd a humán és a természeti környezet ellenállásába ütközve fokozatosan eloszlik (entrópia), mígnem újra beáll a homeosztatikus egyensúlyi állapot.⁹⁵

Az „etnogenezis” hexafázisú, de külső behatásra bármely stádiumban megszakadhat. A ciklus az úgynevezett „növekedési” szakasszal kezdődik, amelyet „passzionáris impulzus” indít el. Ez tartós energiagyarapodást indukál, így a különféle szubsztrátumokból „ethnosz” születik. Az új szocioetnikai rendszer túlfűtöttsége az „akmetikus” állapotban éri el a maximumot. A csúcsponton átjutva „passzionaritása” meredeken („törési” fázis), majd egyenletesen csökken („inerciális” szakasz). Az „obskuráció” az agónia időszaka. A teljes ciklus a „memoriális” stádiummal zárul, amelyben a felbomlott „ethnosz” képviselői még őrzik kulturális tradíciójukat.⁹⁶

A „etnogenezis” metodológiája három forrásból táplálkozik: Vlagyimir Vernadzkij bioszféra-elméletéből,⁹⁷ Ludwig von Bertalanffy rendszertanából és a „passzionaritás” gondolatából, amely 1939-ben „villámcsapásként” hasított a Kreszti⁹⁸ egyik priccse alatt fekvő egyetemista fejébe.⁹⁹ Mindhárom faktor hiányzik az „eurázsiaiak” tudományos eszköztárából. Műveikkel Gumiljovnak az 1960-as években nyílt lehetősége először megismerkedni.¹⁰⁰ Az „eurázsiai” titulust azzal érdemelte ki a szovjet publicisztikában, hogy el-

⁹³ Gumiljov L. Ny.–Jermolajev, V. Ju.: Gorje ot illjuzij. In: Gumiljov, L. Ny.: Ritmi Jevrazii. Epohi i civilizacii. Moszkva, 1993. (a továbbiakban: Gumiljov 1993b) 180.

⁹⁴ Gumiljov 1993a 15–16., 20., 75–149., 177–187.

⁹⁵ Gumiljov 1993a 224–243., 258–298.

⁹⁶ Gumiljov 1993a 211., 288–289., 368–451., 491.

⁹⁷ A bioszféra „élő anyaga” (valamennyi organizmus ösztönege) – mely biokémiai energiája az energiamegmaradás törvényének megfelelően állandó – az atomok biogén áramlása révén kapcsolódik a környezethez. In: Gumiljov 1993a 316–318.; Vernadsky, V. I. In: Dictionary of Scientific Biography. Vol. XIII. New York, 1976. 619.; Vernadsky, V. I. In: The New Encyclopaedia Britannica. Micropaedia. Vol. 12. Chicago, 1988. 323.

⁹⁸ Kreszti: a. m. „Keresztek”. A szentpétervári (leningrádi) központi gyűjtőfogház közkeletű neve, amit az épületszárnyak elhelyezkedése miatt kapott.

⁹⁹ Biografija naucsnoj tyeorii, ili Avtonekrolog. In: Gumiljov, L. Ny.: Etnoszfera: Isztorija ljugyej i isztorija prirodi. Moszkva, 1993. 31–32.

¹⁰⁰ Gumiljov 1966-ban ismerkedett meg személyesen Szavickijjal egy prágai archeológiai kongresszus alkalmával. Levezetésük kezdete azonban néhány évvel korábbra datálódik. Gumiljov – Szavickijon keresztül – Georgij Vernadzkijjal is kapcsolatot tartott. Szavickij és Vernadzkij

utasította a nomád népeket primitívnek beállító szemléletet. Cáfolta, hogy az „erdő” és a „sztyepp” harcban állt volna egymással. Mongol „iga” helyett „szimbiózisról” vagy „szövet-ségről” beszélt az oroszok és a tatárok között, amely megóvta Ruszt a katolikus Nyugat, illetve a muzulmán Kelet agressziójától.¹⁰¹ (Gumiljov egyetértett Georgij Vernadszkij 1925-ben kifejtett – Alekszandr Nyevszkij „két hőstettére” vonatkozó – koncepciójával.¹⁰²)

Az „etnogenezis” tárgyiasult nyomait az „etnikai történelem” őrzi, mely eseményeit a „passzionaritás” változásai idézik elő. Az „etnikai történelem” a bioszféra és a szocioszféra közös törvényszerűségeinek sorozata: a különféle etnogenezisek és társadalmi folyamatok kombinatív összefonódása a regionális és kulturális sokszínűség talaján.¹⁰³ Az „etnikai történelem” rekonstrukciósakor a kutató a historiográfia hagyományos módszereit használja kiegészítve a földrajztudomány eredményeivel.¹⁰⁴ Gumiljov életművének csúcspontja *„A Régi Rusz és a Nagy Sztyeppé”* című monográfiája (1989) a nyugat-eurázsiai népek 9. és 14. század közötti „etnikai történetének” grandiózus szintézise.

Az orosz történelem lineárisnak tartott menete Gumiljov szerint valójában két különböző „etnogenezis” egy-egy ciklusa. A keleti szláv és a nagyorosz „szupraethnosok” között csupán a pravoszláv vallásra épülő kulturális folytonosság teremt kapcsolatot.

A 2. század elején bekövetkezett „passzionáris impulzus” elindította a szláv népek kialakulását. Az „akmetikus” fázisban (3–6. század) lezajlott széttelepülést követően a „törési” szakaszban (6–8. század) megszülettek a korai nyugati és délszláv államalakulatok. A kijevi székhelyű keleti szláv kaganátus a 9. század elején jött létre.¹⁰⁵ Harcban állt – germán származású déli szomszédaival – a ruszokkal, majd normann uralom alá került. 939-től a kazárok adófizetőjévé vált. A 10. század végén regionális nagyhatalmi státust vívott ki magának, amikor Szvjatoszlav lerombolta a kazár birodalom fővárosát (965), Vlagyimir pedig meghódította a többi keleti szláv törzset, és alattvalóira kényszerítette az ortodox kereszténységet (986–89).¹⁰⁶ Az új vallás együtt élt az ősi pogány kultuszokkal.¹⁰⁷ A vegyes összetételű (finnugor, balti, türk stb.) lakosság döntő többsége keleti szlávokból állt, az ország mégis a ruszoktól örökölte elnevezését és az uralkodó dinasztiát. Az „inerciális” fázis a 10. század végén zárult. A kaganátus ezt követően egymással rivalizáló független fejedelemségek konföderációjává hullott szét.¹⁰⁸ Az etnikai összetartozás gondolata eltűnt. Az egymással és a külső ellenséggel vívott csatákban a részfejedelmek előszeretettel szövetkeztek a környező sztyeppén élő úzokkal és kunokkal.¹⁰⁹ A keleti szláv etnogenezis „obszkurációs” fázisa (12–14. század) a fokozatosan szubsztrátumokká dezintegrálódó regionális „ethnosok” és „szubethnosok” marakodásának időszaka. A 13–14. században az északeleti fejedelemségek mongol, a délnyugatiak litván–lengyel uralom alá kerültek. Az előbbiek a sztyeppéi, az utóbbiak a katolikus „szupraethnosz” részei lettek átmenetileg.

kollégájuknak tekintettek Gumiljovot. Figyelemmel követték munkásságát, megvitatták vele tudományos nézeteiket. (Lavrov, Sz. B.: L. Ny. Gumiljov i jevrazijsztvo. In: Gumiljov 1993b 13.)

¹⁰¹ „Szkazsu Vam po szekretu, csto jeszli Rosszija bugyet szpaszena, to tolko kak jevrazijszkaja gjerzsava”. In: Gumiljov 1993b 29.

¹⁰² „Ja, russzkij cselovek, vszju zszizny zascsiscsaju tatar ot kleveti”. In: Gumiljov, L. Ny.: Csornaja legenda: Druzja i nyedrugij Velikoj sztyepi. Moszkva, 1994. 289–290.

¹⁰³ Gumiljov 1993a 169.

¹⁰⁴ Gumiljov 1993a 176.

¹⁰⁵ Gumiljov L. Ny.: Drevnyaja Rusz i Velikaja sztyep. Moszkva, 2000. (a továbbiakban: Gumiljov 2000.) 169–170.

¹⁰⁶ Gumiljov 2000. 224–225., 252–254.

¹⁰⁷ Gumiljov 2000. 363.

¹⁰⁸ Gumiljov 2000. 391., 397.

¹⁰⁹ Gumiljov 2000. 509–512., 527.

Az orosz „etnogenezis” a 13. században végbement „passzionáris lökés” nyomán indult. A 20. század végén érte el a „törési” és az „inerciális” stádium mezsgyéjét.¹¹⁰ Jellegformáló kulcsperiódusa a 13–15. század, amikor a „Kijevi” és a „Moszkvai” Rusz „etnogenezisei” egymásra torlódtak: még tartott a keleti szláv „szupraethnosz” agóniájának utolsó felvonása, de már elkezdődött a nagyorosz (eurázsiai) „inkubációs” fázisa.¹¹¹ Tradícióváltás zajlott. A pravoszláv ideológia talajába ültetett, ám számos vonatkozásban a mongoloktól kölcsönzött szigorú fegyelem, etnikai tolerancia, és mély vallásosság határozta meg az új sztereotíp viselkedési mintákat.¹¹² A 15. századtól színre lépő – orosz dominanciájú – soknemzetiségű eurázsiai birodalom a vele határos „szupraethnoszok” (az európai, a kínai és a muzulmán világ) civilizációs ellenpólusává alakult.¹¹³

7. Az „eurázsiai gondolat” reneszánsza Oroszországban

A Szovjetuniót az 1980-as évek második felétől eluraló válságjelenségek ideológiai síkon hatványozottan jelentkeztek. A történettudomány megújulásáról folytatott vitákban a metodológiai pluralizmus szükségességének elvét hirdető álláspontja győzött. Megkezdődött az „eurázsiai” szellemi hagyaték bevezetése a köztudatba: előbb különféle periodikák oldalain, majd tanulmánykötetek részeiként, végül önálló kiadványok formájában. Az 1990-es évek végére valamennyi fontos „eurázsiai” szerző és mű megjelent Oroszországban, hanem az irányzat tudománytörténeti értékeléséről fölizott filozófiai és historiográfiai polémiák is elcsitultak. (A politikai publicisztikában az etatista patrioták, a ruszszifikáló nacionalisták és a Nyugat-barát liberálisok vívtak nagy csatát az „eurázsiai” eszme aktualitásáról.) Napjainkban a „civilizációs” elméletek dominanciája jellemzi az orosz történetírást. Az „eurázsiai” paradigma fontos szerepet játszott e szemléletbeli fordulat előkészítésében.

*

1. számú melléklet

„Eurázsiai” életrajzok

Alekszejev, Nyikolaj Nyikolajevics (1879–1964). 1906-ban végzett a moszkvai egyetem jogi karán, ahol 1908-tól 1917-ig magántanár volt. 1911-ben megvédte magiszteri (Ph. D.) disszertációját tudományfilozófiából. Az emigrációs évek kezdetén a prágai és a berlini orosz felsőoktatási intézmények professzora. Az 1930-as évek közepétől a Sorbonne-on tanított. 1940-től politológiát oktatott a belgrádi egyetemen. 1950-től haláláig Genfben élt.

Gumiljov, Lev Nyikolajevics (1912–1992). Az akmeista költőpáros, Anna Ahmatova és Nyikolaj Gumiljov fia. Az iskola befejezése után szovjet Közép-Ázsiában és Szibériában dolgozott különféle terepmunkákon, így például Tadzsikisztánban maláriaszűnyogok irtásában segédkezett. 1934-ben kezdte el felsőfokú tanulmányait a leningrádi egyetem történelmi fakultásán. 1935-ben rövid időre letartóztatták. 1939-ben ismét vizsgálati fogságba került. Ekkor öt év szabadságvesztésre ítélték. 1944-ben önkéntesnek jelentkezett a Vörös Hadseregbe. Részt vett a berlini csatában. 1946-ban befejezte az egyetemet. 1948-ban kandidátusi fokozatot szerzett. Disszertációjának témája az első türk kaganátus története

¹¹⁰ Gumiljov, L. Ny.–Jermolajev, V. Ju.: *Gorje ot illjuzij*. 184.; Gumiljov elmélete szerint a nagyorosz (eurázsiai) supraethnosz mintegy 500 évvel fiatalabb az európainál.

¹¹¹ Gumiljov, L. Ny.: *Ot Ruszi k Rosszii. Ocserki etnyicseszkoj isztorii*. Moszkva, 1992. (a továbbiakban: Gumiljov 1992.) 292.

¹¹² Gumiljov 1992. 296.

¹¹³ Gumiljov 1992. 297–298.

volt. 1949-ben lágerbe hurcolták, ahonnan 1956-ban szabadult. Nyugdíjazásáig a leningrádi egyetem geográfiai fakultásán oktatott. 1962-től a történettudomány doktora. 1974-ben megvédte második doktori disszertációját (ez alkalommal földrajztudományból), de a fokozat odaítélését a központi akkreditációs bizottság megtagadta. Elméleti munkássága miatt éles támadások érték a hivatalos kultúrpolitika részéről. Az 1970-es években és az 1980-as évek első felében csak kis példányszámú lapokban, valamint az egyetem folyóiratában publikálhatott.

Karszavin, Lev Platonovics (1882–1952). 1906-ban a pétervári egyetemen kapott történelem diplomát. 1912-től ugyanott magántanár. Eredeti kutatási területe a középkori nyugat-európai vallásos kultúra, ám érdeklődése hamar a bölcséleti problémák felé fordult. 1915-ben a történet-, majd a hittudomány doktorává avatják. 1922-ben a szovjet hatalom kitoloncolta az országból. 1926-ig Berlinben élt, ahol az orosz emigráció által fenntartott tudományos intézet professzora, majd Párizsba költözött. 1928-ban elfogadta a kaunasi egyetem meghívását: átvette a világtörténeti tanszék vezetését. Litván nyelven tartott előadásokat, írt filozófiai műveket. 1940-ben az egyetemmel együtt Vilniusba költözött. 1944–48 között a vilniusi szépművészeti múzeum igazgatója. 1949-ben letartóztatták. Hátralévő éveit az abezi lágerben (Vorkuta) töltötte.

Szavickij, Pjotr Nyikolajevics (1895–1968). A petrográdi műszaki főiskolán végzett közgazdaság-földrajz szakon, ahol V. I. Vernadszkij és P. B. Sztrove tanítványa. 1916–17-ben az orosz diplomáciai misszió titkára Norvégiában. A polgárháború idején a Vrangel-kormány apparátusának tagja. 1920-ban Törökországba, majd Bulgáriába menekült. Szófiában a *Russzkaja Misl* című folyóiratot szerkesztette. 1922-től Csehszlovákiában élt. 1928-ig az orosz jogi kar magántanára Prágában. 1928-tól az Orosz Agrárszövetkezeti Intézet közgazdasági tanszékének vezetője. 1929–33-ban az Orosz Népi Egyetem társadalomtudományi intézetének elnöke. 1935-től 1941-ig a prágai német egyetem orosz és ukrán lektora. 1940–44 között az orosz gimnázium oktatási igazgatója. 1945-ben letartóztatták és a Szovjetunióba hurcolták. Lágerbe került, ahonnan 1954-ben szabadult. 1956-os rehabilitálása után visszaköltözött Prágába. Az agrárföldrajzi állami bizottságban dolgozott. 1961-ben ismét letartóztatták, de nemzetközi nyomásra (többek közt Bertrand Russell közbenjárására) szabadlábra helyezték. Haláláig fordításokból tartotta el magát.

Trubeckoj, Nyikolaj Szergejevics (1890–1938). Ősi hercegi familia sarja, amely a litván uralkodóházig (a Gediminekig) vezet vissza származását. Apja, Szergej Trubeckoj a moszkvai egyetem első választott rektora, filozófus volt. Nyikolaj Trubeckoj 1912-ben végzett a moszkvai bölcsészkaron, ahol nyelvészeti és néprajzi tanulmányokat folytatott. 1913-ban Lipcsében vendéghallgató. 1914-től 1917-ig a moszkvai universitas magántanára. 1918–19-ben docens a rosztovi, 1920–23-ban professzor a szófiai egyetemen. 1923-tól a szlavisztikai tanszék vezetője Bécsben. Érdeklődött a finnugor és az észak-kaukázusi folklór iránt. Lingvisztikai, kulturológiai, és irodalomtörténeti munkáiban a strukturalista módszert alkalmazta, amelyet egykori tanára, F. F. Fortunatov honosított meg az orosz összehasonlító nyelvészetben.

Vernadszkij, Georgij Vlagyimirovics (1887–1973). Vlagyimir Vernadszkij akadémikus, természettudós fia. A moszkvai egyetem bölcsészkarán szerzett történelem diplomát 1910-ben, ahol többek közt V. O. Kljucsevszkij előadásait hallgatta. 1914–17 között a petrográdi egyetem magántanára. Két nappal a Téli Palota ostroma előtt, 1917. X. 22-én (XI. 4-én) védte meg magiszteri (Ph. D.) disszertációját, melyet a II. Katalin-korabeli orosz szabaddóműves mozgalomnak szentelt. Témavezetője Sz. F. Platonov volt. 1917–18-ban a permi, 1919–20-ban a szimferopoli egyetem professzora. 1922-től 1927-ig a prágai Károly Egyetem részeként – az emigrációban élő orosz fiatalok továbbképzésére – létrehozott jogi kar oktatója. 1927 és 1946 között kutatói státusban a Yale University (New Haven –

USA) munkatársa, 1946-tól 1956-os nyugdíjazásáig professzora. 1931–32-ben a bostoni Harvard, 1944–50-ben a New York-i Columbia, 1948–49-ben a Baltimore-i John Hopkins Egyetem vendégtanára. Az amerikai szlavisztikai társaság (American Association for Advancement Slavic Studies), illetve folyóiratának (Slavic Review) egyik megalapítója.

2. számú melléklet

Pjotr Szavickij: Az orosz történelem eurázsiai koncepciója*

Az eurázsiai szellemi áramlat 1921 körül született az orosz értelmiség akkori ifjabb nemzedékének köreiben. Arra törekszik, hogy felülvizsgálja az orosz történelmi fejlődésre vonatkozó alapvető elképzeléseket. Az eurázsiai szellemi áramlat tekintélyes historikus irodalmat tudhat magáénak, de számtalan bíráló is érte az orosz történészek idősebb generációja részéről. Historiográfiai téren a 18–20. századi orosz birodalom, illetve a helyébe lépett szovjet köztársaságok szövetsége létrejöttének magyarázatára összpontosítja figyelmét.

Milyen tényezők készítették elő a múltban e két jelenség kialakulását? Mely történelmi tradíciók megtestesülésével állunk szemben? E kérdések megválaszolása céljából az eurázsiaiak hitet tesznek az orosz történeti problémák értelmezési kereteinek radikális kiszélesítése mellett. Szükségesnek tartják, hogy elemzésükbe bevonják Eurázsia sajátos történelmi és földrajzi világát azon határok között, melyek Lengyelországtól a kínai nagy falig terjednek. Az eurázsiaiak megkülönböztetett figyelmet fordítanak e világ (az öreg kontinens középső része) specifikus geográfiai ismertetőjegyeinek föltárására, a nyugati (Európa) és a déli (Ázsia) peremterületektől eltérő természeti viszonyainak leírására. E világ legszembetűnőbb vonása, hogy a meghatározó botanikai, talaj és klimatológiai zónái a lobogók vízszintes sávozására emlékeztető módon horizontálisan helyezkednek el...

E világ határain belül ősidők óta éltek a kulturális és politikai egységre törekvés tendenciái. Eurázsia történelme jelentős mértékben éppen e tendenciák históriája, melyek pregnánsan megkülönböztetik Eurázsia múltját a nála kulturálisan és politikailag sokkal tagoltabb Európa és Ázsia történelmétől. Az említett tendenciák már a réz- és a bronzkorban is kimutathatóak, amikor a Fekete-tengertől Kelet-Szibériáig húzódó eurázsiai sztyeppvidéken a temetkezési szokások alapján „zsugorított és festett csontvázasnak” nevezett kultúrák uralkodtak. Már akkor látványosan megmutatkozott az eurázsiai sztyeppre és az északabbra fekvő eurázsiai erdőzóna kulturái közötti különleges, szoros kapcsolat, mely szerfölött jellemzi a fent nevezett egységesítő tendenciákat. A későbbiek során Eurázsia vaskori történelmét alapvetően a szkíta és a hun nagyhatalom határozta meg...

A közös eurázsiai történelem további fontos faktora a mongol birodalom megalakulása és terjeszkedése. Az eurázsiai történelem „hun” és „mongol” korszaka között eltelt időben az avar, török stb. népek élete tükrözte az unifikálásra irányuló tendenciákat. A felsorolt tények részletes vizsgálata alapján az eurázsiaiak arra a következtetésre jutottak, hogy Eurázsia eddig ismertté vált múltjának első évezredei alatt az orosz (keleti szláv) néptörzs kívül állt az eurázsiai történelem fő sodrásán, noha annak legfontosabb eseményei közvetlenül hatottak rá. Az úgynevezett Kijevi Rusz az összeurázsiai egyesítő tendenciák átmeneti hanyatlása idején jött létre Eurázsia nyugati periferiáján. A talaj azonban, melyen a kijevi államalakulat fejlődésnek indult, jelentős mértékben azonos volt azzal, ahol egy-

* Az 1933 nyarán Varsóban megrendezett nemzetközi történészkongresszuson elhangzott előadás kivonata. (In: Szavickij, P.: *Kontyinyent Jevrazija*. Moszkva, 1997. 123–126. Fordította: Szili Sándor.)

koron a szkíta, valamint a hun nagy hatalom formálódott. Erre M. I. Rosztovcev hívta föl a figyelmet, korábban, mint az eurázsiaiak. Rusz a mongol hódítás következtében az eurázsiai történelem folyamának közös medrébe jutott. A továbbiakban kiderült: északkeleti része Moszkva képében oly különleges fizikai és lelki erő kifejtésére képes, amely a mongolok örökösévé avatja, lehetővé téve, hogy e megtelepedett nép magára vállalja Eurázsia egyesítését, amivel kizárólag a sztyeppei nomádok próbálkoztak eladdig. Az Aranyhorda gyengülésével bekövetkezett, amit Ny. Sz. Trubeckoj a „káni székhely Moszkvába költöztetésének” nevezett. Az összeurázsiai történelem szkíta, hun és mongol korszaka orosszal folytatódott. Az elmondottak rávilágítanak arra a történelmi örökségre, amely elősegítette az orosz állam megszületését a 16–20. századi határai között. Az eurázsiaiak véleménye szerint e folytonosság figyelemmel követése a szkíta, a hun, a mongol, valamint a közbülső periódusokban nem kisebb fontosságú az orosz kutatók számára, mint a szűkebb értelemben vett orosz történelem tanulmányozása. Rusz a 15. századig az eurázsiai világ eldugott sarka maradt, s csupán a 15. század után kezdett összeurázsiai szerepet játszani. Az eurázsiai történelem most említett koncepciója G. V. Vernadzskij az *Orosz történelem vázlata* című művében domborodik ki a legteljesebben.

Az eurázsiaiak véleménye szerint a 16–20. századi orosz állam tehát sokkal inkább a szkíta, a hun és a mongol birodalom örököse, mintsem a tatár hódítás előtti Rusz állam-szervezeti formáinak folytatója. (Ez természetesen nem zárja ki a kulturális tradíciók más fontos elemeinek átvételét éppen az utóbbtól.) A társadalomtörténet terepéről származó megfigyelések határozottan alátámasztják ezt a konklúziót. Az a berendezkedés, amelyben minden osztály „szolgálatot” teljesít, vagy „terhet”^{***} visel, ahol nem létezik valódi földmagántulajdon, és ahol minden egyes társadalmi csoport súlyát az államhoz fűződő viszonya határozza meg, mélyen gyökeredzik a nomád birodalmak szerkezetében. A Moszkvai Rusz átvette ezt a szisztémát, s vele óriási politikai erőhöz jutott. A *Császári Oroszország*^{***} kevéssé és csak részlegesen tért el tőle az európai minták irányába...

A „szolgálat” és „teherviselés” elvének föltámasztása megfigyelhető a Szovjetunió jelenlegi politikai és társadalmi rendszerében is. Ugyanerre a forrásra vezethető vissza az etatizmus, az állam (az uralkodó) kiemelt szerepe a gazdaságban, mely annyira jellemzi az orosz történelmet az utóbbi esztendőkből, stb.

Másként fogalmazva, a régi nomád birodalmak és az orosz nagy hatalom egy sorba állítása révén kirajzolódna az eurázsiai államiság tradíciói, melyek felett átsiklana a kutató tekintete, ha nem ebben a kontextusban vizsgálódna. A közös fejlődési tér egyesíti a sztyeppei népek és Oroszország történelmét. A történeti tényezők és a földrajzi adottságok összekapcsolásával – mely egyáltalán nem jelenti az előbbieket egyoldalú függését az utóbbiaktól – az eurázsiaiak honosították meg a geopolitikai szemléletű történetírást az orosz tudományosságban. Erre mutatott rá néhány évvel ezelőtt az eurázsiai államjogász, Ny. Ny. Alekszejev...

Kulturális szempontból az eurázsiai koncepció két különösen szignifikáns jegye:

1) Annak hangsúlyozása, hogy Oroszország már a 15. századtól soknemzetiségű birodalom, nem pedig nemzetállam. A 16. század vonatkozásában az eurázsiaiak kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a tatár szolgáló elemeknek. Megítélésük szerint igazi alkotótársként működtek közre a korabeli moszkvai állam haderejének megteremtésében. Az eurázsiaiak nagy figyelemmel tanulmányozzák az orosz állam politikai rendszerének mindazon vonásait, melynek köszönhetően a nemzetiségi és felekezeti jogok biztosították a nem orosz etnikumú lakosság bizonyos részei számára.

^{**} „Teher” (tyjaglo) – adófizetés és/vagy munka formájában viselt közteher mindazok esetében, akik nem fegyveres „szolgálatot” tartoztak.

^{***} „Császári Oroszország” a 17. század végétől–18. század elejétől, I. Péter uralkodásától 1917-ig terjedő időszak.

2) Annak leszögezése, hogy az Ázsiával fönntartott kontaktus nem kevésbé lényeges az orosz történelemben, mint az Európához fűződő viszony. E tézis az orosz külkapcsolatok történetének felülvizsgálatát jelenti abban a szellemben, amely az eddig követett gyakorlathoz képest jobban kiemeli Kelet szerepét. Itt az eurázsiaiak olyan elődre tekinthetnek vissza, mint a közelmúltban elhunyt jeles orosz orientalista, V. V. Bartold, aki sokat fáradozott a régi szemléletmód revideálásán.

SZILI, SÁNDOR

The ‘Eurasian’ historical paradigm

The ‘Eurasian’ world view was an anti-bolshevik conservative utopia born among the young generations of the Russian intelligentsia that emigrated from Soviet-Russia after 1917. Its proponents proudly claimed to be the renovators of the traditions of the nineteenth-century ‘Russian Idea.’ Their crisis labelled them as the ‘Slavophiles of the age futurism.’ The ‘Eurasians’ dismissed the unified regularities and one-directional nature of the historical process. They held the simultaneous existence of indigenous civilizations. Of the ‘Eurasian’ historians only George Vernadsky left behind a complete ‘Eurasian’ oeuvre. His views took final shape under the intellectual influence of linguist-cultural theorist Nikolai Trubetsky and geographer-economist Piotr Savitsky. The central category of Eurasianism is the concept ‘place of development.’ It denotes the collection of the geomorphological-climatic-biological environment and the human communities living in it. Its very components keep changing in a strong interaction with each other, and as a whole, it comprises a geographically individual entity, distinct from the other ‘places of development.’ The history of the Russian people is a process of the endeavour fully to integrate the Eurasian ‘place of development,’ driven by the compulsion to accommodate. According to Vernadsky, understanding the fatal problems of his country is furthered by the correct assessment of the Tartar heritage. On the one hand, ‘Pax Mongolica’ nipped in the bud democratic development and militarized the society. The price of survival was autocracy and the adoption of the institution of serfdom. On the other hand, tolerating the Orthodox Church contributed to the preservation of national identity, and ensured a stable home territory for defence against the Catholic popes. A natural and enduring alliance was forged between the eastern Slavs and the Asian ethnic groups belonging to one empire. The survival of their shared civilization was endangered mainly from the West even afterwards. The importation of European ideas, which was started with the reign of Peter I, was completed through the bolshevik seizure of power. The majority of the emigrant Russian intellectuals sharply set themselves against the ‘Eurasians.’ The Soviet culturo-political establishment denounced them for their anti-Marxist stance. Lev Gumilev is often categorized as one of the late ‘Eurasians,’ because he dismissed the view that positioned the nomadic peoples as primitive and he named the Mongolic period of the Russian past ‘fertile symbiosis.’ His views, at the same time, are the products of an autonomous system of thought. At the centre of his theory evolving on the borderline of the natural and social sciences was the concept of ‘*passionarnost*’ (Drive), moving the ethnic history of peoples. According to Gumilev, the Russian-dominated ‘Eurasian’ empire, emerging from the fifteenth century, became the counterpoint of the neighbouring ‘superethnic units’ (the European, Chinese and the Muslim world). The civilization-based approach is extraordinarily popular in today’s Russian historiography. The renaissance of the ‘Eurasian’ idea, indeed, greatly contributed to the development of this phenomenon.

HALÁSZ IVÁN

A „Fehér Eszme” és a „Fehér Gárda”

Az orosz fehérgárdista mozgalom ideológiája és szervezetei

A „fehér”, „*fehérgárdista*” fogalmak eltérően az olyan kifejezésektől, mint a „*bolsevik*”, „*kadet*”, „*feketeszásas*”, „*forradalmár*” vagy éppen „*ellenforradalmár*”, alapvetően az 1917-es forradalom és még inkább az azt követő polgárháború termékei voltak. Igaz, vannak példák arra, hogy már korábban is használták e kifejezéseket, mégpedig az 1905 és 1907 közötti első orosz forradalom idején, amikor Belorusszia, Ukrajna és a Volga-vidék városaiban így nevezték a lakosságot terrorizáló pogromlovagokból álló bandákat, de ez inkább kivételes jelenségnek tekinthető. A szélsőjobboldali terroristákat és garázdákat ugyanis akkor rendszerint feketéknek nevezték.

Az 1917-es év folyamán, egészen októberig, nem annyira vörösökről és fehérekről beszélték a korabeli polgári sajtóban, hanem inkább „*bomlasztó államellenes forradalmi erőkről*”, illetve „*felelőtlen elemekről*” az egyik, és „*mérsékelt, az államiság megőrzésén fáradozó hazafias csoportokról*” a másik oldalon. A forradalmi sajtó pedig főleg a katonai és polgári ellenforradalomtól félt. Ugyanakkor a bolsevikok által irányított fegyveres osztagokat már akkor is Vörös Gárdának hívták. A vörös színnel, mint a forradalom hagyományos színével viszont akkoriban nemcsak a bolsevikokat azonosították, hanem a február utáni változásokat támogató többi forradalmi erőt is. A vörös zászló és szalag a háromszínű orosz nemzeti lobogó mellett a februári események szimbólumai közé tartozott. Sőt, közvetlenül a forradalom kitörése után még Kirill Vlagyimirovics nagyherceg, továbbá Alekszej Bruszilov és Lavr Kornjilov tábornokok is vörös szalagot viseltek a kabátjukon.¹ A forradalmiságot jelentő vörös szín természetesen nem orosz sajátosság, hanem nemzetközi jelenség, hiszen a szocialista munkásmozgalom és a forradalmárok mindenütt nagy előszeretettel használták saját táboruk megjelölésére.

A helyzet 1917 októberében, a moszkvai harcok idején kezdett megváltozni. A bolsevikokkal és szövetségeseikkel harcoló katonai és polgári önkéntesek itt a megkülönböztetés végett fehér karszalagot kezdtek viselni. Egyébként a moszkvai harcokban résztvevő Treszkin ezredes saját magát tekintette a fehér mozgalom egyik legelső bajnokának, mivelhogy ő hozta először „forgalomba” a Fehér Gárda kifejezést.² Az, hogy a kifejezés mennyire kézenfekvő volt már, az is bizonyítja, hogy majdnem ezzel egy időben a távoli Szibériában szintén alakulóban volt egy Fehér Légiónévű bolsevikellenes különítmény.³

Közismert, hogy a fehér színt a forradalmak történetében inkább a változásokkal szembenálló csoportok viselték. A francia forradalom idején a híres Bourbon lilium nyomán a rojalista erők tekintették szimbólumuknak a fehér színt, amely a restaurációs törekvések mellett szerintük a szándékaik tisztaságát és becsületességét is szimbolizálta.⁴ Ebből kifolyólag a fehér szín a későbbiekben restaurációs és monarchista mellékízt kapott a 19.

¹ Cvetkov, V. Zs.: Pjotr Nyikolajevics Vrangel. Voproszi isztoriji. 1997. 7. szám, 56.

² Treszkin: Moszkovszkoje vizstuplenyije bolsevikov v 1917. Csaszovoj. 1935. december, 106. szám, 13–14.

³ Krilov, A. A.: Szibirszkaja armija v borbe za osvobodzsgyenyije. Volnaja Szibir. 1928. 4. szám, 36–38.

⁴ Borgyugov, G. A.–Usakov, A. I.–Csurakov, V. J.: Beloje Gyelo. Igyeologija, osznovi, rezsimi vlasztyi. Isztorigraficeszkije ocserki. Moszkva, 1998. 45.

század közgondolkodásában. A kérdés az, hogy valóban a monarchia és a restauráció hívei voltak-e az orosz fehérgárdisták, és egyáltalán kik és miért csatlakoztak ehhez a mozgalomhoz?

Egy polgárháború mindig egyértelmű állásfoglalásokra készíti a kortársakat, sokszor akkor is, ha azok jelentős része ki akar maradni belőle. A semleges álláspont viszont nagyon veszélyes, mert a szembenálló táborok ilyenkor általában nem azt a logikát követik, hogy „*aki nincs ellenünk, az velünk van*”, hanem sokkal inkább az „*aki nincs velünk, ellenünk van*” elvet. Bár az ilyen küzdelmeknek sok különböző érdekeltségű résztveője van, mégis vannak alapvető törésvonalak, amelyek mentén időnként nagyon is heterogén táborok szerveződnek. Azonkívül a széles néptömegeknek, amelyeket általában akarva-akaratlanul bevonnak az eseményekbe, holott nem mindig vannak tisztában az egyes táborokon belüli ideológiai és politikai árnyalatokkal, szükségük van a harcoló felek pontos és egyértelmű megkülönböztetésére. Az orosz polgárháborúban is ezért vált olyan népszerűvé a „vörös” és „fehér” jelzők használata. Az idegen eredetű és hangzású politológiai kifejezések – mint például a revolúció és kontrarevolúció, továbbá szocialista, konzervatív, liberális vagy anarchista – nem hatolhattak nagyon mélyen a képzetlen és műveletlen tömegek köztudatába. Az orosz „bolsevik” szó is például sokkal népszerűbb volt, mint az idegen hangzású „kommunista” kifejezés.

A vörösök ellenfeleire egyébként a legpontosabb a bolsevikellenes tábor megjelölés használata lenne. Az „antibolsevik” vagy „protyivobolsevik” fogalmak viszont idegenségük, negatív tartalmuk és bonyolultságuk miatt soha nem válhattak olyan szélesen elterjedt jelzőkké, mint a vörösök, fehérek és zöldek. A probléma csak az, hogy a sok ellentétes állítás dacára, amelyek az egész bolsevikellenes mozgalomra kiterjesztik a „fehér” jelzőt, e két fogalom nem azonos, azaz nem fedi egymást maradéktalanul. A fehérgárdista mozgalom szűkebb kategória, mint a szélesebb bolsevikellenes tábor. E fogalmak tisztázásánál legcél-szerűbb a kortársak gondolkodásából kiindulni, azaz megnézni, hogy az egyes résztveők milyen megjelölést vállaltak magukra és melyektől idegenkedtek.

Pavel Miljukov, a polgárháború politikai harcainak aktív résztveője és egyben későbbi történetírója, a következőképpen próbálta megoldani ezt a problémát. Szerinte azt a mozgalmat, amely a bolsevikok és a szovjethatalom megdöntésére szövetkezett, „*fehér mozgalomnak*” lehet nevezni. Különösképpen gyakran használták ezt a jelzőt a bolsevikok, ezzel a szóval jelölve azokat, akik ellenük harcoltak, tehát a vélt vagy valós ellenforradalmárokat egyaránt. A szélsőjobbaldaliak számára pedig a „fehér” jelző a régi abszolutista földesúri-nemesi rendszer restaurációját jelentette. Miljukov szerint a jelenség ennél bonyolultabb. A bolsevikellenes mozgalomnak, amely a polgárháború folyamán többször megváltoztatta összetételét és taktikáját, csak egy része nevezhető fehérnek, azon belül is csak egy része ellenforradalmi és a restauráció híve. A bolsevikellenes fegyveres mozgalom csak a legvégén került nyíltan reakciós vezetők befolyása alá. Ennek megfelelően változott, fokozatosan szűkült a „fehér mozgalom” fogalma is. Miljukov a könyveiben inkább az antibolsevikokról beszél és ír. Ezen fogalom alatt a bolsevikellenes táborban résztveő összes elemet, árnyalatot és taktikát érti.⁵

A vörös oldal majdnem mindenkit, aki ellene harcolt, ellenforradalmárnak tekintett. Sok centrista és jobboldali antibolseviknak ez egyébként egyáltalán nem volt derogáló, hiszen többségük a gyűlölt forradalom ellen indult harcba. E kifejezéssel inkább csak a bolsevikellenes szocialistáknak voltak problémái, akik saját magukat nem tekintették a forradalom ellenfeleinek. Az ellenforradalom fogalmának érdekes értelmezését adta a polgárháborúval foglalkozó munkájában Nyikolaj Golovin tábornok, aki korábban a fehér tábor jeles katonai képviselője volt. A többkötetes mű jellemző módon a *Rosszizskaja kontrarevol-*

⁵ Miljukov, P. N.: *Rosszija na perelome. Bolsevisztszkij period russzkaj revoluciji*. II. kötet. *Antybolsevisztszkoje dvizsenyije*. Párizs, 1927. (a továbbiakban: Miljukov) 1–2.

juccija v 1917–1918. gg. azaz Az oroszországi ellenforradalom 1917–1918-ban címet viseli. Szerinte minden forradalom rombolással kezdődik és követve a szociálpszichológia szabályait, minden további rombolással még jobban radikalizálódik. Az ilyen módon ellenőrzés alól kikerült romboló ösztönöket megint csak erővel lehet megállítani és kordában tartani. Ezt az erőt pedig az ellenforradalmi mozgalom hozza létre. Amennyiben a forradalmi folyamatot még azelőtt állítják meg, mielőtt megsemmisítette volna a régi rezsim beteg és halott sejtjeit, akkor az ellenforradalom könnyen átcsaphat restaurációba. Ha viszont a forradalom már túl van ezen a kritikus ponton, az ellenforradalom nem jelent szükségyszerűen teljes restaurációt. Emiatt a restaurációra törekvő erők valóban az ellenforradalmi mozgalom részesei lehetnek, de akadhatnak köztük olyan csoportok is, amelyek eredetileg üdvözöltek bizonyos forradalmi változásokat, de egy ponton túl már megriadtak azoktól. Ily módon az ellenforradalmi mozgalomban, amelyet alapvetően „negatív”, azaz a „forradalom romboló erejét elutasító” célok egyesítenek, olyan csoportok is találkozhatnak, amelyek egyébként eredetileg nagyon messze álltak egymástól.⁶

A fehér ideológia katonai gyökerei. A tábornokok és az „erős hatalom” követelése

A fehér ideológia kevésbé volt konzisztens, mint a szocialista forradalmárok eszme-rendszere, ami részben azzal is összefügg, hogy az ún. „Fehér Eszme” menetközben, a polgárháború során szükségyszerűsége miatt jött létre és alapvetően reflektív jellegű volt. Konkrétan a forradalmi propagandára és a polgárháborús helyzetre reflektált. A fehér ideológia kialakulása és főleg megértése viszont nem érthető meg a fehér mozgalom legfontosabb alkotó elemének, a fehérgárdista tisztikar és tábornokok gondolkodásának, mentalitásának, politikai tapasztalatának és főleg a polgárháborúba vezető útjának ismertetése nélkül. A fehér mozgalom ugyanis nem képzelhető el a katonatisztek tömegei nélkül, akiknek a militarista természete minden tekintetben meghatározta ezt a mozgalmat.

Természetesen a fehér táborban is sok volt a civil – politikusok, hivatalnokok, földbirtokosok, gyárosok, értelmiségiek, egyszerű kisemberek. Ennek ellenére egyikük neve sem fémjelzi az egész mozgalmat. A bolsevikok vezette vörös táborban más volt a helyzet. Ott egy jól szervezett és fegyelmezett politikai párt állt a mozgalom élén, amely ideológiát, politikai vezetőket és katonai, illetve hivatalnokai kádereket biztosított számára. E pártot pedig az értelmiségi beállítottságú hivatásos forradalmárok vezették, akiknek a neve idővel majdnem az egész orosz forradalom szinonimájává vált – Vlagyimir Iljics Lenin és Lev Davidovics Trockij. Ezzel szemben a fehér tábor majdnem kivétel nélkül a tábornokok nevével azonosítja. Ha valahol megemlíti a fehéreket, mindenkinek először Lavr Kornjilov, Alekszandr Kolcsak, Anton Gyenyikin, Pjotr Vrangel, Pavel Krasznoj vagy Nyikolaj Jugyenyics tábornok neve jut eszébe. Vajon miért? A legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy egy véres polgárháború idején természetes, hogy az egymással szembenálló táborok élére előbb-utóbb a tábornokok kerülnek, akik kezükben tartják a fegyveres erőket. A vörös tábor esetében viszont ez nem működött, hiszen itt a civil ideológusok és politikusok végig ellenőrzésük alatt tartották a hadsereget.

Az igazi magyarázat tehát nem ebben rejlik, hanem inkább a két tábor közötti ideológiai és szociális különbségekben. A vörösök nagyjából homogén és koherens alternatívát nyújtottak az országnak, amelyet a már említett egységes, ideológiailag meghatározott és egy szigorúan fegyelmezett párt képviselt. A bolsevikellenes tábor viszont nagyon heterogén volt, ennek következtében többféle társadalmi-politikai alternatívát kínált, illetve egyes irányzatai csak védekező pozíciót foglaltak el az új eszmével szemben. Ilyen körülmények között egységes programot lehetetlen volt kialakítani, csupán abban tudtak megegyezni,

⁶ Golovin, N. N.: *Rosszjizskaja kontrarevoljucija v 1917–1918. I. rész. I. könyv. H. n. 1937. 7–9.*

hogyan a bolsevikokat és a szovjetek hatalmát le kell győzni, az pedig csak fegyverrel érhető el, tehát a hadseregüknek szakszerűbbnek kell bizonyulnia a Vörös Hadseregnél. Emiatt természetesen felértékelődött az első világháborús tapasztalatokkal rendelkező tábormok és tisztek szerepe, amivel egyébként mindkét szembenálló tábor tisztában volt. Amíg azonban a bolsevikoknak sikerült a katonai vezetőket szigorú politikai felügyelet alatt tartani, az ellenségeik táborában ez majdnem lehetetlen volt, már csak az egységes politikai akarat hiánya miatt is. A tábormok nemsokára még ott is felülkerekedtek, ahol eredetileg civil politikusok kezdték szervezni a bolsevikellenes mozgalmat. A fehérgárdista tábormok bolsevikellenes táboron belüli dominanciájának és egyben a diktatórikus megoldás népszerűségének másik okát a szovjetellenes ellenállás kialakulásának körülményei között kell keresni.

Miljukov szerint a fegyveres antibolsevista mozgalom az első világháborúban résztvevő hadseregből fejlődött ki.⁷ Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy a világháború utolsó szakasza, a forradalom és az azt követő polgárháború első periódusa egybeesett. A lakosság jelentős része fegyverben volt. A februári forradalom idején a tábormoki kar többsége nem ellenezte eleve az összes bekövetkezett változást. A tábormok vonakodva ugyan, de elfogadták a februári forradalom által teremtett helyzetet és annak politikai következményeit. Az azután következő események, mint például a hadsereg felbomlása, sőt tudatos felbomlasztása, az ország részleges szétesése és a radikális szociális tömegmozgalmak megerősödése a tábormok szemében teljesen diszkreditálták az erőtlen februári rezsimet és a polgári demokratikus megoldásokat. Mindez ugyanis egy külső háború idején történt, amikor a katonai vezetők szerint a győzelemre kellett volna összpontosítani és nem a belső reformokra. Ezenkívül a hadsereg demokratizálása és azt követő demoralizálódása a tábormok és tisztek társadalmi presztízsének rohamos csökkenését eredményezte. Ennek következtében hamar felmerült a katonai rendteremtés gondolata, egy olyan „erős kéz” szükségessége, amely megrendszabályozná a forradalmárokat és úgy mond „megfelelő mederbe” terelné az eseményeket. Az 1917-ben szerzett tapasztalatok és a polgári demokráciával szembeni bizalmatlanság ugyanakkor egészen a polgárháború végéig kísérték a tábormok és tisztek jelentős részét. Ha esetleg e tekintetben később tettek is bizonyos engedményeket, az mindig a külföld, a belpolitikai szükségszerűség vagy a katonai vereségek nyomása alatt történt.

Azonkívül nem szabad figyelmen kívül hagyni a tábormok mentalitását és gondolkodásmódját sem. A szilárd és tekintélyes hatalomnak hajlandóak engedelmessé válni, ha viszont ilyen nem létezik, saját kezükbe veszik az események irányítását. Annál is inkább ezt tették, mert egész addigi életük, társadalmi kötődéseik és a különböző politikai és társadalmi erők is erre ösztönözték őket. A tisztai érdekek ugyanis már 1917 tavaszán, de még inkább nyarán találkoztak a további reformok megakadályozásában érdekelt polgári politikai erők érkeivel.

A későbbi fehér ideológia megértéséhez azonban nemcsak az 1917-es események bemutatása szükséges, hanem mélyebben kell megvizsgálni az orosz tisztai és tábormoki kart, annak összetételét, neveltetését, addigi élettapasztalatait. Az orosz hadsereg tisztikara a köztudatban mindig úgy élt és él ma is, mint a cárizmus fő támasza, ami tulajdonképpen igaz is volt. A cári hadsereg mindenkor jelszava valóban „a hitért, a cárért és a hazáért” volt. Gyenyikin szerint az első helyen álló vallás szerepe a 20. század elején meggyengült és az egyház tekintélye is csökkent. A háború általában mélyen hívőket vagy ateistákat szül, valamint az addigi erkölcsi normák lazulásához és eldurvulásához vezet. Ami „a cárért” jelszót illeti, Gyenyikin visszaemlékezéseiben főleg a tisztikart vizsgálta meg. Az arisztokrata származású tisztek többsége, akik közül sokan a földbirtokosi családokból származtak, értelemszerűen monarchisták voltak. A hadseregen belüli monarchizmus fellegráinak pedig

⁷ Miljukov 3.

a gárdaezredek számítottak, amelyek féltékenyen őrizték nemesi exkluzivitásukat. A hivatasos tisztek zöme szintén monarchista volt, vagy legalábbis lojálisan viszonyultak a monarchiához. Mások nem is lehettek, ugyanis a tiszteket apolitikusságra nevelték, igyekezve távol tartani őket a belpolitikától. Jellemző az a kivonat Kolcsak admirális kihallgatási jegyzőkönyvéből, amelyben a következőket mondta a háború előtti meggyőződéséről: „*Monarchista voltam, nem mentegetőzöm. Akkor ilyen kérdést, hogy milyenek a politikai nézeteim, senki nem tett fel. Nem mondhatom azonban, hogy a monarchia az egyetlen kormányzati forma, amelyet elismerek. Magamat monarchistának tartottam és nem is tarthattam volna republikánusnak, mivelhogy akkor ilyesmi nem létezett. Tehát az 1917-es forradalomig monarchista voltam.*”⁸ Ugyanakkor Gyenyikin szerint a tisztek többsége az első világháború előtt és alatt már eljutott odáig, hogy el tudták választani a monarchia eszméjét a cár személyétől. Monarchizmusuk viszont meglehetősen mechanikus és felületes volt. A monarchiához olyan volt a viszonyuk, mint az egész állami és társadalmi berendezkedéshez – mindez számukra adott volt, értelmében és főleg helyességében nem kételkedtek. A kritika soha nem ment tovább egy-két viccnél. Nagyon szerették viszont a hazájukat, amit pedig igazából nem nagyon ismertek.⁹

Gyenyikin a régi hadseregről írt azonos című könyvében pontosan kimutatta, hogy mennyire izoláltak voltak és milyen távol álltak a katonai iskolák egyszerű növendékei a politikai kérdésektől. A kormányzat kifejezetten kerülte a politikai kérdések felvetését a katonai iskolákban, amelyeknek diákjai tulajdonképpen kívül rekedtek az őket körülvevő politikai valóságon. Ők maguk sem tanúsítottak különösebb érdeklődést a közéleti problémák iránt. A katonai tanuló ifjúság gondjai és gondolkodása teljesen más volt, mint a civil szakmákat tanuló kortársaik problémái. A diákság és a tisztiiskolások így két különálló, egymást inkább lenéző világot alkottak. Ennek a felülről szorgalmazott apolitikusságnak és a napi politikai világtól való elszakíttottságnak természetesen később következményei lettek. Miután a katonai iskola egyáltalán nem segítette növendékeinek eligazodni a politikai kérdésekben, 1917-ben a tisztek többsége teljesen értetlenül állt az események előtt.¹⁰

Amikor a hadsereg politikai arculatáról van szó mindenképpen ki kell emelni azon ténytet, hogy a cári hadsereg a forradalom előtti évtizedekben komoly változásokon ment keresztül, főleg ami a tisztikart illeti. Az 1860-as évektől kezdve folyamatosan gyengült a tisztikar nemesi jellege és egyre több nem nemes származású ember jelent meg soraiban. A folyamatot még jobban felgyorsította az orosz–japán háború, amikor kritikus tisztihány alakult ki. Ennek okai az alacsony tiszti fizetések és a nehéz szolgálati körülmények voltak. A tendenciát jól mutatja, hogy amíg 1877-ben a tisztiiskolák növendékeinek 74%-a nemes volt, 1905-ben már csak 37%-a.¹¹ Az orosz hadsereg tisztikara egyébként mindig nyitottabb intézmény volt, mint a porosz, majd német hadsereg tiszti társadalma. (A porosz tisztikar az 1860-as években kifejezetten nemesi többségű volt. Igaz, hogy Németország egyesítése után a német tisztikarban is csökkent a nemesség aránya, de még 1913-ban is csupán 30%-os volt. A tiszti rang pedig sokkal magasabb presztízsnak örvendett Németországban, mint máshol.¹² Az Osztrák–Magyar Monarchia tisztikara nagyobb mértékben polgárosult, mint a porosz, majd német hadsereg. Az osztrák gyalogság és tüzérség tisztikarának 86%-a, illetve 84%-a már „elpolgárosodott”, azaz polgári vagy népi, kispolgári család fiai közül kerültek ki tagjai. A megmaradt nemesek nagy része is a nemrég nemesített tiszti családból származott. Az arisztokrata családok egyre inkább kivonultak a had-

⁸ Doprosz Kolcsaka. Szerkesztette: Kamenyev. Leningrad, 1925. 42.

⁹ Gyenyikin, A. I.: Sztaraja armija. Párizs, 1931. (a továbbiakban: Gyenyikin 1931.) 90.

¹⁰ Gyenyikin 1931. 37–38.

¹¹ Kenez, P.: A Profile of Prerevolutionary Officer Corps. California Slavic Studies. Vol. 7. (a továbbiakban: Kenez) 123–128.

¹² Hajdú T.: Hivatasos és tartalékos tisztek a Monarchia hadseregében. In: A magyar katonatiszt (1848–1945). Szerkesztette: Hajdú T. Budapest, 1989. (a továbbiakban: Hajdú) 43.

seregből, bár természetesen soha nem tűntek el teljesen. A nemesség döntően a lovassági ezredekbe húzódott.¹³ Az orosz hadsereg ebben a tekintetben jobban hasonlított az osztrák hadseregre, mint a porosz–német haderőre. Az orosz tisztikar ennek megfelelően szociálisan sokkal heterogénebb lett. Az arisztokrata származású tisztek fenntartották maguknak a gárdát, ahová nem engedték be a nem nemeseket vagy a személyes nemeseket. Ennek ellenére az első világháború előtt a tehetséges, de egyszerű származású fiatalok előtt is nyitva állt a felemelkedés lehetősége, mégpedig a Vezérkari Akadémián keresztül. Ez volt a birodalom legnagyobb presztízsnak örvendő katonai oktatási intézménye, ahova nem a származás, hanem az elért eredmények és a képességek alapján vették fel az embereket. Az erős ellittudattal rendelkező Akadémia növendékei között pedig szoros volt az összetartás, és legalább úgy segítettek egymást, mint a gárdatisztek.¹⁴ A Vezérkari Akadémiának köszönhetően emelkedhettek ki olyan eredendően plebejus származású tisztek, mint Mihail Alekszejev vagy Anton Gyenyikin tábornokok.

Az első világháború során még jobban felhígult a tisztikar összetétele. Természetesen a háború kitörésekor sok polgári és értelmiségi foglalkozású tartalékos tiszt jelent meg a seregben. A nagy veszteségek miatt felgyorsult a tisztképzés. Azokból is tisztek lehettek, akiknél ezt korábban sokkal szigorúbb feltételekhez kötötték. Sok altisztet léptettek elő tisztté, fiatal diákokat képeztek át hadnagyokká. Természetesen ezzel romlott a tisztikar szakmai minősége és még heterogénebbé vált szociálisan, mentálisan és előbb-utóbb politikailag is. A hivatásos tisztek dominanciája mégsem szűnt meg, és főleg a magasabb posztokon egyértelmű volt.

Az orosz haderő felkészültebb vezetői látták, hogy a miklósi rezsim a névadójával együtt a vesztébe rohan. Azt viszont nem akarták, hogy vele együtt az egész ország is a vesztébe rohanjon, amelyet az adott pillanatban a háborús vereséggel azonosítottak. Ezzel függ össze a tábornoki elit viselkedése a sorsdöntő februári napokban. Alekszej Bruszilov ezt később a következő módon magyarázta meg: *„Ami engem illet, jól tudtam, hogy a forradalom 1905–1907-es első felvonását mindenképpen követni fogja a második, mint ennek a rettenetes és hosszú háborúnak elkerülhetetlen következménye. Én, aki szívvel-lélekkel szerettem Oroszországot, csak egyet akartam: megadni a lehetőséget, hogy Oroszország győzelmesen fejezze be a háborút. Ehhez elengedhetetlennek tartottam, hogy az elkerülhetetlen forradalom a háború befejezése után kezdődjön, mivel egyidejűleg háborút viselni és forradalmat csinálni lehetetlen. Tisztában voltam azzal, ha idő előtt kezdjük el a forradalmat, elveszítjük a háborút, ez pedig olyan következményekkel jár majd, amelyeket akkor nem lehetett felmérni, de könnyen fel lehetett tételezni, hogy Oroszország darabokra esik szét. Ezt kétségtelenül nem tartottam kívánatosnak...”*¹⁵ Bruszilov viszonya a forradalomhoz valószínűleg nem volt olyan tudatos, mint ahogyan azt a polgárháború utáni időkben írta, ennek ellenére a fenti idézet jól tükrözi a tábornoki kar vezető rétegének prioritás-rendszerét és motivációját.

Fontos mozzanat, hogy a hadsereg olyan vezetői, mint Alekszejev, Bruszilov és mások, már néhány évvel korábban kezdtek megismerkedni az Állami Dumában helyet foglaló októbriista, progresszivistá és kadet politikusokkal, akikkel sok tekintetben hasonló véleményen voltak az egyes külpolitikai és védelmi kérdésekben. A duma-parlamentarizmus egyik következménye tehát az lett, hogy a tábornokok részéről valamivel enyhült azon nagyfokú bizalmatlanság, amelyet a parlamentben fellépő civil politikusokkal szemben érezték. Emiatt is tűnt járható útnak a tábornokok számára az, hogy a cár kezéből kiesett hatalmat 1917-ben az Állami Duma Ideiglenes Bizottsága vegye át. Ez még messziről sem jelentette számukra a monarchia végét és az eddigi Oroszország halálát. Végül a cár megmentésénél számukra a háborús vereség elkerülése volt a fontosabb szempont. Gyenyikin akkori érzé-

¹³ Hajdú 42. Erről a témáról lásd még Hajdú T.: *Tisztikar és középosztály*. Ferenc József magyar tisztjei. Budapest, 1999.

¹⁴ Kenez 128–145.

¹⁵ Bruszilov, A. A.: *A cár árnyékában*. Budapest, 1986. (a továbbiakban: Bruszilov) 225.

seit a következőképpen foglalta össze: „Figyelembe véve az 1917 márciusában kialakult helyzetet, arra a meggyőződésre jutottam, hogy a hatalom II. Miklós cár kezében való meghagyásáért folyó harc anarchiát okozhat, sőt a front összeomlásával járhat, és egyáltalán, rosszul végződne a cár és az ország számára. Mihail Alekszandrovics nagyherceg régensségének támogatását ugyan kisebb harcok árán, de nagyobb megrázkódtatások nélkül és feltétlenül sikerrel lehetett volna véghez vinni.”¹⁶

Az orosz tábornokok tehát azzal, hogy 1917 márciusában belementek a cár lemondásába, még egyáltalán nem mondtak le a monarchia eszméjéről. Az ország háborús érdekei azonban fontosabbak voltak számukra. Ebben pedig az orosz vezető tábornokok egy állásponton helyezkedtek olyan neves дума-politikusokkal, mint Alekszander Gucskov vagy Pavel Miljukov. Úgy tűnt, hogy az együttműködésre nagy esély van. A hadsereg ezért ismerte el az Ideiglenes Kormányt, amelyben az említett polgári politikusok is ültek. A kormánytól a hadsereg vezetői azt várták, hogy stabilizálja a helyzetet, megnyugtassa a szövetségeseket, esetleg mérsékelt polgári reformokat vigyen véghez, de főleg folytassa a háborút Németország ellen.

Az Ideiglenes Kormány annak ellenére, hogy komolyan igyekezett, nem tudott eleget tenni a katonai vezetők háborúval és közrenddel kapcsolatos elvárásainak. A kormány és a szovjetek ellentétei, a katonák kimerültsége és az általános háborúellenes hangulat inkább az ellenkező irányban hatottak. A hadsereg régi rendje és fegyelme megrendült. Gyakoriak voltak a tiszték elleni atrocitások, sok tiszt például népitélet, azaz lincselés áldozata lett. A baloldali forradalmi erők ugyanakkor a hadsereg további semlegesítésére törekedtek, mert nagyon félték attól, hogy az ellenforradalmi tábornokok és a velük szövetséges monarchisták restaurációs kísérleteik érdekében felhasználják a hadsereget. Főleg ezt a semlegesítést volt hivatott szolgálni a hadsereg demokratizálása.

A demokratizálási programot a baloldali erők nyomása alatt a kormány is kénytelen volt magáévá tenni, amit nagyon rossz néven vettek a tiszték. Ugyanakkor a demokratizálás csak a kialakult helyzetre reagált. A katonai bizottságok félig-meddig spontánul kezdtek kialakulni, a fegyvelm magától meglazult, a politika pedig majdnem akadálytalanul betört a haderő életébe. Az utóbbit viszont lehetetlen volt elkerülni egy olyan forradalom idején, amelynek egyik fő mozgatóereje a háborúba belefásult és megalázott katonaság volt. A demokratizálás alatt több dolgot kell érteni. Megszűntek például a cár alatt használt külső formák, amelyek a katonák tiszteknek való alárendeltségét jelképezték, mint például a szolgálaton kívüli tisztelgés, a tiszteknek eddig járó „Vase blagorogyije” megszólítása, a tiszték többé már nem tegezheték katonáikat. Ezeknek a rendelkezéseknek a betartását a katonai bizottságoknak kellett ellenőrizni. A katonák ezenkívül teljes polgári egyenjogúságot szereztek, azaz attól kezdve párttagok lehettek, politikai gyűlésekre járhattak, sőt azokat szervezhettek. Ezzel egyidejűleg a tiszteket mindenütt igyekeztek megfosztani attól a lehetőségtől, hogy komolyabb fegyverekkel rendelkezzenek (géppuska, páncélcsovi stb.).

Az ilyen jellegű intézkedések természetesen csak tovább radikalizálták a helyzetet és a tisztikar lába alól teljesen kihúzták a talajt. A tisztikar politikai vákuumba került, mert már nem állt mögötte a kormány, az utóbbi pedig szintén hasonló helyzetbe került, mert a demokratizálási program kényszerű elfogadásával a fegyveres erők irányítóinak szemében megbizonyította gyengeségét és megbízhatatlanságát. A tiszték szemében a mindkét fővárosi hatalmi központ (kormány és szovjet) mögött álló liberális és szocialista politikai erők gyanússá váltak. Ekkor kezdett kialakulni az eddig még lojális tisztikar körében azon nagyfokú bizalmatlanság, amelyet az említett csoportok által megtestesített polgári-demokratikus vagy szocialista demokratikus megoldásokkal szemben éreztek.

Legkellemetlenebbül a hivatásos tiszteket érintették a hadseregben zajló események, e csoport ugyanis még mindig megőrzött valamit kaszt jellegéből. Sokszor a katonatiszti

¹⁶ Gyenyikin, A. I.: Ocserki ruszskoj szmuti. Voproszi isztoriji. 1991. 1. szám. (a továbbiakban: Gyenyikin 1991.a) 151.

dinasztiák tagjairól volt szó, ahol az apa és nagypapa is tiszt volt. E réteg egész léte a hadsereghez kötődött, ott találtak megélhetést, társadalmi státuszt, szilárd pozíciót. 1917-ben viszont úgy látszott, hogy a reformok szociális létalapjukat támadják meg, és emiatt az egzisztenciájuk roppant ingataggá válik. A közeledő háborús vereség pedig csak tovább csökkenthette volna a tekintélyüket, azonkívül az ország területi veszteségeihez is vezethetett volna. Az orosz tisztek pedig nacionalisták voltak.

Ilyen körülmények között majdnem természetes, hogy az aktív parancsnoki kar tagjai között fogalmazódik meg először a „rendteremtő erős kéz” gondolata, amely képes lesz arra, hogy úgymond „rendet teremtsen” a háttérben, megfegyvelje a hadsereget és tovább folytassa a háborút, legalább egy elfogadható béke megkötéséig. A „rendbontóknak” tekintett baloldali forradalmárokat, akiknek különböző árnyalatai és irányzatai között a tisztek nem nagyon tettek különbséget, félre akarták söpörni.

A hadsereg tisztikarán belül lejátszódó folyamatok találkoztak a társadalmi körökben végbemenő hasonló változásokkal. Több politikai irányzat és társadalmi réteg mérsékeltbb változásokat követelt. Természetesen a minden változást ellenző konzervatív csoportok is rendteremtés (leginkább a „régí rend”) után kiáltottak. Még a politikai paletta baloldalán is sokan félni kezdtek az eseményeket végsőkéig radikalizáló bolsevikoktól és azok hatalmi törekvéseitől. Az Ideiglenes Kormány tagjai sem elleneztek volna olyan fordulatot, amely a hagyományos kormányzati struktúrákat próbálná megerősíteni.

Fehér Eszme. Az orosz fehérek ideológiája

A „Fehér Eszme”, amelyet a bolsevikok ellenfelei a polgárháború során szembeállítani próbáltak a forradalmárok internacionalizmusával és radikális szociális programjával, tehát fokozatosan alakult ki. Alapvető elemei pedig már 1917 nyarán készen álltak. Idővel ugyan újabb elemekkel bővült és konkrétabb tartalmat kapott, összefüggő kánonná azonban soha nem vált. Belső koherenciája nem volt igazán tökéletes. Mégis melyek voltak a fehér ideológia főbb stabil elemei?

A fehérgárdista ideológiának a legfontosabb összetevője, amely minden más szempontot csak a második vagy még ennél is távolabbi helyre szorított, a kibékíthetetlen bolsevik-ellenességen kívül (ez volt a legelső, hiszen miatta, illetve erre való reakcióként jött létre a fehér ideológia) az orosz nacionalizmus volt. E nacionalizmus egyesítette magában a tradicionális értékeken nyugvó orosz nacionalizmust, a nagyorosz birodalmi sovinizmust és az újszerű, hihetetlenül agresszív, az orosz szellemi-politikai élet legradikálisabb sovinszta hagyományait követő kirekesztő jellegű etnicista biológiai nacionalizmust. Az, hogy a nacionalizmus vált a fehér tábor egyik legfőbb összetartó erejévé és egyben fegyverévé, a fentiek tükrében tulajdonképpen logikus. A forradalom magával hozta az ország összeroppadását és a szétesés veszélyét, azért nem meglepő, hogy e jelenségek bírálói nacionalizmusba menekültek. Ezenkívül a forradalmárok önmagukat globális méretekben gondolkodó internacionalistáknak tekintették, tehát várható volt, hogy ellenfeleik a nacionalizmus fegyveréhez fognak nyúlni. A nacionalizmus amúgy is hagyományosan az eszmeileg kiüresedett rezsimek és elitjeik egyik legutolsó fegyvere, amelyet az új eszmével szembe tudnak állítani. Azt is ki kell emelni, hogy a fehér tábor gerincjét alkotó katonatiszti tömegek már neveltetésüknél fogva is nagyon fogékonyak voltak a hazafias jelszavakra és a nacionalizmusra. A „Fehér Eszmének” természetesen voltak saját értelmiségi ideológusai is, ők azonban távolról sem töltötték be a fehér táboron belül azt a szerepet, amit a szovjethatalom oldalán a bolsevik ideológusok. Ott a legfőbb ideológusok (Lenin, Trockij, Buharin, Zinovjev stb.) egyben a fő vezetők is voltak. A fehéreknél az ideológusok ugyan fontos, de mégsem domináns szerepet játszottak. De kikerül is van itt szó?

A számtalan fehérgárdista publicista és politikus közül nehéz „igazságos” sorrendet összeállítani, mégis van köztük néhány kiemelkedő személyiség, akár szakmai felkészült-

sége, akár a fehér táborra és annak vezetőire gyakorolt szellemi hatása révén. Leginkább Vaszilij Sulgin, Pjotr Sztruve, Nyikolaj Usztrjalov, Alekszandr Gucskov és Alekszandr Krivosein voltak azok a „civiliek”, akik írásaik és tanácsaik révén a legnagyobb hatást gyakorolták a fehér mozgalomra, írásaik pedig legjobban tükrözik e mozgalom lényegét. Közülük az első három egyértelműen a nagyorosz nacionalizmus szószólója, a negyedik a nemzeti érzelmű nagypolgárság, az ötödik pedig a konzervatív földbirtokosi osztály és a felső bürokrácia színvonalas képviselője volt. A felsoroltak tulajdonképpen személyükben is a fehér tábor legfontosabb alkotó elemeit (természetesen a tisztéken kívül) képviselték: a monarchistákat, a nemességet, a polgárságot, a hagyományos bürokráciát és a nacionalista, illetve a liberális-konzervatív értelmiséget. Mindegyikük sajátos elemekkel gazdagította a fehérhőrgárdista ideológiát, és különböző aspektusból próbálta megközelíteni az előttük álló problémákat. Ezenkívül a maga módján mindegyikük a fehér tábor alkotó csoportok valamelyikének emblematikus figurája is volt egyben, ezért legalább röviden jellemezni kell gondolatviláguk gyökereit és termékeit.

Vaszilij Sulgin az orosz konzervatív nacionalista jobboldal egyik legszínvonalasabb képviselője volt már a forradalom előtt is. A nemesi származású kijevi publicista és politikus 1917-ben sem tűnt el a politikai életből, eltérően sok más monarchistától. Sulgin ugyanis a forradalmi 1917-es esztendőben bizonyos mértékig „legitimálta” az a tény, hogy ő is közreműködött II. Miklós cár bukásában. 1918-ban viszont már az ellenforradalom legagilisabb szervezői között lehetett megtalálni, írásaival pedig nagy hatást gyakorolt a születő fehér mozgalomra. Sulgin végig magasra tartotta az orosz monarchizmus, a radikális nacionalizmus és az értékbeli tradicionalizmus zászlaját. Cikkeiben azonban nem annyira a régi monarchiát magasztalta fel, hanem inkább egy eszményi, szintiszta monarchiát, amelynek „*fehér lovagjai*” tűzzel-vassal megtisztítják Oroszországot a forradalomtól.¹⁷

Bebesi György szerint Sulgin a „*fehér szent eszme*” gondolatát szegezte szembe a bolsevik röplapok és brosrurák propagandájával, a monarchiát pedig olyan gyönyörű fehér hölgyként ábrázolta cikkeiben, akiért érdemes meghalni.¹⁸ Sulgin mindig hangsúlyozta az értékek fontosságát, ezért nagyon bántotta a fehér mozgalom erkölcsi hanyatlása. Különösen zavarta az általa érték- és kultúrahordozónak tekintett orosz arisztokrácia bukása és egyes tagjainak a morális lezüllése. Sulgin ugyanis a fehér eszmerendszerben fontos szerepet szánt a klasszikus arisztokratikus értékeknek. Erről a következőket írta: „*Lényegében az egész Fehér Eszme azon alapult, hogy a nemzet „arisztokratikus” becsülete fehér, megsemmisíthetetlen sziklaként fenn tud maradni a lebujszágú züllés tengerében ... Fennmarad és fehér tisztaságával győzni fog. A nemzet arisztokratikus becsülete alatt minden jót, minden valóban kulturált és erkölcsösöt, az idéző jelek nélküli rendes dolgot kell érteni. De az ilyen szélesen értelmezett arisztokratizmus, a hősiesség, a bátorság és az ész arisztokratizmusán belül központi helyet kell kapnia, a bevehetetlen citadella szerepét kell játszania a születési arisztokráciának, mert annak vérében, öröklött ösztöneiben benne kell hogy legyen az undor a mindenfajta aljassággal szemben ... És itt pedig mi történik?... A Fehér Ügyet nem lehet megnyerni akkor, amikor elveszett a becsület és az erkölcs ...*”¹⁹ A gyakran nemesi származású fehérhőrgárdista közönség természetesen szerette az ilyen fennkölt szövegeket, tetszettek neki, de nem követte őket. Ebben Sulginnak is volt némi szerepe. Igaz, hogy a tehetséges kijevi publicista, aki nemcsak írt, hanem maga is szervezkedett,²⁰ a saját karizmatikus személyisége köré próbálta összegyűjteni és a fenti szellemiségben befolyásolni a hasonló gondolkodású és harcra kész ifjúságot. Írásaiban igyekezett felhívni a figyelmet az önkény,

¹⁷ Bebesi Gy.: A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Bebesi) 301.

¹⁸ Bebesi 302.

¹⁹ Sulgin, V. V.: Dnyi. 1920. Moszkva, 1989. (a továbbiakban: Sulgin) 293–294.

²⁰ Létrehozta például az Azbuka nevű befolyásos titkos társaságot.

a rablások és a pogromok erkölcsromboló hatására. Idegengyűlölő, nacionalista és politikailag türelmetlen cikkeivel mégiscsak objektíve utat tört az általa kritizált jelenségeknek.

A fehér tábor másik fontos értelmiségi prominense Pjotr Sztruve volt, aki szellemi útkereséseit még legális marxistaként kezdte, azonban hamar az orosz konzervatív liberalizmus, illetve a liberális, azaz modernebb konzervativizmus és a nagybirodalmi orosz etatizmus fő szószólójává vált. Sztruve tagja volt annak a szerzői gárdának, amely levonva az 1905–1907-es első orosz forradalom tanulságait, s 1909-ben kiadta a *Vehi* (magyarul: *Mérföldkövek*) című tanulmány- és esszékiötetet. E kötet szakítást jelentett az orosz értelmiség addigi radikális, forradalmi-maximalista tradícióival, amelyekkel szemben a morális értékeket és vallási-metafizikai alapokat állította előtérbe.²¹ A kötet tanulmányainak többsége elvetette a radikalizmus messianizmusát, s ennek helyére más tartalmú messianizmust állított. Sz. Bíró Zoltán szerint így lett az egalitárius küldetéstudatból egyes szerzőknél nemzeti, másoknál etatista messianizmus.²² Ez különösen igaz Sztruvéra, aki az orosz értelmiség egy részét jellemző forradalom- és szocializmusellenes fordulatának lett az apostola. Sztruve ugyanis az értelmiségre nézve veszélyesebbnek találta a forradalom romboló erőit, mint az autokráciát. Képletesen szólva Sztruve ezzel átvezette az értelmiség bizonyos csoportjait a potenciálisan államellenes forradalmi táborból a konzervatívabb állampárti, azaz *goszudarsztvennyik* táborba. Ez nem jelenti azt, hogy dicsőíteni kezdte volna a „megvalósult” cárizmust, inkább annak egyfajta fokozatos evolúcióját hirdette meg. Sztruve ugyanakkor a modernebb orosz nagybirodalmi államiság és imperializmus egyik leghatékonyabb propagálója lett. Az erős államiság követelése nála már nem egyszerűen valamilyen misztikus jelenséget jelentett, hanem igazából a modern hatékony államot. Az erős államiság és a nagyhatalmiság pedig a fehérgárdista eszmerendszer alappillérei közé tartozott. Szemjon Frank, egy másik *vehista* szerint Sztruve már 1917 előtt az állam nevében történő forradalom jelszavát emelte a magasba. Sztruve szerint Oroszországban csak az öntudatra ébredt nép és a hatalom megbékélése válhat majd nemzeti eszmévé. A hatalom és a nemzet egyaránt kötelesek tehát önmérsékletet tanúsítani, az egyesülésük révén létrejött államnak pedig egységet kell alkotni. Frank szerint Sztruve egy olyan Orosz Birodalomról álmodozott, amelyben ötvöződik az állam nagysága, a munkafegyelem, a jogvédelem, a személyiség szabadsága és a vallásosság.²³

A fehér ideológia következő értelmiségi megalapozója Nyikolaj Usztrjalov, a kolcsakista kormány „agit. prop.” osztályának vezetője volt. A polgárháború alatti jobboldali kadetizmus egyik fő ideológusa a forradalom előtt a nagytőkések által finanszírozott, a kadetok és az októbristák között álló progresszivistá *Utro Rossziji*-nak volt az egyik publicistája. Amíg Sulgin a megújult eszmei monarchizmust, az idealizált arisztokratizmust és az intranzigens nacionalizmust, Sztruve pedig a nagyhatalmi etatizmust és nacionalizmust vitte be a fehér ideológiába, addig Usztrjalov legfontosabb „hozadéka” a hatalmi rugalmasság, illetve a pragmatizmus ideológiája és az újfajta cézárizmus elméleti megalapozása volt. Usztrjalov, aki 1920 után a *szmenovehizmus* egyik legfőbb képviselőjeként az erős orosz államiság, a nagyhatalmiság és a nemzeti kapitalizmus nevében meghirdette az orosz nacionalista értelmiség megbékélését az „erős” szovjethatalommal, a polgárháború alatt leginkább az erőt sugárzó hatékony diktatúra teoretikusa lett. Usztrjalovot egyaránt jellemezte a politikai éleslátás, az elemző képesség és egy jó adag politikai cinizmus. Szerinte „*a politika egyáltalán nem ismer örök igazságokat*”.²⁴ Az usztrjalovi erős hatalom elmélete viszont nem volt azonos annak

²¹ Sz. Bíró Z.: Ideák, idolumok, démonok. In: Az orosz forradalom démonai. Szerkesztette: Kiss I. Budapest, 1990. 306.

²² Sz. Bíró 315.

²³ Frank, Sz.: Igyeji liberalnovo konzervativizma P. B. Sztruve. In: Sztruve, P. B.: Patriotica. Moszkva, 1997. 9.

²⁴ Usztrjalov 1920. 19.

feketeszázás változatával. Ő ugyanis egy modernebb és hatékonyabb hatalmat akart. Az orosz feketeszázás szélsőjobboldalról, mint alternatíváról a következőket írta: „A feketemozgalom veszélyes. Sikere nemzeti szerencsétlenség lenne. Nem azért, mert reakció, hanem azért, mert ostoba reakció. Nem azért, mert a monarchiát hordozza, hanem azért, mert a régi monarchiát, amely minden ízében rothadt.”²⁵ Tulajdonképpen az erős hatalom tisztán pragmatikus változatról volt szó, a különböző formális ideológiai ballaszt és a történelmi örökség nélkül. Usztrjalov nem az ideológiát tartotta elsődlegesnek, hanem a hatalom reális alapját és a diktatúra konkrét formáját. „A dolog lényege nem a hatalom programjában, hanem annak konkrét alapjában, »reális bázisában« van.”²⁶ Krausz Tamás szerint Usztrjalov a „tény filozófusa” volt, aki nem az „értékek” felől közelítette meg a valóságot, hanem a valóság felől az „értékeket”.²⁷ Viszont feltétlenül meg kell említeni, hogy ellentétben Sulginnal és Sztruvével, akiknek eszmeisége inkább a polgárháború előzményeihez tartozik, Usztrjalov a maga hideg hatalmi racionalizmusával, pragmatizmusával, sőt cinizmusával inkább a polgárháború terméke, következménye, amely virágkorát élte a húszas években.

Gucskov és Krivosein kevésbé voltak a szavak emberei, mint az előzőleg bemutatott fehér ideológusok, azért kevesebb politikai jellegű írás maradt utánuk. Ők inkább politikai személyiségükkel fejezik ki a fehér ideológiának azokat az összetevőit, amelyek nélkül nem lenne teljes a kép. Az elsődlegesen a földbirtokosi érdekeket képviselő Krivosein a polgárháború alatt inkább a kulturáltabb (azaz nem feketeszázás) konzervatív jobboldaliságot képviselte. Sztolipin egykori minisztere és politikai tanítványa alapvetően saját osztályának érdekeit próbálta érvényesíteni, de úgy, hogy bizonyos mértékig hajlandó volt figyelembe venni a közben végbement változásokat. Némi túlzással konzervatív reformernek is lehetne tekinteni. Az októberista Guckov gyakorlatban képviselte az orosz nagypolgárságot és főleg a Sztruve általa megálmodott orosz birodalmiságot és nagyhatalmiságot. Guckov modern ember volt és modern politikus akart lenni.

Végül nem szabad teljesen megfeledkezni a szélsőjobboldali feketeszázás radikalizmusáról sem, amely az előző politikusok eszmeiségénél talán valamivel kisebb mértékben, de mégis hatott a fehérgárdista ideológia alakulására. A Vlagyimir Puriskevics és Jevgenyij Markov típusú politikusok eszmeisége, stílusa és reakciós radikalizmusa sok fehér tisztre és civil szimpatizánsra hatott. A féktelen idegengyűlölet, az összeesküvés elméletek, a zsidógyűlölet és a szabadkőműves-ellenesség közvetve többé-kevésbé beépültek a fehérek ideológiájába, bár annak nem a legfontosabb oldalát alkották.

Ami feltétlenül közös volt Sulginban, Sztruvében, Krivoseinben, Guckovban és Usztrjalovban, az az erőteljes orosz nacionalizmus jelenléte. „Személyes” nacionalizmusuk között ugyan lehettek árnyalatnyi különbségek, a lényeg azonban mindegyiküknél ugyanaz volt – az „egy és oszthatatlan Nagy Oroszország” (oroszul: *Jegyinaja i negyelimaja Velikaja Roszszija*) mindenek fölött. Valószínűleg az utolsó körülmény tette őket annyira népszerűvé a „sokat beszélő civil értelmiségiekkel” szemben meglehetősen bizalmatlan katonatiszti és tábornoki körökben.

Az orosz nacionalizmus ugyanakkor nemcsak a bolsevikok ellen irányult, hanem a szeparatista és autonomista nemzeti kisebbségek ellen is, hiszen az utóbbiak szintén aktív résztvevői voltak az 1917 óta folyó eseményeknek. Gyenyikin önkéntesei például meglehetősen durván viselkedtek Ukrajnában az ukrán nemzeti öntudat bármilyen megnyilvánulásával szemben. A soknemzetiségű Észak-Kaukázusban sem viselkedtek sokkal jobban, amivel azonban inkább a bolsevikok malmára hajtották a vizet. Idővel ugyan a fehér vezetők is ráébredtek arra, hogy sokkal tapintatosabban kell viszonyulni ehhez az érzékeny kérdéshez, és nem szabad elzárkózni mindentől, ami nem orosz. Az állami célszerűséget

²⁵ Usztrjalov, N.: Dve reakcii. Szmena veh. 1921. november 19. 4. szám, 10.

²⁶ Usztrjalov 1920. 49.

²⁷ Krausz T.: A szovjet thermidor. Budapest, 1997. 94.

szem előtt tartó orosz államférfiak gyakorlatiassága, amely egy ponton túl általában igyekszik elkerülni a nagy összetűzést a birodalomban élő nemzetiségek között, azonban egyre jobban ellentétbe került a világháború és forradalom következtében egyre inkább radikalizálódó sovinizmussal.

Az orosz nacionalizmus és imperializmus jelenségével szorosan összefügg a fehér táboron belül hihetetlen méreteket öltő antiszemitizmus kérdése. Nem lehet ugyan azt mondani, hogy minden fehérgárdistát egyformán fertőzte meg e társadalmi betegség, az viszont igaz, hogy annyira beivódott a fehér ideológiába, hogy nem lehet kihagyni ezt a jelenséget, amely szörnyű tragédiákhoz és százazrek halálához vezetett. Az antiszemitizmus nem egyenrangú partnere az orosz nacionalizmusnak a fehér ideológiában, inkább csak annak egyik válfaja vagy megjelenítési formája volt. A fehérgárdista propagandagépezet azonban majdnem mindenütt nagy előszeretettel használta fel ezt a fegyvert a bolsevikok lejáratására. A fehér propaganda által sugallt kép a következőképpen nézett ki: A „*Szent Oroszországot*” és az „*igazi orosz embereket*” elnyomó szovjethatalmat a zsidó komisszárok vezetik és működtetik, a lett csekisták, a német és magyar internacionalista zsoldosok és a kínai hóhérok pedig segítenek nekik ebben. A különböző agitációs kiadványok és röpiratok nagy előszeretettel ábrázolták Trockijt, kiemelve annak zsidó vonásait. Még rajzmeséket is készítettek ezekkel a motívumokkal.²⁸ A széles paraszti és kispolgári tömegeket igyekeztek meggyőzni arról, hogy a bolsevikok-kommunisták tulajdonképpen zsidók, akik le akarják igazni az orosz népet és elvenni tőle saját szokásait és vallását. E téren a fehér propaganda el is ért némi sikereket, bár azok végső soron nem sokat segítettek a fehér táboron. Sikertült ugyan elhíttetnie sok egyszerű paraszttal, hogy a fenti tétel igaz, azt viszont elfelejtették, hogy a széles népi rétegek számára ez egy mellékes szempont, amely eltörpül a földkérdés mellett. Az utóbbira pedig a fehér rezsimnek soha nem tudták megadni a megfelelő választ.

Az antiszemitizmus soha sem volt csupán eszköz a fehér propaganda kezében, hanem mélyen beivódott a fehér tábor sok egyszerű harcosának gondolkodásába. Peter Kenez, a magyar származású amerikai történész szerint ugyan az orosz tisztek hagyományosan antiszemiták voltak (1917-ig Oroszországban egy zsidó nem lehetett tiszttel), a polgárháború során azonban antiszemitizmusuk patológikus méreteket öltött, ami valószínűleg a fehérekhez csatlakozott tisztek mély frusztrációjával függött össze. A tisztek magánlevelezését elemezve is meglepő, milyen gyűlölettel viszonyultak a zsidókhoz, akiket a „*nemzet egészség testét megtámadó mikrobáknak*” nevezték. Szerencsétlenségük minden forrását bennük látták, és szinte mágikus erőt és hatást tulajdonítottak nekik.²⁹ Az, hogy a fehér tábor pénzügyi és részben ideológiai támogatói között is akadtak zsidók, különösebben senkit sem érdekelt. Ami a fehér tábor vezetőit illeti, tőlük rendszerint távoli volt ez a fajta szélsőségesen vad antiszemitizmus, ami nem jelenti azt, hogy ők egyáltalán nem lettek volna antiszemiták. Nekik azonban szélesebb összefüggésekben kellett gondolkodniuk, és egyúttal érezték, hogy az uralmuk alatt lévő területeken történő véres pogromok milyen rossz benyomást tesznek a külföldi államok közvéleményére. Ezenkívül idővel rájöttek, hogy az engedékeny magatartás a pogromista tisztekkel és kozákokkal szemben inkább szétzilálja a saját háterszágukat, és hosszú távon a hadseregük lezüllesztéséhez vezet.

A „*Fehér Eszme*” következő fontos összetevője a tradicionalizmus volt, azaz a tradicionális orosz értékek előtérbe helyezése. Konkrétan az orosz hazafiságról és a pravoszláv egyházzal összefonódó vallásosságról volt szó. A pravoszláv egyház, ahol csak lehetett, igyekezett segíteni a fehéreken – agitált az érdeklükben, legitimációt nyújtott nekik, jóléti intézményeket próbált fenntartani és működtetni. Figyelembe véve a forradalmárok antiklerikalizmusát és vallásellenességét, ezen hozzáállás tulajdonképpen teljesen érthető. Bi-

²⁸ Pokrovskij, N.: Szkazka pro kommunu i gyeda Antona. 1919.

²⁹ Kenez, P.: Igyeologija belovo dvizsenyija. In: Grazsdanszka volna v Rossziji. Perekresztok mnyenyij. Moszkva, 1994. (a továbbiakban: Kenez 1994.) 104.

zonyos szempontból a „Fehér Eszme” hasonló szerepet játszott az orosz ellenforradalomban, mint a keresztény-nemzeti kurzus az 1919-es magyar eseményekben. Az orosz és magyar fehér mozgalmak egyébként is sok rokon vonással rendelkeznek. Bár az orosz fehérek nem használták annyira konkrét megjelölést a saját eszmerendszerükre, mint a magyarok, néha ők is a keresztény elnevezés alatt küzdöttek. Ogyesszában például az 1919. évi városi дума választásokon Sulgin hívei „*keresztény blokkba*” tömörültek és indultak választási harcba.³⁰ A kereszt, az imák, a látványos egyházi processziók tehát fontos szerepet kaptak a fehér táborban, ugyanis a vallás egyik eszköze volt annak, hogyan lehet megszólítani a népet. Ebbe a körbe tartozott egyfajta torz népiesség is. A fehér tábornokok és tisztek többsége a néppel leginkább a hadseregben találkozott, ahol általában a paternalisztikus hozzáállást sajátították el a nekik alárendelt emberekkel szemben. A földbirtokos és nemes származású tisztekre ez szintén vonatkozik. A paternalisztikus hozzáállás viszont nem jelentette egyben azt is, hogy megértették a nép lélektanát, főleg azokat a változásokat nem, amelyek 1917 óta mentek végbe az emberek fejében. A forradalom után egy részük gyűlölettel fordult az ellenőrzés alól kikerült széles néprétegek felé, és úgy kezdtek viselkedni saját hazájukban, mint idegen megszállók. A másik részük pedig fenntartotta a korábbi paternalisztikus hozzáállását, amely a már idézett Peter Kenez szerint bizonyos elemeiben a konzervatív narodnyikizmusra hasonlított.³¹ A fehéreket és ideológusaikat viszont a népből alapvetően csak a parasztság érdekelte, a sokkal kisebb létszámú munkássághoz valójában meg sem próbáltak közeledni. A bolsevikokhoz csatlakozott proletariátusról majdnem teljesen lemondtak, sőt ellenségesen tekintettek rá. Az elégedetlen városi munkásság valahol a gyűlöletes modern ipari civilizációt jelentette sokuk számára, amely felforgatta a régi, jó bevált szokásokat és hierarchiákat. Hasonló szerepet játszott az értelmiség is. Annak ellenére, hogy a jobb módú értelmiség a fehér tábor egyik legállandóbb bázisát alkotta, és a sok fiatal tiszt éppen ebből a környezetből érkezett, mégis az értelmiség mint társadalmi csoport szintén gyanús volt a fehérgárdisták jelentős részének a szemében. Az értelmiség ugyanis nemcsak a magasabb kultúra és műveltség, hanem egyben a gyengeség, a tétozás, a modernség és a forradalmiság szimbóluma is volt. A fehér ideológusok nem használták gyakran az „értelmiség” szót, helyette sokkal inkább a művelt osztályokról érkeztek, amely fogalom már sokkal pozitívabb kicsengésű volt a forradalomellenes táboron belül.

Nagyon nehéz megragadni a fehérgárdista ideológia szociális és gazdasági tartalmát. A fehér táboron belül nagyon sok olyan ember volt, aki a restaurációban volt érdekelt, viszont a többség azt is felfogta, hogy lehetetlen a maradéktalan visszatérés a régi rendszerhez, hiszen az elmúlt évek eseményeit nem lehet teljesen kitörölni és semmissé tenni. Ezenkívül a fehér tábornak nagyon sok különböző érdeket kellett összehangolni. Ebben a dolgotban nincs hely a fehérgárdisták gazdasági és szociális politikájának az elemzésére, hiszen annak rövid bemutatása is kimerítene ennek az értekezésnek a kereteit. Itt csupán a legáltalánosabb vonások érintésének lehet helye. A fehérek gazdasági és szociális programjának legstabilabb eleme a magántulajdon szentségének elismerése, illetve visszaállításának az igénye volt. Az államosított, azaz „nacionalizált” vállalatokat „denacionalizálni” akarták, azaz visszaadni az eredeti magántulajdonosoknak.

A falvakban viszont nem mertek a teljes restauráció álláspontjára helyezkedni, hiszen az politikai öngyilkosság lett volna egy paraszti többségű országban. Ehelyett inkább kompromisszumot kerestek a restaurációt szorgalmazó földbirtokosok és a forradalom nyomán kialakult birtokviszonyok fenntartásában érdekelt parasztság között. Egy ilyen általános jellegű kompromisszumot azonban nem sikerült megtalálni, bár sok bizottság dolgozott ezen és számtalan tervezet született. A helyzet a gyakorlatban úgy festett, hogy a polgárháború idejére próbálták nem bolygatni a kialakult birtokviszonyokat (ám nem

³⁰ Sulgin 316.

³¹ Kenez 1994. 102.

a tulajdonviszonyokat), de azt már nem mondták ki, hogy azok a jövőben is változatlanok maradnak. Ezzel bizonytalanságban tartották a parasztságot, amely kivárho az álláspontra helyezkedett, ugyanakkor a földbirtokosokat sem elégitették ki. Helyi szinten viszont többször sor került birtokrestaurációs kísérletekre, amelyeket a legfőbb vezetés ugyan nem helyeselt, de nem mindig lépett fel ezekkel szemben elég erősen. A polgárháború vége felé egyre inkább egy sztolipini megoldás – azaz a szilárd paraszti gazdaságok kialakulása felé – kezdett tendálni a fehér agrárpolitika, a régi tulajdonosok megfelelő kárpótlása mellett.

A munkáspolitikát tekintetében a fehér rezsimiek tulajdonképpen inkább csak kozmetikai változtatásokra gondoltak. Néhány intézkedéssel legalább formálisan akarták kielégíteni a munkásokat (ilyen volt a munkaidő szabályozása vagy a társadalombiztosítás bevezetésének az ígérete), ami pedig a szakszervezeteket illeti, azokat ugyan nem megszüntetni, hanem depolitizálni akarták és hosszabb távon egy érdekegyeztető mechanizmusba beemelni.

Az államforma kérdésében a fehér rezsimiek formálisan nem foglaltak állást a monarchia és köztársaság között, hanem kivárho, illetve halogató taktikát követtek, amelyet „*az előre meg nem határozottság*” (oroszul: *nyepredresenyije*) kifejezéssel jelölték. Általában minden égető társadalmi és politikai kérdést, amelyben nem alakult ki belső konszenzus, vagy amelyről tudták, hogy a nép és a külföld rosszallását váltja majd ki, a polgárháború után összehívandó össznemzeti képviselői szervre akarták bízni.

Röviden összefoglalva a kérdést, a fehérgárdista gazdasági és szociális politika valahol a restauráció és a szociális-gazdasági reformizmus között ingadozott. A tábornokokat meglehetősen nagy érzéketlenség vagy a katonás leegyszerűsítésekre való hajlam jellemezte ezekben a kérdésekben. Az ideológia szempontjából e kérdések számukra messziről sem játszottak olyan elsőrendű szerepet, mint bolsevik ellenfeleik táborában. A fehérek ugyanis a legáltalánosabb szinten a nemzeti szolidaritást sokkal jobban értékelték, mint a szociális szolidaritást. Az egyes rétegek érdekei pedig az ideológiájukban messze alulmaradtak az össznemzeti-állami érdekekkel szemben. Más kérdés az, hogy az utóbbiak konkrétan mit jelentettek, hiszen általában nagyon kevés olyan kérdés van, amellyel az adott társadalom minden szegmense azonosul.

Már többször elhangzott, hogy az egész fehér mozgalomra, annak ideológiájára és mentalitására nagyon erősen hatott az, hogy e tábor gerincét katonák, pontosabban katonatisztek alkották. A militarista szellem valóban áthatotta a fehér mozgalmat és ideológiát. A rend, a hierarchia, a szabályok, a fegyelem, a hűség és egyéb hagyományos katonai értékek nagyon fontos szerepet kaptak a „Fehér Eszme” megfogalmazásában. Ezek a mozzanatok, kiegészülve az Oroszországban hagyományosan erős etatizmussal, a fehér ideológia következő fontos pillérének kihangsúlyozásához vezettek – a szilárd tekintélyelvű hatalom szükségességéhez. Nem szabad elfelejteni, hogy a fehér mozgalom vezetői és főbb ideológusai úgy tekintettek saját harcukra, mint jogos tiltakozásra az ellen, hogy a forradalmárok „lezüllesztették” az orosz államiséget, azaz az ő felfogásukban az egyik legfőbb orosz értéket. A lezüllesztéshez pedig hosszú út vezetett, amely az erős államhatalom fokozatos és részleges, tulajdonképpen eleinte gyanútlan és jelentéktelen, de folyamatosan intenzívebbé váló meggyengítésével kezdődött. A központi hatalom meggyengítése pedig az egész ország totális összeomlásával fejeződött be. Az erős államiséghez vezető visszaút tehát szerintük csak a szilárd tekintélyelvű hatalom visszaállításán keresztül vezethetett. Ennek eleinte diktatórikusnak kellett lennie, de később is tekintélyelvűnek kellett volna maradnia, hogy ne ismétlődjenek meg újból az 1917-es esztendő eseményei.

A fehér táboron belül az „erős hatalom” valódi fetiszálása folyt. Az egész folyamatot csak megkönnyítette az, hogy majdnem mindegyik fontos fehér vezető egyúttal katona is volt, akitől ösztönösen idegen volt az értelmiségi demokratizmus és konstitucionalizmus. Az udvartartásukhoz tartozó civil ideológusok, közírók és politikai csoportok vezetői pedig inkább csak megerősítették őket ebben a meggyőződésükben. A többségük ugyanis a for-

radalom alatt kialakult kaotikus események hatása alatt állt, s ezeknek visszatérésétől rettegtek, ezért inkább hajlandók voltak elfogadni egy tekintélyelvű hatalmat.

A fehér tábor jelentősebb politikai szervezetei

Bár a tábornokok és a katonatisztek valóban meghatározó szerepet játszottak a fehér mozgalomban, mégsem szabad megfeledkezni a fehér tábor kifejezetten politikai jellegű szervezeteiről. Ezek ugyan a tábornoki rezsimeknek alárendelten működtek, mégis szükség volt rájuk, hiszen ezek szolgáltatták a katonáknak a pénzt jelentő üzleti kapcsolatokat, az ideológiát jelentő közírókat és propagandistákat, a helyi alapszervezeteik szolgálatait és egyáltalán a civil irányító apparátusok jelentős részét. E kérdés megtárgyalása során megint vissza kell nyúlni az 1917-es esztendő eseményeihez, amelyek a nagy oroszországi polgárháború egyfajta előjátékát jelentették. A történetírás hagyományosan a kadet pártot, azaz az *Alkotmányos Demokrata Pártot* (oroszul: *Konsztyitucionno-gyemokratyicseskaja partyija*) tekinti a fehér mozgalom legfőbb és legjelentősebb politikai csoportosulásának. A helyzet az, hogy a kadet párt szerepét a fehér táboron belül valóban nehéz alábecsülni, ugyanakkor a helyzete bonyolultabb volt annál, mint ahogyan az első pillantásra tűnik. A kadetok eredetileg az orosz liberalizmus radikálisabb, a szociális reformerséghez közelálló szárnyát képviselték, szemben a nagypolgári és nagybirtokosi érdekeket képviselő konzervatív-liberális októbristákkal.³² A kadetok az első orosz forradalom idején voltak népszerűségük csúcspontján. 1907 után azonban a párt fokozatosan mérséklődött és a liberális alapelvek fenntartása mellett egyre nyitottabb lett a hagyományos orosz etatizmus és modern birodalmi nacionalizmus irányában. Az alapvetően középosztálybeli és értelmiségi bázissal rendelkező párt ereje főleg a szervezettségében, szakmai háttérében (néha a professzorok pártjának is nevezték) és a sajtó feletti befolyásában rejtett. Természetesen nem szabad elfelejteni a dumapozícióit sem, illetve az orosz gazdaság egyes szereplőivel fenntartott jó kapcsolatait.

1917-ben a párt komoly átalakuláson ment keresztül. A februári forradalom utáni első hónapokban úgy tűnt, hogy a hatalom valójában a kadetok és a hozzájuk közelálló politikusok kezébe ment át. Ez a helyzet azonban nem tartott sokáig, és a kadetoknak a mérsékelt szocialista politikuskokkal kellett megosztani az amúgy is egyre csökkenő hatalmat. Bizonyos szempontból viszont a párt megerősödött. A forradalom során ugyanis a kadetoktól jobbra álló pártok és csoportok vagy megszűntek, vagy ideiglenesen marginalizálódtak. Ebben a helyzetben a kadet párt lett a forradalom további radikalizálódásával szembenálló ellenséges rétegek és csoportok fő reménysége. A párt egyre inkább kezdett feltöltődni a jobbról érkező elégedetlenekkel vagy más útkeresőkkel. Ezzel úgy tűnt, hogy egy időre az orosz polgárság, a jómódú középrétegek és a mérsékelt értelmiség fő gyűjtőpártjává vált, amellyel a tábornokok is kapcsolatot kerestek. Azokban a hónapokban körülbelül 70 ezer tagja volt, ami ugyan kevesebb, mint a félmillió szovjet tagság, mégis tekintélyes erőnek bizonyult, főleg a városokban.³³

A kadetok pozícióit az is erősítette, hogy csaknem minden jelentősebb városban voltak helyi alapszervezeteik, továbbá befolyással rendelkeztek a tekintélyes országos és helyi sajtóorgánokban, a közigazgatásban, az értelmiségi szakszervezetekben és a különböző gazdasági és társadalmi szervezetekben. Komoly regionális pozícióik voltak a kozák vidékeken, a városok belső polgári kerületeiben stb. Nem lehet ugyan tömegpárttól beszélni az esetükben, de a párt politikai súlya, éppen a fent említett sajtóosságoknak köszönhetően, meglehetősen nagy volt. Emiatt egy ideig úgy tűnt, hogy a kadetok lesznek az előretörő

³² Sz. Bíró Z.: Az orosz liberalizmus és a forradalom. In: Az orosz forradalom. Szovjet füzetek VII. Szerkesztette: Krausz, T.–Varga, J. Budapest, 1993. 31.

³³ Oroszország és Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája. Szerkesztette: Krausz, T.–Szilágyi, Á. Budapest, 1992. 61.

bolsevikok fő ellenfelei. Ezt a látszatot az is erősítette, hogy a bolsevikok szintén úgy kezelték őket, mint a legveszélyesebb nem szocialista politikai ellenfelüket. Ezért nem meglepő, hogy a szovjethatalom által betiltott és a „*nép ellenségének*” nyilvánított első párt éppen a kadet párt volt. A „kadet” kifejezés pedig fokozatosan az „ellenforradalmár” és a „kornilovista lázadó” szinonimájává vált.

A kadet párt 1917 végétől valóban ott volt majdnem minden szovjetellenes szervezkedés mögött. Nemcsak ideológiát, szakértelmet és pénzt szolgáltatott a szervezkedő tábornokoknak, hanem a fiatal harcosokat is, akik a párt felhívására jelentek az Önkéntes Hadseregbe. Ezenkívül a párt illegális hálózata által megszerzett információkat is többnyire a fehér tábornokoknak továbbították. Végül nem szabad elfelejteni a kadetok értékes külföldi kapcsolatait sem, amelyek különösen fontosak voltak a fehér tábor számára. Ennek ellenére a kadet párt távolról sem töltötte be azt a szerepet a fehér táboron belül, mint a bolsevik párt a vörös oldalon.

A kadetizmus soha nem vált egyetlen domináns erővé a fehér mozgalmon belül, bár valóban fontos és sokszor meghatározó szereppel bírt. Ez több objektív és szubjektív okra vezethető vissza. 1917-ben tényleg úgy tűnt, hogy a kadet párt az elégedetlen jobboldali és centrista erők gyűjtőpártjává vált, az mégsem következett be maradéktalanul. A forradalomellenes tábor sokkal heterogénebb volt annál, hogy ez lehetséges legyen. Igaz, hogy a kadetok jelentősen jobbrtolódtak, de az orosz monarchista jobboldalnak és szélsőjobboldalnak ez sem volt elég. Nem szabad elfelejteni, hogy a kadetizmus és a feketeszázás szélsőséges monarchizmus között nagyon mély szakadék tátongott 1905 óta. A kadet politikusok akkor a jobboldali extrémisták merényleteinek kedvenc áldozataivá váltak. A szakadék politikai, világnézeti és mentalitásbeli jellegű volt. Továbbá azzal, hogy az 1917 augusztusában a kadetok politikai megfontolásokból nem álltak ki teljesen egyértelműen Kornilov mellett, részben eljátszották azt a bizalmat, amelyet (legalábbis úgy tűnt) a tábornokok és tisztek beléjük helyeztek. Ez még nem jelentett teljes szakítást, de mégis rányomta a bélyegét a későbbi együttműködésre. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a fehér tábor legaktívabb és legbefolyásosabb részét alkotó tisztikar a forradalom idején nagyon meggyűlölte a pártokat. A „*pártosság*” számára a széthúzás és az anarchia szinonimájává vált. Ilyen körülmények között nehezen volt elvárható, hogy a tisztek egy pártnak rendeljék alá magukat. Ezenkívül a kadet párt sok olyan vezetője, aki tisztséget vállalt a februári rezsimben, a fehérgárdista tisztek szemében személy szerint is diszkreditálódott. A hadsereget demokratizáló 1. számú parancsot végső soron Gucskov hadügyminisztersége és Miljukov külügyminisztersége alatt fogadták el. A vezető tábornokok ugyan tudták, hogy e két politikus igazából nem tehetett róla, de az egyszerű fehér harcosok már nem. Azért alakult ki az a helyzet, hogy az 1917-ben magas kormányzati posztokat betöltő kadet és októbriista politikusok nem nagyon vállalhattak nyilvános tisztséget a fehér rezsimben, sőt Vrangel egyik fő munkatársának számító Gucskovot még 1920-ban is egy fehér tiszt inzultálta az utcán. Gucskov, Miljukov és sokan mások ezért inkább külföldön szolgálták a „fehér ügyet”. Végül, de nem utolsó sorban a kadet párt azzal, hogy az egyszemélyi katonai diktatúrát és a karizmatikus vezér „erős hatalmát” szorgalmazta, maga mondott le arról, hogy a bolsevik párthoz hasonló szerepet töltsön be. A kadetok ideálja nem a párt diktatúrája volt, hanem a tanácsaikat elfogadó, rájuk hallgató, az általuk befolyásolt erős tábornok diktatúrája, legalábbis a polgárháború idejére. Ez főleg a saját gyengeségük felismerésével függött össze, illetve az „osztályérdekeknek” a „pártérdekek” fölé való helyezésével.

Nem szabad elfelejteni még egy fontos mozzanatot a kadet párt politikájában és a polgárháború történetében. A kadet párt sem volt teljesen homogén képződmény. A többi oroszországi párthoz hasonlóan különböző szárnyakra bomlott, amely szárnyaknak néha meglehetősen eltérő nézetei voltak egy-egy konkrét kérdéssről. Az alkotmányos demokraták soraiban is megtalálhatók voltak tehát a hagyományosan erős centristák, egyre inkább erősödő jobboldaliak és a fokozatosan marginalizálódó baloldali kadetok. Ezek az irányzatok

különböző irányokban voltak nyitottak és néha eltérően képzelték a pártjuk szövetségi politikáját. Így volt ez azonban a többi párt esetében is. Ezenkívül a forradalom és polgárháború alaposan felforgatta, sőt megváltoztatta az oroszországi pártviszonyokat és pártkötődéseket. Egy ilyen hektikus korban mindez nem is meglepő. Emiatt új, eddig talán szokatlannak tűnő koalíciós lehetőségek merültek fel, illetve a régi szövetségesek nem ritkán az ellentétes táborokban találták magukat. Az egyes pártok és csoportok nem fogták fel az ebből fakadó következményeket és ragaszkodtak eddigi identitásuk maradéktalan megőrzéséhez, mások rugalmasabbak voltak és a saját hasznukra próbálták fordítani ezt a tendenciát.

A kadet párt a forradalom és a polgárháború alatt inkább a másik csoportba tartozott. Soha nem adta ugyan fel az identitását, azonban nem helyezte azt a távlati céljai fölé sem. Önálló identitása kevésbé volt fontos számára, mint a politikai siker és a befolyás maximális növelése. A kadet stratégiák hamar felfogták, hogy a megváltozott körülmények más taktikát igényelnek. Látták, hogy sok új szimpatizánsa lett pártjuknak, de azt is tudták, hogy sokak számára a kadet párt a régi formában lélektanilag és politikailag soha nem lesz elfogadható alternatíva. Megérezték, hogy 1917 nyarától újfajta szervezkedési formák vannak születőben, amelyek nem mindig az eddigi pártvonalak mentén haladnak. Ugyanakkor azt is látták, hogy nem lehet az ügy kárára, ha bizonyos akciókban nem közvetlenül, hanem az „alvállalkozóként” működő „csendestárs” szervezetek révén vesznek részt, amelyek alkalmasak arra, hogy új szimpatizánsokat szerezzenek a pártnak.

Ezek az új szervezetek, szövetségek, központok pedig idővel átfedték az azokat eredetileg létrehozó pártokat és politikai irányzatokat. A polgárháború alatt tehát a bolsevik-ellenes és fehér oldalon részben új pártrendszer jött létre, amely különbözött a forradalom előtti idők rendszerétől. A fehér tábornokok rezsimjeit támogató szervezetek nevével korábban nem lehetett találkozni, hiszen azok csak 1917 végén és 1918 folyamán jöttek létre, legtöbbször viszont a „régi arcok” vezetésével.

Az egyik legelső ilyen „újszerű” szervezet 1917 nyarának elején jött létre. Ezt az eseményt megelőzte az Ideiglenes Kormány átszervezése, melynek során a szocialista miniszterek is kormányba kerültek. Ez a tény, továbbá a hadseregen belüli gondok, illetve a baloldal erősödése cselekvésre készítette a „rendpárti” erőket, amelyeknek újra kellett szervezni a soraikat. Az újraszervezés egyik csírája az egyszer már említett *Köztársasági Központ* (oroszul: *Reszpublikanszkij centr*) akart lenni, amely a fővárosban jött létre, valamikor májusban vagy júniusban. A Besszarábiai Vasúti Társaság épületében székelő Központ szervezői a politikai körökben viszonylag ismeretlen „új emberek”³⁴ voltak, akik mögött viszont Genrich Joffe szerint ott álltak a helyi vállalkozói körök. A Köztársasági Központ júliusban már saját röpiratokat terjesztett a fronton és a hátszágban. A röpiratok Oroszország nehéz helyzetéről szóltak, amelyet a hatalom összeomlása, a rend hiánya, a hadsereg fegyelmének és lelkesedésének eltűnése okozott, a gazdasági életben jelentkező zavarokkal együtt. A haza megmentését ezért a rendteremtő „erős hatalom” megjelenésétől, a hadsereg megrendszabályozásától és a fegyelem visszaállításától, a háború győzedelmes befejezésétől és hosszú távon az Alkotmányozó Gyűlés összehívásától remélték. Konkrét intézkedésként a Központ a bolsevik párt betiltását, a szovjetek képviselőinek az átvilágítását és a kemény fegyelem bevezetését javasolta, mert „... *csupán az állampolgárok lelkiismeretere nem lehet hagynakozni.*”³⁵

A belépő tagoktól a Köztársasági Központ vezetői főleg a bolsevizmus- és az anarchizmus-ellenes elkötelezettséget várták el. A fennálló rezsimhez és az azt megtestesítő kor-

³⁴ Például Konsztantyin Nyikolajevszkij mérnök, a már említett vasúttársaság elnöke, továbbá helyettese P. Finyiszov, A. Bogdanovszkij stb. Lásd a továbbiakban: Joffe, G.: Szemnadcatij god: Lenin, Kerenszkij, Kornjilov. Nauka. Moszkva, 1995. 68.

³⁵ Joffe 69.

mányhoz ambivalens volt a viszonyuk. Elyben támogatták a kormányt, sőt saját hivatásukat a kormány hatalmi pozícióinak erősítésében jelölték meg, ugyanakkor nem nagyon bíztak a kormány és a miniszterek szilárdságában. Emiatt elég korán itt is győzedelmeskedett a katonai diktatúra eszméje, mely arra lett volna hivatott, hogy „segítse a megreformált kormányt mindaddig, amíg az elvezeti az országot az Alkotmányozó Gyűlésig.”³⁶ Valójában tehát a szervezők saját akarataikat akarták ráerőltetni a kormányzatra és csak aztán támogatni azt.

Köztársasági Központ integratív szerepet akart eljátszani a „rendpárti” erők összefogása során. Joffe adatai szerint a Központtal olyan neves személyiségek álltak kapcsolatban, mint Miljukov, Sztruve, Csajkovszkij és mások, illetve a Központban megfordultak a legfontosabb diktátorjelöltek is: Kornyilov tábornok és Kolcsak admirális. A központ az erős hatalmat megtestesítő katonai diktatúra egyik legfőbb szorgalmazójává vált. A diktatúra útjának egyengetése érdekében a Köztársasági Központ kapcsolatot létesített különböző nyíltan vagy burkoltan forradalomellenes tiszti szövetségekkel és ligákkal, amelyek később szerepet játszottak Kornyilov tábornok puccskísérletében. Ilyenek voltak a *Katonai Liga* (oroszul: *Voennaja liga*), a *Kozák Hadseregek Szövetségének Tanácsa* (oroszul: *Szovjet Szozjuza Kazacsih Vojszk*), a *Hadifogságból Megszököttek Szövetsége* (oroszul: *Szozuz bezsavsih iz plena*) vagy a kitüntetett elitkatonákat tömörítő *Szent György Lovagjainak Szövetsége* (oroszul: *Szozuz georgijevszkih kavalero*v).³⁷

Mint a legtöbb korabeli politikai szervezet, a Köztársasági Központ is átvette a forradalmi pártok korábbi taktikáját, azaz a legális és illegális tevékenység egyidejű folytatását. Az utóbbival a szervezet konspiratív csoportjai foglalkoztak. Nem volt az elégedetlen tisztikar egyik legfontosabb szervezetében, a *Hadsereg és a Flotta Tiszteinek Szövetségében* sem (oroszul: *Szozuz oficerov armiji i flota*), amely később komoly szerepet játszott a kornyilovista puccs előkészítésében. Bár hivatalosan a Tiszti Szövetség célja az volt, hogy egy apolitikus szervezetet hozzanak létre, amely kiáll a tisztikar szakmai és egzisztenciális érdekeiért, a valóságban természetesen ennél többről volt szó, hiszen egy forradalom idején nehéz apolitikus szervezetként működni. Annál is inkább, mert a szervezők többsége monarchista érzelmű volt.³⁸ A Tiszti Szövetség ugyanakkor elismerte az Ideiglenes Kormányt, de erőtlenségét és tehetetlenségét látva, nem igazán kedvelte. Ez érződött a májusban szervezett kongresszuson is, amelyen felléptek az orosz katonai ellenforradalom későbbi vezetői, Alekszejev és Gyenyikin is. A szervezők a tisztikar szervezésével egyidejűleg igyekeztek kapcsolatot létesíteni hasonló gondolkodású politikai és gazdasági körökkel. Az együttműködést úgy képzelték el, mint a „fizikai erőt” nyújtó Tiszti Szövetség, és a pénzt, illetve adminisztratív szakértelmet felajánló „nemzeti”, azaz döntően jobboldali polgári körök koalícióját. Emiatt a tiszti küldöttek felkerestek olyan neves személyiségeket, mint a politikus Guckovot és Miljukovot vagy a milliomos Rjabusinszkijt. Ezenkívül a Tiszti Szövetség berkein belül született egy elképzelés, amely már előrevetítette a fehér hadseregek szervezésének alapelveit. A terv a megbízható egységekből történő rohamzászlóaljok szervezéséről szólt, amelyeket esetleg a saját hadsereg és ország megfegyvelzésére is fel lehetne használni.

Feltétlenül meg kell említeni még egy fontos „rendpárti” szervezetet, nevezetesen a *Közéleti Személyiségek Tanácskozását* (oroszul: *Szovescsanyije obsesztvennih gyejatyalej*), majd az ott megválasztott *Közéleti Személyiségek Tanácsát* (oroszul: *Szovjet obsesztvennih gyejatyalej*), amely 1917 nyarán alakult meg és döntően a régi októbriista, kadet, progresszivisták és egyéb polgári politikusokat, az addig apolitikus személyiségeket és az elégedetlen katonákat tömörítette. Elnöke Mihail Rodzjanko volt, az Állami Duma utolsó elnöke. E csoportosulás egyértelműen azzal a céllal jött létre, hogy figyelmen kívül hagyva a régi ellentéteket egy új,

³⁶ Joffe 69.

³⁷ Joffe 70.

³⁸ A Tiszti Szövetség fő szervezői közé tartozott L. Novoszilcev, V. Pronyin és V. Szidorin. Lásd: Joffe 74.

pártok feletti szervezetet hozzon létre, ahol az események megvitatására és a közös platform kialakítására nyílna lehetőség. Különböző intézmények képviselőit is meghívták az üléseire – a *zemsztvo*³⁹ szakembereket, a mérnököket, az egyetemeket, a nagy szövetkezeti központok és más gazdasági szervezetek embereit stb.⁴⁰ A szervezet alapvetően Moszkva központú volt, de máshonnan is érkeztek meghívott vendégek. A pétervári Köztársasági Központtól főleg abban különbözött, hogy nem egy illegális puccsra készült (bár szimpatizált azzal), hanem éppen a nyilvánosságra akart apellálni.

Ezek voltak tehát a már létező politikai pártok mellett a legfontosabb szovjetellenes „rendpárti” csoportosulások az októberi események előtt. Október viszont az újabb átcsoportosításokhoz és az újabb szövetségek szervezéséhez vezetett, hiszen teljesen megváltozott a politikai és hatalmi helyzet. Már nem egy többé-kevésbé elfogadható kormány állt az ország élén, hanem a hatalombitorlónak tekintett szovjethatalom, a Népbiztosok Tanácsával az élén. A bolsevikok ellenfelei részéről tehát szükség volt az erőkoncentrálásra, hogy lépést tudjanak tartani az eseményekkel. Ez volt tehát az újabb „központok” szervezésének az időszaka. A szervezési minta pedig már a nyár óta készen állt.

A bolsevikellenes szervezkedés fő központja 1917 késő ősztén Moszkva lett, a maga széles polgári rétegeivel, templomaival, a sok egyházi szervezettel, nemzeti hagyományai-val és nem utolsósorban a többnapos junker lázadás emlékével a háta mögött. 1918 februárjában pedig a szovjet kormány is ide költözött, az ország hagyományos régi fővárosába, amely egyben annak természetes központja is volt. A kormány után ide költöztek a különböző pártok illegális központi bizottságai is. Nem szabad elfelejteni, hogy a szovjethatalom még tavolról sem volt olyan erős, hogy mindezt ellenőrizni tudja. Rendőri és megtorló szervei inkább csak csíráikban léteztek, a régi szervek dolgozói pedig többnyire bojkottálták az új hatalmat. A nyilvántartások meglehetősen kezdetlegesek voltak, az egész országban pedig nagy volt a mozgás. Ezért állhatott elő azon furcsa helyzet, hogy még 1918 folyamán is itt ülészttek a polgári és mérsékelt szocialista pártok vezető szervei, és csak a nyomás erősödése, illetve az új bolsevik hatalmi apparátusok megszilárdítása után távoztak innen a fontosabb politikusaik. A kadet szimpatizáns körök szinte egész télen át tudtak Moszkvából titokban önkénteseket indítani a szerveződő fehér csapatokba.

Az egyik legelső október utáni „pártközi” szovjetellenes politikai szervezet szervezése tehát Moszkvában indult el 1917 novemberében. A régi fővárosban akkor sor került a döntően jobboldali, kadet és egyéb polgári kötődésű Közéleti Személyiségek Tanácskozására. A tanácskozás során megválasztottak egy tanácsot, amely aztán az 1918 februárjában és márciusában létrehozta a *Jobboldali Központ* (oroszul: *Pravij centr*) nevű „pártokon feletti” egyesülést. Az egyesülésbe belépett a *Közéleti Személyiségek Tanácsa*, továbbá a nagypolgárságot tömörítő *Kereskedelmi-Ipari Bizottság* (oroszul: *Torgovo-promislennij komitet*), a nagybirtokosokat képviselő *Földtulajdonosok Szövetsége* (oroszul: *Szozuz zemelnih szobsztvennyikov*) és a kadet párt, illetve az egyes monarchista csoportosulások néhány vezető politikusa is.⁴¹ A Jobboldali Központban – vagy ahogyan néha nevezték a Moszkvai Központban – az októberista-sztolipinista típusú jobboldali politikusok domináltak, az elnöke pedig Alekszandr Krivosein, a cári exminiszter volt.

A Jobboldali Központ azonban nem nyújtott alternatívát a bolsevikok minden ellenfelének, mert túl nyilvánvalóak voltak jobboldali és nagypolgári kötődései. A szovjethata-

³⁹ Zemsztvo – orosz önkormányzati intézmény, amelyet az 1860-as években hoztak létre; főleg a helyi ügyek intézésével foglalkozott.

⁴⁰ Szovjet obszhtvennih gyejatyalej v Moszkve. 1917–1919. Pokazanyija N. N. Vinogradova vgyele „Taktyicseszkiy centr”. Zapiszki Vinogradszkovo. In: Na csuzsoj sztoronye. Berlin–Prága, 1925. IX. kötet, 92–93.

⁴¹ Protokoli Vszeroszsijszkovo Nacionalnovo Centra. Otyecsesztvennaja isztorija 1997. 5. szám. (a továbbiakban: Protokoli) 152.

lom liberálisabb és baloldali (a Jobboldali Központhoz képest) ellenfelei emiatt a saját *Baloldali Központ* (oroszul: *Levij centr*) létrehozásán fáradoztak. A különböző bolsevikellenes baloldali és demokratikus elkötelezettségű pártok és csoportok képviselőinek viszont nem sikerült megegyezni, főleg amiatt nem, mert az eszer párt vezetősége ragaszkodott a január elején szétkergetett Alkotmányozó Gyűlés legitimitásához. Ezt a testületet ugyanis a kadetok már nem voltak hajlandók elfogadni. Az átmeneti időszak hatalmi szervei tekintetében is különbségek voltak az egyes irányzatok között. Végül annak érdekében, hogy ne legyen teljesen eredménytelen a próbálkozás, megegyeztek egy kompromisszumos megoldásban, melynek értelmében amennyiben nincs lehetőség a pártok koalíciójának megteremtésére, létre kell hozni legalább e pártokhoz tartozó személyek perszonális szövetségét. Az ily módon létrejött *Oroszország Újjászületésének Szövetsége* (oroszul: *Szjojuz vozrozszenyija Rossziji*) tagjainak többsége tehát kettős tagsággal rendelkezett – a szövetségi tagsággal és az eredeti pártjaik tagságával. A bolsevikok legradikálisabb szocialista, demokratikus és liberális ellenfeleit tömörítő *Oroszország Újjászületésének Szövetsége* vált tehát a szovjetellenes mozgalom baloldali szárnyának az integráló szervezetévé.⁴²

A két központ között markáns különbségek léteztek, amelyek megnehezítették az együttműködésüket. Az *Oroszország Újjászületésének Szövetsége* nem kívánta a monarchia restaurációját, sem a régi állapotokhoz való visszatérést. A polgárháború idejére szóló „*rendteremtő ideiglenes hatalmat*” pedig nem egyszemélyi katonai diktátorként képzelték el, hanem inkább a katonákat és a bolsevikellenes mozgalom legfőbb politikai erőit képviselő többszemélyes direktóriumot preferálták. Az ország újjászületése során főleg a demokratikus helyi önkormányzatokra, szakmai szervezetekre és egyáltalán a civil társadalomra akartak támaszkodni. Ugyanakkor a Szövetség németellenes és antantpárti volt, mert a nyugati demokráciák győzelmétől várta *Oroszország* demokratizálását.

Ezzel szemben a Jobboldali Központ társadalmi kérdésekben inkább konzervatív volt és hosszú távon a monarchia és a dinasztia visszaállításában gondolkodott. Gyenyikin szerint abban reménykedtek, hogy a koncentrált fegyveres harc és a helyi felkelések következtében legyőzik a szovjethatalmat. A vezető szerep ezután a katonai és polgári hatalmat magukban ötvöző parancsnokok kezébe megy át, akiknek azonban nem kell foglalkozni az elvont államépítési problémákkal, hanem csupán „*alaposan meg kell tisztítani*” a rájuk bízott területeket a bolsevikoktól és szimpatizánsaiktól. Arra is ügyelniük kell, hogy ne engedjék újból a hatalom közelébe a szocialistákat, még a legmérsékeltebbeket sem. Továbbá rendet kell teremteniük és működésbe hozniuk az olyan intézményeket, mint a vasút, posta, távírdá stb. Eleinte a parancsnokok önállóak lesznek, majd egyesülnek a délről érkező Önkéntes Hadseregekkel, s alárendelik magukat vezetőjének. Ezután színre lép az ország Kormányzója és a mellette működő Minisztertanács, akikre hárul a konszolidáció és az „*organikus reformok*” elfogadásának a feladata. Csak ezután kerülhet sor a monarchia visszaállítására, amely így nem fogja magán viselni a polgárháború bélyegét.

A legtöbb gondot a Jobboldali Központnak a külpolitikai orientációja okozta. Vezetői többsége ugyanis a bolsevikok legyőzésének érdekében hajlandó volt együttműködni a németekkel, hiszen a nyugati szövetségesek messze voltak. Bár az eddigi fő antantbarát orosz politikus, Miljukov is ezen a véleményen volt, a kadetok többsége nem tudott beletörődni ebbe az orientációba, amelyet alapvetően elhibáztottnak tekintettek, mert Németország közelgő vereségével számoltak. Az orientáció problémája, valamint a Központ túlzottan jobboldali jellege volt az együttes oka annak, hogy 1918 májusában szakításra került sor, és a kadetok kiléptek a Jobboldali Központból. Nemsokára a kereskedők és iparosok képviselői is követték őket.

⁴² A Szövetség nevesebb tagjai közül meg kell említeni Nyikolaj Csajkovszkijt, Vlagyimir Ignatyevet vagy Boldirev tábornokot.

Még abban a hónapban létrejött a legjelentősebb fehérgárdista politikai szervezet, az *Összoroszági Nemzeti Központ* (oroszul: *Vszerosszijszkij nacionalnij centr*). Tulajdonképpen kadet vállalkozásról volt szó, azonban a szervezői igyekeztek nyitottá tenni azt a többi fehérgárdista centrista erő számára. A Nemzeti Központ létrehozásának kezdeményezői – Nyikolaj Asztrov, Vlagyimir Szytepanov és Nyikolaj Scsepkin – döntően a centrista kadetok voltak. Céljuk a több irányban nyitott szervezet létrehozása volt, amely nemcsak a szűken vett párt jellegű csoportosulásokat egyesíti, hanem összefogja az egyéb polgári érdekvédelmi szervezeteket is, továbbá behálózza az egész országot és politikai tanácsokkal, illetve szakértelmével látja el a tábornoki diktatúrákat, ideológiát gyárt nekik és kapcsolatot teremt köztük. A Nemzeti Központ „agyközpontja” először Moszkvában működött, azonban 1918 őszén már a dél-oroszországi Jekatyerinodar lett a fő székhelye. A Központ mindegyik szovjetellenes fronton fontos szerepet játszott, különösen azonban a kolcsakista Szibériában, ahol Viktor Pepeljajev személyében nagyon tehetséges szervezőre talált. Pepeljajev először a rendőrség főnöke lett, majd belügyminiszter és kormányfő. Gyenyikin alatt is komoly pozíciói voltak a Központnak, hiszen a Különleges Tanácskozás tagjainak jelentős hányada éppen e szervezet soraiból került ki. Gyenyikin maga is sok kérdésben közel állt a Nemzeti Központhoz.

A Nemzeti Központ nemcsak a kadetokból állt, hanem kollektíve ide léptek be az olyan szervezetek is, mint az *Egyházi Gyűlés* (oroszul: *Cerkovnij szobor*), az óhitűek közösségei, a különböző szövetségi csoportosulások, az egyes önkormányzati szövetségek stb. A központ politikai programja viszonylag szűkszavú volt és megegyezett az Önkéntes Hadsereg célkitűzéseivel – a Németország és a bolsevizmus elleni harc, az antant iránti hűség, az egy és oszthatatlan Oroszország visszaállítása (esetleg a helyi autonómiák figyelembevételével), az Önkéntes Hadsereg, mint a legfőbb nemzeti erőnek széleskörű támogatása, az új összoroszági kormány létrehozása és az előre meg nem határozottság taktikája a jövőt illető nagy kérdésekben, főleg pedig az államforma kérdésében. A Nemzeti Központ szakemberei ezzel egyidejűleg aktívan foglalkoztak a polgárháború utáni időkre szóló törvénytervezetek kidolgozásával, amelyek többnyire valahol félúton álltak a reformizmus és a konzervativizmus között. (Azaz a régi rendszer alapjainak megőrzése a szükséges reformok segítségével. Az agrárfeszültségek csökkentése érdekében megengedhetőnek tartották a nagybirtokosi földek egy részének ellenérték fejében történő kisajátítását, továbbá szorgalmazták a munkás és szociális törvényhozást, de reprivatizációt is terveztek. A centralizált állam mellett megengedhetőnek tartották a helyi nemzeti és kulturális autonómiákat stb.) Az államforma kérdésében a Központ tagjainak többsége a forradalmi tapasztalatok után az alkotmányos monarchia hívének számított, e kérdés azonban távolról sem játszott olyan domináns szerepet náluk, mint a monarchista jobboldalnál. Egyesek például a köztársasággal is ki tudtak volna békülni. Ezekben a kérdésekben viszont a Központ kerülte az egyenes választ és rugalmas próbált lenni, hiszen nem ez volt számára az elsődleges probléma. A Központ tagjai viszont mindenképpen a fetiszizált „erős hatalom” platformján álltak, amelyet a polgárháború idejére az „alkotmányos katonai diktatúra” formájában képzeltek el. Ez a fogalom pontosan nehezen körülhatárolható, körülbelül azt jelenti, hogy a hatalom összessége ideiglenesen egy, lehetőleg tábornoki kézben összpontosul, de nem minden tekintetben teljesen korlátlan, mert közben e hatalom maga deklarálja a klasszikus polgári szabadságjogok érvényességét. Ugyanakkor a diktatúra működőképessége érdekében hajlandók voltak lemondani e szabadságjogok „túlzottan” széles, konkrét és részleges felsorolásától, továbbá nem ragaszkodtak a demokratikusan megválasztott helyi önkormányzati szervek feltétlen és haladéktalan visszaállításához, és ideiglenesen teljesen megengedhetőnek tartották a választás elvének a mellőzését és az eddig választott tisztségviselőknek a kinevezett funkcionáriusokkal való felváltását. Hívei voltak a diktátor melletti tanácskozó jellegű testületeknek, amelyek a „közvéleményt” képviselnék, és amelyek segítőnek jogi formába önteni a vezérek elképzeléseit. Az ilyen tanácskozó testületek ugyanis

semmilyen szempontból nem kérdőjeleznék meg a „szilárd hatalom” korlátlan és egyszemélyi diktatórikus jellegét. Ebből is látszik, hogy az „alkotmányos” jelző csupán egy propagandisztikus szólam volt, hiszen ebben a konstrukcióban az „alkotmányoknak” és a klasszikus alkotmányos értékeknek szinte semmilyen szerep nem jutott.⁴³

A Nemzeti Központ kiválása után a Jobboldali Központ lassan agonizálni kezdett. 1918 őszén ugyanis az eddigi germanofil csoportok is rájöttek, hogy stratégiai hibát követtek el, hiszen Németország a vereség felé haladt, azért feloszlatták a Jobboldali Központot. Volt tagjainak és tagszervezeteinek többsége viszont nem akart teljesen kivonulni a politikából, és létrehozták az *Oroszország Állami Egyesítése Tanácsát* (oroszul: *Szovjet goszudarsztvennovo objegyinyenyija Rossziji*). Az új szervezet magvát a forradalom előtti дума- és államtanács-képviselőket tömörítő *Törvényhozó Kamarák Különleges Tanácskozása* (amely nem azonos a Gyenyikin-féle Különleges Tanácskozással) (oroszul: *Oszoboje szovescsanyije cslenov zakonodatyelnic palat*), továbbá az egyházi méltóságok, a volt szenátorok, illetve a *zemsztvo* aktivisták csoportjai, a pénzügyi-bankár csoport, a kereskedelmi-ipari csoport és főleg a már említett Földtulajdonosok Szövetsége képezte. A szervezet első elnöke Vlagyimir Meller-Zakomelszkij volt, akit 1919 derekán az egyre befolyásosabb Krivosein váltott fel. Ebből is látszik, hogy ez a csoportosulás döntően a nagybirtokosok, a régi bürokrácia, a konzervatív politikai elit, illetve részben a nagypolgárság érdekeit képviselte. A szervezet vezetői monarchisták voltak, azonban nem feketeszázás jellegű pogromlovagok, hanem inkább a sztolipini típusú nacionalista-oktobrista monarchistákról volt szó.⁴⁴ Céljaik közé tartozott az „egységes és oszthatatlan Oroszország”, illetve a „szilárd rend” visszaállítása, hosszabb távon pedig az alkotmányos monarchia, amennyiben az 1917 előtti rezsimit annak lehet nevezni. Formálisan ugyan ők is először a meg nem határozottság álláspontján álltak, mint a legtöbb komolyabb fehérgárdista szervezet, de ez csak látszat volt. Mindenki tisztában volt azzal, hogy monarchisták. A szervezet belső dokumentumai is arról szóltak, hogy Oroszország a természetes fejlődés logikáját követve előbb vagy utóbb visszatér a monarchista útra, hiszen az újraegyesített Orosz Birodalom számára a monarchia tekinthető a normális állami berendezkedésnek.⁴⁵ Nem zárkóztak el eleve bizonyos képviselői intézményektől és a nagybirtok lényegét nem érintő mérsékelt szociális reformoktól sem. Az Alkotmányozó Gyűlésnek az eredeti formájában való visszaállítását elvetették, az álláspontjukat a jövőre nézve pedig legjobban Krivosein fejezte ki, amikor azt mondta, hogy nem a képviselői testület neve, hanem annak belső összetétele és tartalma a lényeges, azaz ha Kolcsaknak a választások idején lesz ütőképese és hűséges hadserege, az Alkotmányozó Gyűlés is megfelelő összetételű lesz.⁴⁶

A restaurációhoz való viszonyukat legjobban Nyikolaj Lvov foglalta össze: „... a múlt törmelékéből a régi alapokon új épületet kell felhúzni...”⁴⁷ Ebből is látszik a szervezet bizonyos fokú pragmatizmusa. Bár üdvözölték Gyenyikin diktatúráját, voltak időszakok, amikor inkább Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget látták volna a fehérek élén. Később pedig többségük Vrangelt támogatta a Gyenyikkal folytatott konfliktusában. A legfontosabb számukra azonban az agrárius latifundista érdekek védelme volt, és ebben nagyon következetesek voltak. A Nemzeti Központtal és Gyenyikkal szembeni legtöbb konfliktusuk éppen ezen a talajon keletkezett.

A Jobboldali Központ eredeti székhelye és működési bázisa Kijev volt, ahol egyrészt németek biztosítottak rendet, másrészt az orosz monarchisták számíthattak az ukrán Pa-

⁴³ Protokoli 154–156.

⁴⁴ Joffe, G. Z.: *Pomescsicsje-burzsoaznaja organyicacija Szovjet goszudarsztvennovo objegyinyenyija Rossziji*. (1918–1919 gg.) Moszkva. (a továbbiakban: Joffe 1918–1919.) 226.

⁴⁵ Joffe 1918–1919. 227.

⁴⁶ Joffe 1918–1919. 228.

⁴⁷ Joffe 1918–1919. 227.

vel Szkoropadszkij hetman jóindulatára, aki sokban hasonlított rájuk. Az Oroszország Állami Egyesítésének Tanácsa is Kijevben jött létre, de már 1918 őszén áttette a székhelyét a dél-oroszországi Jekatyerinodarba, majd Gyenyikinnel együtt Taganrogba költözött. A Tanács befolyása – eltérően a Nemzeti Központtól, amely valamilyen formában mindenütt jelen volt – valójában csak Dél-Oroszországban érvényesült. Regionális kötődéseik tehát erősebbek voltak a konkurensaiknél. Szibériában és Északon nem nagyon tudták megvetni lábukat. Bár az Állami Egyesítés Tanácsa sokáig úgy érezte, hogy inkább ellenzéki szerepet játszik a gyenyikini rendszerben, ez nem volt teljesen így. A befolyásuk óriási volt a hadseregben és a polgári közigazgatásban egyaránt, a Nemzeti Központ befolyásánál mindenképpen nagyobb. Csupán a Gyenyikinhez való viszonyulás adhatott okot ezekre az ellenzéki érzésekre. Részben a Tanács masszív jelenléte és befolyása miatt a polgárháború alatt azon, részben alaptalan sztereotípiá alakult ki, hogy a Gyenyikin vezette Dél-Oroszország reakciósabb és konzervatívabb, mint a „liberálisabb” Kolcsak Szibériája, pedig Délen soha nem került sor olyan nyílt konfliktusokra az eszerek és fehér hatalom között, mint Szibériában.

Az Oroszország Újjászületésének Szövetsége majdnem minden jelentősebb helyen rendelkezett néhány képviselővel. A befolyása ennek ellenére nem mérhető össze a Nemzeti Központ és a jobboldal befolyásával. Valamivel erősebb pozíciói csak az északon voltak, esetleg a harc kezdeti stádiumában keleten is. Ugyanakkor majdnem minden fehér területen legálisan működött, bár inkább mint a megtúrt ellenzéki erő. Ez legmarkánsabban Gyenyikin alatt nyilvánult meg.

Az eddigi felsoroltakon kívül más fehérgárdistának tekinthető szervezetek is léteztek, bár ezek befolyása és kisugárzása kisebb volt. Mindenütt léteztek például kisebb vagy nagyobb monarchista és szélsőjobboldali szervezetek. Gyenyikin szerint 1919 nyarán például a Harkov és Vlagyikavkaz közötti térségben több mint 20 ilyen szervezet tevékenykedett.⁴⁸ A legjelentősebbek közé tartoztak az *Orosz Gyűlés* (oroszul: *Russzkoje szobranijije*), a szélsőségesen antiszemita Vosztokov pópa vezette *Eletteremtő Kereszt Testvérisége* (oroszul: *Bratszto zsvotvorjascevo kreszta*), a Vaszilij Sulgin vezette *Dél-orosz Nemzeti Központ* (oroszul: *Juzsno-russzkij nacionalnij centr*), Puriskevics irányította *Népi-Állami Pártja* (oroszul: *Narodnogoszudarsztvennaja partyija*) vagy Balasov-féle *Összoroszországi Nemzeti Szövetség* (oroszul: *Vszeroszsijszkij nacionalnij szojuz*). Nem szabad elfelejteni az *Orosz Nemzeti Közösségek Szövetségét* sem (oroszul: *Szozuz russzkich nacionalnich obscsin*), amely az egyházközösségekre, a helyi földbirtokosokra, a falusi tanítóokra és „az idegen tőkétől mentes” szervezeteki mozgalomra akart támaszkodni, az Oszvag⁴⁹ komoly támogatásában részesült.⁵⁰

Hasonló a helyzet azokkal a Nemzeti Központ által kezdeményezett, sőt vezette szervezetekkel, amelyek Észak-Oroszországban és Szibériában alakultak, azzal a céllal, hogy összefogják a katonai diktatúrát támogató helyi erőket. Ilyen volt például a 14 tagszervezetből álló *Omszki Nemzeti Blokk* (oroszul: *Omszkij nacionalnij blok*) vagy az északon működő *Nemzeti Szövetség* (oroszul: *Nacionalnij szojuz*), amely a helyi centrumot és a jobboldalt fogta össze.

A fehérgárdista politikai palettát tehát pluralizmus és sokszínűség jellemezte, sokszor a kibékíthetetlen ellentétekkel együtt. Valamifajta „fehér egységre” való törekvés ugyan mindig jelen volt, amiről az éppen említett Omszki Nemzeti Blokk esete is tanúskodik, de az soha nem valósult meg. Ahhoz túlzottan heterogén volt a fehér tábor. Az is leszögezhető, hogy a forradalom és polgárháború nem csekély mértékben rajzolta át az orosz politikai palettát és néhány új vonással bővítette ki azt. A legjellemzőbb új vonásnak a pártközi egyesülések

⁴⁸ Gyenyikin, A. I.: *Pohod na Moszkvu*. In: *Beloje dvizensijije: Nacsalo i konyec*. Szerkesztette: Durova, V. A. Moszkva, 1990. (a továbbiakban: Gyenyikin 1990.b) 150.

⁴⁹ Oszvag volt Dél-Oroszországban a legfőbb fehérgárdista hírszerző és propagandista szerv, amely Gyenyikin tábornok alárendeltségében működött.

⁵⁰ Gyenyikin 1990.b 162–164.

és központok megjelenése tekinthető. Erre több együttes ok is magyarázatul szolgál: a megváltozott politikai prioritások, a veszélyérzet, a csalódás az eddigi politikában, az egységre való törekvés a válságos pillanatokban, a fehér tábor és különösen a tábornokok pártellenessége, a „pártokfelettség” és „apolitikusság” fetiszálása, a külföldi szövetségesek nyomása, illetve az arra irányuló törekvés, hogy a bolsevik párttal és ideológiával szemben szembe lehessen állítani egy hasonló erejű szervezetet és ideológiát.⁵¹

HALÁSZ, IVÁN

The ‘White Idea’ and the ‘White Guard.’ The birth of the Russian white guard movement, its ideology and organizations

This study deals with the so-called white guard of the 1917-21 Russian civil war, focusing on its ideology, intellectual historical background and its power strategy. The Russian white movement is understood here as only one, though quite significant segment of the wide-ranging anti-bolshevik camp, since the white movement comprised the centre and right of this camp. At the same time, the Russian white guard was not totally homogeneous. A central role was played by the body of officers extremely disappointed by the revolution, the politicians of the Kadet Party as well as the right of various shades. With regard to its ideology, it was characterized principally by the radical anti-bolshevik and anti-revolutionary stance, imperial Russian nationalism, religious and social traditionalism as well as Russian statism with the ambitions of a great power. Yet, the whites of Russia were incapable of creating a unified and consistent ideology. The ‘White Idea’ was rather only reflective in nature, responding to concrete challenges. To the very last, it was characterized by certain indeterminacy, especially regarding the acceptance of the social consequences of the revolution and the question of power. Moreover, the Russian whites even created an ideological theorem out of this indeterminacy, the theory of so-called ‘non-pre-determination,’ which was to postpone the solution of every important problem until the period after the presupposed civil war victory. As far as the question of power is concerned, there was more or less consensus on that after the hopeful crushing of the bolsheviks there was a need for a ‘strong power.’ This expression which was originally simply a response to the chaos of the first months of the revolution, started a life of its own in due time, and an ideological system developed around it. The majority of the Russian white guards’ ideologues daydreamed about some authoritarian, more or less dictatorial power structure. Generals leading the white regimes also strove to establish such ‘strong power,’ but ultimately failed, because they were unable to harness their own inferiors’ autocracy and terror. The white camp’s heterogeneity and antipathy to parties also implied that they were never able to establish a unified political movement or party which could have represented the ‘white alternative’ in politics. Most characteristically, the centres or amalgamations that developed on the ‘white’ side united politicians, experts and military officers formerly belonging to various groupings within the movement. These competed with one another for the grace of leading generals, and hence, indirectly, also for power. Throughout, the Russian white guard movement struggled with a great number of internal contradictions which it was unable to manage, and this was also to contribute to its failure to provide an alternative of the Russian revolution and civil war.

⁵¹ Joffe, G. Z.: K voproszu o mezsdupartyijnih objegvinyenyijah rosszijszkoj kontrarevoljuciji. In: Velikij Oktyabr i nyeproletarszkije partii. Szerkesztette: Minc, I. I. Moszkva, 1982. 12–13.

SASHALMI ENDRE

Útban egy új hatalmi ideológia felé

A moszkvai hatalomfelfogás elemei és nyugati hatások
„Avraamij szerzetes füzeteiben” (1696)¹

I. Bevezetés

1696 őszén Nagy Péter, miután hazatért Azov elleni hadjáratából, meglátogatta a Moszkva melletti Andrejevskij kolostort. Ekkor a kolostor egyik szerzetese, Avraamij, egy írást adott át neki.² A cár látván annak külalakját, visszaadta azt Avraamijnak, hogy készítsen számára egy jobban olvasható példányt.³ Néhány hónap múlva, valószínűleg az év végén, a szerzetes közvetítő útján elküldte az írást Péternek egy levél kíséretében, melyben kérte a cárt, hogy mihamarabb látogassa meg őt „saját uralkodói ügyének érdekében”.⁴ A szerzetes azonban alaposan elszámította magát: 1697. január 7-én a *Preobrazsenszkij prikáz*, amelynek hatáskörébe – többek közt – a politikai bűncselekmények üldözése tartozott, megkezdte Avraamij kihallgatását a cár parancsa alapján.⁵ Az írás ugyanis, melyet a szakirodalom „Avraamij szerzetes füzetei” néven tart számon,⁶ bár jobbító szándékkal, de a cár viselkedését és addigi kormányzati tevékenységét kritizálta – ezek pedig Oroszországban akkoriban kimerítették a politikai bűncselekmény fogalmát.

Nem lehet biztosan tudni, hogy Péter maga olvasta-e a szóban forgó írást – erről megoszlanak a vélemények.⁷ Bármi legyen is az igazság ebben a kérdésben, számunkra az a tény fontos, hogy Avraamij ügyének kivizsgálása volt az első olyan esete a *Preobrazsenszkij prikáznak*, amely megnyitotta a cári politika ellenzőinek „szisztematikus törvényszéki üldözését”.⁸ Avraamij „Füzeteire” a történetírás általában úgy tekint, mint olyan forrásra,

¹ E tanulmány része a szerző „Bolyai János akadémiai ösztöndíj” keretében végzett kutatásának.

² Golikova, N. B.: *Polityicseszkije processzi pri Peter pervom*. Moszkva, 1957. (a továbbiakban: Golikova) 84.

³ Golikova 84.

⁴ Idézi: Golikova 84.

⁵ Golikova 85.

⁶ Baklanova, N. A. (ed.): *Tyetragyj sztarca Avraamija*. In: *Isztoricieszkij arhiv VI. k.* Moszkva – Leningrád, 1951. (a továbbiakban: Baklanova) (Kommentár: 131–143.; szöveg: 143–155. A szövegre való hivatkozás a jegyzetekben a továbbiakban: Avraamij jelzet alatt.) A *Preobrazsenszkij prikáz* kezébe került példány, amely a vizsgálat alapjául szolgált, egy másolat volt (erre abból lehet következtetni, hogy a „Füzetek” másolója is büntetést kapott; a vizsgálat részleteit lásd később). Golikova 85–86. Ez a példány valószínűleg elveszett. A Baklanova által publikált szöveg a „Füzetek” egyetlen ismert példánya alapján készült. Ez a *prikázok*ban a 17. század végén használatos írásmóddal írt tisztázat, amelyen csak két javítás látható. Avraamij írásával való összevetése alapján bizonyos, hogy a szerző készítette, valószínűleg saját használatra. Baklanova 131–133.

⁷ Baklanova, a „Füzetek” kiadója szerint nem; Golikova számára viszont Baklanova véleménye „kevésbé tűnik hihetőnek”. Golikova 85. 1. lábjegyzet. Avraamij ugyanis többször találkozott korábban a cárral, bár „Péterrel való találkozásai leggyakrabban véletlenszerűek voltak”. Golikova 78.

⁸ Golikova 77–78.

amely a hagyományos moszkvai hatalmi ideológia nézőpontjából veszi górcső alá Péter uralkodásának korai időszakában a károsnak vélt jelenségeket.⁹ Ez az értékelés azonban, véleményünk szerint, csak részben igaz. Avraamij írásában ugyanis a régi elvek olyan új elemekkel ötvöződnek, amelyek hamarosan az új, nyugatias ideológia elengedhetetlen tartozékaivá váltak. Avraamij műve számunkra sokkal inkább annak a fokmérője, hogy a 17. század végére milyen meglepően tág teret nyertek moszkvai egyházi körökben a nyugati politikai gondolkodás egyes fogalmai. Egyetérthetünk Baklanovával, a forrás kiadójával, hogy Avraamij írása egy átmeneti időszak korrajzának tekinthető: a századforduló Oroszországát a „régii világnézet szertefoszlása és az új születése” jellemezte.¹⁰ A kettősséget, mely az ideológia terén is jelentkezett, találónan érzékelteti L. Hughes, arra a precedens nélküli fejleményre utalva, hogy 1682–1696 közt (V. Ivánnak 1696 elején bekövetkezett haláláig) egyszerre két törvényes cárja is volt Oroszországnak: Iván Alekszejevics, azaz V. Iván volt az „első cár”, míg Péter Alekszejevics, azaz I. (Nagy) Péter a „második cár”. „Az 1690-es években tovább folytatódott a küzdelem, a »régii« és az »új« közt – hogy egy klisével éljünk –, amit a két uralkodó személye testesített meg: a »vallásos« Iván méltóságteljesen vonult nehéz brokát díszruhájában, míg a »hitetlen« Péter német öltözékben robogott a hajóépítő műhelyből a katonai parádéra.”¹¹

Avraamij műve azonban nemcsak a tradicionális ideológia és az új elemek ötvöződése miatt fontos, hanem azért is, mert kritikája közvetve vagy közvetlenül valószínűleg kihatott magának az új, hivatalos ideológiának az artikulálódására. Ezen új ideológia kialakításának folyamatában az első lépcsőfok Péter 1702-es (a külföldiek behívása céljából kibocsátott) kiáltványa volt, melyben ez olvasható: „Közvetlenül trónra lépésünktől fogva minden törekvésünk és szándékunk arra irányult, hogy ezt az államot úgy kormányozzuk (*szim goszudarsztvom upravljaty*), hogy a közjóról való gondoskodás révén (*popecsenijem o vszjeobszem blage*) minden alattvalónk (*poddannije*) egyre inkább a legjobb és legkedvezőbb állapotba kerüljön.”¹² Avraamij pedig, amint látni fogjuk, részben éppen ilyen alapállásból, a közjónak a nyugati politikai gondolkodásból átvett elvére hivatkozva kritizálta Péter addigi tevékenységét.

2. A bűncselekmény természete

„A Péterrel szembeni ellenállás számos formát öltött...A jól artikulált ideológiai tiltakozás ritka volt, az aktív ellenállás még ritkább” – így indítja L. Hughes, Nagy Péter koráról írt kiváló monográfiájának „Ellenállás” című alfejezetét.¹³ Hughes ugyanakkor megjegyzi, hogy bár a tiltakozás korántsem korlátozódott a klérus tagjaira, mégis – érthető okok miatt – az ő körükből kerültek ki az elégedetlenséget legjobban megfogalmazó írá-

⁹ Lásd Golikova véleményét, valamint Szolovjovét Golikova tolmácsolásában. Golikova 84. 1. lábjegyzet. Újabbban Hughes, L.: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven-London, 1998. (a továbbiakban: Hughes) 450. A legfrissebb Péterről szóló monográfia is így foglal állást. Bushkovitch, P.: *Peter the Great. The Struggle for Power*. Cambridge, 2001. (a továbbiakban: Bushkovitch) 188–189.

¹⁰ Baklanova 135. Baklanova nem fejt ki, hogy ez miként tükröződik az írásban. Mindössze a következő fontos megállapítást teszi ezzel kapcsolatban: „Avraamij agyonbeszél olyan dolgokat, amelyek egyáltalán nem egyeztethetők össze korának egyházi tradícióival; különösen furcsán hangzanak ezek egy szerzetes szájából. Miközben sok kötelezettséget ró a cárra az állam kormányzása terén, cserében hajlandó arra, hogy megszabadítsa őt a szokásos, mindennapi rituáléktól.” Baklanova 140.

¹¹ Hughes 12.

¹² Polnoje szobranije zakonov IV. No. 1910. 192.

¹³ Hughes 447.

sok.¹⁴ Ez magyarázza, hogy a politikai bűncselekménynek minősülő esetek kb. 20 százalé-
kában érintettek voltak a klérus tagjai.¹⁵ Avraamij írása egy további szempont miatt is ki-
emelkedik a korabeli kritikai hangvételű források tömegéből: „szokatlanul részletes volt”.¹⁶
Időszerű, hogy röviden bemutassuk, ki is volt Avraamij, a „Füzetek” szerzője.

Avraamij életének alakulását 1696 előtt csak meglehetősen hézagosan rekonstruálhat-
juk, alapvetően azokra a rövid megjegyzésekre támaszkodva, amelyeket a szerző erre vo-
natkozóan művében tesz. Mivel azt írja, hogy a 36. évét tölti az Andrejevskij kolostorban,
így 1660 körül kerülhetett oda.¹⁷ E híres kolostort 1648-ban alapította az Alekszej cár köz-
vetlen környezetébe tartozó bojár, Fjodor Rtyiscsev.¹⁸ Rtyiscsev a szellemi élet felvirágoz-
tatására Kijevből hívott meg tudós szerzeteseket, akik a kolostor iskolájában az egyházi
szláv nyelv mellett görögöt, latint és filozófiát is tanítottak.¹⁹ A kolostor tehát sokkal széle-
sebb körű ismereteket közvetített a szerzeteseknek, mint a hagyományos kolostori iskolák.
Ennek a kulturális közegnek a hatása Avraamij írásában egyértelműen kimutatható. Avraa-
mij egy alkalommal hagyta el hosszabb időre az Andrejevskij kolostort: 1693-ban vagy
1694-ben egy évig a Szentháromság-Szent Szevrij kolostorban lakott, mivel előljárói posz-
tot kapott, de 1694-ben visszatért.²⁰ Ugyanakkor fontos még kiemelni, hogy szerzőnk jó
ismeretekkel rendelkezett a *prikázok* működéséről.²¹ Nem véletlen tehát, hogy írásában az
ott tapasztalható visszaéléseket éles kritikával illeti. Amikor pedig ezekről a dolgokról szól,
stílust is vált: immár nem fennkölt stílusban ír, hanem a *prikázok*ban használatos munka-
nyelv fordulatait használja.²² Sőt beleszővi írásába az 1649-es törvénykönyv egyes passzu-
sait is.²³

Avraamij részint a hozzá eljutó hírek révén szerzett tudomást olyan dolgokról, illetve
a cárral való, többnyire véletlenszerű találkozásai során tapasztalt és hallott olyan dolgokat,
amelyek kiváltották elégedetlenségét. Ennek folytán például saját szemével látta a cárt ha-
jókázni a perejaszlavi tavon, sőt a cár maga számolt be neki arról a szerencsés kimenetelű
kalandjáról a Fehér-tengeren, melynek során egy viharban majdnem életét veszítette.²⁴ Még
inkább nyugtalanították Avraamijt azok a hírek, amelyeket a cár viselkedéséről hallott –
erről azért rendelkezhetett részletes információval, mert az Andrejevskij kolostor hagyó-
mányosan jó kapcsolatokat ápolt a cári udvarral (a *Preobrazsenszkij prikáz* jegyzőkönyvéből
tudjuk, hogy Avraamij találkozott a Miloszlavszkij nemzetség (Szojja és V. Iván rokon-
sága) egyik prominens tagjával).²⁵ Avraamij kritikájának fókuszában tehát két dolog állt:
a cár személyes viselkedése és kormányzásának visszásságai (főleg a *prikázok*ban tapasztal-
ható visszaélések).²⁶ A kritika mindkét területe a politikai bűncselekmény kategóriájába
tartozott, amint említettük. De míg az előbbi tipikusan a moszkvai hatalmi ideológia alap-
állítását tükrözi, abban az értelemben, hogy a hatalmi ideológia fókuszában Péter előtt „az

¹⁴ Hughes 449.

¹⁵ Golikova 130.

¹⁶ Hughes 450.

¹⁷ Baklanova 136.; Avraamij 144–145.

¹⁸ Balkanova 136.; Golikova 78.

¹⁹ Golikova 78.

²⁰ Baklanova 136., 137.; Avraamij 145., 147.

²¹ Golikova egyik mondatából (a megfogalmazás nem egyértelmű) arra lehet következtetni, hogy
a *Nagy Kinestár prikáz*ban dolgozott, mielőtt szerzetesnek állt. Golikova 79. Baklanova szerint
viszont az Andrejevskij és a Szentháromság – Szent Szevrij kolostorok gazdasági ügyeinek in-
tézése során került kapcsolatba a *prikázokkal*. Baklanova 138–139.

²² Baklanova 138.

²³ Baklanova 138.

²⁴ Golikova 78.

²⁵ Golikova 78–79.

²⁶ Golikova 81.

uralkodó morális személyisége” állt,²⁷ addig az utóbbi tekintetében már egyértelműen megfigyelhetjük a kormányzásra vonatkozó nyugati hatások érvényesülését.

A politikai bűncselekmény törvényi meghatározására az 1649-es törvénykönyv (*Ulozsenyije*) II. fejezetében került sor, mely a következő címet viseli: *Az Uralkodói becsületről, és hogy miként kell az Ő Uralkodói egészségét megóvni (O Goszudarszkoi csesztyi, i kak Jego Goszudarszkoje zdorovje oberegaty)*. Magát a politikai bűncselekményt a törvénykönyvben átfogóan a *Goszudarevo gyelo ili szlovo* („az Uralkodóra (*Goszudar*) vonatkozó tett vagy szó”) kifejezéssel jelölték,²⁸ mely a későbbiekben *szlovo i gyelo goszudarevo* alakban („az uralkodóra vonatkozó szó és tett”) formában honosodott meg. Miközben a törvénykönyv tételesen megnevez olyan bűncselekményeket, amelyek kétségkívül a felségárulás körébe tartoztak (például ha valakinek szándékában állna az, hogy a „Moszkvai államot hatalmába kerítse és [ott] Uralkodó legyen”; ha valaki az uralkodó egészségére nézve káros dolgot gondol ki és azt végre akarja hajtani; árulást követ el, vagy összeküvést sző az uralkodó ellen, stb.) és konkrétan azonosítható szándékokra, valamint cselekményekre vonatkoztak, maga a formula már meglehetősen tág teret adott a bizonytalanságnak. A törvénykönyv ugyanis a „formulát használva nem dolgozta ki alkalmazásának pontos határait”.²⁹ Fontos megemlíteni a formula kapcsán, hogy az *Ulozsenyije* teljességgel hallgat arról a politikai bűncselekményről, amely az „illetlen szavak”, „illetlen beszéd” (*nyeprisztojnije szlova, nyeprisztojnije recsi*) kategóriájába tartozik; annak ellenére, hogy „a XVII. század moszkvai gyakorlata jól ismerte a politikai bűncselekmények e fajtáját”, és ezen „általában véve az uralkodói becsület szóbeli megsértését értették”.³⁰ A hiátus azért is különös, mert az ítékezés gyakorlata azt mutatja, hogy az efféle ügyek tették ki a politikai(nak minősített) bűncselekmények zömét.³¹ „A feljelentések csak úgy ömlöttek az ország minden részéről, elsősorban az alsóbb társadalmi osztályokból kikerülő informátoroktól.”³²

Tyelberg a 17. századi moszkvai állam ítélezési gyakorlatának vizsgálata alapján tárja fel, hogy milyen ügyek tartoztak ide. Négy fő csoportot állít fel az esetek alapján, amelyek a forrásokban mint „illetlen szó”, illetve „illetlen beszéd” és ehhez hasonló elnevezések alatt szerepelnek. Témánk szempontjából ezek közül kettő lényeges: sértő megjegyzések a cár személyére (származására, viselkedésére stb.) vonatkozóan, beleértve az ilyen jellegű híresztelések terjesztését; az államügyekre vonatkozó kritika, illetve „kösza hírek terjesztése közelgő politikai változásokról”.³³ 1716-ban viszont Péter Hadiszabályzata, szemben az 1649-es törvénykönyvvel, a cár személyének és politikájának kritizálását már expressis verbis a politikai bűncselekmény kategóriáiként kezelte.³⁴ *A szlovo i gyelo goszudarevo* formula, melyet csak 1762-ben töröltek el, tehát olyan „bianco vád” volt, amely „nem tett

²⁷ Bushkovitch 441.

²⁸ Hellie, R.: *The Muscovite Law Code (ULOZHENIE) of 1649. Text and Translation.* Irvine, California, 1988. II. 14. tc. (6.) Novombergzkij forrásközlésének áttanulmányozása alapján kijelenthetjük, hogy a formula elvéve már 1649 előtt is előfordult. Novombergzkij, N.: *Szlovo i gyelo goszudarevi.* (Processzi do izdanyija Ulozsenyija Alekszeja Mihajlovicsa 1649 goda) I. k. Moszkva, 1911. Az esetek (több mint 300 eset) elsöprő többségében (2 eset kivételével) azonban külön *goszudarevo szlovo*, illetve *goszudarevo gyelo* szerepel. Kivételként lásd 1623-ból: *goszudareva gyela i nyikakogo szlova nyet* Novombergzkij No 9. (9.); és 1646-ból: *goszudarevi gyela i szlova.* Novombergzkij No. 86. (147.)

²⁹ Golikova 21.

³⁰ Tyelberg, G. T. *Ocserki polityicseszko szuda i polityicseszkih presztuplenij v moszkovszkom goszudarsztve.* Moszkva, 1912. (a továbbiakban: Tyelberg) 106.

³¹ Tyelberg 106., 113.

³² Kivelson, V. A.: *Merciful Father, Impersonal State: Russian Autocracy in Comparative Perspective.* *Modern Asian Studies*, 1997. (a továbbiakban: Kivelson 1997.) 655.

³³ Tyelberg 106–110.

³⁴ Baklanova 25.

különbséget felségárulás és felségsértés közt”.³⁵ A „bianco vád” pedig az elrettentés hatásos eszköze volt. Avraamij nem véletlenül említi „Füzeteiben”, hogy akik a híreket tudomására hozták, arra kérték: senkivel ne beszéljen ezekről, ha pedig mégis így tenne, akkor ne fedje fel kilétüket.³⁶ Ugyancsak nem véletlenül írta művének végére, hogy az a jobbítás szándékával íródott és senkinek nem mutatta meg!³⁷ Ennek ellenére Avraamijt kínvallatásnak vetették alá, melynek hatására megnevezte azokat a személyeket, akikkel politikai dolgokról eszmét cserélt: közülük a legjelentősebbek Matvej Bogdanovics Miloszlavszkij bojár, valamint három, a kormányzésekben szolgáló alírnok voltak.³⁸ Mindenki ellen eljárás indult, aki csak részt vett az ügyben, még azon személy ellen is, aki a „Füzetek” másolója (a tisztázat) írója volt.³⁹ A perbe fogott személyek közül néhányat felmentettek (mint például Matvej Bogdanovics Miloszlavszkijt), másokat enyhébb, illetve súlyosabb büntetéssel sújtottak: az alírnokokat megkorbácsolták, majd családostul Azovba száműzték őket szolgálni, a tisztázat írója botozást kapott és kolostorba küldték.⁴⁰ Avraamij büntetése az volt, hogy egy másik kolostorba száműzték, de parancsba adták, hogy „testvériesen” bánjanak vele.⁴¹ A történetek ellenére 1701 elején Avraamij újra hallatott magáról: egyik rokona kijuttatta levelét a kolostorból, melyet egy halász Moszkvába vitt Cserkasszkij hercegnek.⁴² Hamarosan ez a levél is a *Preobrazsenszkij prikáz*ban kötött ki, Avraamij rokonát és a halászt pedig írástudatlanságuk mentette meg a súlyosabb büntetéstől – amikor kiderült, hogy nem tudják mi áll a levélben, Romodanovszkij (a *Preobrazsenszkij prikáz* vezetője) elegendőnek vélte a botozást és szabadon engedte őket.⁴³ A következmények azonban Avraamij számára immár kellemetlenebbek voltak: megtiltották neki a kolostor elhagyását, illetve azt, hogy bárkit fogadjon; ezenkívül elkobozták kézíratait, valamint eltiltották mindenféle írástól, s ennek érdekében megtiltották, hogy tintát és papírt adjanak neki.⁴⁴ Azt pedig, hogy a kolostor apátja a jövőre nézve betartsa a szigorú őrizet szabályait, garantálta az az 50 rubeles büntetés, melyet az apát Avraamij hanyag őrzéséért kapott.⁴⁵ Golikova nem közli a *Preobrazsenszkij prikáz* végzésének pontos dátumát, így ennek hiányában sajnos nem tudunk állást foglalni abban a kérdésben, hogy vajon az Avraamijjal szemben alkalmazott szankciók Péter egyik 1701-es rendeletének alkalmazását jelentették-e, illetve, hogy e szankciók csak mintegy előrevetítették a szerzetesekkel szemben követett péteri politikát. 1701. január 31-én kelt rendeletében a cár ugyanis megtiltotta a szerzeteseknek, hogy zárt ajtók mögött bármiféle levelet írjanak és azt is, hogy tintát, papírt tartsanak celláikban; ha mégis írniuk kellett valamit, feletteseik utasítására, akkor azt csak a refektóriumban teheték és nem titokban.⁴⁶ 1718-ban a tilalom szigorúbbá, mondhatni teljessé vált, amikor rendeletben tiltottak el immár mindenkit, a vallási tanítók kivételével, hogy „zárt ajtók mögött” írjanak.⁴⁷ 1701-ben egyébként még további korlátozó intézkedések láttak napvilágot az

³⁵ Dixon, S.: *The Modernisation of Russia 1676–1825*. Cambridge, 1999. 196.

³⁶ Avraamij 146.

³⁷ Avraamij 155.

³⁸ Golikova 85.

³⁹ Golikova 85.

⁴⁰ Golikova 85–86.

⁴¹ Golikova 86.

⁴² Golikova 86.

⁴³ Golikova 86.

⁴⁴ Golikova 86.

⁴⁵ Golikova 86.

⁴⁶ Papehl, K. A.: *Freedom of Expression in Eighteenth-Century Russia*. Hága, 1971. (a továbbiakban: Papehl)2.

⁴⁷ Papehl 2.

egyház vonatkozásában, melyek közül a legfontosabb a *Kolostori prikáz* újjáélesztése volt. Ez azt jelentette, hogy a kolostorok bevételei felett immár az uralkodó rendelkezett.

3. A „Füzetek” szerkezeti felépítése és tartalma

A tartalmi elemzés előtt elengedhetetlenül szükséges, hogy vázlatosan áttekintsük a 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológiának a téma szempontjából releváns elemeit. A moszkvai hatalmi ideológia premisszái az uralkodó kötelességeit, tehát az uralkodói hatalom célját tekintve a következő pontokban foglalhatók össze: 1. a cár mint Isten kiválasztottja, Isten akaratát közvetíti a nép felé; 2. a cár felelős Isten színe előtt: egyéni vallásosságának fenntartásáért, az ortodoxia megvédelmezéséért és „országja jó rendjének megőrzéséért”.⁴⁸ Azért pedig, hogy a cár mindezt érvényesíteni tudja, hatalma, Isten törvényeit kivéve, nem lehet kötve semmiféle jogi korláthoz (például természetjoghoz, fundamentális törvényekhez).⁴⁹ A jogilag korlátlan uralkodó (az autokrata) képe mellett azonban léteztek más, „ugyanolyan jelentős és ugyanolyan hivatalos aspektusai” is a cári hatalom legitimációjának, amelyek egyben „csillapították” is e korlátlan hatalmat.⁵⁰

A legkézenfekvőbb az volt, hogy emlékeztették az uralkodót kötelességeire, főként vallási missziójára (azaz, hogy az ortodox keresztényeket a Megváltás felé vezesse), és arra a büntetésre, amit a Mindenható ró ki rá, amennyiben nem teljesíti Istentől kapott hatalmával járó feladatait.⁵¹ Az autokrata képe mellett tehát létezett a vallásos és igazságos uralkodó képe is.⁵² A „csillapítás” legfontosabb eleme azonban az az uralkodói imázs volt, amely a cárt „könyörületes atyaként” állította be.⁵³ A „csillapítás” további kardinális elve (és egyben persze legitimációs premissza is) volt a bojárjaival, illetve rokonaival, valamint a klérussal harmóniában élő, velük közösen cselekvő cár képe.⁵⁴ Ez azonban nem nyugati értelemben vett „világi-alkotmányos” harmónia volt, hanem „valláserkölcsi” harmónia.⁵⁵ Bármennyire ellentmondásos is a nyugati elme számára a korlátlan hatalom és az említett kollektív cselekvés és harmónia elvének összekapcsolása, ez egyáltalán nem jelentett problémát az orosz felfogás számára: „a cár erényessége”, bölcsessége és jámborsága volt az, „ami összebékítette a két dolgot”.⁵⁶ Ebben a vonatkozásban (és egyáltalán az ideológia különböző elemeinek összekapcsolásában) központi szerepet kapott a tanács.⁵⁷ A tanácsadásra azonban ugyanaz a megállapítás érvényes, mint a harmóniára: azaz vallási-profétikus, nem pedig jogi alkotmányos jellegű volt.⁵⁸ A kollektív cselekvő cár képe a tanács motívumával átszöve azt eredményezte, hogy az ideológiában fontos szerephez jutott egy további uralkodókép: a „hibázó, vagy éppenséggel »jó« uralkodó, akit vagy jó útra téríthet-

⁴⁸ Rowland, D.: Did Muscovite Literary Ideology Place Limitations on the Power of the Tsar (1540s–1660s)? *Russian Review*, 1990. (a továbbiakban: Rowland 1990.) 148. Ostrowsky, D.: *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier 1304–1589*. Cambridge, 1998. (a továbbiakban: Ostrowsky) 213.

⁴⁹ Rowland 1990. 148; Kivelson, V. A.: *Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century*. Stanford, 1996. (a továbbiakban: Kivelson 1996.) 16., 212.

⁵⁰ Kivelson 1996. 212.

⁵¹ Kivelson 1996. 213.

⁵² Kivelson 1996. 213.

⁵³ Kivelson 1997. 656.

⁵⁴ Bushkovitch 24–25; Kivelson 1996. 212–213.

⁵⁵ Bushkovitch 24.

⁵⁶ Bushkovitch 24–25.

⁵⁷ Kivelson 1996. 213.

⁵⁸ Rowland 1990. 154. Bogatyrev, S.: *The Sovereign and His Counsellors: Ritualised Consultations in Muscovite Political Culture, 1350s–1570s*. Helsinki, 2000.

nek a bölcs tanácsadók, vagy félrevezethetnek a hízelgők”.⁵⁹ A jó tanácsadóknak pedig kötelességük volt, hogy a vétkező és ebből következően megtévedt uralkodót a helyes útra térítsék.⁶⁰

A „Füzetek” szerkezete a következőképpen alakul: a közel 2 oldalas bevezetőt egy 6 oldal terjedelmű *kérelem*, azt pedig egy 4,5 oldalnyi *melléklet* követi, amelyben Avraamij konkrét intézkedéseket javasol az uralkodónak; majd egy (a szerző által a melléklettől külön jelzettel el nem választott) háromnegyed oldalnyi utószó zárja az írást. Az utószó azonban úgy is felfogható mint a kérelem zárszava.

A bevezető nem más, mint egy teológiai lecke a politikai hatalom eredetéről, melyben betétként egy rövid intelem kap helyet. A szerző lakonikusan összefoglalja az emberiség történetét a világ és az ember teremtésétől a királyok megjelenéséig, majd olyan általános megfogalmazásokat ad az uralkodó kötelezettségeit illetően, amelyek összhangban vannak a tradicionális moszkvai ideológiáról már korábban elmondottakkal: „Kezdetben létrehozta és megteremtette Isten végtelen bölcsességével a világot ... Azután létrehozta és megteremtette Ádámot, az embert és annak bordájából Évát, és megparancsolta nekik, hogy a Paradicsomban éljenek ... Minden teremtménye fölé emelte Ádámot és Évát, ésszel és hasonlatossággal, valamint végtelen bölcsességgel adományozva meg őket és még azokat is, akik tőlük születtek; és ez egészen mostanáig az ő parancsa által áll fenn változatlanul. És több év eltelvén és a természeti törvények okán (po presesztvii mnogih let i jesztyesztvennih zakonov) adott nekik királyt (*carja*) testvéreik közül, és megparancsolta neki, hogy uralkodjon a pogány országok felett és parancsoljon saját testvéreinek. És egészen eddig az időig közülük való királyok és fejedelmek parancsolnak, és ők uralkodnak testvéreik, valamint a pogány országok felett; és ők a törvény szerint bírászkodtak alattvalóik felett (*poddannim*), és mindenben igazságot szolgáltattak nekik (vo vszjom pravdu), és ezért üdvözültek; és ezért emlékeznek meg méltón róluk Isten templomaiban a szent könyvekben, és az otthonokban a krónikákból ezért olvasnak és mesélnek róluk a hallgatóság okulására. Mások azonban, akik nem a törvény szerint és a becstelenséget nem félve uralkodtak, sokan meghaltak emiatt és az emléküik is becstelen. És mostanság is vannak olyanok, akik ésszerűen (*razumno*) és az isteni törvények és a szent atyák hagyományja szerint uralkodnak és kormányoznak, és a régen volt királyokhoz hasonlóan ítélnék és szolgáltattak igazságot mindenben (vo vszjom pravdu), és éppen ezért üdvözülnek; mások viszont, megfélemlézve az istenfélelemtől és a halál órájáról és mindenki igazságos bírójáról, aki még a királyoktól sem fél, meghalnak.”⁶¹

Már e bevezetőben megfigyelhetjük a tradicionális és a modern elemek keveredését.

Az idézetben ugyanis egyfelől Avraamij emlékezteti az uralkodót kötelességeire, azaz megjelenik a vallásos és igazságos uralkodó képe; de érdekesebb számunkra az, amit a politikai hatalom keletkezéséről ír, mégpedig két szempontból. Egyrészt azért, mert a tradicionális orosz felfogással ellentétben az uralkodói hatalom létrejöttét nem közvetlen isteni beavatkozásból, az isteni elrendelésből vezeti le, hanem a természeti törvényekből: azaz mintegy a dolgok természetes folyamatként fogja fel. Másodsorban Avraamij eszmefuttatásának érdekessége abban áll, hogy tulajdonképpen megegyezik azzal a koncepcióval, melyet Robert Filmer fejtett ki a 17. századi Angliában (persze sokkal grandiózusabb terjedelemben), és amely a legtávolabb ment el az úgynevezett patriarchalizmus, azaz az uralkodói és az atyai hatalom viszonyának értelmezésében. Filmer koncepcióját, melynek a teremtés a központi eleme, a következőképpen foglalja össze Kontler László: „A teremtés nemcsak az emberi, hanem egyszersmind a társadalmi lét eredete is, belőle következik annak minden lényeges tartozéka. Megteremtését követően Ádám egy ideig az egyetlen lé-

⁵⁹ Rowland 1990. 153.

⁶⁰ Rowland 1990. 148. Ostrowsky 204.

⁶¹ Avraamij 143–144.

tező emberi lény volt, s az egész világ minden teremtményével együtt az ő hatalma alá tartozott: senkivel sem osztozott rajta, s az emberi lét efféle kezdeteivel Isten szándéka félreérthetetlenül annak kinyilvánítása volt, hogy minden további emberi lény is egyetlenegynek legyen alávetve.”⁶² Minden további ember Ádám leszármazottja volt, és Ádám családfő, tehát atyai hatalmánál fogva uralta a Földet: ennek az atyai hatalomnak az örökösai lettek aztán az emberek sokasodásával a későbbi királyok, Ádám hatalma pedig az elsőszülöttség jogán öröklődött.⁶³ Ebből egyrészt az következik, hogy az atyai hatalom és a királyi hatalom azonosak, másrészt viszont az, hogy a politikai hatalom keletkezése természetes: ezért is hangzik így Filmer munkájának címe, *Patriarcha. A királyok természetes hatalmának védelme a nép természetellenes szabadsága ellen*.

Nézzük végül röviden a koncepciót, magának Filmernek a szavaival: „A teremtés az embert utódainak fejedelmévé tette. S kétségtelen, hogy nemcsak Ádám, hanem az atyaság jogán az őt követő patriarchák is királyi hatalmat élveztek gyermekeik fölött ... Ez az uralom, amelyet Ádám a teremtés révén, a patriarchák pedig a tőle való leszármazás jogán az egész világ felett élveztek, oly hatalmas és bőséges volt, mint bármely más monarcha legtokéletesebb uralma a teremtés óta ... S e patriarchális hatalom aztán fennmaradt nemcsak az Özönvízig, hanem azt követően is ...”⁶⁴ Nem tudhatjuk, hogy ismerte-e Avraamij Filmer művét. Nagy valószínűséggel nem, de ennek eldöntése nem is elsőrendű kérdés számunkra. Ami viszont fontos, az Avraamijnak a politikai hatalom keletkezéséről vallott felfogása: a természeti törvényből vezeti le ezt, a természetjog pedig igen fontos szerepet kapott az új péteri ideológiában is a társadalmi szerződés eszméje kapcsán.⁶⁵ A „természeti törvény” (*zakon jesztyeszivnennij*) kifejezés használata, az „ésszerűsége” (*razumno*), majd nem-sokára a „józan észre” (*razum zdrav*) való hivatkozása (lásd a következő idézetet) egyértelművé teszik, hogy Avraamij valamilyen szinten ismerte a természetjog fogalmát. A természetjog ugyanis nem más, mint a természetes, azaz józan ész (mely által különbséget tehetünk jó és rossz közt) diktátumainak összessége.⁶⁶

Az uralkodóknak szóló általános intelmek után a szerző immár a konkrét helyzet elemzésére tér át: „És erről most hallgassunk és szakítsuk meg a szót ..., minthogy nem tudatlan emberhez intézem szavam és nem neki írok, hanem jó elmével bíróhoz és az ész terén sokakat felülmúlóhoz és a Szentírást ismerőhöz, aki nemcsak magát, hanem sokakat bölccsé tud tenni, és őket ... a helyes gondolkodásra tudja irányítani. Ezt pedig a buzdítás céljából írtam, mert a dolgok sokasága miatt a szükséges dolgok is elfelejtődnek ...”⁶⁷ Ezután következik a kérelem.

Ebben a kérelem formai kívánalmainak megfelelően Avraamij megszólítja az uralkodót, és elmondja milyen hírek jutottak el hozzá (az Andrejevskij kolostorba, illetve a Szentháromság-Szent-Szergij kolostorba) „különböző rangú emberektől”. Ezek szerint mindenki várta, hogy a cár mikor „váljék férfivá és köt törvényes házasságot, és azt, hogy akkor felhagy a gyermeki játszadozással, és mint meglett férfi majd mindent jobbra fordít”.⁶⁸ E várakozások azonban nem teljesültek, ezért kezdetét veszi Avraamij kritikájának hosszú lis-

⁶² Kontler L.: Az állam rejtelmei. Budapest, 1997. (a továbbiakban: Kontler) 104.

⁶³ Kontler 105.

⁶⁴ Idézi: Kontler 105.

⁶⁵ Erre lásd: Sashalmi E.: A szerződéselmélet és az orosz hatalmi ideológia nyugatosodása Nagy Péter alatt. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Szerkesztette: Fischer F.–Majros J. – Vonyó J. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, 2000.

⁶⁶ Lásd például Aquinói Tamás tömör definícióját. Kelly, J. M.: A Short History of Western Legal Theory. Oxford, 1992. (a továbbiakban: Kelly) 144.

⁶⁷ Avraamij 144.

⁶⁸ Avraamij 145.

tája. Fontos, hogy első helyen a kormányzás bírálata szerepel, melyben meglehetősen nagy teret kapnak a *prikázok*ban tapasztalható visszaélések, és csak általánosságban érinti ehelyütt a cár személyes viselkedését (az erre vonatkozó konkrétumokat csak később említi): „És ők ebben a reményben mintegy csalatkoztak, mert férfivá érven és megnősülvén szükségtelen hadjáratokba bocsátkozott, nem törődve azzal, amint kellett volna, hogy *mindenki számára valami hasznosat tegyen (vszjem poleznoje) ...*, hanem szomorúságos és siralmas tréfákat űzött szóban és más módon, és Istennek nem tetsző dolgokat művelt, olyanokat, amelyekből neki kellett volna tiltania *alattvalóit (poddannih)*, és éppen ő teszi ezeket, és ők [az alattvalók] már a jövőben jót hamarosan nem remélhetnek. *Felhagyván államának bármiféle kormányzásával (pokinuv gye vszjakoje pravlenyije goszudarsztva szvoego)* megparancsolta, hogy azt egy parázna, egy *megvesztegethető személy (mzdoimec)* kormányozza, aki [csak] gazdagodni akar, aki nem ismeri az istenfélelmet, és nem tartja elméjében sem a keresztcsőkkal megpecsételt esküt, sem a halál óráját, valamint azt sem, hogy miként kell majd számot adnia Istennek, az összes bíró legigazságosabbikának. És amikor neki [a cárnak] az volt a dolga, hogy embereket kellett kiválasztania egy olyan *fontos dologra* [ti. az igazságszolgáltatásra], *amelyre Istennek valamint az egész államban az ő vezetése alatt álló embereknek szüksége van (gyelo bogu i jego podnacsalnim ljugyam vszego goszudarsztva potrebnaje) ...*, hogy erre a legjobb embereket válassza, akik istenfélők, és elméjükben tartják a keresztcsőkkal megpecsételt esküt és a halál óráját, és törődjen azzal, hogy ők mindenki számára *igazságosan (pravedno)* ítéljenek, kicsinynek és nagyoknak, gazdagnak és szegénynek egyaránt ..., nos [a dolog úgy áll, hogy] ők, a *gyákoktól az algyákokig [gyák: a központi kormányzervekben (prikázokban) dolgozó hivatalnok] mostanság is, elfeledvén az istenfélelmet és a keresztcsőkkal megpecsételt esküt és a halál óráját, arcátlanul tönkreteszik az államot (gubjat goszudarsztvo)*, igazságtalanul ítélnék ...”⁶⁹

Avraamij kritikájának kiindulópontja tehát egy Nyugatról átvett elv: az uralkodásról mint a közjót szolgáló hivatalról szóló ősrégi tanítás. 1682-ben Fjodor cár a közjóra (*obszseje dobro*) hivatkozva törölte el a *mesztnyicsesztvo* intézményét. E tény jelzésértékű, hiszen a moszkvai állam kormányzati rendszerének egyik legfontosabb intézményét szüntette meg (a 15. században már élt ez a hivatali és katonai pozíciók betöltését szabályozó rend), mégpedig egy olyan elv nevében, amely akkorra már egy évezrede sarkköve volt a nyugati politikai gondolkodásnak,⁷⁰ viszont hiányzott a tradicionális moszkvai hatalmi ideológiából, és csak Fjodor 1682-es rendeletében jelent meg először egy hivatalos állami dokumentumban. Fjodor rendelete így fogalmaz: „... és nekünk isteni parancs szerint kötelességünk ... alaposan megfontolni, intézkedni és rendelkezni, hogy minden rangú és korú ortodox keresztény jobb állapotba kerüljön, és hogy ez az állapot megszilárduljon; azokat a dolgokat pedig, amelyek pusztuláshoz és a közjó (*obszsego dobra*) megkisebbitéséhez vezetnek, lerombolni és kiirtani”.⁷¹ Ez a megfogalmazás sok tekintetben közel áll az 1702-es manifesztumban írottakhoz, de fontos különbség, hogy Fjodor rendeletében egyáltalán nem szerepel az alattvaló szó, ugyanakkor az egész szöveg vallási pátoossal van átitatva.⁷²

⁶⁹ Avraamij 145.

⁷⁰ Kelly 95–96. Az eszme elfogadásában kulcsszerepet játszott Sevillai Izidor hatása.

⁷¹ Russzkoje zakonodatyeľ'sztvo X–XX vekov. 4.k. Moszkva, 1986. 38.

⁷² L. Hughes kiemeli a „vallási elemet”, amely viszont hiányzik Péter manifesztumából. Hughes 545–546. 273. jegyzet. A vallási pátoosz, persze Avraamij művének bizonyos részeire is jellemző. Lásd például az első idézetet, illetve a továbbiakban idézendő részeket.

Avraamij a társadalmi hasznosság elvének hangoztatásával, amely már közel áll a péteri „közhaszon” (*obszsaja pol'za*) elvéhez,⁷³ az uralkodás közfunkció jellegét emeli ki, csakúgy mint a „felhagyván államának bármiféle kormányzásával” kijelentéssel is. Ebből a nézőpontból szemlélve viszont már más színben tűnik fel a *prikázok*ban tapasztalható visszaélések kritizálása. Ez már nem pusztán a korábbi sztereotip panasz, hanem az uralkodó hivatalából fakadó követelmény: a cár dolga az, hogy orvosolja ezt a problémát. A közjó elvének hangoztatása mindazonáltal még meglehetősen újszerű eszmének számított Avraamij részéről 1696-ban, hiszen az orosz ideológia nyugatosodása csak a 17. század közepétől indult meg. Nagy Péter uralkodásának korai éveiben pedig korántsem volt az az „államszolgá” típusú uralkodó, mint akit benne az 1700-as narvai vereség után megismerhettünk: sokkal inkább kicsapongásairól volt híres (amelyek persze azért a későbbiekben sem szűntek meg).

A közjó elvének hangoztatása után hamarosan megjelenik a kritika másik pillére is a műben: „Amint azt sokan beszélnek és bántódnak miatta, de amin változtatni senki nem tudott, a cár határtalanul csökönyös lett, sem anyjára ... sem feleségére ... sem gyóntatójára ... sem más rokonára nem hallgat és jó tanácsukat nem fogadja meg. És én mondtam nekik, hogy ők tudassák ezt veled és kérelmezzék tőled, nagy uralkodó, hogy te az Isten és a jó emberek számára szükségtelen dolgokat elhagyd, viszont az Istennek és a jó embereknek tetsző és nekik szükséges dolgokhoz serényen léss hozzá és figyelmesen örködj azokon. És ők azt mondták nekem, hogy emiatt nem merik ezt tenni: mert akkor majd úgy beszélnek rólunk mintha mi lázadást szítanánk, és majd büntetésben, otthonaink romlásában és száműzetésben lesz részünk. És azt mondták: ezt kérelmezni és erről beszélni a legszentségesebb patriarchának, a nagy uralkodó lelki atyjának a tiszté, és a szentséges metropolitáké és érsekeké és az igazhitű püspököké, és az arhimandritáké és a kolostorok előljáróié és az egész zsinaté; mert az Úr Isten arra rendelte őket, hogy minden emberről gondoskodjanak az Úr Isten felé, hasonlóképp az igazhitű cároknak is gondoskodniuk kell mindenféle világi, szükséges közügyről (o vszjakih mirszkih obszsih nuzsnih gyelah).”⁷⁴

Ami az idézet elején kifejezésre jut, az nem más, mint a tradicionális moszkvai hatalmi ideológia egyik idézett uralkodókép toposza: a rokonaival, bojárjaival, a klérussal harmóniában élő, az ő tanácsukra hallgató uralkodó ellenpólusa. Ha pedig, miként most is, a „gonosz tanácsadók”, a hízelgők miatt megbomlott ez a harmónia, és a cár eltért az isteni törvénytől, akkor a moszkvai ideológia szerint a bölcs (egyházi és világi) tanácsadóknak, a korabeli szóhasználatból élve, „Izrael hatalmasainak” kötelességük, hogy az uralkodót figyelmeztessék.⁷⁵ Avraamij is a keresztény vallás parancsa által vezetettve figyelmezteti az uralkodót: ha rá „mint jelentéktelen és ostoba személyre” nem is hallgat a cár, akkor hallgasson a rangban hozzá hasonlóra, Dávidra, Izrael királyára.⁷⁶

A moszkvai ideológia azonban nem írta pontosan körül a tanácsadók körét: „a potenciális tanácsadók identitása homályban maradt”.⁷⁷ Ugyanakkor volt egy olyan elfogadott elv, J. H. Berman „féljogi fogalomnak” nevezi,⁷⁸ amelyet a moszkvai politikai rendszer

⁷³ A hasznosságra mint a péteri uralkodói éthosz lényegére lásd: Sashalmi E.: Az uralkodói hatalom új ideológiája Nagy Péter alatt. In: Ezredforduló-századforduló-hetvenedik évforduló. Szerkesztette: J. Újváry Zs. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Piliscsaba, 2001. 104–106., 133–136.

⁷⁴ Avraamij 146–147.

⁷⁵ Ostrowsky 204.

⁷⁶ Avraamij 148.

⁷⁷ Rowland 154.

⁷⁸ Berman, H. J.: Justice in Russia. Cambridge, Mass. 1950. (a továbbiakban: Berman) 134.

a 15. században fejlesztett ki, és amely ebben a vonatkozásban jelentőséggel bírt. Nevezetesen „a magas rangú egyházi személyek azon [elő]joga, hogy közbenjárjanak a cári kegyvesztettség áldozatainak érdekében, illetve hogy könyöröghessenek a cárnál azért, hogy változtassa meg azt, ami összeegyeztethetetlen a keresztény vallással”.⁷⁹ Ez *pecsalovanyije* elnevezés alatt volt ismert (szó szerinti jelentése: kesergés), és csak kérelem formájában realizálódhatott.⁸⁰ Ez a kérelemként megfogalmazott burkolt kritika volt az egyetlen legitim (legitim abban az értelemben, hogy „félíg jogi” dolognak tekinthető) eszköz arra, hogy a társadalom valamely tagja (a magas klérus képviselője) elvileg felségsértés elkövetése nélkül kritikái tanácsot adjon a cár számára. Ez azonban nem kötelezte a cárt, sőt súlyos következményekkel is járhatott.⁸¹ Hasonló, de nem jogi, hanem prófétikus szerepet töltöttek be még a szent félkegyelműek (*jurogyivije*), akiket a társadalom különleges becsben tartott, és akik ezért, mondhatni, érinthetetlenek voltak még a cár számára is: míg IV. Iván megalázta, börtönbe záratta és végül megölette az őt kritizáló Filip metropolitát, addig korának két leghíresebb szent félkegyelműje, Vaszilij Bljázsennij és Pszkovi Nyikola szemtől szembe kritizálták a cárt – büntetlenül. A következményektől (a cár, illetve a patriarcha haragjától⁸²) való félelem miatt írta tehát Avraamij az imént idézett részletben, hogy azt a tanácsot kapta: a patriarcha és a vezető egyházi személyek tisztelték az, hogy kérelemmel közbenjárjanak ilyen ügyekben a cárnál. Sőt, később kifejezetten elismeri, hogy a *pecsalovanyije* a magas klérus exkluzív privilégiuma, nem pedig az övé, az egyszerű szerzetesé. Könyörög a cárnak, hogy ne haragudják, amiért „olyan ügybe avatkozott, amely nem rá tartozik”; a patriarcha kérelmére utalva pedig azt írja: a patriarchával ellentétben „Isten nem kérte őt arra, hogy ugyanígy tegyen”.⁸³ Avraamij tehát súlyos kritikáját próbálja ezáltal kedvezőbb színben feltüntetni, és ugyanezt szolgálja az is, hogy állandóan hangoztatja, milyen haszonnal jár a cár számára, ha megfogadja tanácsait. Erős eufémizmussal így nyilatkozik: „Én leírtam, amit hallottam, és összevettem, hogy nem áll-e ellentétben a Szentírással ...; ha figyelmesen elolvasod, és úgy teszel, amint le van írva, nem lesz számodra haszon nélkül való.”⁸⁴

Avraamij eljárása, ahogy tulajdonképpen kérelemnek tekinthető művét a cárhoz el akarta juttatni, nem a hatályos törvények szerint történt: sem akkor, amikor személyesen a cárnak akarta átadni azt, sem akkor, amikor közvetlenül az uralkodóhoz küldte, bár igaz, hogy ez utóbbi a cár bejegyzésével történt. Ugyanis az 1649-es törvénykönyv, amit Avraamij minden bizonnyal ismert, kimondta, hogy a templomban az istentisztelet alatt nem szabad kérelemmel zaklatni sem a cárt, sem patriarchát (1. fejezet, 8–9. tc.), illetve, hogy a kérelmeket az adott ügyben illetékes *prikáz*ba kell benyújtani, nem pedig a cárhoz (10. fejezet, 20. tc.).⁸⁵ Ezek az újonnan bevezetett tiltások azonban nem bizonyultak hatékonyak: „nem tudták megszüntetni a cárhoz írt közvetlen kérelmek gyakorlatát, mivel ez túlságosan is integráns része volt a politikai kultúrának”.⁸⁶ „A vallási modellhez hasonlóan, melyben az Istenanya, vagy valamely megfelelő szent jóakarátú közbenjárása biztosította a magasabb hatalmak kedvező figyelmét, a kérelmezés és a közbenjárás a moszkvai igazga-

⁷⁹ Berman 134.

⁸⁰ Berman 134.

⁸¹ Berman 134.

⁸² A mű utolsó sorában kifejezetten a patriarcha haragjától való félelemről ír Avraamij. Avraamij 155.

⁸³ Avraamij 149.

⁸⁴ Avraamij 150.

⁸⁵ Erre részletesen lásd: Kivelson 1996. 242–243.

⁸⁶ Kivelson 1996. 243. 1699-ben és 1700-ban rendeletekben tiltották meg a közvetlen kérelmezés gyakorlatát, s e rendeletek az 1649-es törvény újrafogalmazásai voltak. Hughes 93.

tási rendszer fundamentális módszerei voltak.”⁸⁷ E megállapítás fényes bizonyítékát találhatjuk meg Avraamij kérelmében is: „Közbenjáróim pedig nincsenek, az Úr Istenen és a keresztény nem (*Ihrisztyianszkij rod*) közbenjáróján, a legszentségebb Istenszülő Szűz Márián kívül.”⁸⁸

A kérelmek ugyanakkor, függetlenül attól, hogy fontos vagy jelentéktelen dolgról volt-e szó, gyakran a következő sztereotip formulával végződtek: „Uralkodó, cár és nagyfejedelem! Könyörülj (*szmilujszja*) rajtam.”⁸⁹ A kérelmek tehát az orosz uralkodóeszmé egyik alapvető sajátosságára, a cár könyörületességébe/irgalmasságába (*milosztjy*) vetett hitre apelláltak.

Ahogy Istennel kapcsolatban elsősorban a könyörületességre helyezték a hangsúlyt, úgy a cárral, mint Isten képmásával és hasonlatosságával szemben is ez volt az elsődleges elvárás. Joszif Volockij, a moszkvai hatalmi ideológia atyja a következőt írta egy fejedelemhez címzett levelében a 16. század elején: „Bizony, aki megkapta a főhatalmat, annak kötelessége, hogy erejéhez mérten hasonlatossá váljon annak adományozójához: és semmivel sem lehet annyira hasonlatossá válni Istenhez, mint a könyörületességgel.”⁹⁰ Természetes tehát, hogy a cár könyörületességére való hivatkozás többször előfordul Avraamij művében. Legpregnansabban ez a *mellékletben* jelenik meg, és éppen a képmás-hasonlatosság modell kapcsán: „Nézz Isten teremtményére, és gondolkozz el: ha minden embernek hasonlítani kell a könyörületes Istenhez (*milosztjivomu bogu*), akkor annál inkább köteles ezt tenni – mindenkit megelőzve – a cár vagy valamely egyeduralkodó, minthogy sokaknál előbbre való a tisztelet és a hatalom tekintetében.”⁹¹

Ezek voltak tehát az imént elemzett terjedelmesebb idézetben (74. lábjegyzet) a moszkvai ideológia tradicionális elemei. Az idézet vége azonban már túlmutat ezeken, hiszen nemcsak az uralkodás mint közfunkció új, nyugati (a műben már korábban is előforduló) eszméjét tartalmazza, hanem a két hatalom, azaz a spirituális és a szakrális szféra megkülönböztetését is. A két dolog persze összefügg egymással.

Oroszországban Nyikon patriarcha egyházreformja (1653–1657) kapcsán tettek szert jelentőségre azok az Ukrajnán keresztül érkező nyugati politikai eszmék, amelyekkel a klérus az uralkodónak az egyházi ügyekbe való beavatkozását próbálta ellensúlyozni. A vallási és világi kötelezettségek hangsúlyozása az uralkodóval szemben ugyanis az ortodoxia felfogása szerint nem jelentette azt, hogy az uralkodó alá lett volna vetve az „egyházi hierarchia vagy bármely más emberi intézmény fennhatóságának”.⁹² Ellenkezőleg, magában az egyházban, az egyház kormányzásában az uralkodót központi hely illette meg, olyannyira, hogy nélküle az egyház elképzelhetetlen volt. Szükséges ehelyütt, hogy egy rövid kitérőt tegyünk a kérdés megvilágítására.

A nyugati kultúrkörben az egyházi és a világi hatalom egymáshoz való viszonya másként alakult a gregorián reform és az investitúraharc következtében. A Gelasius pápa által megfogalmazott ún. „kéthatalmi elmélet” (494) – eszerint: Krisztus után a földi világot kormányzó két hatalom elvált egymástól; nem lehet egy kézben, de a spirituális hatalom rendeltetése (a lelki üdvösségen való munkálkodása) folytán magasabb rendű, mint a test felett uralkodó világi hatalom – mind a pápai, mind a császári álláspont védelmezőinél kiindulópont volt, de eltérő értelmezést kapott az ellenfeleknél. A pápai teória elfogadta

⁸⁷ Kivelson 1997. 661.

⁸⁸ Avraamij 147.

⁸⁹ Kivelson 1996. 11.

⁹⁰ Idézi Ševčenko, I.: *A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology*. Harvard Slavic Studies, 1954. (a továbbiakban: Ševčenko) 158. Ezt a sort egyébként egy 6. századi bizánci királytűkőr írójától, Agapetustól vette át Volockij. Ševčenko 158.

⁹¹ Avraamij 153.

⁹² Benson, S.: *The Role of Western Political Thought in Petrine Russia*. Canadian – American Slavic Studies, 1974. (a továbbiakban: Benson) 254.

ugyan a dualitás létét, de ezt olyan erősen áthatotta a spirituális hatalom felsőségének elve, hogy ez gyakorlatilag a két hatalom egységben való szemléletét jelentette.⁹³ Eszerint a pápa mint az egyház feje politikai főséget gyakorol minden világi uralkodó felett, azaz jogában áll, hogy letegye őket trónjukról, mivel a világi hatalmat az uralkodók az egyház kezéből kapják. E teória, mely a hierokrácia (papi hatalom) elnevezést kapta, azonban nem jelentette azt, hogy az uralkodónak ne lett volna egy jól körülhatárolható tevékenységi köre. Ez a tevékenység azonban immár kizárólag a világi dolgok kormányzásában merült ki. A két-hatalmi elmélet császári (királyi) képviselői ez utóbbi elemet elfogadták, de az ő értelmezésük szerint a spirituális hatalom magasabb rendeltetésének nem lehetett jogi-politikai következménye, mivel a világi hatalom nem az egyház közvetítése által száll az uralkodóra, hanem közvetlenül Istentől vagy a nép közvetítése révén. Az ellenfelek által használt metaforák legelterjedtebb változata a „két kard” motívum volt, amelynek alapját a Biblia (Lukács evangéliumának) egy részlete képezte. Nézzük, miként érvényesültek ezek az eszmék Oroszországban!

Nyikon mindaddig, amíg nem került szembe Alekszejjel, az ortodoxia által vallott „symphonia” (összhang) alapjára helyezkedett a cár és a patriarcha hatalmát és az egyházban betöltött szerepüket illetően: „Isten által választott párnak” nevezte magát és a cárt, valamint az „ő egységes uralkodói parancsukról” beszélt.⁹⁴ Amikor azonban 1658-ban megromlott a viszonyuk, majd ezt követően 1660-ban Alekszej az orosz egyház zsinatával kimondatta Nyikon letételét, a patriarcha módosította álláspontját. Nyikon ismerte azokat a nyugati nézeteket, amelyek a két hatalom viszonyát taglalták; immár nem az egy és oszthatatlan vallási-világi hatalom nézetét hangoztatta mint korábban. Felhasználta mind a „két kard”, mind a „Nap – Hold” metaforát a két hatalom viszonyának megvilágítására,⁹⁵ és kijelentette, hogy nem szégyen a pápaságtól tanulni. Mindazonáltal Nyikon az említett szimbólumok alkalmazásával azt hangsúlyozta, hogy mindegyik hatalom független egymástól, és egyik sem szólhat bele a másik dolgába.⁹⁶ Kijelentését, mely szerint „A papság hatalma annyival magasabb rendű a világi hatalomnál, mint ahogy az Ég is felette áll a Földnek”,⁹⁷ tehát ily módon kell értelmezni. Nyikon a bizánci hatások erőssége miatt nem jutott el oda, hogy a hierokratikus elvet magáévá tegye, és az uralkodó letételére szólítson fel. Álláspontja nem VII. Gergelyéhez vagy III. Incéhez áll közel,⁹⁸ hanem azon személyekéhez, akik a két szféra függetlenségét hangsúlyozták. Az egyház autonómiájának igénye volt az, ami miatt később Adorján patriarcha (1690–1700) és Sztjefan Javorszkij patriarchai helytartó (1700–1721) is hivatkoztak a kéthatalmi elméletre, de ennek jelentőségét nem szabad túldimenzionálnunk. A spirituális hatalom magasabb rendeltetése kapcsán le- szögezték, hogy „közvetve felelősséggel tartoznak azért, hogy az uralkodót a spirituális célokra irányítsák”.⁹⁹ Adorján kijelentette: „kötelessége szabadon és szégyenlősség nélkül szólni az uralkodó előtt”, és „jogában áll, hogy a megváltáshoz szükséges intelmeket intézzen” az uralkodóhoz.¹⁰⁰ Mindazonáltal ezek a kijelentések a legkevésbé sem voltak összeegyeztethetetlenek a moszkvai ideológiának a két szféra viszonyáról vallott elképzeléseivel.

⁹³ Watt, J. A.: *Spiritual and Temporal Powers. [1150–1450]* In: *The Cambridge History of Medieval Political Thought* c. 350–1450. Szerkesztette: Burns, J. H. Cambridge, 1988. 367–368.

⁹⁴ Idézi Szergejevics, V.: *Russzkija jurigicseszskija drevnosztyi*. Szentpétervár, 1890. II. k. 568–569.

⁹⁵ Zizikin, M. V.: *Patriarh Nyikon i jego goszudarsztvenniji i kanonyicseszskije igyei*. Utica, New York, 1988. (a továbbiakban: Zizikin) 60–61.

⁹⁶ Zizikin 60–61.

⁹⁷ Idézi Kartasev, A. V.: *Ocserki po isztorii russzkoj cerkvi*. Moszkva, 1993. II. k. 196.

⁹⁸ Zizikin 61.

⁹⁹ Benson 259.

¹⁰⁰ Idézi Benson 258.

Avraamij is hasonló elveket vallott, amint azt korábban láthattuk, és amint az a következő idézetből még egyértelműbb módon kiderül. Az írás *melléklet* című része ugyanis így indul: „Mert minden rendű igazhítű keresztény számára (*vszjakogo csinu pravoszlavnim hrisztijanom*), aki üdvözülni akar és az üdvözülést keresi, szükséges, hogy őszinte szemmel szemlélje életét, hogy az miként halad előre, és magát arra irányítsa, hogy az üdvözültek útját kövesse; de [az is] szükséges, hogy az értelem és a méltóság és a hatalom tekintetében kiemelkedő igazhítű királyokat (*pravoszlavnih carej*) és a legszentebb patriarchákat tiszteljük, és mindenben hallgassanak rájuk, és imádkozzanak értük Istenhez. Hasonlóképpen szükséges az egyházi tanítóknak engedelmeskedni és az ő intelmeiket (*poucsenyija*) meghallgatni, és ezért irántuk tisztelettel viseltetni ... Mert őket is Isten választotta és rendelte arra, hogy sokaknak parancsoljanak, és ne feledjék azt, aki így szólt: »sok minden adatott nekik, sok is függ rajtuk«. És bizony sok adatott a királyoknak és a patriarcháknak és az egyeduralkodó nagyfejedelmeknek saját maguk és alattvalóik miatt ... Mindenek előtt mindenkinek szükséges a méltóságához illő életet élni ... és igazságosan ítélni alattvalóik közt, amint azt a szentlélek mondá prófétájának, Dávid királynak szájába adván: »a könyörületesség és az igazságot szereti az Úr Isten, kegyelmet és dicsőséget ad« ...”¹⁰¹

A melléklet tehát tradicionális felütéssel kezdődik, megjelenik maga az *intelem* (*poucsenyije*) szó, valamint az igazságosság és a könyörületesség motívuma. Ezután a mellékletben Avraamij több konkrét tanácsot ad arra nézve, hogy milyen változtatások kellene tennie a cárnak az egyházban: például csak értelmes, tanult egyéneket szenteljenek pappá; ügyelni kell a szerzetesek életvitelére, a liturgia előírászerű elvégzésére.¹⁰² Azaz megmaradnak a cár jogai az egyházi ügyekben, tehát a két szféra elhatárolása nem jelenti a szakrális szféra függetlenségét. Viszont hajlandó arra, hogy megszabadítsa a cárt a „hosszú imádságoktól és hajlongásoktól”, általában véve a ceremoniális kötelezettségektől: Avraamij szerint ezt nem fogja Isten számon kérni a cáron, csak az „igaz hitet és a mindenki számára igazságos ítéletet”.¹⁰³ A két szféra megkülönböztetésével tehát Avraamij az uralkodó világi feladatait igyekszik hangsúlyozni. Ezt az is bizonyítja, hogy nagyobb teret szentel a világi dolgok reformjának, mint az egyházbeli dolgok megváltoztatásának. Az előbbi szférában pedig az igazságszolgáltatás reformja a domináns téma. Ehelyütt szembeötlő hasonlóság van a szerző által leírtak, valamint az 1649-es törvénykönyv egyes passzusai (X. 3.; 5.; 18. stb. cikkelyek) közt, amit bizonyosan jól ismert.¹⁰⁴ Ugyancsak az uralkodó világi feladatai kapnak különleges hangsúlyt az utószóban (a melléklet végén), ahol ezt írja: „minden egyeduralkodó köteles erejéhez mérten értelemmel előteremteni alattvalói számára azokat a javakat, amelyek nélkül nem lehet meg egyetlen ember sem e földön”.¹⁰⁵

4. Összegzés

Avraamij műve tehát, amint azt igyekeztünk bemutatni, a hagyományos moszkvai ideológia és az újonnan érkező nyugati hatások sajátos keveréke. Mindenekelőtt mutatja ezt a terminológia: elsősorban az a tény, hogy többször használja az „alattvaló” (*poddannij*) szót mint az „igazhítű keresztény” (*pravoszlavnij hrisztijanyin*) kifejezést. Míg az előbbi elvont politikai terminus, és jelzésértékű, hogy 17. századi lengyel jövevényszó az oroszban, addig az utóbbi a hagyományos moszkvai hatalmi ideológia közhelye, mely ideológia a hatalom problémáját sohasem tudta elválasztani a vallástól, csak ennek dimenziójában tudta

¹⁰¹ Avraamij 150–151.

¹⁰² Avraamij 151.

¹⁰³ Avraamij 151–152.

¹⁰⁴ Baklanova 138.

¹⁰⁵ Avraamij 155.

szemlélni azt. Az írás eklektikus jellegét mutatja továbbá, hogy Avraamij, miközben hangsúlyozza a cár vallási funkcióit és jogait az egyházban, szakít azzal a felfogással, hogy az uralkodó vallási funkciói a legfontosabbak: az elsődleges kötelessége ugyanis a közjó előmozdítása.

A hatalomfelfogás szekularizációját mutatja ezenkívül a természetjogra és a „józan észre” való hivatkozása, valamint az, ahogy a *goszudarsztvo* szót használja. Fontos, hogy soha nem alkalmazza a „moszkvai állam” (*moszkovszkoje goszudarsztvo*) jelzős szerkezetet, amely forma igen elterjedt volt a 17. században,¹⁰⁶ hanem csak önmagában *goszudarsztvot* ír, ami egyben az absztrakció felé való elmozdulást jelzi. A 16–17. századi Oroszországban léteztek olyan szavak, amelyek arra utaltak, hogy valamiféle különbség van az uralkodó személyes autoritása és a hatalma alá tartozó területi egység jogai közt: ilyen volt a *zemlja* (föld/ország), a *knjazsenyije* (fejedelemség) és persze a *goszudarsztvo*.¹⁰⁷ A *goszudarsztvo* esetében erre a legpregnansabb példaként az 1649-es törvénykönyv szolgálhat, amelyben szerepel az „államügyek” kifejezés: „Vasárnap pedig senki felett ne ítélkezzenek és senki ne üljön a *prikázok*ban, és semmilyen ügygel ne foglalkozzanak, kivéve a legszükségesebb Államügyeket (*szamih nuzsnih Goszudarsztvennih gyel*).”¹⁰⁸ „Mindazonáltal a kor egyetlen ismert moszkvai szerzője sem használta e terminusok egyikét sem arra, hogy egy fogalombeli megkülönböztetés alapjául szolgáljon az uralkodó hivatala és annak viselője közt.”¹⁰⁹ A moszkvai ideológia ugyanis a nyugati hatások beszüremlése előtt nem tudta elválasztani egymástól az uralkodó „politikai testét” annak „természetes testétől”.¹¹⁰ A nyugati kultúrkörben ezzel szemben évszázados politikaelméleti tradíciója volt az uralkodó hivatala és személye közti fogalmi megkülönböztetésnek, mely olyan terminusokban jelentkezett mint a *regnum*, *respublica*, végül pedig az *állam* (*state*, *État*).¹¹¹ Avraamijnál viszont éppen ennek a különbségtételnek a világos jeleit fedezhetjük fel (lásd például a „felhagyván államának bármiféle kormányzásával” sort).

Mindezek ellenére nem lenne ildomos eltúlozni a nyugati hatásokat Avraamij művében. Ahhoz, hogy a maga jelentőségének megfelelően értékeljük Avraamij „Füzeteit”, helyénvaló ha kijelentjük: az írás nem teoretikus értekezés az uralkodói hatalom mibenlétéről, hanem az orosz hatalmi ideológia egy átmeneti időszakának korrajza. Ugyanakkor azt is világossá kell tennünk, hogy jelentősen különbözik attól a hivatalos ideológiától, amely Péter idején „Az uralkodó akaratanak joga állam örökösének meghatározásában” (1722) című műben megfogalmazódott. Ez ugyanis a közjó nevében a cár korlátlan, mondhatni totalitáriánus hatalmát védelmezte.¹¹² Avraamij írásában viszont még erősen jelen vannak a moszkvai ideológia azon hagyományos elemei, amelyek „csillapították” a cár hatalmát, de amelyek már nem fértek bele Péternek az uralkodói hatalomról vallott elképzeléseibe.

¹⁰⁶ Kontrasztként lásd az 1649-es törvénykönyvet, ahol a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* dominál.

¹⁰⁷ Poe, M.: What Did Russians Mean When They Called Themselves "Slaves of the Tsar"? *Slavic Review*, 1998. (a továbbiakban: Poe) 589.

¹⁰⁸ Ulozsenyije X. 25 tc. (28.)

¹⁰⁹ Poe 589–590. Rowland erről a következőképpen nyilatkozik: „Számomra csak egyetlen kísérlet ismert 1630 előtt arra, hogy elkülönítsék az uralkodó romlott személyiségét annak romlatlan trónjától, és ez a felvetés nem talált követőkre.” Rowland, D.: Ivan the Terrible as a Carolingian Renaissance Prince. In: *Rhetoric of the Medieval Slavic World*. Szerkesztette: Kollmann, N. S. – Ostrowsky, D. – Rowland, D. *Essays Presented to Edward L. Keenan on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*. Harvard Ukrainian Studies, 1995. (a továbbiakban: Rowland 1995.) 603.

¹¹⁰ Rowland 1995. 603.

¹¹¹ Erre lásd: Kantorowicz, E. H.: *The King's Two Bodies*. Princeton, 1957.

¹¹² Erre lásd: Sashalmi E.: „A cár akarata – törvény.” *Az abszolutizmus és az uralkodói akarat a péteri ideológiában*. Századok, 2001. 6. szám. 1425–1431.

SASHALMI, ENDRE

En route to a new ideology of power. The elements of Moscow's conception of power and western influences in the 'copy books of friar Avraamy' (1696)

When, in the autumn of 1696, Peter the Great was paying a visit to the monastery of Andreyevsky near Moscow, one of the friars, Avraamy handed a brief manuscript over to him. Beholding the appearance of the script, Peter handed it back to Avraamy, asking him to prepare a more legible copy for him. Indeed, the friar had someone to get the work to Peter, with a cover letter in which he claimed that it was in the tzar's interest to visit him. However, Avraamy made a serious miscalculation, since by order of the tzar, his interrogation soon began: the charge was political crime, in contemporary Russian terms, the committing of *slovo y delo gosudarevo* ('word and deed with regard to the ruler'). The manuscript, known in the literature as 'the copy books of Avraamy', although with an intention of betterment, criticized the tzar's manners and his governing activity until then. This, however, bore all the marks of political crime. Historians usually regard Avraamy's copybooks as a source that scrutinizes phenomena deemed harmful in the early period of Peter's reign. This assessment, however, in my view, is only partly correct: in Avraamy's writing the old principles are combined with such elements that would soon become the indispensable ingredients of a new, western-like ideology. For me, Avraamy's work is rather more to be seen as an indicator to what a great extent certain concepts of the western political thinking had gained ground in Russian religious circles by the end of the seventeenth century. We have to think of such concepts as *jus naturale* or the public good. In spite of these we must not exaggerate the western influences in Avraamy's work. In order to assess the significance of the writing, it is in place to point out that the work is not a theoretical treatise about the nature of the ruler's power, but is a reflection of a transitory period of the Russian ideology of power. At the same time, it is also to be made clear that Avraamy's conception of power significantly differed from the official ideology the major document of which came to light in 1722, toward the end of Peter's reign. The latter, in the name of the public good, defended the tzar's unlimited, we can say, totalitarian power. In Avraamy's piece, however, there was a strong presence of such traditional elements of Moscow's ideology whose function was to lessen the tzar's power – these, nonetheless, of course, did not fit in with Peter's conception of sovereign power.

Egy méltatlanul elfelejtett tanulmány rövid története

N. M. Karamzin tanulmányát I. Sándor cár húga, Jekatyerina Pavlovna nagyhercegnő kérésére írta meg, akivel 1809-ben ismerkedett meg. A nagyhercegnő ádáz ellensége volt a Szperanszkij által kidolgozott reformoknak, és amikor 1810 decemberében megtudta, hogy Karamzin is hozzá hasonlóan vélekedik róluk, megkérte, hogy gondolatait fejtse ki írásban is. 1811 februárjában a történetíró újra meglátogatta a nagyhercegnőt Tverben, és az elkészült művet néhány nap alatt felolvasta neki és a cár öccsének, Konsztantyin nagyhercegnek, akik nagy érdeklődéssel hallgatták a felolvasást, és számos kérdést tettek fel a hallottakkal kapcsolatban. Márciusban Karamzint bemutatták a cárnak Tverben: az uralkodó élvezettel hallgatta „Az orosz állam története” egyes fejezeteit a szerző előadásában. A cárral való viszonya azonban megromlott, miután I. Sándor március 18-án megkapta Karamzin tanulmányát Jekatyerina Pavlovntól, és elolvasta az ő uralkodásáról szóló, kritikus hangvételű részeket. Őt év elteltével, amikor már maga is másképpen értékelte a valamikor támogatott reformelképzeléseket, I. Sándor újra meghívta magához Karamzint, és közel 2 órát beszélgetett vele. Ezután a cár és a történetíró barátsága töretlenül folytatódott egészen I. Sándor 1825-ben bekövetkezett haláláig.

Kérése ellenére Karamzin nem kapta vissza a nagyhercegnőtől a tanulmány kéziratát, amelynek további sorsa mindmáig ismeretlen. Tveri utazását megelőzően maga Karamzin több példányban is lemásolta kéziratát, ezekről pedig később további másolatok is készültek. Maga a szerző – úgy látszik – nem szándékozott publikálni vagy bármi módon terjeszteni művét, azonban nem sikerült titokban tartania, hiszen később további másolatok is előkerültek különböző nézeteket valló politikusok hagyatékából.¹ „A régi és új Oroszország” szövegét elsőként 1836-ban, I. Sándor mindenható bizalmasa, A. A. Arakcsjev papírjai között találták meg. Ugyanebben az évben A. Sz. Puskin a mű egyes részleteit „Szovremennyik” című folyóiratában szeretne volna publikálni: tőle származik a műre vonatkozó első, sajtóban megjelent utalás.² A folyóirat cenzora azonban megállapította, hogy az I. Péter és II. Katalin uralkodásával foglalkozó részek olyan gondolatokat is tartalmaznak, amelyek „alkalmazhatóak a jelenlegi helyzetünkre”, ezért közlésük kizárólag külön engedéllyel lehetséges. De a cenzúra nem adott ilyen engedélyt azzal az indokkal, hogy Karamzin nem publikálásra szánta művét. 1837-ben, már Puskin halála után barátja, V. A. Zsukovszkij kihúzta a szövegből a cenzor által kifogásolt részeket, így az erősen megsonkított tanulmány-részlet végül megjelenhetett a „Szovremennyik” májusi számában.³

A II. Sándor uralkodása idején, a 70-es évek Oroszországának sokkal szabadabb légkörében a „Russzkij Arhiv” című folyóirat kiadója, P. I. Bartjenyev „A régi és új Oroszország” majdnem teljes szövegét publikálta, de a cenzúra már kinyomtatása után egy nappal elrendelte a tanulmány kivágását, aminek következtében a „Russzkij Arhiv” 12. száma hiányosan került az olvasók kezébe. Jelen esetben a cenzor veszélyesnek ítélte az autokrácia visszaéléseit és a cárok magánéletét ért kritikai megjegyzéseket, és a közléshez szükségesnek tartotta II. Sándor személyes engedélyét. A cár, miután átnézte a tanulmány szövegét, engedélyezte a publikálást, de közel 50 sort törölni kellett a cári család tagjainak magánéletével kapcsolatos minősítések miatt. A cári engedély birtokában, miután végrehajtotta a kívánt változtatásokat, Bartjenyev gyorsan kinyomtatta a művet, és különlenyomatként küldte szét előfizetőinek.⁴

1900-ban a híres orosz irodalomtörténész A. N. Pipin publikálta a tanulmány teljes, bár kissé eltorzított szövegét „Obscsesztennoje dzvisenije v Rosszii pri Alekszandre I” című könyve mellékleteként.

¹ Altman, M. M.: Publikacija „Zapiszki o drevnyeji i novej Rosszii”. N. M. Karamzina i carszkaja cenzura. Voproszi Isztorii, 1982. 4. szám. (a továbbiakban: Altman) 170.

² Puskin, A. Sz.: Rosszizszkaja Akagyemija. In: Puskin, A. Sz.: Miszli o lityerature. Moszkva, 1988. 264.

³ Altman 171–172.

⁴ Altman 172–173.

V. V. Szipovszkij professzornak később sikerült megtalálnia a tanulmány korábban ismeretlen, jó állapotban lévő másolatát, amely forrásául szolgált a mai napig alapvetően fontos 1914. évi szövegkiadásnak.⁵ Szipovszkij a „Zapiszka o drevnyej i novoj Rosszii” (Feljegyzés a régi és az új Oroszországról) címet adta az általa publikált szövegnek, amely azóta is így szerepel a különböző történelmi tárgyú ismeretterjesztő és szakkönyvekben.⁶

Meglepőnek tűnhet, de Karamzin szóban forgó műve az 1917-es októberi forradalom után egészen a peresztrojkaig feledésbe merült. A szovjet tudósok, elsősorban olyan irodalomtörténészek, mint G. P. Makogonyenko vagy Ju. M. Lotman többször is megkísérelték a publikálást, de ezek a próbálkozások, feltehetően a Karamzin „reakciós nézeteivel” kapcsolatos, a szovjet korszakban elterjedt előítéletek miatt sikertelenek voltak. Így történhetett meg, hogy az 1914 utáni első szövegkiadás csak 1988-ban látott napvilágot egy „Lityeraturnaja ucsoba” című, nem túlságosan ismert folyóiratban.⁷ A közreadók figyelembe vették az addigi publikációkat, és helyreállították a tanulmány eredeti címét.

Jelen válogatás tartalmazza a mű azon részleteit, amelyekből kitűnik Karamzinnak az orosz fejlődésről alkotott koncepciója, valamint véleménye a korabeli belpolitika olyan kérdéseiről, mint a jobbagyfelszabadítás, az autokrácia megreformálása vagy az oktatási reform. A fordítás az 1914-es Szipovszkij-féle szövegkiadás alapján készült, az 1988-as publikáció figyelembevételével.

Filippov Szergej

⁵ Karamzin, N. M.: Zapiszka o drevnyej i novoj Rosszii. Szankt-Petyerburg, 1914.

⁶ Lásd például: Font, M.–Krausz, T.–Niederhauser, E.–Szvák, Gy.: Oroszország története. Második, javított kiadás. Budapest, 2001. 329.

⁷ Karamzin, N. M.: „O drevnyej i novoj Rosszii v jejo polityicseszkom i grazsdanszkom otnosenyijah”. Lityeraturnaja ucsoba, 1988. 4. szám. 97–132.

N. M. KARAMZIN

A régi és új Oroszországról, politikai és polgári¹ vonatkozásaiban

*Nincs hízelgés nyelvemen.
(Zsolt. 138)²*

A jelen a múlt következménye. Hogy az előbbiről ítélhessünk, fel kell eleveníteni az utóbbit; egyik a másikat, úgymond, kiegészíti, és annak fényében világosabban mutatkozik meg a gondolatnak.

Ezer évvel ezelőtt, a Kaszpi-tengertől a Balti-tengerig, a Fekete-tengertől a Jeges-tengerig nomád, vadászó és földművelő népek éltek a tágas pusztákon, melyeket a görögök és a rómaiak sokkal inkább a regék mesevilágából, semmint szemtanúk hiteles leírásaiból ismertek. A Gondviselésnek úgy tetszett, hogy e különféle törzsekből a világ legkiterjedtebb államát hozza létre.

Az egykor hősiességben verhetetlen Róma meggyengült a jómódban, és elbukott az északi barbárok erejétől összeroppanva. Új teremtés vette kezdetét: új népek, új erkölcsök tűntek fel, és Európa új formát öltött, melyet máig őriz politikai létének főbb vonásaiban. Egyszóval, a római hatalom romjain Európában a germán népek vetették meg hatalmuk alapját.

Ebbe az új, közös rendbe Oroszország is beletartozott. Skandinávia, nyughatatlan hősök bölcsője – officina gentium, vagina nationum³ – adta hazánknak az első uralkodókat, akiket az Ilmeny, a Fehér-tenger és a Nagy folyó⁴ mentén élő szláv és csúd törzsek önként elfogadtak. „Jöjjetek – mondták nekik a csúdok és a szlávok, megunván a belső torzszalkodásokat –, jöjjetek, legyetek fejedelmeink, uralkodjatok rajtunk. A földünk gazdag és hatalmas, de nem látunk rajta rendet.”⁵ Ez 862-ben történt; a 10. század végére pedig az európai Oroszország már nem volt kisebb a jelenleginél: azaz száz év alatt a bölcsőből kinőve ritka nagyságot ért el. 964-ben az oroszok a görögök zsoldosaiként harcoltak Szicíliában az arabokkal, azután pedig Babilon környékén.

Minek köszönhető a történelem eme csodálatba ejtő jelensége? Első fejedelmeink lángholó, romantikus hódítószenvédélyének, és az egyeduralomnak, amelyet az akkoriban

¹ A „polgári (grazsdanszkij)” Karamzinnál és általában a 19. századi orosz nyelvben is többjelentésű szó. Jelenthet „társadalmi” vagy „privátot”, szembeállítva az „államival”; „belső berendezkedésre vonatkozó” szembeállítva a „külpolitikaival”; „civilt”, szemben a „katonáival”; vagy „világít”, ellentétben az „egyházzal”. Karamzin nem egyszer tudatosan modernizálja az orosz társadalmi viszonyokat és „polgároknak” nevezi a régi és új Oroszország lakóit.

² Karamzin egyházi szláv nyelvű bibliából vette az idézetet. A magyar nyelvű bibliafordításokban a szóban forgó részlet egészen másképpen hangzik: „A szó még nincs a nyelvemen, s lám, az Úr már tud mindent” (Zsolt. 139. (138.) Biblia. Szent István Társulat, Budapest, 1992. 681.)

³ A 18–19. század elején Skandináviát tartották a Nyugatrómai Birodalmat leromboló népek származási helyének.

⁴ A Dnyeperről van szó.

⁵ Az úgynevezett Nyesztor-krónika elbeszélése szerint a kijevi dinasztia megalapítója egy Rurik nevű varég vezér volt, akit a Novgorod környékén lakó szlávok hívtak be magukhoz. A varégek soraiból kerültek ki a Kijevi Rusz első fejedelmei és fegyveres kíséretük, a druzsina egy része is. Az úgynevezett Rurik-legenda a 862. év alatt található a krónikában. Oroszországban ezt az évet tartották hagyományosan az államalapítás időpontjának.

Oroszországot alkotó, egymással torzsalkodó gyenge népi államok⁶ sokaságának romjain hoztak létre. Rurik, Oleg, Szvjatoszlav, Vlagyimir⁷ nem hagyták a polgárokat felocsúdni a győzelmek gyors egymásutánjából, a katonai táborok szakadatlan zajából, dicsőséggel és zsákmánnyal fizetvén nekik az elveszett régi – szegény és viharos – szabadságért.

A 11. században az orosz állam, mint üde, lelkes ifjú, hosszan tartó, dicső tevékenység ígérete volt. Uralkodói biztos kézzel irányították milliók sorsát; a győzelmek fényétől beragyogva, harcias és nemes druzsinától övezve a nép számára félisteneknek tüntek, korlátlanul bíraskodtak és törvényt adtak a népnek, egyetlen intéssel mozgósították, és egyetlen kézmozdulattal a trákiai Boszporuszhoz vagy a Kárpátok hegyeihez küldték a hadakat. A béke boldog pihenőidején az uralkodó a főurakkal és a néppel lakomázott, mint az atya népes családjá körében. A pusztát városok díszítették, a városokat válogatott lakosság; a vad erkölcsök kegyetlenségét a keresztény hit szelídítette; a Dnyeper és a Volhov partjai mentén megjelent a bizánci művészet. Jaroszlav polgári törvénygyűjteményt adott a népnek, egyszerű és bölcs, az ősi német mintának megfelelő törvényeket. Egyszóval Oroszország nem csupán kiterjedt, de más államokkal összevetve, a legműveltebb állam is volt.

Szerencsétlenségére, eme üde ifjúságában nem kerülte el az akkori idők államainak közös rákfenéjét, melyet Európa a germán népektől kapott: a részfejedelemségek rendszeréről⁸ beszéltek. Vlagyimir jelleme és szerencséje, Jaroszlav jelleme és szerencséje csupán elodázhatták az egyeduralmon és hódításokon alapuló állam bukását. Oroszország részekre bomlott.

[...]

Ilyen körülmények között meglepő-e, hogy a barbárok leigázták hazánkat? Sokkal meglepőbb, hogy még oly sokáig halódtak külterületei és központja, megőrizvén az állami élet látszatát és tevékenységi formáit, vagy a függetlenséget – amit egyedül szomszédaink gyengesége magyaráz. A doni és volgai szteppéken csak a rabláshoz értő ázsiai hordák vándoroltak. Lengyelország maga is belső torzsalkodások közt vonaglott. A magyar királyok szerették volna, ámde soha nem tudták uralmukat a Kárpátok hegyein túl is megszilárdítani, és Halics, miután többször elszakadt, újra Oroszországhoz csatlakozott. A Kardhordozók Lovagrendje éppen csak tartotta magát Livóniában. De amikor a mongol kán győzelmekben edzett harcos népe Kína, és részben Szibéria és Tibet elfoglalása után Oroszország ellen indult, hazánknak már csak a nagyszerű halál dicsősége maradt. Bátor, de meggondolatlan fejedelmünk tucatnyi emberrel vonultak a harctérre hősi halált halni. Batu, félmillió harcos vezére, lábbal tiport holttestükön, és néhány hónap alatt romba döntötte az államot. A harci mesterségben eleink nem maradtak el egyetlen nép mögött sem, hiszen négy évszázadon át forgatták a fegyvert a haza határain belül és kívül egyaránt; de az erők megosztottsága miatti gyengeség és a széthúzás még a közös bajban is csupán a mártírok nimbuszára érdemesítette őket egyenlőtlen küzdelmekben és pusztuló városok védelmében.

A vérral itatott, hamuval felszórt orosz föld a kánok rabjainak lakhelye lett, uralkodói reszkettek a tatár adószedők előtt. És mindez még nem volt elég. A Dvina és a Nyeman környékén, sűrű erdők közepén egy szegény és vad nép élt, amely több mint kétszáz éven

⁶ Különböző keleti szláv törzsekről van szó, amelyekből a Kijevi Rusz létrejött.

⁷ Oleg (882–912), Szvjatoszlav (964–972) és Vlagyimir (980–1015) – az első kijevi fejedelmek.

⁸ Részfejedelemség („ugyel”) – a 13. században a Kijevi Rusz északkeleti területei úgynevezett részfejedelemségekre estek szét, bár a szétesés folyamata már korábban, a tatárjárás előtt elkezdődött. Az „ugyel” („kiosztott vagyონrész”) szó eredetileg arra utalt, hogy az örökbe hagyó apa ingó vagy ingatlan vagyónát felosztotta az örökösök között. A részfejedelemségek rendszere a 15. század végéig, a 16. század elejéig maradt fenn, amikor is a Moszkvai Nagyfejedelemség az összes részfejedelemséget magába olvasztotta. Karamzin úgy véli, hogy a részfejedelemségek rendszere már a 11. századtól kezdve létezett a Kijevi Rusz területén.

át szerény adót fizetett az oroszoknak. Ez a nép az orosz, és részben a porosz és livóniai német elnyomás alatt kitanulta a harci mesterséget, és néhány merész vitéz vezetésével rendezett hadként kivonult az erdőből a világ színpadára; nem csupán függetlenségét állította helyre, hanem polgári formát öltve és erős államot létrehozva, elfoglalta Oroszország jobbik felét is; azaz az északi terület a mongolok adófizetője maradt, a déli rész viszont teljes egészében Litvánia fennhatósága alá került, egészen Kalugáig és az Ugor folyóig. Vlagyimirt, Szuzdalt, Tvert káni ulusznak nevezték; Kijevet, Csernyigovot, Mcenszket, Szmolenszket pedig litván városnak. Az előbbieket legalább saját erkölceiket megőrizték, de az utóbbiak átvették az idegen szokásokat is. Úgy tűnt, Oroszország századokra megsemmisült.

De csoda történt. A 14. század előtt alig ismert városka, melyet jelentéktelensége miatt lenézően sokáig Kucska falvának⁹ neveztek, felemelte fejét és megmentette a hazát. Tisztelet és dicsőség Moszkvának! Moszkva falai között született és érett meg a gondolat az egyeduralom helyreállításáról a szétszaggatott Oroszországban, és az agyafúrt Iván Kalitával, aki rászolgált az „orosz földek egyesítője” névre, kezdetét vette a dicsőséges feltámadás, mely példátlan a világ krónikáiban. Ehhez az kellett, hogy Kalita utódai az évszázad folyamán meglepő következetességgel és kitartással azonos rendszert kövessenek, az adott körülmények közt a legjobbat, amely abból állt, hogy magukat a kánokat használták eszközül szabadságunk eléréséhez. Elnyervén Üzbég különleges kegyét és vele a nagyfejedelmi méltóságot, Kalita volt az első, aki meggyőzte a kánt, hogy ne saját hivatalnokait küldje városainkba az adóért, hanem a horda területén vegye át a fejedelem bojáraitól, mivel a harcosokkal körülvelt tatár főurak nem annyira a kán adójának beszedése miatt jöttek Oroszországba, mint inkább azért, hogy arcátlanul raboljanak. Senki nem mert az útjukba kerülni: amint megjelentek, a földművesek odahagyták az ekét, a kereskedők az árut, a polgárok pedig házaikat. Amikor ezek a rablók már nem fenyegették jelenlétükkel a népet, minden feléledt: a falvak, városok megnyugodtak, a kereskedelem – nem csupán a belső, de a külső is – felélénkült; a nép és a kincstár meggazdagodott, már nem nyomasztotta őket a kán adója. Kalita másik fontos elgondolása az volt, hogy a részfejedelemségeket a nagyfejedelemséghez csatolják. A moszkvai uralkodók figyelmességeivel elhalmozott kánok gyermeki naivitással ajándékoztak nekik egész körzeteket és rendeltek alájuk más orosz fejedelmeket, egészen addig, amíg a ravaszsággal gyűjtött erő fegyverrel végezte be felszabadulásunk ügyét.

A moszkvai fejedelmek bölcs politikája nem elégedett meg a részek egybe gyűjtésével: szilárdan össze is kellett kötni azokat, az egyeduralmat autokráciával¹⁰ erősítve meg. Az oroszországi szlávok, miután elismerték uraiknak a varég fejedelmeket, lemondtak az ösztönei kormányzásról, mégis sok hagyományos elemét megtartották. Minden ősi városunkban létezett úgynevezett vecse¹¹, avagy népi tanács a fontos esetekre; minden városban a nép, és nem a fejedelem választotta a tiszackijeket, avagy a hadvezéreket. Ezek a köztársasági intézmények nem zavarták Oleget, Vlagyimirt vagy Jaroszlavot abban, hogy autokratáként kormányozzák Oroszországot: tetteik dicsősége, nagylelkűségük, elkötelezett, harcos druzsináik nagy száma megfékezte a nép forrongását. Amikor az állam sok független

⁹ A Moszkva eredetéről szóló, a szájhagyomány alapján rögzített, valószínűleg nem hiteles óoroszbeszélések szerint valaha a város helyén álltak Kucska bojár falvai.

¹⁰ Karamzin az „egyeduralom” szóval jelöli a moszkvai nagyfejedelemnek a többi fejedelem fölé való felemelkedését és a részfejedelmi rendszer megszüntetését. Az „autokrácia” fogalom pedig az uralkodó hatalmának korlátlanágát jelenti az országon belül.

¹¹ Vecse – népgyűlés, a hatalomgyakorlás fontos intézménye a 11–13. századi orosz fejedelemségekben. Helyenként és korszakonként különböző mértékben biztosította a szabad lakosság közvetlen beleszólását az állami döntéshozatalba. Az északnyugati városállamokban a vecse intézménye egészen a 16. század elejéig fennmaradt.

területre oszlott, a polgárok, akik nem tisztelték a gyenge fejedelmeket, élni akartak a vecse és a legfelső törvényhozás ősi jogával; néha elítélték és ünnepelesen száműzték a fejedelmeket Novgorodban és másutt. A szabadság eme szelleme uralkodott Oroszországban Batu betörése előtt, és a tatárjárás okozta szerencsétlenségek közepette sem tudott egyik percről a másikra eltűnni, de észrevehetően meggyengült. Ily módon történelmünk két igazság új bizonyosságául szolgál: 1) szilárd autokráciához erős állam szükséges; 2) politikai rabság nem fér össze a polgárok szabadságával. A fejedelmek megalázkodtak a Hordában, de onnan visszatérvén, a kegyesen adományozó káni oklevél birtokában bátrabban kormányoztak, mint állami függetlenségünk idején. A barbár igában görnyedő nép csupán élete és tulajdona megmentésére gondolt, kevésbé törődött polgárjogaival. Ezt a hozzáállást, ezeket a körülményeket használták ki a moszkvai fejedelmek, és – apránként semmisítve meg a régi köztársasági rendszer maradványait – igazi autokráciát alakítottak ki. Oroszország minden városában elhallgatott a vecsére hívó harang. Dmitrij Donszkoj¹² megfosztotta a népet a tiszackij-választás jogától, és ritka emberszeretete ellenére, elsőként vezette be az állam ellen vétkezők ünnepelesen kivégzését, hogy elrettentse a vakmerő lázadókat. Végül, ami I. Iván vagy Kalita uralkodása alatt kezdődött, III. Iván alatt bevégeztették: a kánok Ahtuba parti fővárosa, ahol annyi éven át hajtottak térdet Rurik utódai, örökre eltűnt az oroszok bosszúja nyomán. Novgorod, Pszkov, Razany, Tver és még néhány, korábban Litvánia által elfoglalt terület Moszkvához csatlakozott. Vlagyimir utódainak ősi, délnyugati fejedelemségei még Lengyelország kezén maradtak, de az új, feltámadt Oroszország IV. Iván idejében három cárságot is megszerzett: a kazanyit, az asztrahanyit és az addig Európában ismeretlen, határtalan nagy szibériait.

A moszkvai fejedelmek e nagy műve nem személyes hősiességüknek köszönhető, amivel Donszkoj kivül egyikük sem dicsekedhetett, hanem egyedül okos, az adott időszak körülményeihez alkalmazkodó politikájuknak. Oroszország a győzelmeken és az egyeduralmon alapult, a hatalom megosztása romlásba döntötte, és a bölcs autokrácia mentette meg.

A távoli északon, ázsiai és európai cárságok között felemelkedvén, polgári berendezkedésében a világ e két részének vonásait egyaránt megőrizte: keveréket alkotott az ősi keleti szokásokból, melyeket a szlávok magukkal hoztak Európába, és amelyeket hosszú kapcsolatunk a mongolokkal, úgymond, felújított, bizánci vonásokból, melyeket Oroszország a kereszténységgel együtt vett át, és bizonyos germán sajátosságokból, melyeket a varégek közvetítettek. Ez utóbbiak, bátor és szabad nép jellemzői, még felismerhetők voltak a bírósági párviadal szokásában, a lovagi mulatságokban és a mesztnyicsesztvo¹³ szellemében, amely a nemzeti dicsvágyon alapult. A nők elzárása és a szigorú rabszolgaság az ősi ázsiai erkölcsök nyomait őrizte. A cári udvar a bizáncihoz idomult. III. Iván, az egyik Paleologosz veje,¹⁴ minden egyházi és udvari ceremóniájának betartásával mintegy Bizáncot akarta nálunk helyreállítani: római sasokkal vette körül magát, és az idegen földről érkező követeket Jusztinianuszéhoz hasonlatos arany fogadóteremben¹⁵ fogadta. A hagyományok-

¹² Dmitrij Donszkoj (1359–1389) – moszkvai és vlagyimiri nagyfejedelem. A híres kulikovói csatában legyőzte a Mamaj kán által vezetett tatár sereget.

¹³ Mesztnyicsesztvo (származás szerinti hierarchia) – bonyolult számításokon alapuló előkelőségi rangsor, amely a 15–17. századi Oroszországban meghatározta a bojárság tagjainak egymáshoz való viszonyát; a katonai és állami tisztségek betöltésekor, illetve az udvari szertartásokban érvényesült. A mesztnyicsesztvo-rendszer a kinevezéseket nem a jelölt képességeitől, hanem származásától és elődeinek szolgálati sikereitől tette függővé.

¹⁴ III. Iván (1462–1505) felesége az utolsó bizánci császár unokahúga, Sophia Paleologosz volt.

¹⁵ Feltehetően a milánói Pietro Antonio Solari által épített Granovitaja Palata fogadóterméről van szó.

nak ez a véletlenek és a körülmények szülte keveréke velünk született jellegzetességnek tűnt, és az oroszok úgy szerették, mint a maguk nemzeti sajátosságát.

[...]

A Romanovok,¹⁶ Mihail, Alekszej, Fjodor uralkodása általában véve elősegítette az oroszok közeledését Európához, polgári intézményeikben csakúgy, mint szokásaikban, mivel gyakorivá vált az állami szintű érintkezés Európa udvaraival, sok külhoni lépett szolgálatainkba, illetve telepedett le Moszkvában. Eleink még buzgón követték saját hagyományait, de a példa már hatni kezdett, és a nyilvánvaló előny, a nyilvánvaló fölény felülkerekedett a régi szokásokon a hadi szabályzatokban, a diplomáciai rendszerben, a nevelés és oktatás módjában, magában a társasági érintkezésben: hisz kétségtelen, hogy Európa a 13. századtól a 17. századig messze megelőzött bennünket a polgári műveltségben. Ez a változás fokozatosan, csendben, alig észrevehetően ment végbe, természetes fejlődésként, kitörések és erőszak nélkül. Átvettünk dolgokat, de mintegy kelletlenül; mindent a magunkéhoz idomítottunk, az újat a régivel egyesítve.

Megjelent Péter. Gyermekevei alatt a főurak önkényeskedése, a sztrelecek¹⁷ arcátlan-sága és Zsófia¹⁸ hatalomvágya a szerencsétlen bojári viszályok idejét idézték. De a nagy ember már az ifjúban beérett, és erős kézzel ragadta meg az állam kormányrúdját. Viharokon és hullámverésen keresztül igyekezett célja felé: elérte azt, és minden megváltozott.

Ez a cél pedig nem csupán az volt, hogy Oroszországot még nagyobbá tegye, hanem hogy teljes mértékben elsajátíttassa vele az európai szokásokat ... Az utókor buzgón magasztalta eme halhatatlan uralkodót, személyes érdemeit és dicső tetteit egyaránt. Nagy-lelkű, éles elméjű és fáradhatatlan volt, rendíthetetlen akarattal és ritka tetterővel rendelkezett: feljavította, megsokszorozta a hadsereget, ragyogó győzelmet aratott mesteri és bátor ellenségén, meghódította Livóniát, flottát hozott létre, kikötőket alapított, sok bölcs tanítványt adott ki, javított a kereskedelem és az ércbányászat állapotán, manufaktúrákat, tanintézeteket, akadémiát alapított, s végül jelentős helyet biztosított Oroszország számára Európa politikai rendszerében. Kiemelkedő képességeiről szólván, megfeleldkezhetünk-e az autokraták számára majdhogynem legfontosabb adottságról, arról, hogy mindenkit tehetősége szerint használjon? Senki nem születik ilyen vagy olyan uralkodó hadvezérének, miniszterének, törvényhozójának, csupán kiválasztják; ahhoz, hogy kiválasszák, fel kell ismerni rátermettségét; a rátermettséget pedig csak nagy emberek ismerik fel – és Péter kiválasztottai csodálatra méltó módon segítették őt a harcmezőn, a szenátusban, a kormányban. De mi, oroszok, szemünk előtt saját történelmünkkel, megerősítjük-e tájékozatlan külhoniak véleményét, és állítjuk-e, hogy Péter állami nagyságunk Teremtője? Elfelejtjük-e a moszkvai fejedelmeket, I. Ivánt, III. Ivánt, akik, mondhatni a semmiből emeltek fel egy erős államot, és – ami nem kevésbé fontos – hoztak létre benne egy kézben összpontosított hatalmat? Péter megtalálta a módját, hogy nagyot alkosson, a moszkvai fejedelmek pedig ezt előkészítették. És magasztalva eme uralkodóban mindazt, ami benne dicséretes, észrevétlen hagyhatjuk-e ragyogó uralkodásának ártalmas oldalát?

¹⁶ Mihail (1613–1645), Alekszej (1645–1676), Fjodor (1676–1682) – a Romanov-dinasztia első három uralkodója.

¹⁷ Sztrelecek („lövészek”) – puskával felfegyverzett gyalogos katonák a 16. század második felében és a 17. században. Eredetileg IV. (Rettegett) Iván hadügyi reformja hívta életre a sztrelec-sereget, melynek tagjai pénz és élelmet kaptak a szolgálat fejében, valamint kereskedelmi és iparüzési jogot is nyertek. A 17. század második felében a sztrelecek nemegyszer beavatkoztak a belpolitikai küzdelmekbe is: a legjelentősebbek az 1682-es és az 1698-as sztreleclázadások voltak. Ez utóbbit Nagy Péter véresen megtorolta, a sztrelec-sereget pedig felszámolta.

¹⁸ Zsófia – Nagy Péter nővére, aki a 1682-es sztreleclázadásnak köszönhetően fiútestvérei, Iván és Péter nevében a hatalom tényleges gyakorlója volt. 1689-ben Péter eltávolította a hatalomból, és kolostorba záratta; Zsófia itt élt egészen 1704-ben bekövetkezett haláláig.

Személyes hibáiról nem beszélünk, de szenvedélye a számunkra új szokások iránt túlépett a józan ész határain. Péter nem akarta belátni az igazságot, hogy a nép szelleme alkotja az államok erkölcsi nagyságát, amely csakúgy, mint a fizikai nagyság, szükséges szilárdságukhoz. Oroszországot a szamozvanyeczek¹⁹ idején ez a szellem és a hit mentette meg: ez pedig nem más, mint a kötődés ahhoz, ami sajátunk, nem más, mint a tisztelet népi önrzetünk iránt. Azzal, hogy megpróbálta kiirtani, nevetségesnek és ostobának beállítani az ősi szokásokat, külföldi szokásokat vezetett be és azokat dicsérte, Oroszország uralkodója az oroszokat szívük legmélyén alázta meg. Képes-e nagy tettekre ösztönözni az embert és a polgárt a lenézés önmaga iránt? A haza iránti szeretetet a népi sajátosságok táplálják, amelyek ártalmatlanok a kozmopolita, és jótékonyak a bölcs politikus szemében. A műveltség dicséretes, ámde miben is áll? A jóléthez szükséges dolgok ismeretében: a művészeteknek és tudományoknak nincs is más értéke. Az orosz ruha, étel, szakáll nem akadályozta iskolák alapítását. Két állam állhat a polgári műveltség azonos fokán úgy is, ha szokásaik eltérnek. Egy állam átvehet a másiktól hasznos tudást úgy is, hogy nem követi annak szokásait. Hadd változzanak ezek a szokások természetes módon; azonban változásaituk rendeletekkel előírni erőszak, amely még az autokrata uralkodó kezéből is törvénytelen. A nép a koronás főkkel kötött eredeti szövetségben azt mondta: „Vigyázzátok külső és belső szabadságunk, büntessétek meg a gonosztevőket, áldozzátok fel a részt az egész megmentése érdekében” – de nem mondta, hogy „harcoljatok ártatlan hajlamaink és magánéletünk ízlésbeli dolgai ellen”. Ebben a kérdésben az uralkodó igazság szerint csak példával járhat elől, de nem ukázzal.

Az emberi élet rövid, új szokások meghonosítása viszont sok időt vesz igénybe. Péter az átalakítást csak a nemességre korlátozta. Addig az ekétől a trónig az oroszok hasonlítottak egymásra külsejük és szokásaik bizonyos jegyeiben; a péteri időktől kezdve a felsőbb rétegek elváltak az alsóktól, és az orosz földműves, polgár, kereskedő az orosz nemesekben németeket látott, ami megrontotta a társadalmi rendek testvéri, össznépi egyetértését.

Az évszázadok során a nép megszokta, hogy tisztelje a bojárokat, mint nagyságukról nevezetes férfiakat: őszinte alázattal hajolt meg előttük, amint nemes druzsináikkal, ázsiai pompával, dobpergés kíséretében megjelentek az utcákon, hogy templomba vagy az uralkodóhoz tanácsba menjenek. Péter semmivé tette a bojárok becsületét: neki miniszterek, kancellárok, elnökök kellettek! A régi dicső дума helyett megjelent a szenátus, a prikáz helyett kollégiumok, deákok helyett pedig titkárok, stb. Ugyanez, az oroszok számára értelmetlen változás jelentkezett a katonai rangokban: a generálisok, kapitányok és hadnagyok számúzték seregünkéből a voevodokat, szotnyikokat, pjatyigyszjatnyikokat²⁰ stb. Az oroszok számára az utánzás lett a dicsőség és az érték.

A családi erkölcsök sem menekültek a cári tevékenység befolyásától. A főurak nyitott házat kezdtek vinni; feleségeik és leányaik előjöttek megközelíthetetlen lakosztályaikból; a bálók és vacsorák alkalmával zajos termekben találkoztak egymással a két nem képviselői; az orosz nők már nem pirultak el a férfiak merész tekintetétől, és az ázsiai kényszer helyét az európai szabadság vette át. Minél inkább tökéletesedtek a társasági élet és a társas viselkedés formái, annál inkább gyengültek a rokoni kapcsolatok; ha sok ismerősünk van, kevésbé érezzük szükségét barátoknak, és a társasági kapcsolatok kedvéért feláldozzuk a vérségi köteléket.

¹⁹ A 17. század eleji, úgynevezett zavaros időszak eseményeiről van szó, a szamozvanyeczek (jelen esetben – álcárok) felbukkasáról Oroszországban. Az anarchikus állapotokat kihasználva a lengyel csapatok bevonultak az országba, és elfoglalták Moszkvát. 1612-ben az úgynevezett második népfelkelés Dmitrij Popsarszkij herceg és Kuzma Minyin, nyizsnij-novgorodi polgár vezetésével felszabadította Moszkvát a lengyel megszállás alól.

²⁰ Vojevoda – hadvezér; szotnyik – százados; pjatyigyszjatnik – ötvenfős csapat parancsnoka.

Nem mondom és nem gondolom, hogy a régi oroszok a nagyfejedelmek vagy cárok uralma alatt általában véve jobbak lettek volna, mint mi. Nem csupán tudásban, de bizonyos erkölcsi vonatkozásban is felülmúljuk őket, azaz néha szégyenkezünk olyan, valóban helytelen dolgok miatt, amik miatt ők nem; ugyanakkor egyet kell érteni azzal, hogy mi ugyan nyertünk az emberi erények terén, de ezzel együtt veszítettünk is a polgári erények tekintetében. Jelenti-e most is számunkra az orosz név azt a kifürkészhetetlen erőt, amivel korábban bírt? És teljesen természetes: nagyapáink már Mihail és fiának uralkodása alatt elsajátították az idegen szokások számos előnyét, mégis kitartottak ama meggyőződés mellett, hogy egy ortodox orosz a világ legtökéletesebb polgára, Szent Oroszország pedig az első az államok között. Nevezzék csak ezt tévhitnek; de mégis, mennyire kedvezett ez a hazaszeretetnek, a haza erkölcsi erejének! Most pedig, hogy már több, mint száz éve a külföldiek iskolájába járunk, dicsekedhetünk-e pironkodás nélkül polgári erényeinkkel? Valamikor minden más európaiat hitetlennek neveztünk, most pedig testvérünknek; kérdem én: kinek volt könnyebb maga alá gyűrnie Oroszországot – a hitetleneknek vagy a testvéreknek? azaz, feltehetően, kinek kellett volna inkább ellenszegülnie? Mihail vagy Fjodor cár alatt az orosz főnemes, aki mindent a hazájának köszönhet, ott tudta-e volna hagyni hazáját könnyű szívvel, örökre, hogy Párizsban, Londonban, Bécsben nyugodtan olvasson az újságokban az államunkat fenyegető veszélyekről? Világpolgárok lettünk, de bizonyos esetekben megszűntünk Oroszország polgárai lenni. Péter hibájából.

Péter kétségkívül nagy ember, de még sokkal dicsőbbé válhatott volna, ha megtalálja a módját, hogyan művelje ki az oroszok gondolkodását anélkül, hogy kárt okozna polgári erényeikben. Szerencsétlenségünkre, ez az uralkodó, aki rossz nevelést kapott és fiatal emberek vették körül, megismerte és megszerette a genfi Lefortot, aki a szegénység elől menekülve került Moszkvába, és mivel, teljesen érthetően, az orosz szokásokat furcsának találta, lenézéssel beszélt róluk, míg az európaiakat az egekig magasztalta. A német városrész²¹ szabad társaságai, melyek kellemesek voltak a féktelen ifjúság számára, bevégezték Lefort dolgát, és a lelkes uralkodó, felszított képzeletével, meglátván Európát, Hollandiát akart csinálni Oroszországból.

A nép hajlamaiban, szokásaiban, gondolataiban még volt akkora erő, hogy Péter, aki elméletben szerette az emberi elme bizonyos szabadságát, kénytelen volt az autokrácia minden szörnyűségét igénybe venni, hogy megfélemezze saját, egyébiránt oly hűséges alattvalóit. A Titkos Kancellária²² éjjel-nappal dolgozott Preobrazsenszkijben: kínzások és kivégzések szolgálták államunk dicsőséges átalakításának eszközéül. Sokan pusztultak el csupán az orosz kaftán és szakáll becsületéért: mivel nem akarták levetni, és volt merszük bírálni az uralkodót. Ezek a szerencsétlen emberek azt hitték, hogy az ősi szokásokkal magát a hazát veszi el tőlük.

Péter nem mindennapi erőfeszítéseiben jellemének és az autokrata hatalomnak szilárdságát látjuk. Semmi nem tűnt számára rettenetesnek. Az orosz egyház feje emberemlékezet óta először a mitropolita, majd a pátriárka volt. Péter magát nyilvánította az egyház fejének, megsemmisítvén a patriarchátust, mint a korlátlan autokráciára veszélyes intézményt. De meg kell jegyeznünk, hogy papságunk soha nem harcolt sem a fejedelmek, sem a cárok világi hatalma ellen: hasznos eszközül szolgált számukra az állami ügyekben, és lelkiismeretként, amikor le-letértek az erény útjáról. A főpapoknak nálunk egy joga volt:

²¹ Német városrész (Nyemeczkaja szloboda) – Moszkvának a nem ortodox vallású külföldiek számára kijelölt része. 1652-ben Nyikon pátriárka kezdeményezésére ide telepítették a fővárosban lakó külföldieket.

²² Titkos Kancellária – 1718-ban létrehozott, a politikai ügyekben való nyomozást és bíraskodást végző állami szerv. Szentpétervárott működött a cár személyes ellenőrzése alatt. Egy másik, hasonló tevékenységet folytató szerv, az úgynevezett Preobrazsenszkij prikaz a 17. század közepe óta létezett Preobrazsenszkoje faluban. Később a két intézményt egyesítették.

kinyilatkoztatni az igazságot az uralkodónak, de nem cselekedni, nem lázadni; áldott jog ez nemcsak a nép, hanem az uralkodó számára is, akinek boldogsága az igazságosság. A péteri időktől kezdve Oroszországban a papság hanyatlásnak indult. Főpapjaink már csupán a cárok talpnyalói voltak, és a biblia nyelvén dicsőítették őket a szószékről. Dicsőítésre vannak versfaragóink és udvaroncaink; a papság elsődleges kötelessége a népet erényre tanítani, és hogy prédikációik minél jobban hassanak, szükséges, hogy tiszteljék őket. Ha az uralkodó elnököl ott, ahol az egyházi méltóságok üléseznek, ha ítélkezik fölöttük vagy világi tisztségekkel és előnyökkel jutalmazza őket, akkor az egyház a világi hatalom alá rendelődik és elveszíti szakrális jellegét; gyengül irányába az odaadás, ezáltal a hit is, a hit meggyengülésével pedig az uralkodó elveszti annak lehetőségét, hogy a nép szívét bírja a rendkívüli esetekben, amikor mindenről el kell feledkezni, mindent odahagyni a hazáért, és ahol a lelkek Pásztorá csupán a vértanú nimbuszát ígérheti jutalmul. Az egyházi hatalomnak a polgári hatalommal szoros szövetségben kell fellépnie, de azon kívül eső, külön tevékenységi körrel kell rendelkeznie. A törvényről és a jogról beszélek. Az okos uralkodó mindig megtalálja a módját, hogy az állam javát szolgáló ügyekben a mitropolita vagy a pátriárka akaratát a legfelsőbb akarral egyetértésre bírja, de jobb, ha ez az egyetértés a szabadság és a belső meggyőződés, nem pedig a legalázatosabb engedelmség képében jelenik meg. Az egyházi hatalom nyilvánvaló, teljes függése a polgári hatalomtól azt a vélelmet feltételezi, hogy az előbbi fölösleges, vagy legalábbis nem feltétlenül szükséges az állam szilárdságához: a régi Oroszország és a mai Spanyolország példája egészen mást bizonyít.

Elrejtjük-e magunk elől Nagy Péter még egy csodálatos hibáját? Az új főváros alapítására gondolok, az állam északi szélén, mocsaras zombékok közepén, olyan helyen, melyet a természet terméketlenségre és hiányra ítélt. Mivel nem létezett még sem Riga, sem Reval, alapíthatott volna egy kereskedővárost az áruk ki- és behozatalára; de a gondolat, hogy uralkodóink székhelyét ott állandósítsa, ártalmas volt, van és lesz. Hány ember elpusztult, hány milliót és mennyi munkát emésztett fel e szándék valóra váltása? Azt lehet mondani, hogy Pétervárt könnyeken és holttesteken alapították. Ha egy külföldi utazó egy bizonyos államba érkezik, a fővárost általában a legtermékenyebb, az élet és az egészség számára legkedvezőbb helyeken keresi; Oroszországban hárs- és tölgyfaligetekkel benőtt, a természet minden ajándékában gazdag, gyönyörű síkságokat lát, melyeket szemet gyönyörködtető partok szegélyezte, hajózható folyók szelnek át, és ahol a mérsékelt éghajlat alatt a tiszta levegő a hosszú életnek kedvez; ezt látja, és sajnálkozva hagyja maga mögött e kellemes vidékeket, hogy homokba, mocsárba, homoki fenyőerdőkbe érkezzon, ahol szegénység, vigasztalanság és betegségek uralkodnak; ott élnek az orosz cárok, és a legnagyobb erőfeszítéssel próbálják elérni, hogy cári udvaraik és őrök ne haljanak éhen, és a lakosság éves fogyása nyomán keletkező úrt új jövevények, az idő előtti halál új áldozatai töltsék ki! Az ember nem győzheti le a természetet!

De a nagy ember éppen hibáival bizonyítja nagyságát: hibáit nehéz vagy éppen lehetetlen kijavítani; amint a jót, úgy a rosszat is az örökkévalóságnak teszi. Egy erős kéz új irányba mozdította Oroszországot; már nem térünk vissza a múltba!

[...]

Egy új összeesküvés – és a szerencsétlen III. Péter, a maga szálnalmas hibáival, a sírba kerül ...²³ II. Katalin a péteri nagyság valódi örököse volt, az új Oroszország második megformálója. E feledhetetlen uralkodónő legnagyobb érdeme abban áll, hogy enyhített az autokrácián, mégpedig úgy, hogy az nem vesztette el erejét. Kényeztette a 18. század úgyne-

²³ II. Katalin (1762–1796) katonai puccsal fosztotta meg férjét, III. Pétert trónjától. III. Pétert Ropsa kastélyába szállították, ahol néhány nap múlva tisztázatlan körülmények között meghalt. Valószínűleg gyilkosság áldozata lett.

vezett filozófusait,²⁴ elbűvölte őt a régi köztársaságiak jelleme, de úgy akart uralkodni, mint földi Isten – és úgy is uralkodott. Péternek, mivel erőszakot tett a nép szokásain, szüksége volt kegyetlen eszközökre; Katalin, gyengéd szívének öröme, nélkülük is boldogult, mivel nem követelt az oroszoktól semmi lelkiismeretük vagy polgári szokásaik ellen valót, kizárólag arra törekedvén, hogy győzelmekkel, törvényalkotással, felvilágosítással virágoztassa fel az Ég által neki juttatott hazát vagy a maga dicsőségét. Büszke, nemes lelke félt lealacsonyodni a homályos gyanakvás által, és eltűnt a rettegés a Titkos Kancelláriától;²⁵ vele együtt eltűnt a rabság szelleme is, legalábbis a felsőbb társadalmi rétegekben. Megtanultunk ítélni, az uralkodó dolgaiban csak azt dicsérni, ami dicséretes és elítélni az ellenkezőjét. Katalin ezt meghallgatta, néha küzdött magával, de legyőzte a bosszúvágyat: kiváló erény egy uralkodóban! Önmaga nagyságában biztosan, keményen és kitzűzött céljaitól eltántoríthatatlanul, Oroszország állami fejlődésének egyedüli lelkeként, nem engedve ki a hatalmat saját kezéből – kivégzés és kínzás nélkül, a miniszterek, hadvezérek és minden állami hivatalnok szívébe plántálta a félelmet, hogy nem felelnek meg neki, és a lelkes igyekezetet, hogy kegyeit megszolgálják; Katalin lenézhetette a könnyelmű rágalmat, ahol pedig az őszinteség szólt, ott az uralkodó azt gondolta: „hatalmamban áll hallgatást követelni a kortárs oroszoktól, de mit szól majd az utókor? és a gondolat, melyet a félelem zár a szívekbe, kevésbé lesz-e sértő számomra, mint a szó?” Ez, a harmincnégy évnyi uralkodás tetteivel bizonyított gondolkodásmód különbözteti meg Katalin uralmát minden korábbitól az új orosz történelemben; tehát az, hogy Katalin megtisztította az autokráciát a zsarnokság elemeitől. Mindezek következménye a szívek nyugalma, a társasági kellem, a tudás és az értelem sikerei lettek.

Miután országában magasra helyezte az ember erkölcsi értékét, áttekintette államunk épületének minden belső alkatrészét, és egyet sem hagyott kiigazítatlanul: tökéletesítette a szenátus, a kormányzóságok, a bíróságok, a gazdaság, a hadászat és a kereskedelem szabályzatait. Uralkodásának külpolitikája külön dicséretet érdemel: az európai államok rendszerében Oroszország becsülettel és dicsőséggel foglalta el az egyik első helyet. Ha háborúztunk, győztünk. Péter győzelmeivel csodálatba ejtette, Katalin pedig győzelmeihez szoktatta Európát. Az oroszok már azt gondolták, hogy a világon senki sem győzi le őket; e tévhit dicsőségére válik e nagy uralkodónőnek! Nő volt, de a hadvezéreket ugyanúgy ki tudta választani, mint a minisztereket vagy az állam irányítóit. Rumjancev, Szuvorov a világ leghíresebb hadvezéreivel kerültek egy sorba; Vjazemszkij herceg az állam gazdasági ügyeinek bölcs irányításával, a rend és az egység megőrzésével szolgált rá az érdemes miniszter névre. Vessük-e Katalin szemére a túlzott katonai dicsvágyat? Győzelmei megerősítették az állam külső biztonságát. Ítéljék csak el a külföldiek Lengyelország felosztását,²⁶: mi a sajátunkat vittük el. Az uralkodónő elve az volt, hogy nem avatkozik idegen és Oroszország számára haszontalan háborúkba, de a harci szellemet táplálja a győzelmek szűle birodalomban.

²⁴ II. Katalin rendkívül tájékozott volt a felvilágosodás irodalmában, levelezett Voltaire-rel, Diderot-val, D'Alembert-rel és másokkal. Meghívására Diderot ellátogatott Szentpétervárra, és többször is hosszasan beszélgetett a cárnővel. Még 1762-ben felajánlotta Diderot-nak, hogy megszervezi az Enciklopédia kiadását Pétervártól, sőt komoly anyagi támogatást nyújtott az elszegényedett filozófusnak.

²⁵ Karamzin II. Katalinnak tulajdonítja a Titkos Kancellária felosztatását, ez azonban III. Péter intézkedése volt.

²⁶ Oroszország, Ausztria és Poroszország három ízben, 1772-ben, 1793-ban és 1795-ben is felosztotta Lengyelországot, megszüntetve ezzel a lengyel államot. Oroszországhoz főként fehérorosz és ukrán területek kerültek. Erre gondol Karamzin, amikor azt írja, hogy „mi a sajátunkat vittük el”.

A gyenge III. Péter a nemesség kedvére akarván tenni, rájuk bízta, szolgáljanak-e vagy sem.²⁷ Az okos Katalin nem változtatta meg ezt a törvényt, de az állam számára káros következményeit kiküszöbölte: a Nagy Péter változtatásai következtében kihűlt szeretetünket Szent Oroszország iránt az uralkodónó polgári becsüggyal akarta helyettesíteni; ehhez a rangokat új vonzeróvel vagy előnyökkel ruházta fel, érdemrendeket gondolt ki,²⁸ és igyekezett ezek értékét a velük jutalmazott emberek érdemeivel fenntartani. A Szent György keresztől nem született bátorság, de a már meglévő erősödött. Sokan azért szolgáltak, hogy ne veszítsék el helyüket és szavukat a nemesi gyűlésekben;²⁹ sokan, gazdagságuk ellenére, jobban szerették a rangokat és a szalagokat az anyagiaknál. Ily módon megerősödött a nemesség szükséges függősége a tróntól.

De egyéttérhetünk abban, hogy Katalin fényes uralkodásában a figyelő tekintet fedezhet néhány sötét foltot is. Az erkölcsök tovább romlottak a palotákban és a kunyhókban: amott az udvar bujaságának példájától, emitt pedig a csapszékek számának – a kincstár számára kedvező – megsokszorozódásától. Anna és Erzsébet példája igazolja-e Katalint?³⁰ Azt illeti-e az állam gazdagsága, aki mindössze egy szép arccal dicsekedhet? A titkos gyengeség csupán gyengeség, a nyilvánvaló – bűn, mivel másokat is megkísért. Az uralkodó méltósága megsínyli, ha ő maga megsérti az erkölcsi kódexet; az emberek, legyenek bármennyire is züllöttek, szívük mélyén nem tudják tisztelni azt, aki erkölcstelen. Követel-e bizonyítékot, hogy az uralkodó hatalmát az erényei iránt érzett tisztelet szilárdítja meg? Szomorú, de el kell ismerni, hogy Katalint lelkének kiváló tulajdonságaiért dicsérve akaratlanul is eszünkbe jutnak gyengéi, és pirulunk az emberiség miatt. Azt is megjegyezzük, hogy az igazságszolgáltatás nem virágzott ebben az időben; a főúr, ha érezte igazságtalanságát a köznemessel szemben az ellene indított perben, a kormányhoz utalta az ügyet, ahol elfektették, és többé nem is vették elő. Katalin állami intézményeit inkább csillogónak, semmint megalapozottnak látjuk: nem a dolgok állapotának leginkább megfelelőt, hanem a formája szerint legszebbet választották. Ilyen volt a kormányzóságok³¹ intézményének megújítása is, elegáns a papíron, de rosszul alkalmazott az Oroszországban uralkodó körülményekre. Szolón azt mondta: „a törvényeim tökéletlenek, de a legmegfelelőbbek az athéniak számára”. Katalin elméleti tökélyt akart a törvényekben, de nem gondolt azzal, hogyan lehetne a legkönnyebben, legegyszerűbben alkalmazni őket; bíróságokat adott nekünk, de nem képzett bírókat, szabályokat adott, a betartásukhoz szükséges eszközök nélkül. Péter rendszerének sok káros következménye még világosabban mutatkozott meg Katalin alatt: idegenek kezébe került a nevelés; az udvar elfelejtette az orosz nyelvet; az európai fényűzés túlzott sikerének következtében a nemesség eladósodott;

²⁷ Az 1762-ben kiadott, *Manifesztum a nemesség szabadságáról* elnevezésű törvény szerint az orosz nemesek felmentést kaptak a kötelező állami szolgálat alól, valamint korlátlan jogot az országból való kiutazásra.

²⁸ II. Katalin alapította a Szent György- és a Szent Vlagyimir-érdemrendet.

²⁹ Az 1775-ös közigazgatási reform és az 1785-ben kiadott nemesi *Adománylevél* bevezette Oroszországban a járási és kormányzósági nemesi gyűlések intézményét, de a gyűléseken csak szolgálatot teljesítő nemesek szavazhattak.

³⁰ Anna Ivanovna (1730–1740) és Erzsébet (1741–1761) – orosz cárnők. Anna idejében az ország irányítása a cárnő kegyencének, Ernst Johann von Bührennek a kezében összpontosult. Erzsébet nem igazán érdeklődött az államügyek iránt (leszámítva talán a külpolitikát), uralkodása alatt az ügyeket bizalmi embereinek szűk köre intézte, akik közül megemlíthetjük a volt énekest, A. Razumovszkijt (akihez a kortársak szerint feleségül is ment), A. Besztuzsev-Rjumin kancellárt, Pjotr és Iván Suvalovot.

³¹ A kormányzósági rendszert I. Péter 1708-ban vezette be, amit az 1775-ös közigazgatási reform tökéletesített. Az országot 300–400 ezer lakosú kormányzóságokra osztották fel nemzeti, történelmi és egyéb sajátosságokra való tekintet nélkül – ez az intézkedés egységesítette a helyi közigazgatást.

megszokottá váltak a becstelen ügyek, melyeket a szeszélyek kielégítésére törekvő kapzsiság sugallt; bojárjaink fiai idegen földön szóródtak szét, hogy francia vagy angol külső beszerzésére fecsérjelenek pénzt és időt. Voltak nálunk akadémiák, felsőbb iskolák, népiskolák, okos miniszterek, kellemes társasági emberek, hősök, kitűnő hadsereg, híres flotta és egy nagy uralkodónő: nem volt jó nevelés, szilárd elvek és erényesség a polgári életben. A főnemes kegyence, aki szegénynek született, nem szégyellt fényűzően élni. A főnemes nem szégyellt züllöttnek lenni. Kereskedtek az igazsággal és a rangokkal. Katalin – nagy államférfi a fő állami gyűléseken – nő volt az uralkodói tevékenység részleteiben, rózsaszín ködben élt, becsapták, vagy magát csapta be; nem látta, vagy nem akarta látni a sok visszaélést, az is lehet, hogy elkerülhetetlennek ítélte, és megelégedett uralkodásának általános, sikeres és dicső folyásával.

Legalábbis, Oroszország összes, számunkra ismert időszakát összevetve, alighanem bárki közülünk azt mondaná, hogy Katalin ideje volt a legboldogabb az orosz polgár számára; alighanem bárki közülünk inkább akkor, és nem más időben szeretne élni.

Halálának következményei elhallgattatták e nagy uralkodónő szigorú bírúit, ugyanis, főleg életének utolsó éveiben, mi, akik valójában a leggyengébben állunk törvényekben és azok teljesítésében, inkább kritizáltuk, semmint dicsértük őt, mivel hozzászoktunk a jóhoz és nem éreztük át értékét, az ellenkezőjét viszont annál inkább; a jót természetesnek, a dolgok rendjéből, és nem Katalin személyes bölcsességéből fakadó szükségszerű következménynek tartottuk, a rosszat viszont az ő személyes hibájának.

Pál³² abban az autokráciának kedvező időben lépett a trónra, amikor a francia forradalom szörnyűségei kigyógyították Európát a polgári szabadságról és egyenlőségről szőtt álmaiból; de amit a jakobinusok tettek a köztársaságok vonatkozásában, ugyanazt tette Pál az autokrácia vonatkozásában: meggyűlöltette a vele való visszaéléseket. Gondolkodásának sajnálatos eltévelyedése révén és a sok elszenvedett személyes kellemetlenség következtében Pál IV. Iván³³ akart lenni; de az oroszoknak már volt II. Katalinjuk, tudták, hogy az uralkodónak, nem kevésbé, mint alattvalóinak, teljesítenie kell szent kötelességeit, melyek megszegése megsemmisíti a hatalom és az engedelmesség között létrejött ősi szövetséget, és letaszítja a népet a polgáriassultság szintjéről az egyéni természetes jog káoszába. Katalin fia lehetett volna szigorú és rászolgálhatott volna a haza hálájára, de az oroszok kimondhatatlan megrökönyödésére az általános elrettentés eszközeivel kormányzott, nem követve egyetlen törvényt sem, kizárólag a saját szeszélyeit; nem alattvalóknak, hanem raboknak tekintett minket; bűn nélkül büntetett, és érdem nélkül jutalmazott; megfosztotta a büntetést a vele járó szőgyentől, a jutalmat varázsától; számolatlan osztogatással lealacsonyította a rangokat és szalagokat; könnyelműen elpusztította az állami bölcsesség tartós gyümölcsseit, anyja művét gyűlölvén bennük; kiölte seregeinkből a Katalin nevelte nemes harci szellemet, és őrmesteri virtussal helyettesítette azt. A győzelmekre nevelt hősöket masírozni tanította; a nemeseket elfordította a katonai szolgálattól; lenézvén a lelket, a sapkát és a gallért tisztelte;³⁴ veleszületett emberi, jótékony hajlamát félretéve, a gonoszság mérgével táplálkozott; nap mint nap különböző módokat eszelt ki az emberek megfélemlítésére,

³² I. Pál (1796–1801) – orosz cár.

³³ IV. (Rettegett) Iván (1533–1584) – Moszkva és egész Oroszország nagyfejedelem. 1547-ben vette fel a cári címet. 1565-ben bevezette az úgynevezett opricsnyina-rendszert, két részre, az opricsnyinára és a zemscsinára osztva fel Oroszországot. Az ország nagy részét kitevő, de összefüggő területet nem alkotó opricsnyináról a korábbi bojár földbirtokosokat kitelepítette, birtokaikat elvette, a területet pedig saját közvetlen igazgatása alá helyezte, míg a zemscsina igazgatása változatlan maradt. Az opricsnyikok, a csak a cártól függő rendőri-katonai gárda tagjai az elkobzott földekből birtokokat kaptak. IV. Iván általuk gyakorolta a rendkívüli áldozatokkal járó tömegterrort, amelynek célja a cár személyes hatalmának biztosítása volt.

³⁴ I. Pál rendeleti úton betiltotta a keménykalap, kihajtott gallér, frakk, mellény stb. viselését.

miközben ő maga mindenkinél jobban félt; megközelíthetetlen palotát akart emelni magának, de sírboltot építtetett. Rá kell mutatnunk egy, a megfigyelő számára érdekes vonásra: a külföldiek szerint a szörnyűség eme uralma alatt az oroszok még gondolkodni is félték; ez azonban nem így van: beszéltek, méghozzá bátran; egyedül a gyakori ismétlésbe beleunva hallgattak el, bíztak egymásban és nem csalódtak. A fővárosokban valamiféle őszinte testvériség szelleme uralkodott; a közös szerencsétlenség közelebb hozta egymáshoz a szíveket, és a nemes felháborodás a hatalommal való visszaélés miatt elnyomta a személyes óvatosság hangját. Íme Katalin emberbarát uralkodásának hatása: Pál négy éve sem tudta megsemmisíteni, és bebizonyította, hogy megérdemeljük a bölcs, törvényes, igazságosságon alapuló kormányzást.

Az oroszok úgy tekintettek Pálra, mint egy félelmetes meteorra, perceit számlálták, alig várva az utolsót; az is elérkezett, és híre az egész államban a megváltás híre volt; a házakban, az utcákon az emberek egymást átölelve sírtak örömben, mint a fényes Feltámadás napján. Ki volt szerencsétlenebb Pálnál? A bánat könnyei csak felséges családja körében hullottak; bánkódtak még néhányan, akikkel jót tett – de micsoda emberek! Az ő bánatuk az általános örömnél nem kevésbé kellett hogy bántsa Pál lelkét, ha testétől elválva, az igazság fényétől végül megvilágosodva nézhetett a földre és Oroszországra! A legtisztánlátóbb oroszok becsületének kedvéért nem hallgathatjuk el az ő véleményüket. Miután megtették, sajnálták, hogy az ártalmatlan uralkodást ártalmas módszer szakította meg.³⁵ Az összeesküvések maguk a szerencsétlenségek, megingatják az állam alapját és veszélyes példaként szolgálnak a jövő számára. Ha bizonyos főurak, generálisok, testőrök maguknak tulajdonítják az uralkodók titokban történő elpusztításának vagy leváltásának jogát, mi lesz az autokráciából? – az oligarchia játékszere, és hamarosan anarchiába kell fordulnia, amely szörnyűségesebb a legrosszabb uralkodónál is, mivel minden polgárt veszélyeztet, míg a zsarnok csak egyeseket büntet. Századok bölcsessége, a nép java szentesítette az államok számára a szabályt, miszerint a törvény kell hogy rendelkezék a trónnal, de a cárok életével egyedül Isten. Aki hisz a Gondviselésben, a rossz autokráciában lássa csak az Égi harag ostorát! Elviseljük, mint a vihart, földrengést, pestist – szörnyű, de ritka jelenségeket: hisz kilenc évszázad folyamán mindössze két zsarnokunk volt;³⁶ mivel a zsarnokság nem mindennapi elvakultságot feltételez az uralkodó gondolkodásában, akinek valódi boldogsága elválaszthatatlan a népétől, az igazságosságtól és a jó iránti szeretettől. Az összeesküvések retentsék csak el a népet az uralkodók nyugalmanak érdekében! És retentsék el az uralkodókat a népek nyugalmanak érdekében. Két ok vezet összeesküvéshez: az uralkodó iránti általános gyűlölet és az általános tisztelet hiánya. Bühren és Pál a gyűlölet, Anna császárnő és III. Péter a tisztelet hiányának áldozata volt. Münnich, Lestock³⁷ és mások nem merészelték volna megtenni azt, ami ellenkezik a lelkiismerettel, a becsülettel és az állam minden törvényével, ha az általuk eltávolított uralkodók bírták volna az oroszok tiszteletét és szeretetét.

Nem kételkedvén Sándor jótékonyágában, csak az összeesküvőket ítélték el, akiket a bosszú és a személyes veszélyeztetettségük miatt érzett félelem mozgatott; főleg azokat

³⁵ I. Pált összeesküvők fojtották meg 1801-ben, a március 11-ről 12-re virradó éjszakán.

³⁶ Karamzin tanulmányában valójában három zsarnokról: IV. Ivánról, I. Péterről és I. Pálról ír.

³⁷ Burekhard Christoph von Münnich – 1732-től tábornagy és a katonai kollégium vezetője, sikeres hadvezér. 1740-ben, Anna Ivanovna halála után a Münnich által megszervezett palotaforradalom után Anna kegyencét, Bühren letartóztatták és Szibériába száműzték. A hatalom Anna Leopoldovna hercegnő és Münnich kezébe került, de egy év múlva, 1741 novemberében néhány gárdaalakulat újabb palotaforradalmat hajtott végre, és ezután I. Péter lányának, Erzsébetnek adták át a trónt. Münnichet félreállították és száműzték. A palotaforradalom egyik fontos résztvevője egy Lestock nevű francia orvos volt. Jelen művében Karamzin kissé ironikusan így ír erről: „Egy francia orvos és néhány részeg gránátos trónra emelte Péter lányát...”

vádolták, akik maguk is Pál kegyetlenkedéseinek eszközei és jótéteményeinek haszonélvezői voltak. Ezek az emberek már nagyrészt a sír sötétjébe vagy az ismeretlenségbe tűntek szemünk elől, aligha jutott bármelyiküknek is Brutus vagy Cassius vigasza a halál vagy a visszavonultság előtt. Az oroszok helyeselték a fiatal uralkodó eljárását, aki nem akarta ezekkel körülvenni magát, és a legnagyobb reménységgel fordították tekintetüket Katalin unokájára, aki megfogadta, hogy nagyanyja szellemében fog uralkodni.³⁸

Ez ideig az elmúlt korok cárságairól beszéltem: most lelkiismeretemmel és az uralkodóval a jelenlegiről fogok beszélni, legjobb tudásom szerint. Mi jogosít fel erre? A haza és az uralkodó iránt érzett szeretet, bizonyos – lehet, hogy Istentől kapott – tehetség, bizonyos tudás, melyet a világ krónikáiból és a nagy emberekkel való beszélgetésekből, azaz műveikből szereztem. Mit akarok? Jó szándékkal próbára tenni Sándor nagylelkűségét, és elmondani, ami számomra igaznak tűnik, és amit időnként a történelem mond el.

Két vélemény uralta akkor az elméket: egyesek azt akarták, hogy Sándor, örök dicsőségre, lépéseket tegyen az apja idején oly káros korlátlan autokrácia megfélemezésére, mások, kétkedvően egy ilyen intézkedés reményteljes sikerében, csak azt akarták, hogy állítsa helyre Katalin uralkodásának Páléhoz képest oly boldog és bölcs, szétrombolt rendszerét. Valóban, lehetséges-e, és mi módon, korlátozni Oroszországban az autokráciát, nem gyengítve ezáltal a megváltó cári hatalmat? A könnyed elmék nem késlekednek a válasszal, és azt mondják: „lehet; csak a törvényt kell még az uralkodónál is magasabbra helyezni”. De kinek adjuk a jogot, hogy őrizze e törvény sérthetlenségét? A szenátusnak? Az államtanácsnak? Ki lesz a tagja ezeknek? Az uralkodó vagy az alattvalók által választottak? Az első esetben a cár talpnyalói lesznek, a második esetben vitatkozni akarnak majd vele a hatalomról; arisztokráciát látok, nem pedig monarchiát. Továbbá: mit csinálnak a szenátorok, ha az uralkodó megszegi a törvényt? Jelentik őfelségének? És ha őfelsége tízszer is csak nevet rajtuk, törvénszegőnek nyilvánítják? Fellázítják a népet? Bármely jó orosz szív elszorul ettől a szörnyű gondolattól. Két állami hatalom egy birodalomban ugyanaz, mint két, egymást szétszaggatni kész félelmetes oroszlán egy ketrecben; a jog pedig hatalom nélkül semmit nem ér. Az autokrácia alapozta meg és támasztotta fel Oroszországot; államrendjének megváltoztatásától elveszett, és el kell vesznie, mivel oly sok és különböző részből áll, melyek mindegyike sajátos polgári előnyökkel bír. A korlátlan egyeduralmon kívül mi tudná ezt a hatalmas testet egységes működésre készíteni? Ha Sándor, az egyeduralommal való visszaélések elleni nemes gyűlöletből vezéreltetvén tollat ragadna, hogy Isten és a lelkiismeret törvényein kívül más törvényeket írjon elő magának, akkor egy igazán erényes orosz polgár venné magának a bátorságot, hogy megállítsa a kezét, és ezt mondja: „Felség, átléped saját hatalmad határait: hosszantartó szerencsétlenségeiből okulva, Oroszország a Szent oltár előtt ösödre bízta az egyeduralmat, és azt kérte, hogy vezesse őt legfelsőbb és osztatlan hatalomként. Ez a szövetség hatalmad alapja, nem más; mindent megtehetsz, de törvényesen nem korlátozhatod ...” De tegyük fel, hogy Sándor valamilyen, a közös előny elvén alapuló törvényt írna elő, és ezt az eskü szentségével erősítené meg. Ez az eskü egyéb eszközök nélkül, melyek mindegyike vagy lehetetlen, vagy veszélyes Oroszország számára, megfélemezi-e Sándor utódait? Nem, hagyjuk az iskolás bölcselkedést és mondjuk ki, hogy uralkodónknak egyetlen biztos eszköz áll rendelkezésére, hogy utódait visszatartsa a hatalommal való visszaéléstől: uralkodjék jótékonyan! szoktassa alattvalóit jóléthez! Akkor éltető hagyományok születnek; népi elvek, gondolatok, amelyek minden mulékony formánál jobban a törvényes hatalom keretein belül tartják a jövőendő uralkodókat; mi által? a félelem által, hogy általános gyűlöletet keltenek, ha ezzel ellentétes módon uralkodnak. A zsarnok néha veszélytelenül uralkodhat egy másik zsarnok után, de egy

³⁸ I. Sándor (1801–1825), trónra lépése alkalmából kiadott manifesztumában megígérte, hogy „a törvények szerint és nagyanyja, Nagy Katalin szellemében fog uralkodni”.

bölcs uralkodó után – soha! „Az édes elfordít a keserőtől” – mondták Vlagyimir követei, megismervén az európai vallásokat.³⁹

[...]

Sándor tanácsadói ahelyett, hogy késlekedés nélkül a dolgok Katalin uralkodása alatt érvényben lévő rendjéhez fordultak volna, melyet harmincnégy év tapasztalata erősített, és melyet, úgymond, a páli időszak zűrzavara igazolt, ahelyett, hogy egyedül csak a fölösleget törölték volna el, csak a szükségeset vezették volna be, egyszerre alapos vizsgálódás után igazítottak volna rajta, újításokat akartak az uralkodói tevékenység fő formáiban, figyelmen kívül hagyva a bölcsék elvét, miszerint az állam rendjében minden újdonság rossz, amelyhez csak végszükség esetén kell folyamodni: mivel egyedül az idő adja meg a törvényeknek a megfelelő szilárdságot; mivel jobban tiszteljük, amit már régóta tisztelünk, és mindent inkább megszokásból csinálunk.

[...]

Sándor minden terve az általános jólétre irányul. Megvetvén az esztelen elvet, mely szerint az elméket tudatlanságban kell tartani, hogy annál nyugodtabban uralkodhasson rajtuk, Sándor milliókat használt fel egyetemek, gimnáziumok, iskolák alapítására: sajnos inkább a kincstár veszteségeit, semmint a haza hasznát látjuk. Professzorokat hívtak meg, de nem készítették fel diákokat; az előbbieket közt sok az érdekes, de kevés a hasznos ember; a diákok nem értik a külföldi tanárokat, mivel rosszul tudják a latint, és számuk oly kevés, hogy a professzoroknak elmegy a kedvük az órákra bejárni. Minden baj abból származik, hogy egyetemeinket a német egyetemek mintájára alakítottuk, és nem vettük figyelembe, hogy itt mások a körülmények. Lipcsében, Göttingenben a professzornak csak fel kell állnia a katedrára, és a terem máris megtelik hallgatókkal. Nálunk senkit nem érdekel a magasabb tudomány. A nemesek szolgálnak, a kereskedők pedig az aritmetikát akarják alaposan tudni, vagy idegen nyelveket, hogy kereskedésükben hasznosítsák. Németországban mennyi fiatal ember tanul az egyetemeken, hogy ügyvéd, bíró, lelképásztor, professzor legyen! A mi hivatalnokaink és bíráink nem érzik szükségét annak, hogy ismerjék a római jogot; papjainkat a szemináriumokban készítik fel úgy-ahogy, de tovább nem lépnek, a tudós rend előnye pedig Oroszországban még annyira újak, hogy az apák még nem könnyen szánják rá magukat, hogy gyerekeiket erre a pályára készítsék. A hatvan professzor helyett, akik Németországból érkeztek Moszkvába és más városokba, én húsznál többet nem hívtam volna meg és nem sajnáltam volna a pénzt a kincstár által finanszírozott növendékek számának növelésére a gimnáziumokban; a pénztelen szülők, oda járatva fiaikat, áldották volna az uralkodó kezét, és a támogatott szegénység tíz, tizenöt év múlva létrehozta volna a tudós rendet Oroszországban. Merem állítani, hogy nincs ennél hatékonyabb mód Sándor szándékát sikerre vinni. Egyetemek számára házakat építeni vagy venni, könyvtárakat, gyűjteményeket, tudós társaságokat létesíteni, híres külföldi asztronómusokat, filológusokat meghívni – porhintés.

[...]

Tehát a mostani kormánynak, mint mondják, szándékában állt felszabadítani a földesúri jobbágyságot. Tudni kell e rabság eredetét. A kilencedik, tizedik, tizenegyedik században egyedül a holopok, azaz vagy a hadifoglyok és a megvásárolt külföldiek, vagy a törvény által polgárjoguktól megfosztott bűnözők, vagy mindezek utódai voltak nálunk rabok; de a gazdagok, akiknek sok holopuk volt, letelepítették őket földjeiken: ezek az első, a mai értelemben vett jobbágyfalvak. Ezen felül a birtokos felfogadott magához szabad földműveseket szolgálatra olyan feltételekkel, amelyek többé-kevésbé korlátozták azok

³⁹ Idézet az úgynevezett Nyesztor-krónikából; a krónikás szerint Vlagyimir fejedelem követei 987-ben ismerkedtek meg a „latin” és „görög” kereszténységgel, valamint az iszlám vallással.

természetes és polgári szabadságát; néhányan, akik földet kaptak az uraságtól, kötelezték magukat és gyermekeiket is, hogy örökké neki szolgálnak: ez a mezőgazdasági rabság második oka. Más parasztok, a nagyobb rész, csak pénzért vagy meghatározott gabonamenyiségért béreltek földet a birtokostól, és jogukban állt a kikötött idő lejártával máshova menni. Ennek a szabad helyváltoztatásnak megvoltak a maga kellemetlenségei: a főurak és a gazdag emberek magukhoz csábították a szabad parasztokat a gyengébb birtokosoktól, akiknek a puszta föld maradt, és így nem volt módjuk állami kötelezettségeiket teljesíteni. Borisz cár⁴⁰ vette el először a jogot minden paraszttól, hogy egyik helyről a másikra átmenjen, azaz a földesurakhoz kötötte őket: ez az általános rabság kezdete. Ezt a törvényt változtatták, korlátozták, voltak alóla kivételek, és hosszú ideig pereskedések ürügyeül szolgált, végül hatálya teljes mértékben érvényesült, és a parasztok és holopok közti ősi különbség teljesen eltűnt. Mindebből következik: 1) hogy a jelenlegi földesúri jobbágyok soha nem voltak birtokosok, azaz nem volt saját földjük, mely a nemesek törvényes, elidegeníthetetlen tulajdona. 2) Hogy a holop-eredetű jobbágyok szintén a nemesek tulajdonát képezik, és személyükben nem szabadíthatók fel a földesurak bizonyos, külön kártalanítása nélkül. 3) Hogy egyedül a szabad, Godunov által a földesurakhoz kötött földművesek követelhetik igazságosan a régi szabadságukat; de mivel 4) ma már nem tudjuk, melyik származik közülük holopoktól és melyik szabad emberektől, a törvényalkotónak nem kis nehézségébe kerül majd ezt a gordiuszi csomót kibogozni, hacsak nincs bátorsága kettévágni, kijelentve, hogy minden ember egyformán szabad: a hadifoglyok, a megvásároltak, a törvény által rabbá nyilvánítottak utódai és a paraszt földművesek leszármazottai egyaránt; hogy az előbbieket a természetes jog szabadítja fel, míg az utóbbiakat az autokrata uralkodó joga, hogy megváltoztassa az elődei által hozott törvényeket. Nem bocsátkozva további vitába, annyit mondunk csak, hogy az állami együttélésben a természetes jog a polgári jog mögé szorul, és hogy a bölcs autokrata csakis azokat a törvényeket törli el, amelyek ártalmassá vagy elégtelenné váltak és jobbakkal helyettesíthetők.

Mit jelent felszabadítani nálunk a jobbágyokat? Megadni nekik a jogot, hogy ott éljenek, ahol akarnak, teljes egészében elvenni az uraktól a hatalmat, amelyet fölöttük gyakorolnak, egyedül a kormány hatalma alá rendelni őket. Jó. De ezeknek a földműveseknek nem lesz földjük, ami, és ez vitán felül áll, nemesi tulajdon. Vagy a földbirtokosoknál maradnak azzal a feltétellel, hogy termény- és pénzadót fizetnek, megművelik az urasági földeket, leadják a gabonát, ahova kell, egyszerűen rájuk dolgoznak, mint korábban is; vagy, ha elégedetlenek a feltételekkel, követeléseiben mérsékeltebb birtokoshoz mennek. Az első esetben, az ember szülőföldje iránti természetes szeretetében bízva, nem a legnehezebb feltételeket írják-e elő nekik az urak? Addig saját tulajdonukat kímélték a parasztkban: akkor a kapzsi birtokosok majd mindent el akarnak venni tőlük, ami csak fizikai erejükből telik. Szerződést írnak, a földművesek nem teljesítik: pereskedés, örök pereskedés! A második esetben, ha a parasztk ma itt vannak, holnap ott, nem szenved-e kárt a kincstár a fej- és egyéb adók begyűjtésénél, nem sýnyli-e meg a mezőgazdaság? Nem marad-e sok szántóföld parlagon, sok magtár üresen? nem a szabad földművesek, hanem a nemesek látják el nálunk leginkább a piacot gabonával. Egy másik rossz: immár a földbirtokosok szigorú, ingyenes bíraskodása alól felszabadulva, a parasztk egymás között kezdenek civódni és a városban pereskedni – micsoda romlás! Kiszabadulva az urak felügyelete alól, akiknek minden zemsztvo-bíróságnál hatékonyabb saját rendőrségük van, italozni és bü-

⁴⁰ Borisz Godunov – bojár, 1584-től 1598-ig sógora, Fjodor cár mellett az ország kormányzója. 1598-tól 1605-ig orosz cár. A mai történettudomány szerint is akkor következett be alapvető változás a parasztk helyzetében, bár az ezzel kapcsolatos törvénykezés története még nem teljesen tisztázott.

nőzni kezdenek: mekkorát kaszálnak a kocsmák és a korrupt iszpravnyikok,⁴¹ és mennyire káros ez az erkölcsökre és az állam biztonságára! Egyszóval, az állam egész területén szét-szórt nemesség most segíti az uralkodót a csend és a rend megőrzésében, ha elveszik tőle ezt a felügyelői hatalmat, az uralkodó mint Atlasz veszi vállára Oroszországot. Elbírja-e? A bukás szörnyű lenne. Az uralkodó elsődleges kötelessége az állam belső egységét őrizni; jót tenni a rendekkel és személyekkel már másodlagos. Boldogabbá kívánja tenni a földműveseket a szabadság által, de ha ez a szabadság árt az államnak? és boldogabbak lesznek-e a földművesek felszabadulva az urak hatalma alól, de saját gyengeségeiknek, az adóbérlőknek és lelkiismeretlen bíráltnak áldozatul kitéve? Nem kétséges, hogy a jobbágyok, akiknek belátó földesura megelégszik a mérsékelt úrbérrel vagy a jobbágycsaládra jutó szántás tizedével, boldogabbak a kincstári jobbágyoknál, mivel uruk személyében éber gyámmal és pártfogóval bírnak. Nem jobb-e feltűnés nélkül lépéseket tenni a kegyetlen urak megfékezésére? A kormányzóságok vezetői tudják, kik azok. Ha az utóbbiak hűségesen teljesítik kötelességüket, az előbbieket hamarosan eltűnnek szemünk elől; ha pedig nem lesznek Oroszországban okos és becsületes kormányzók, nem lesz boldog élete a szabad földművelőknek sem. Nem tudom, jól tette-e Godunov, hogy elvette a parasztok szabadságát (mivel az akkori körülmények nem teljesen ismertek), de tudom, hogy most nem lenne helyénvaló visszaadni nekik. Akkor szabad ember életéhez voltak szokva, most pedig a rab élethez. Azt hiszem, hogy az állam létének szilárdsága érdekében veszélytelenebb rabbá tenni az embereket, mint nem jókor adni nekik a szabadságot, amelyre erkölcsi megújulással kell felkészíteni az embert.

[...]

Az autokrácia Oroszország palládiuma: sértetlensége szükséges az ország boldogságához; ebből nem következik, hogy az uralkodónak, a hatalom egyedüli forrásának oka lenne megalázni a nemességet, amely éppen olyan ősi, mint Oroszország. Soha nem is volt más, mint a nagyfejedelmek vagy a cárok kiváló szolgálóinak testvérisége. Rossz, ha a szolgálókatalmukba kerítik a gyenge gazdát, de a bölcös gazda tiszteli válogatott szolgálót és ékeskedik tisztességükkel. A nemesség jogai nem csupán egy összetevője az uralkodói hatalomnak, hanem fő, nélkülözhetetlen, az állam egészét mozgató eszköze. Montesquieu azt mondta: point de Monarque point de noblesse; point de noblesse, point de Monarque.⁴² A nemesség örökletes; a rend megköveteli, hogy bizonyos embereket bizonyos tisztségek ellátására neveljenek, és hogy az uralkodó tudja, hol keresse a haza hasznának tevékeny szolgáit. A nép dolgozik, a kereskedők kereskednek, az érdemrendekkel és előnyökkel, tisztelettel és jövedelemmel jutalmazott nemesek szolgálnak. A személyes érdemekkel megszolgált tisztségek nem helyettesíthetik a született, állandó nemességet, és bár szükség van rájuk az állami szolgálat rangosztályainak⁴³ meghatározásához, a sikeres monarchiában nem gyengíthetik a született nemesség tősgyökeres jogait, nem élvezhetik annak előnyeit. Nem a nemességet kellene kapni a tisztségek után, hanem a tisztségeket a nemesség alapján; azaz bizonyos tisztségek elnyeréséhez feltétlenül meg kellene követelni a nemességet, amit ná-

⁴¹ A zemsztvo-bíróság („zemszkij szud”) járási rendőri szerv, amely a járási nemesek által választott iszpravnyikból vagy kapitányból és 2–3 ülnökből állt. A zemsztvo-bíróság feladatai közé tartozott a felsőbb hatalom rendeleteinek és bírósági döntéseinek a végrehajtása, előzetes bűnügyi nyomozás, a rend és az „erkölcsös viselkedés” felügyelete stb.

⁴² „Ha nincs egyeduralkodó, nincs nemesség; ha nincs nemesség, nincs egyeduralkodó.” Montesquieu: A törvények szelleméről. Budapest, 2000. 65.

⁴³ Nagy Péter reformjai nyomán az állami szolgálat szempontjából a tehetséggel és az érdemekkel szemben a származás részben háttérbe szorult. Az 1722-ben kiadott *Rangtáblázat* az állami tisztségviselőket 14 katonai, polgári és udvari rangosztályba sorolta; az első nyolc (később öt) osztály örökletes nemességgel járt. Így lehetőség nyílt arra, hogy az alacsonyabb származásúak a ranglétrán előrehaladva nemességet kapjanak.

lunk Nagy Péter ideje óta nem tartanak be: a katonatiszt már nemes is. Nem kell elzárni az utat a magasabb szintekhez a kiváló adottságok elől, amelyek bármely rendben előfordulhatnak; de adja az uralkodó a nemességet a tisztség előtt, bizonyos ünnepélyes szertartások kíséretében, általában véve ritkán és szigorú kiválasztás alapján.

[...]

A nemesség és a papság, a szenátus és a szinódus⁴⁴ mint a törvények letéteményese, mindenek fölött az uralkodó, az egyetlen törvényalkotó, minden hatalom egyedüli forrása. Íme az orosz monarchia alapja, melyet erősíthetnek vagy gyengíthetnek az uralkodók törvényei.

Az államoknak, csakúgy mint az embereknek, meghatározott élettartamuk van: így gondolja a filozófia, így tanítja a történelem. A józan életvitel meghosszabbítja az ember életét; a józan állami berendezkedés meghosszabbítja az államok életét. Ki számítja ki Oroszország eljövendő éveit? Hallom a közelgő végső szerencsétlenség profétáit, de, hála a Magasságosnak, a szívem nem hisz nekik; látom a veszélyt, de még nem látom a pusztulást.

Oroszországnak még van negyven millió lakosa és autokráciája, van az általános jólétre buzgón törekvő uralkodója. Ha mint ember hibázik is, úgy kétségkívül jó szándékúan, ami biztosítékul szolgál számunkra a hibák jövőbeni kijavítására.

Ha Sándor általában véve óvatosabb lesz az állami intézmények megújításában, és igyekszik a már létezőket minél inkább megerősíteni, és inkább az emberekre, és nem a formákra gondol; ha józan szigorúsággal ráveszi a főurakat és a hivatalnokokat kötelességük buzgó teljesítésére; ha békét köt Törökországgal és megmenti Oroszországot a Napóleonnal vívandó harmadik, szerfölött veszélyes háborútól, még ha ez az úgynevezett becsülethez kapcsolódó előnyök elvesztésével is jár, mely becsület csak az erős államok luxusa, és nem azonos elsődleges érdekükkel vagy létezésük teljességével; ha nem növelve a papírpénzek mennyiségét, bölcs takarékoszággal csökkenti a kincstár kiadásait és megtalálja a módját, hogy emelje a szegény katonai és polgári hivatalnokok fizetését; ha a pontosan betartott vámszabályok az áruk kivitelének és behozatalának kiegyenlítődéhez vezetnek; ha – ami e javaslat szerint elkerülhetetlen lesz – a drágaság apránként csökken, akkor Oroszország áldani fogja Sándort; a bizonytalanságok elcsendesülnek; az elégedetlenség eltűnik; az állam számára szükséges hagyományok születnek; a dolgok menete helyes és állandó lesz; a régi és az új eggyé válik; egyre ritkábban emlegetik majd a múltat; a rágalom ugyan nem hallgat el, de elveszíti fullánkját. Európa sorsa most nem tőlünk függ. Megváltoztatja-e Franciaország a maga szörnyű rendszerét, vagy Isten megváltoztatja-e Franciaországot, nem tudhatjuk, de a viharok nem tartanak örökké. Amikor majd tisztáget látunk Európa és az egységes Oroszország trónján ülő Sándor felett, akkor magasztaljuk majd Sándor boldogságát, melyet ritka jóságával érdemel ki.

Szeretettel a haza iránt, szeretettel az uralkodó iránt, őszintén beszéltem. Tiszta szívvel térek vissza a hűséges alattvaló hallgatásához, arra kérve a Magasságot, óvja a cárt és az orosz cárságot!

Fordította: Szabó Tünde

A jegyzeteket összeállította: Filippov Szergej

⁴⁴ 1721-ben Nagy Péter megszüntette a patriarchátus intézményét, és a kollégiumok mintájára létrehozta az úgynevezett Szent Szinódust az orosz ortodox egyház irányítására. A Szinódus, a Szenátusnak alárendelve, gyakorlatilag állami hivatalként működött.

SZABÓ TÜNDE

A gondolkodó világ modellje

In memoriam

Jurij Mihajlovics Lotman
(1922–1993)

Jurij Mihajlovics Lotmannak, a tartui strukturális-szemiotikai iskola alapítójának és vezető személyiségének a munkássága talán kevésbé ismert a magyar szakmai közönség előtt, mint a kortárs francia strukturalistáké, vagy az amerikai, illetve olasz szemiotikusoké. Így van ez annak ellenére, hogy Lotman kutatásai az utóbbiakkal szinkrónban, sőt néha nyugati kollégáit megelőzve, azok munkásságát megtermékenyítve zajlottak.¹ Bár a halála óta eltelt évtizedben egyre több munkája vált magyarul is hozzáférhetővé², munkásságának összegzésére még nem került sor. Az alábbiakban egy ilyen összegző áttekintésre vállalkozunk, azzal a céllal, hogy Lotman ismert és irányadónak tekintett, de többnyire az életmű kontextusából kiragadva tárgyalt és értelmezett cikkei mögé felvázoljuk azt az elméleti hátteret, sajátos szemiotikai kultúra-konceptiót, amely Lotman szerteágazó kutatásaiból kristályosodott ki, és amely egységes elméleti keretet foglalja a filológia számos területét érintő munkásságát.

*Lotman 1922-ben született Péterváron. Egyetemi tanulmányait a(z akkor már) leningrádi bölcsészkaron folytatta, neves oktatók hallgatójaként. II. világháborús katonai szolgálata és disszertációjának megvédése után Tartuban kapott állást, ahol 1960 és 1977 között az orosz tanszék vezetője volt.³ Az 1950-es évek végén, 60-as évek elején fordult érdeklődése a strukturalizmus felé. 1961–62-ben tartotta előadásait a strukturális poétikáról, melyek összegzése 1964-ben jelent meg a Tartui Egyetem orosz filológiai sorozatában *Előadások a strukturális poétikáról* címmel.⁴ Ugyanerre az időszakra datálható a Tartui-Moszkvai iskola létrejötte is. 1964-ben hasonló témában szerveztek szimpóziumot Moszkvában, melynek tézisei láttán Lotman együttműködést ajánlott fel a moszkvai nyelvészeknek, ami közös konferenciák és a híres nyári iskolák kiindulópontja lett. Az együttműködés révén tulajdonképpen két – a Lotman által képviselt pétervári, valamint a moszkvai – kulturális tradíció, illetve filológiai irányzat termékeny kölcsönhatása valósult meg, és hozott létre egy új tudományos paradigmát.⁵*

¹ Kristeva, J.: On Yury Lotman. *Publications of the Modern Language Association* 109. 3. 1994. 375–376.

² Az 1993 után magyarul megjelent kiadványok: *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletírók tanulmányai.* In: Honorem Jurij Lotman. Szerk.: Kovács Árpád, V. Gilbert Edit, Pécs, 1994. Lotman, Ju. M.: *Kultúra és robbanás*, Pannonica, 2001. (a továbbiakban: Lotman 2001); *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*, ford., szerk.: Szitár Katalin, Bp., 2002.; *Világok és ellenvilágok az orosz irodalomban.* Vál.: Jagusztin László. Szerk.: Kukucska Csilla. Debrecen, 2002.

³ Lotman viszonylag részletes életrajzát lásd Egorov, B. F.: *Lichnost' i tvorchestvo Ju. M. Lotmana.* In: Lotman, Ju. M.: Pushkin. Szentpétervár, 1995. (a továbbiakban: Lotman 1995) 5–20.

⁴ Lotman, Ju. M.: *Lekcii po strukturalnoj poetike. Trudy po znakovym sistemam 1.* Tartu, 1964. (a továbbiakban: Lotman 1964). A kiadványnak 1993-ig 25 kötete jelent meg; a bennük publikált cikkek bibliográfiáját lásd *Bibliograficheskij ukazatel' izdanij po semiotike.* Szerk.: Barsukov, S. G., Tartu, 1991.

⁵ Lásd Uspenskij, B. A.: *K probleme genezisa tartusko-moskovskoj semioticheskoj shkoly.* In: Ju. M. Lotman i tartusko-moskovskaja shkola, Moszkva, 1994. 265–278.

E paradigma középpontjában a természetes nyelv mint jelrendszer vizsgálata állt, mégpedig a saussure-i tradíció alapján megkülönböztetve és szigorúan elkülönítve nyelvet és beszédet/szöveget (később, a jakobsoni formulát alkalmazva, kódot és üzenetet).

A természetes nyelvből kiindulva Lotman a művészet, majd a kultúra egészének működése felé fordult, és egy kultúra-tipológia, majd később, amikor a szinkrón struktúrák mellett az azokat létrehozó dinamikus folyamatok is látókörébe kerültek, egy történelmi szemiotika létrehozását tűzte ki a kutatás céljául.

Jurij Mihajlovics Lotman munkássága

„A tökéletességhez rend vezet, a rend módszert követel, a módszer megkönnyíti az elképzelést.”

J. W. Goethe

Jurij Lotman munkásságának ismertetése során az általa is követett eljárást alkalmazom: életművét egy egységes, ugyanakkor belsőleg heterogén, különböző szintű és státuszú, egymással összefüggő és kölcsönhatásban álló szövegek alkotta szemiotikai térnek tekintve, első lépésben megpróbálom rekonstruálni e szemiotikai tér „nyelvét”, azt az immanens kódot, amely a második részben ismertetésre kerülő „szövegek” adekvát értelmezéséhez szükséges, majd ezután kerül sor a tematikájukat tekintve és sokszor módszertanilag is heterogén szövegek bemutatására.

Lotman gyakorlatilag nem dolgozta össze egységes elméleti rendszerré sokirányú kutatásainak tapasztalatát. Élete utolsó éveiben megjelenő válogatott tanulmányaiból, valamint a hatvanas és a kilencvenes évek között született legfontosabb munkáinak kötetekbe rendezéséből azonban kirajzolódik az a sajátos szemiotikai kultúra-koncepció, amely keretbe foglalja munkásságát.

Az alábbiakban ezt a koncepciót próbálom meg felvázolni, megtisztítva az egymás mellé helyezett, különböző korszakokban keletkezett tanulmányok átfedéseitől, igyekezvén a rendszer koherenciájára koncentrálni. A második, szövegeket ismertető részben térek ki a koncepció kialakulásának folyamatára, a sok évtizedes munka során bekövetkező szemléletbeli és terminológiai változásokra, a tematikus és módszertani heterogenitás bemutatását tartva elsődleges szempontnak.

Az életmű végére kikristályosodó koncepció kiindulópontja az, hogy az emberi kultúra bármely aspektusát is vizsgáljuk, „az emberiség egységes intellektuális életének mechanizmusaira ismerünk”⁶. A kultúra az emberiség kollektív intellektuális tevékenysége, melynek az egyes ember hordozója, aktív alakítója, egyben tőle független, külső használója is, tehát egyidejűleg helyezkedik el a kultúrán belül és kívül. Lotman szerint minden intellektuális tevékenység három alapfunkcióra vezethető vissza: 1. a már meglévő információ átadása, 2. a meglévőkből egyértelműen nem következő új információ létrehozása, 3. az információ megőrzése, azaz az emlékezet. Mivel az információ a kultúrán belül szövegekben posztulálódik, a három funkció tekintetében *izomorf*nak tekinthető *az egyéni intellektus, a szöveg és a kultúra egésze*. Működésük elengedhetetlen feltétele a *dialógus (kommunikáció)*⁷, azaz egy

⁶ Lotman, Ju. M.: *Vnutri mysljshih mirov*. Moszkva, 1999. 386. (a továbbiakban: Lotman 1999)

⁷ Lotman dialógus-, illetve kommunikáció-fogalma két különböző forrásra vezethető vissza, melyek közül az egyik – M. Bahtyin munkássága – inkább egyfajta filozófia háttérrel, míg a másik – R. Jakobson kommunikációs modellje – pedig módszertani alapot adott a lotmani koncepció-

másik intellektus, szöveg, illetve kultúra léte. Gondolat ugyanis csak két egymásnak kölcsönösen meg nem felelő, illetve egymást csak részben átfedő nyelv/szöveg/kultúra egymásnak feszüléséből keletkezik. Ezt a tételt Lotman az emberi agy fiziológiájára, a két agyfélteke eltérő gondolkodás-mechanizmusára alapozza. Az agy kutatás eredményeire támaszkodva⁸ vezeti be az egész rendszeren végigvonuló, a két agyfélteke eltérő működéséhez köthető oppozíciót: a *diszkrét* (tagolt) illetve *kontinuális* (folytonos) információ-kidolgozó/szöveggeneráló mechanizmust. Miközben a kettő együttesen egységes rendszert alkot (ezt nevezi Lotman személyiségnek), az előbbi – diszkrét – által létrehozott szövegekben a jelentést a különálló jelek összege adja, a másik – kontinuális – típusú szövegben a jelentés a jelek összességéből adódik és nem tagolható a jelek különálló jelentésére.⁹ Ez a kettős, ugyanakkor egységes mechanizmus lesz Lotman kultúra-meghatározásának minimuma. Eszerint a kultúra egy legalább kettős, ugyanakkor szétbonthatatlanul egységes, működő szemiotikai struktúra.

A két különböző mechanizmus által létrehozott információt/szövegeket nem lehet egyértelműen megfeleltetni egymásnak. Ha egyiket a másik nyelvén akarjuk visszaadni, csupán ekvivalencia, tehát bizonyos szemantikai bizonytalanság, meghatározatlanság alakul ki. Ez a nem pontos megfeleltetésből adódó szemantikai bizonytalanság teszi lehetővé az új gondolati kapcsolódásokat, principiálisan új információ/szöveg létrejöttét. Lotman rendszerében a két szöveggeneráló mechanizmus által létrehozott különböző típusú szövegek egymásra *fordítása* mindenféle alkotó gondolkodás alapvető eljárása. A két információgeneráló mechanizmus egyidejű működése és *dialogikus viszonya* biztosítja az intellektus *dinamizmusát*, az új információ létrehozásának képességét; az adott intellektus egységként való értelmezése viszont a két mechanizmust alrendszerként magába foglaló, az adott intellektus leírásában *egységességre törekvő metanyelv* segítségével lehetséges. Az egész rendszer e séma szerint épül fel: a kultúra minden szelete egyidejűleg különmemű információk/szövegek dialogikus kapcsolata, ugyanakkor szétválaszthatatlan egység.¹⁰ Ugyanaz a szöveg kulturá-

nak. A dialogicitás központi szerepe Bahtyin *polifonikus regény* elméletére megy vissza. F. M. Dosztojevskij poétikájának sajátosságait elemezve Bahtyin alapvető jelentőséget tulajdonít a dialógusnak: „A dialogikus viszony sokkal tágabb jelenség annál, hogysem elférne a kompozicionálisan kifejezett dialógus replikái közötti viszony határain belül; szinte egyetemes jelenség, amely áthatja az egész emberi beszédet és az emberélet minden viszonyát és megnyilvánulását, általában véve mindazt, aminek értelme és jelentése van.” Bahtyin, M. M.: Dosztojevskij poétikájának problémái ford.: Kőnczöl Cs. és mások. Osiris, Bp., 2001. 57. A mindazon jelenségekben, amelyeknek „értelme és jelentése van” feltételezett dialogikus viszony módszertani megragadására a jakobsoni kommunikációs modell alkalmazása adott lehetőséget. Ez tette lehetővé Lotman számára, hogy a saussure-i nyelv/beszéd alkotta – alapvetően statikus – szinteken belül és azok között folyamatokat, tehát dinamikát is modelláljon.

⁸ Az emberi agy aszimmetriájára vonatkozó kutatások olvasmányos és közérthető összefoglalását adja: Hámori József: Az emberi agy aszimmetriái. Bp., Pécs, 2001. Bár a mű inkább angolszász (és nem orosz) kutatók eredményeire támaszkodik, végkövetkeztetései egybecsengenek Lotman állításaival: „a legfontosabb kreatív kulturális tevékenységek, például a művészet, a zene, a társadalmi etikusság, tudomány és technika, a bal és a jobb félteke együttes, kollaboratív munkájának az eredménye, s éppen ezért az emberi kultúra tulajdonképpen a kéréstest [az agynak a két féltekét összekötő része – Sz.T.] funkciója.” 132.

⁹ Ez az oppozíció csírájában már megtalálható a korai irodalomelméleti munkákban is, amikor Lotman a műalkotást egyidejűleg modellként (azaz egymással és az egészszel kölcsönösen összefüggő elemek rendszereként) és jelként (elemeinek jelentésére nem bontható egységként) fogja fel. Lotman 1964. A tanulmány részletes ismertetését lásd később.

¹⁰ Itt érzékelhető leginkább F. Saussure *langue* és *parole* felosztásának kiterjesztése a kultúra egészére. Saussure-nél a beszéd gyakorlatilag tagolatlan hang- és gondolat folyam, melyet nyelvi értelmezéséhez első lépésként tagolni kell – a nyelv tehát tagolt (diszkrét) metanyelvként áll

lis kontextusához képest betölthet leíró, (diszkrét) metanyelvi funkciót, miközben egy nagyobb egység alstruktúrájaként, egy metanyelv (kontinuális) tárgyaként is megközelíthető.

Az egyéni intellektus által létrehozott információ/szöveg cseréje mindig valamilyen kommunikációs helyzetben valósul meg, mely a rendszer következő szintjét jelenti. A kiindulópont ezen a szinten is a szövegek két alaptípusa, melyek két, lényegében különböző kommunikációs helyzetnek felelnek meg. Az egyik helyzetben a cél az üzenet minél pontosabb – veszteség és deformáció nélküli – átadása. Ekkor a rendszer a maximális megértésre irányul, mely a feladó és befogadó kódjának azonosságát kívánja meg. A szöveg ebben az esetben a már előtte is létezőnek tételezett gondolat passzív hordozója. A gondolat tehát elválasztható a szövegtől, és a folyamat elvileg megfordítható, azaz a befogadó által dekódolt új szövegből el lehet jutni az eredetihez. A másik típusú kommunikációs helyzetben a cél új információ kidolgozása és továbbadása. Ebben az esetben egyrészt maga a szöveg többszörösen kódolt, másrészt a feladó és a befogadó kódja különbözik egymástól. A kommunikáció során új szöveg jön létre, méghozzá úgy, hogy kódja nem következik egyértelműen a kiinduló szövegéből. Az első esetben a kommunikáció monolit rendszer, és a szöveg egy bizonyos nyelv realizációja, ami leginkább a mesterséges nyelvekre jellemző. A másik esetben a kommunikáció és a szöveg létrejöttének a feltétele minimum két nyelv – egymáshoz hasonló annyira, hogy lehetséges legyen köztük a fordítás, de különböző is annyira, hogy ez a fordítás ne legyen triviális –, s a szöveg maga gazdagabb és bonyolultabb, mint külön-külön a két nyelv. A kultúrában létező szövegek mindegyike e két végletes séma között helyezkedik el.

Mindkét kommunikációs helyzethez képest merőben új típust képvisel az a modell, amelyben az információ hordozója nem két különálló személyiség, azaz nem *én-ő*, hanem *én-én típusú kommunikációról* van szó.¹¹ Az *én-ő* típusú kommunikációban a kód és az üzenet konstans, miközben változik az információ hordozója: előbb a feladó, majd a befogadó lesz az. Az *én-én* típusú, azaz autokommunikáció esetén viszont az információ hordozója nem változik, de új kódok beiktatása révén a kiinduló üzenet új értelmet nyer, „minőségi változás következik be, amely magának az *én*-nek az átstrukturálódásához vezet”.¹² Lotman meglátása szerint a szövegek többsége az *én-ő* kommunikációs típust valósítja meg, de az irodalom, sőt a művészet egésze, bár oscillál a két típus között, alapvetően az autokommunikációra orientálódik: „Eszttétikai effektus abban a pillanatban jön létre, amikor a kódot üzenetként, az üzenetet pedig kódként használják, tehát amikor a szöveg az egyik kommunikációs rendszerből átkapcsolódik a másikba, megőrizve eközben a hallgatóság tudatában a kapcsolatot mindkét típussal”.¹³ Ebben a meghatározásban is visszaköszön a rendszer két alapkategóriája, ezúttal a kommunikációs aktuson belül. A kód ugyanis az üzenethez képest tagolt, tehát diszkrét „nyelv”, míg maga az üzenet a kódhoz viszonyítva kontinuális, és a kettő közötti átkapcsolás, azaz fordítás, minőségileg új jelenséget eredményez.¹⁴

szemben a tagolatlan (kontinuális) beszédfolyammal. „Tehát a nyelvi tényt a maga egészében, vagyis a nyelvet, úgy ábrázolhatjuk, mint olyan egymással szomszédos, elhatárolt daraboknak a sorát, amelyek egyszerre vannak felrajzolva a körvonalazatlan fogalmak meghatározatlan, és a hangok nem kevésbé meghatározatlan síkjára.” Saussure, F. de: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Corvina, 1997. 133.

¹¹ Lotman, Ju. M.: O dvuh modeljah kommunikacii v sisteme kultury, In: Lotman, Ju. M.: Izbrannye stat'i I. Tallin, 1991. (a továbbiakban: Lotman 1991.)

¹² Lotman, Ju. M.: Tri funkcii teksta. In: Lotman 1999. 25.

¹³ Lotman 1991.

¹⁴ R. Jakobson a nyelvhez köti, és a kommunikációs helyzet egyik funkciójaként vezeti be a *poétikai funkciót*, melyet az üzenetre való irányultságként határoz meg. Meglátása szerint a poétikai (gyakorlatilag az esztétikai) funkció lényege, hogy „az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyé-

Ami a szöveget illeti, általában véve „ahhoz, hogy egy adott üzenetet szöveggként határozassunk meg, legalább kétszeresen kódoltnak kell lennie”.¹⁵

Lotman nem győzi hangsúlyozni a bevett lingvisztikai „egynyelvű” szövegdefiníció helyett a szöveg sokszólamúságát. Az ő felfogásában a szöveg egy lehatárolt (ugyanakkor más szövegekkel kapcsolatra lépni képes) szemiotikai tér, amelyben hierarchikusan rendeződnek és egymással kölcsönhatásba lépnek a különböző nyelvek. Minden szövegben kimutatható idegen kóddal rendelkező szövegtestek jelenléte, melyek különböző funkcióit tölthetnek be: felléphetnek jelentéskatalizátorként, megváltoztathatják a szöveg alapjelentését, lényegi értelmi funkcióit is kaphatnak. Ezt nevezi Lotman *szöveg a szövegben* jelenségnek, egy „specifikus retorikai”¹⁶ konstrukciónak, melyben a szövegdarabok eltérő kódoltsága mind a szerzői szövegépítésnek, mind pedig az olvasói szövegéppercepciónak meghatározó tényezőjévé válik.¹⁷

A szövegstruktúra bonyolultságát illetően minőségileg új szintet jelent a műalkotás. Egy többszörösen kódolt, szemiotikailag nem egynemű szöveg nem csupán elementáris üzenet a feladótól a befogadó felé, mivel bonyolult kapcsolatra lép az őt körülvevő *kulturális kontextussal*, képessé válik információt kondenzálni, azaz *emlékezete* lesz. „A strukturális bonyolultságnak ezen a szintjén a szöveg intellektuális szerveződés tulajdonságait mutatja: nem csupán közvetíti, hanem át is alakítja a kívülről beléhelyezett információt, illetve újakat hoz létre.”¹⁸ A szöveg szociális-kommunikatív funkciója is egyszerre több síkon realizálódik. Természetesen megmarad az egyszerű üzenetközvetítő funkció, ebben az esetben az információ hordozójától, a feladótól a közönség irányába. A szöveg közvetítésével a közönség kapcsolatba kerül a kulturális tradícióval, tehát a szöveg a kollektív kulturális emlékezet funkcióját is betölti. Mint ilyen, képessé válik a benne tárolt információ állandó kiegészítésére, illetve a kontextustól függően az információ bizonyos aspektusainak aktualizálására vagy feledésére. A szöveg képes a befogadó személyiségének egyes elemeit is aktualizálni, azaz mediátorként lép fel a befogadó személyiségének átstrukturálásában. A magas szinten szervezett szöveg nem csupán közvetítő funkciót tölt be, hanem, intellektuális sajátosságai révén, mint bizonyos fokú autonómiával rendelkező képződmény, egyenrangú félként vehet részt a befogadóval folytatott dialógusban. Hasonlóképpen léphet kapcsolatba a szöveg a kulturális kontextussal is mint információforrás és új információk befogadója, amely újabb és újabb környezetbe kerülve képes átkódolni önmagát, azaz úgy viselkedni, mint egy autonóm szemiotikai személyiség. Lotman természetesen világosan látta, hogy semmiféle szöveg önmagában nem képes sem „viselkedni”, sem „önmagát átkódolni”. Az izolált szöveg működésképtelen. A szöveg immanens struktúrájában rejlő gondolat-generáló mechanizmus nem lép működésbe, ha nem találkozik a befogadóval, akinek tudata szintén szövegek bonyolult rendszerének tekinthető. Szöveg és ember *pragmatikus viszonya*

ról a kombináció tengelyére vetíti”. Lásd Jakobson, R.: *Hang-jel-vers*. Bp., 1972. 242. Tehát egy „átkapcsolás” történik a paradigmatisz tengelyről a szintagmatisz tengelyre. A különbség Lotmannál az, hogy egyrészt nem pusztán a nyelven belül, hanem a kommunikációs helyzetek egésze között történik az átszatolás, másrészt ez az átszatolás kétirányú is lehet.

¹⁵ Lotman, Ju. M.: *Semiotika kultury i ponatie teksta*. In: Lotman 1991. 129.

¹⁶ Hogy milyen értelemben beszél Lotman „retorikai konstrukcióról”, lásd a későbbiekben.

¹⁷ Lotman 2001. 98. A „szöveg a szövegben” terminus szerves folytatása a *Lekcii* szöveggel foglalkozó fejezetének. A *Lekcii* megjelenésével egyidőben kezdték meg a szövegek között fennálló kapcsolatokra irányuló kutatásaikat a francia strukturalisták, aminek nyomán a „szöveg a szövegben” problémakör „intertextualitás” néven vert gyökeret a tudományos köztudatban. A magyarul a *Helikon* 1996/1–2-es számában megjelent munkák azonban Lotmannál jóval szűkebb értelemben operálnak a szöveg- és intertextus fogalommal, kivéve talán J. Kristevát, aki társadalmi jelenségek széles körére kiterjesztve használja azt.

¹⁸ Lotman 1991. 131.

az alapfeltétele annak, hogy a szöveg bekapcsolódhasson a kulturális kontextusba; a szöveg csak akkor válik jelentéshordozóvá, ha szövegen kívüli összefüggések szférájába is tartozik. Ezek az összefüggések aktivizálhatják bármely – központi vagy periférikus – elemét, de csak egy bizonyos határig: immanens struktúrájában jelen nem lévő kódot nem vihetnek bele. A szövegen belüli strukturális viszonylatok ugyanis jellemzőek az adott szövegre; bármiféle kapcsolódás, értelmezés csak e viszonyok figyelembe vételével történhet.

A *belső strukturáltságon* kívül az autonóm szöveg másik két alapvető sajátossága a *kifejezettség* és az *elhatároltság*. Egy szöveg mindig meghatározott jelekben rögzített, melyekben egy bizonyos rendszer realizálódik, de a rendszerszerű elemek mellett mindig tartalmaz rendszeren kívülieket is. Hogy melyik elem tartozik egy adott rendszerhez, illetve esik azon kívül, a befogadó nézőpontjától függ. A jelekben rögzített szöveg, bár képes a kulturális kontextussal kapcsolatba lépni, mégis mindig lehatárolt, azaz szemben áll az összes, állományába nem tartozó, anyagilag testet öltött jellel. A lehatároltság, illetve az egyes szemiotikai egységeket egymástól elválasztó határ problémája a rendszer következő szint-jén játszik fontos szerepet, amiről a későbbiekben még lesz szó.

A kulturális kontextusba kapcsolódva töltheti be a szöveg emlékező funkcióját is. Régi korok fennmaradt szövegei ébren tartják az adott kor emlékét, mintegy rekonstruálva egy teljes kulturális réteget. „Ebben az értelemben a szövegek a szimbolizáció irányába tendálnak, sőt, kifejezetten szimbólumokká válnak. A szimbólumok viszont nagyfokú autonómiát élveznek a kulturális kontextussal szemben, így nem csupán a kultúra szinkrón metaszetében, hanem diakrón vetületében is funkcionálnak. Ebben az esetben a *szimbólum* izolált szöveggént lép fel, mely szabadon mozog a kultúra kronologikus mezején és minden alkalommal bonyolult korrelációra lép annak szinkrón állapotaival.”¹⁹ Ebben rejlik a szimbólum óriási jelentősége: *szemiotikai kondenzátorként* egy minden kultúrában meglévő strukturális pozíciót tölt be: közvetít a szemiózis és a szemiózison kívül eső valóság, a szemiózis különböző szférái, valamint a szövegek szinkroniája és a kultúra emlékezete között. A szimbólum minden szemiotikai rendszer működésének a feltétele.

Lotman nem csupán a szimbólumot, hanem általában véve a retorikai alakzatokat alapvető jelentőségűnek tartja. Szembehelyezkedve a tradicionális retorika álláspontjával, mely a trópusokat mint a szó alapjelentését megváltoztató eljárásokat értelmezi, és többnyire csak díszítő funkciót tulajdonít nekik, a neoretorikusok, főleg R. Jakobson munkái²⁰ alapján azt hangoztatja, hogy minden trópus két különböző nyelv határán jön létre, és nem csupán díszítmény, hanem egy, a kiinduló nyelvekből nem következő új tartalmat generáló mechanizmus. Énnélfogva izomorf mind az egyéni intellektussal, mind a szöveggel; a rendszer mikrostruktúráinak szintjén a trópus – mindenféle alkotó gondolkodás alapja, a makrostruktúrában pedig a retorikusságra irányulás, illetve a retorikamentesség oppozíciója az emberi kultúra egyik univerzáléja.

A szimbólumot ikonikus volta emeli ki a trópusok közül. Lotman a jeleknek mindössze két kategóriáját különbözteti meg: a konvencionális és ikonikus jeleket, mely utóbbiakat – F. Saussure nyomán – szimbólumnak nevez.²¹ A szimbólum általános jellemzői közül a következőket tartja meghatározónak: a szimbólum mindig valami olyan jelentést tartalmaz, amely egy másik, kulturálisan magasabbrendű jelentés kifejezési síkjául szolgál, ellentétben

¹⁹ Lotman, Ju. M.: Tekst i poliglotizm kultury. In: Lotman 1991. 146.

²⁰ R. Jakobson a természetes nyelv működési mechanizmusaiából eredezteti – a F. Saussure által megkülönböztetett asszociatív (paradigmatikus) és szintagmatikus sík szerveződése alapján – a metaforát és a metonímiát. Jakobson, R.: Dva aspekta jazyka i dva tipa afaticheskij narushenij, Teorija metafory. Szerk.: Arutjunova, N. D. Moszkva, 1990. 110–131.

²¹ Lotman, és az egész tartui iskola érdeklődésének középpontjában sokkal inkább a jelrendszerek, mint a jelek rendszerezése állt, tehát szemiotikai munkáikban a saussure-i, és nem a Pierchez köthető tradíciót követik.

az idézettel vagy reminiscenciával, amely csak valamely tágasabb szöveg jele, és önállóan nem értelmezhető. A szimbólum a kifejezés és a tartalom síkján is szövegnek tekinthető, mivel önmagába zárt jelentéssel bír, és egyértelmű határai vannak, ami alapján elkülöníthető szemiotikai kontextusától. A szimbólum mindig archaikus, az írásbeliséget megelőző korokba nyúlik vissza, amikor a jelek a közösség kollektív emlékezetében őrzött szövegeket és szüzséket tömörítették magukban. Ha bekapcsolódik egy szintagmatikus sorba, aktívan korrelál a kulturális kontextussal, aminek hatására megváltozik, illetve ő maga is visszahat rá, mivel gondolati potenciálja mindig tágasabb adott realizációjánál. Ennek következtében váratlan gondolati kapcsolatokba kerülhet, és így gyakorlatilag kimeríthetetlen. Ugyanakkor mindig megőrzi gondolati és strukturális önállóságát, ami annak köszönhető, hogy soha nem csupán egy szinkrón periódushoz tartozik, hanem vertikálisan, a múltból a jövőbe mutatva is átszeli az adott időszakot. Ezért a szimbólum emlékezete mindig ősbibb, mint nem szimbolikus szövegkörnyezetéé, és ennek köszönhető, hogy a kulturális kontinuum legmaradandóbb eleme, amely ezáltal a kultúra egységét is biztosítja, megakadályozva, hogy összefüggés nélküli szinkrón rétegekre essen szét.

Az eddig vizsgált szemiotikai egységek – az egyéni intellektus, a kommunikációs aktusban realizálódó szöveg, a minimálisnak tekinthető szövegegység, a szimbólum – egyike sem működőképes önmagában. Működésük alapfeltétele, hogy egy különböző típusú, egymással különböző kapcsolatban lévő szemiotikai képződményekből álló szemiotikai kontinuum részei legyenek. Ezt a szemiotikai kontinuumot nevezi Lotman *szemioszférának*. A terminus V. I. Vernadskij bioszféra fogalmának analógiájára született²². V. I. Vernadskij bioszférának nevezte azt a kozmikus mechanizmust, amely meghatározott strukturális pozíciót foglal el a planetáris egységben. Ez a mechanizmus, amely a Föld felszínének terét tölti ki, minden élő anyagot és organizmust magába foglaló egység. Funkciója, hogy a napenergiát kémiai és fizikai energiává alakítsa a Föld szerves anyagának feldolgozása érdekében. Amikor ebben a folyamatban meghatározó szerep jut az emberi tudatnak, kialakul a nooszféra²³. Míg azonban a nooszféra anyagi-térbeli kiterjedésű, Lotman szemioszféra fogalma egy absztrakt, ám valóságos teret takar, egy olyan egységes mechanizmust, melynek funkciója – az információ átadása, generálása és megőrzése – izomorf, de mindenképpen elsődleges az őt alkotó egységekhez képest. Lotman tehát arra a megállapításra jut, hogy kizárólag egy ilyen univerzumban – a szemioszférában – válik egy meghatározott jelaktus realitássá. A szemiotikai tapasztalatnak, paradox módon, meg kell előznie a szemiotikai aktust, a szemioszféra a kultúra fejlődésének eredménye és egyben feltétele. A szemioszférán kívül nincs sem kommunikáció, sem nyelv.

Ahhoz, hogy a világ, amelyben az ember él, a kultúra részévé váljék, szemiotizáción kell átesnie. A kultúra meghatározott idő- és térbeli koordináták mentén szervezi önmagát:

²² Vernadskij, V. I.: *Bioszféra*, Izbrannyje trudy po biogeohimii, Moszkva, 1967.

²³ A nooszféra fogalom egy másik nagy gondolkodó, Theilard de Chardin munkássága nyomán vált közismertté. T. de Chardin koncepciójában a nooszféra az emberiség reflexió révén „önmagára boruló” öntudata alkotta szféra, amely a bioszférából nőtt ki, és az evolúció egy új szakaszát jelenti. Lásd: Chardin, Theilard de: *Út az Ómega felé*. Bp., 1980. és Chardin, Theilard de: *Az emberi jelenség*. Bp., 1980. A koncepció, annak ellenére, hogy gyökeresen más világnézeti háttéren alapul, és kizárólag történeti szemléletű, sok közös vonást mutat Lotman szemioszféra-koncepciójával. A két elképzelés eredetével kapcsolatban érdekes momentum, hogy Theilard de Chardin szintén a bioszféra mintájára alkotta meg a nooszféra terminust, de forrásaként Eduard Suess osztrák geológust jelölte meg. Ugyanakkor, minden bizonnyal hatott rá V. I. Vernadskijnak a bioszféráról alkotott elképzelése is, akinek 1922–23-as Sorbonne-on tartott előadásait ő maga is hallgatta. Lásd erről: Semenova, Sv.: *Nikolaj Fjodorov. Tvorchestvo zhizni*. Moszkva, 1990. Így nem zárható ki, hogy Chardin nooszféra- és Lotman szemioszféra-koncepciója azonos forrásra megy vissza.

az időtengelyen múlt, jelen és jövő viszonylatában, a térbeli tengelyen pedig saját világ, idegen világ és a kettőt elválasztó/összekötő határ a három alapkategória. A szemioszféra egyik leglényegesebb jellemzője a *lehatároltság*, amely egységét és individualitását biztosítja, elválasztva a szemiózison kívül eső, illetve bármely más jellegű szemiotikai tértől. A határ a szemioszféra szükséges eleme, mivel „ők” nélkül nem létezhet „mi”. Ennek következtében a külső tér, az „idegen” világ legalább annyira a szemioszféra része és terméke, mint saját, belső világa. Az akár valóságos, akár megkreált „idegen” világ legfőbb jellemzője, hogy nincs közös nyelve a belső térrel. A szemioszféra csak abban az esetben képes nem-szemiotikai jelenségekkel vagy más jellegű szemiózissal kapcsolatba lépni, ha azokat saját nyelvére (nyelveire) fordítja. Ez a fordító funkció a *szemiotikai határ* területén a legélénkebb. A szemiotikai határ az élő sejt membránjához hasonlítható, amelynek feladata a behatolás csökkentése, a bejövő információ megszürése, illetve a külső elemek belsővé tétele. „A szemiotikai határ a legfontosabb funkcionális és strukturális pozíció, [...] egy olyan kétnyelvű mechanizmus, amely a külső üzenetet a szemioszféra belső nyelvére fordítja és viszont.”²⁴ Ez azt jelenti, hogy a szemioszféra nem egy önmagába zárt, hanem nyílt rendszer; „olyan-fajta bonyolult struktúrát képez, amely szüntelenül »játszik« a külső szférával, hol magába húzza azt, hol pedig kiveti belé a maga elhasznált, szemiotikai aktivitásukat veszített elemeit”.²⁵

A szemioszférát mint egységes rendszert lezáró határon kívül a szemioszféra belső terét is határok sokasága szeli keresztül-kasul. A szemioszférát alkotó rendszerek heterogén volta a szemioszféra alapvető törvénye. Ezek az alrendszerek mindig *aszimmetrikusak*; a közöttük zajló fordítás jelenti a dinamikus folyamatok alapját a szférán belül. A szemioszférát alkotó rendszerek aszimmetriája azonban nem csupán a nyelvek különbözőségében, hanem mind a térben, mind az időben megmutatkozik. A térbeli aszimmetria legjelentősebb megnyilvánulási formája a *centrum* és *periféria* elkülönülése. A centrumban elhelyezkedő struktúrák jellemzője, hogy domináns szerepet játszanak az adott kultúrában. Szervezettségük magasabb szintű az amorf periférikus struktúrákéhoz képest, metanyelv létrehozására törekcszenek, melyet nem csupán önmaguk, hanem a periférikus rendszerek leírására is kiterjesztenek. A metanyelv kialakulása egységesíti az egész rendszert, ezzel lassítva mozgását. Ugyanakkor, a metanyelvnek alá nem vetett területeken felgyorsul a fejlődés, idővel perifériából központtá válnak, és megkezdik saját metanyelvük kialakítását. E kétpólusú folyamat gyakorlatilag dialógusként értelmezhető, melyben – mint minden dialogikus szituációban – aktív és passzív periódusok, azaz információ-kibocsátás és információ-befogadás váltja egymást. Minden kultúrában kijelölhetők ilyen aktív és passzív időszakok. Lotman szerint az utóbbiak valójában a befogadás állapotát jelentik, amikor a kultúrába valamilyen külső (aktív) centrumból származó idegen szövegek és azok kódjai épülnek be. A saját szövegekkel való találkozás és kölcsönhatás révén megnövekszik az adott kultúra szemiotikai aktivitása, új szövegek jönnek létre, amelyek elkezdnek kifelé, (passzív) perifériák irányába áramolni – bekövetkezik centrum és periféria helycseréje. A reális szemiotikai térben természetesen nem lehet tisztán és egyértelműen elkülöníteni centrumot és perifériát: „a szemioszféra egyazon tér-része bizonyos szempontból centrumként, más szempontból viszont perifériaként lép fel. [...] A valóságban a szövegek cirkulációja megszakítás nélkül folyik különböző irányban, kisebb és nagyobb folyamatok keresztezik egymást, hatást gyakorolva egymásra...”²⁶ A szemioszféra térbeli aszimmetriájából adódó két ellentétes irányú folyamat együttes jelenléte a szemioszféra dinamikájának – a fordítás mellett – a legjelentősebb fenntartója. Hasonló szerepet játszik a dinamika fenntartásában a szemioszférát alkotó rendszerek időbeli aszimmetriája. A szemioszféra bármely szinkrón metszetét

²⁴ Lotman, Ju. M.: O semiosfere. In: Lotman 1991. 14.

²⁵ Lotman 2001. 37.

²⁶ Lotman, Ju. M.: Mechanizmy dialoga. In: Lotman 1999. 204.

különböző fejlettségű szinten álló rendszerek alkotják. Ennek oka, hogy a szemoszféra alrendszerei eltérő tempóban fejlődnek, különböző időciklusokban változnak (például a természetes nyelv változása sokkal lassabb ütemben zajlik, mint a ráépülő mentális-ideológiai struktúráké). „A kultúra mint összetett egész, eltérő fejlődési sebességű rétegekből áll, ezért bármely szinkrón metszete a különböző stádiumok egyidejű jelenlétét tárja fel. Az egyes rétegeken belüli robbanások más rétegekben a folyamatos fejlődéssel párhuzamosan létezhetnek.”²⁷

A *folyamatos fejlődés és robbanás* a rendszer kiinduló oppozíciójának, a diszkrét és kontinuumális információ generáló mechanizmusnak analógja, illetve nagyobb léptékű folyamatokra való kiterjesztése. Folyamatos fejlődésnek Lotman azt nevezi, amikor érzékszerveink apróbb ingeradagokra reagálnak, melyeket a tudat folyamatos mozgásként észlel. „Ebben az értelemben a folyamatosság nem más, mint egyfajta értelmes előreláthatóság. Ezzel szemben a robbanás hirtelen, prognosztizálhatatlan változást jelent.”²⁸ A két típusú folyamat csakis egymáshoz való viszonyában létezhet, bármelyik megszüntette a kultúra pusztulásához vezetne. Mint ahogy a rendszer alacsonyabb szintjeit jellemző oppozíciók is, a reális szemiotikai térben a folyamatos fejlődés és a robbanás is egyidejűleg jelenlévő strukturális tendencia, tulajdonképpen egyazon folyamat egymást feltételező két aspektusa, amelyek a dinamikus fejlődés egységében állandóan váltják egymást. A kultúra egyensúlyi helyzetében a folyamatos fejlődés dominál, amelynek mozgása viszonylag meghatározott. A szemiotikai aktivitás felerősödése esetén – például szemiotikai határ mentén vagy periféria centrummá válása során – az egyensúlyi helyzet felborulhat, a folyamat kimenetele megjósolhatatlanná válik, mivel több irányban is folytatódhat. A robbanás pillanatában, amikor a kimenetel még megjósolhatatlan, a rendszer információ-értéke jelentős mértékben megnő. A robbanás lecsendesülése után azonban, amikor a több lehetőség közül egy realizálódik, a folyamat megint viszonylag jól meghatározottá válik, sőt beindul a retrospektív értelmezés, a metanyelv kialakulása, amely a lezajlott folyamatot egységesnek, törvényszerűnek igyekszik látni/láttatni.²⁹

A szemoszférában zajló időbeli folyamatok természetesen a *történelem* problémájával is szoros kapcsolatban állnak. Lotman meghatározása szerint a történelem a *kultúra emlékezete*. Mint ilyen, egyfelől jelenti a múlt nyomát a kultúrában, de sokkal inkább a jelenben is aktív, a gondolkodás általános folyamatától elválaszthatatlan mechanizmust. A történelem aszimmetrikus, az időtengelyen egyirányban zajló, megfordíthatatlan *dinamikus folyamat*, melyet egyébként, természeti dinamikus folyamatokhoz hasonlóan, törvényszerűség és véletlen együttes hatása szabályoz. Egyensúlyi körülmények között ezek a folyamatok egy determinált görbe mentén zajlanak. Az entrópiás egyensúlyi pontoktól távolodva azonban eljutnak olyan, úgynevezett bifurkációs pontokhoz, ahol nem lehet megjósolni, melyik irányba ha-

²⁷ Lotman 2001. 21.

²⁸ Lotman 2001. 14.

²⁹ Analóg folyamatként írja le Lotman az irodalmi alkotás menetét, melyet szintén két típusú – diszkrét és kontinuumális – folyamat váltakozása jellemez. Lotman meglátása szerint a műalkotás kiindulópontja soha nem egy kész, megfogalmazott gondolat, hanem egy szimbólum. Ez a kiinduló szimbólum természeténél fogva ikonikus, nem-diszkrét térbeli képződmény. A megformálás során, a tervekben a kiinduló szimbólum narratívává, azaz diszkrét, szintagmatikus sorrá alakul, amely időben bomlik ki. A tervezés során felhalmozott előkészítő anyagok megint a szimbolizáció irányába tolják a folyamatot, a végleges szöveg viszont újra szintagmatikus formában jelenik meg, megőrizve eközben – lévén szó művészi szövegről – a szimbólum-jelleget is. Mindazok a meg nem valósult lehetőségek, amelyek a művész szempontjából az alkotás folyamán egyaránt megvalósíthatóak voltak, a befogadó számára már nem léteznek. A befogadó retrospektív nézőpontjából a megvalósult változat tűnik egyedül lehetségesnek, azaz szükségszerűnek.

ladnak tovább. A történelemben a bifurkációs pontokat azok a momentumok jelentik, amikor az egymással szembenálló strukturális pólusok között olyan feszültség jön létre, hogy a rendszer kibillen egyensúlyi állapotából. Ekkor sem az egyes ember, sem embercsoportok viselkedése nem megjósolható. Az adott történelmi pillanat egy olyan kontinuumként áll elő, amely sok különféle megoldás lehetőségét hordozza. Ezzel az állapottal jellemezhető a forradalmak vagy a hirtelen történelmi változások pillanatai. Hogy végül melyik megoldási lehetőség realizálódik, sok véletlen tényezőtől éppúgy függ, mint a cselekvő és választó személyek öntudatától. A természeti dinamikus folyamatokhoz képest tehát a történelem specifikuma, hogy a bifurkációs pontokban a véletlenül kívül szerephez jut az ember tudatos választása is. „A történelmi törvényszerűségek éppen abban különböznek minden más törvényszerűségtől, hogy lehetetlen értelmezni őket kizárva az emberek tudatos, többek között szemiotikai tevékenységét.”³⁰

A szemiotikai tevékenységgel már csak azért is számolni kell, mert – lévén a történelem csak a szemszféraán belül értelmezhető fogalom – felmerül a történelmet alkotó események rögzítésének, illetve rekonstruálásának problémája. Minden esemény csak akkor rögzíthető és ismerhető meg, ha szöveggé formálódik. Ez a tény rendkívüli jelentőséggel bír mind a történelemfelfogás, mind a történelemtudomány szempontjából. A szöveggé formált történelmi tény minimum kettős torzításon megy keresztül: az esemény narratívává alakítása³¹, valamint dekódolása során. A történelmi tényt rögzítő szöveget – akárcsak a mindennapi kommunikációs helyzetben az üzenetet – mindig valaki valamilyen céllal hozza létre, tehát benne az esemény eleve kódolt. Mindenekelőtt alárendelődik egy meghatározott, korábban adott strukturális, a természetes nyelv által rögzített szerveződésnek. Egy megnyilatkozás ugyanis mindenképpen idő- és ok-okozati koordinátákba rendezi az anyagot, mivel azok a természetes nyelv alapkategóriái. Torzulást jelent az is, hogy az élet kontinuális folyamából a szöveg alkotója csak egy kis szegmentumot választ ki, kezdetet és véget jelöl ki egy folyamatos eseménysorban. Ennélfogva a dekódolásnál már az is jelentéssel bírhat, hogy mi maradt ki a szövegből, mit nem tartott a szöveg alkotója rögzítésre méltónak, azaz „eseménynek”. Jelentősen befolyásolják a rögzített tényt a rögzítés korának műfaji kódjai, illetve a szövegre ráépülő legmagasabb szintű kód, az ideológiái.³² A szö-

³⁰ Lotman, Ju. M.: *Istoricheskije zakonomernosti i struktura teksta*. In: Lotman 1999. 327.

³¹ A történelmi tények narrativitásából adódó problémák elkerülésére törekvő l’historie de la longue duree irányzattal Lotmannak éppen az a problémája, hogy az anonim tömegekben zajló folyamatok kizárják az ember tudatos cselekvési lehetőségét. Lotman számára rendkívüli jelentőséggel bír a tudatos, alkotó beavatkozás történelmi folyamatba. Az erre való lehetőség az egész rendszer alapvetésében megjelenik, miszerint „az ember alapvető viszonyát a kultúrához az jellemzi, hogy miközben csupán egy alkotórésze a kultúrának, személyiségének egésze izomorf a kultúra univerzumával”. Lotman 1999. 314. Az ember tehát egyidejűleg kívül is és belül is áll a kultúrán (ugyanígy a történelmen is), azaz egyszerre aktív formálója és passzív elszennedője.

³² Mindezeket a szempontokat részletesen vizsgálja H. White. Lásd White, H.: A történelem poétikája. *AETAS* 2001/1. 134–165. H. White azonban kizárólag a történész által megalkotott szövegeket elemzi. A történelmi ábrázolás konceptualizálásának öt szintjét különíti el: 1. krónika, 2. történet, 3. cselekményesítés, 4. magyarázat, 5. ideológiai vonatkoztatás. Az utóbbi három kategóriát négy-négy alcsoportra osztja, melyek kombinációja adja a történetírói stílust. Lotmanhoz hasonlóan H. White is arra a megállapításra jut, hogy a történelmi tudat „poétikus”, azaz alapja a tropikus gondolkodás. Alapvető különbség azonban a két megközelítésben, hogy Lotman ezt a tropikus gondolkodást nem csupán a történetírónak, hanem a történelmi forrás megalkotójának is tulajdonítja, aminek következtében ő a történelmi forrást már eleve kódolt szöveggéként értelmezi, melyben ugyanúgy kimutathatók a fenti kategóriák, mint a forrásokkal dolgozó történetíró által alkotott szövegben. Lotman rendszeréből nézve H. White csak egy, a történelmi forráshoz képest már másodlagos metanyelv, a történetírás metanyelvé, azaz kódját

veggé formált tényt a befogadó pozíciójából értelmező történésznek mindezen torzulásokkal számolnia kell a szöveg dekódolása során. De nem csupán ezekkel. Figyelembe kell vennie azokat a lehetséges torzulásokat is, amelyek saját retrospektív nézőpontjából adódnak. Az időbeli (és térbeli) eltolódás miatt a történész és a szöveg alkotójának a kódja eleve különbözik egymástól. Ami a szöveg szerzője számára realizálható lehetőségek spektruma volt a történelmi tény szöveggé formálásának szempontjából, a retrospektív nézőpontból egyedül lehetségesnek, tehát determinálnak tűnik, aminek következtében az értelmező nézőpontjából könnyen nullára redukálódik a történelmi folyamatot befolyásoló véletlen szerepe.

Lotman szerint mindezek a problémák nem csupán a történelemtudományban jelentkeznek. A modern tudományban – az atomfizikától a nyelvészetig – megszűnt az „igazság pozíciója”, azaz a tudós kívülállásába és objektivitásába vetett hit. A tudós az általa leírt világon belül helyezkedik el, annak a része; a történész és az általa vizsgált szövegben rögzített történelmi tény egyazon szemiotikai térben található. Ezért új tudományos megközelítésre, a *történelmi szemiotikára* van szükség, amelynek feladata nem más, mint a forrás nyelvének a kutató nyelvére fordítása. Hogy a két nyelv közötti különbségből adódó torzítások kiküszöbölhetőek legyenek, a történelmi szemiotika feladatai közé tartozik az is, hogy „elemezze, hogyan képzei el a világot az az emberi egyed, aki az adott pillanatban választ”³³, azaz, hogy képes legyen a különböző etnokulturális típusok rekonstruálására.

Tekintve, hogy Lotman nem csupán végkövetkeztetéseiben, hanem több évtizedes munkássága során mindvégig figyelemmel kísérte a természettudományos kutatásokat és alkalmazta azok eredményeit, talán nem éreztelen felvázolni azt a viszonylag új tudományos paradigmát, melynek keretei között a szemioszféra-konceptió elhelyezhető, egyúttal jobban érzékelhető újdonsága és aktualitása a humán kutatási területeken.

A hatvanas-hetvenes évek természettudományos felfedezéseiből egy új tudomány formálódott, mely a nyolcvanas évek közepétől *káoszelmélet* néven vonult be a köztudatba, és forradalmi változásokat hozott több tudományág szemléletében. A káoszelmélet a kis szabadsági fokú dinamikus rendszerek mozgásának tanulmányozásán alapul. Ezeknek a rendszereknek a vizsgálata azt mutatja, hogy az eddig ismert (és a tudományos világgépet alapvetően meghatározó) determinisztikus periodikus mozgásokon, és a molekuláris káoszként számon tartott, teljesen véletlenszerű és megjósolhatatlan mozgásformákon kívül létezik egy átmeneti, mindkét mozgásforma sajátosságait egyaránt mutató mozgás, melyet *determinisztikus káosz* névvel jelöltek. E mozgásforma felfedezése nem nyitott új területet a fizikában (mint például a kvantummechanika), csupán az eddig is ismert, ám tudományos magyarázat nélkül maradt, az emberrel azonos léptékű világ sajátos mozgásformáit helyezte új megvilágításba. Különböző tudományterületek illetékességi körébe tartozó jelenségek – mint például a kettős inga vagy bizonyos áramkörök viselkedése, bolygók és naprendszerek mozgása, áramlások, állatfajok populációinak vagy fertőző betegségek terjedésének évenkénti változása, időjárás jelenségek – leírására bizonyult alkalmasnak. A kaotikus mozgás³⁴ tehát egyszerű, két-három szabadsági fokú rendszerek időben kibontakozó bonyolult viselkedését jellemzi, függetlenül a rendszert alkotó elemek milyenségétől. Három fő sajátossága a szabálytalanság, a jósolhatatlanság, és – hogy a két előbbi tulajdonság

rekonstruálja. Ha viszont Lotmant mint történészt próbáljuk meg elhelyezni H. White rendszerében, a történelmi folyamatról alkotott elképzelése leginkább a *kontextualista* kategóriával írható le.

³³ Lotman 1999. 324. Ilyen típusvizsgálatokat maga Lotman is végzett, a *Besedy o russkoj kulture* című, posztumusz megjelent kötetében. A kötetben szereplő tanulmányok ismertetését lásd később.

³⁴ Mivel a továbbiakban kizárólag a determinisztikus (és nem a molekuláris) káosz jelenségéről lesz szó, az egyszerűség kedvéért a jelzőt elhagyjuk.

ellenére – pontos geometriai szerkezet áll mögötte.³⁵ A kaotikus mozgás szabálytalan, mert ugyan önmagát ismétlő, állandósult mozgás, de ez az ismétlődés időben nem periodikus. Bonyolult viselkedése a dinamika belső sajátossága, amelyben külső zaj³⁶ nem játszik szerepet. A káosz nemlineáris rendszerek időbeli viselkedése, ami azt jelenti, hogy a rendszer fejlődésében a következmény nem egyenesen arányos a kiváltó okkal; olyan játékhöz hasonlítható, amelyben a játék alakulása befolyásolja annak menetét. Ebből is adódik, hogy a kaotikus mozgás gyakorlatilag jóslhatatlan. A rendszer ráadásul nem csupán visszacsatol, azaz felhasználja az elemeiben tárolt korábbi információt, hanem rendkívül érzékeny a kiinduló helyzetre is. Ebből fakad egy másik jellemzője, a hibaerősítés is: a rendszer bármely elemének egészen apró eltérését az időbeli lefolyás során nagymértékben felerősíti – azaz az információt a mikroméretekből a makroméretekre „pumpálja”. A mozgás egésze mégis determinisztikusnak mondható, egyrészt, mert az előre jelezhetetlenség a mozgásnak csak egyértelműen meghatározott tartományain belül áll fenn, melynek bekövetkeztét a mozgás ábrázolása során egyértelműen jelzi az úgynevezett perióduskettőződés, a bifurkációs pontok tartománya. E tartományokon kívül a mozgás periodikus, vagy megközelítőleg az. Másrészt determinisztikusnak nevezhető a kaotikus mozgás, mivel a körülmények által egyértelműen megszabott: azaz, ha végtelenül pontosan ismernénk a kezdő feltételeket, pontosan előre jelezhető lenne. A kezdő feltételek végtelenül pontos ismerete azonban gyakorlatilag lehetetlen, így „a káosz egyszerre fejezi ki az elvi determinizmust és annak gyakorlati korlátait”.³⁷

A kaotikus mozgás modellezését a számítógépek használata tette lehetővé. A hatvanas évek közepétől a gépek képesek voltak a rendszer állapotainak rögzítéséhez szükséges több millió számítás belátható időn belül elvégezni, sőt ábrázolni is. A dinamikus rendszerek ábrázolása egy olyan absztrakt térben – az állapottérben – történik, amelynek koordinátái a rendszer mozgásának szabadsági fokai. „Az állapottér hasznossága abból fakad, hogy segítségével geometriai alakban fejezhető ki a viselkedés.”³⁸ Az állapottérben egy-egy pont jeleníti meg a rendszer különféle időpontoknak megfelelő állapotát; a rendszer helyzetére és sebességére vonatkozó információk mind benne rejlenek e pont koordinátaiban. Az állapottérben a hosszú idejű viselkedést bizonyos geometriai alakzatok, az attraktorok szemléltetik. „Kissé leegyszerűsítve, attraktor az (az állapot), amihez a rendszer viselkedése hozzáidomul vagy vonzódik.”³⁹ A dinamikus mozgást jellemző kaotikus attraktorok fraktál-szerkezetűek. A fraktálok olyan alakzatok, melyek bármely léptékű részlete az egésznek – az euklédieszi „tisztá” geometriai formáktól jelentősen eltérő – mintázatát ismétli; azaz minden mérettartományban izomorf szerkezetről van szó.⁴⁰

Mindezen jelenségek mögött természetesen komoly matematikai és geometriai háttér áll, melynek ismertetésére jelen tanulmány keretei között nincs mód.⁴¹ Lotman szemio-szféra elméletének elemzése szempontjából viszont a következő általánosabb momentumokat szükséges kiemelni a káoszelmélettel kapcsolatos problémakörből: amint arról már

³⁵ A kaotikus mozgással kapcsolatos ismeretek közérthető és rendszeres összefoglalását lásd Tél Tamás: A káosz természetrajza. In: Természet világa 1998/9. (a továbbiakban: Tél) 386–388.

³⁶ „Zaj” a fizikában használatos értelemben, tehát „hiba”, „külső zavaró behatás”.

³⁷ Tél 387.

³⁸ Crutchfield, J. P.: A káosz. In: Tudomány 1987/2. (a továbbiakban: Crutchfield) 17.

³⁹ Crutchfield 19.

⁴⁰ Az absztrakt, dinamikai folyamatokat ábrázoló fraktálokon kívül a természet bizonyos alakzatai is – például a karfiol feje, a tengerpart tagolódása, a tündő hörgőcskéké – fraktálszerkezetet mutatnak, ami a jelenség univerzális, a folyamat időbeli kiterjedésétől független jellegére utal.

⁴¹ A hivatkozott munkákon kívül, a káosz matematikai, geometriai hátterével foglalkozik többek között: Krámlí A.: A káosz matematikája. In: Alaplap, 1993/6. és Tél T.: Törtémdimenziós rendszerek, a fraktálok. In: Természet világa, 1984.

szó esett, a káosz nem új jelenségek felfedezését jelenti, hanem annak megtapasztalását, hogy „az egyszerű rendszerek rendezetlen viselkedése teremtő folyamatként működik. Komplexitást hoz létre: gazdagon szervezett mintázatokat, időnként stabilakat, máskor instabilakat, egyszer végeseket, máskor végteleneket, de mindig az élő dolgok elevenségével”.⁴² Arra derült fény, hogy a káoszban a rend és rendezetlenség egysége valósul meg a tudományban eddig nem tapasztalt módon, s hogy a „strukturált, komplex rendszerek állapotának leírására, meghatározására egészen új eszközrendszerre van szükség”.⁴³ A káoszelmélet áttöri a tudományágak határait, mert „a káosz felfedezése új példa a tudományos modellalkotás számára”.⁴⁴

Lotman szemioszféra-konceptiója egy olyan tudományos modell, mely a kultúrát élő organizmushoz hasonló, strukturált, komplex, dinamikus rendszernek fogja fel. Ily módon egységes keretbe foglalja nem csupán a filológiában ezideig szigorúan szétválasztott kutatási területeket, hanem a vizsgált tárgyat és a róla folytatott diskurzust is. Ezáltal a rendszer egyidejűleg egységes és belsőleg heterogén, dinamikájának forrása önmagában, éppen heterogenitásában van. A kultúrát alkotó alrendszerek nyelvének, strukturáltságának, illetve időbeli állapotának aszimmetriája biztosítja a bennük, illetve köztük zajló folyamatok dinamikáját. A kultúra működését Lotman egy absztrakt térben képzi el – ez a tér maga a szemioszféra – és ebben a térben zajlanak a dinamikus (azaz időben kibontakozó) és információtermelő (azaz teremtő) folyamatok – a modell tehát, akárcsak a kaotikus mozgások modelljei, egységben tudja megragadni a strukturát és dinamikát, s éppen ebben rejlik újszerűsége.

A szemioszféra terén belül zajló folyamatok alapja a fordítás. A fordítás egy minimális kommunikációs mechanizmust jelöl, amely négy alapvető összetevőjével – feladó, befogadó, üzenet és kód – gyakorlatilag egy kis szabadsági fokú rendszernek tekinthető. Ez, a két végpont aszimmetriáján alapuló mechanizmus működik a rendszer különböző szintjein: az emberi agy, a szimbólum, a(z) elsősorban művészi) szöveg és a különböző kultúrák szintjén is – biztosítva a rendszer egészének és bármely szintjének izomorfiját, azaz fraktál-szerkezetét. A fraktál-szerkezet két forrásra vezethető vissza: egyfelől a fordításra, mely ugyanúgy alapja a két, jelképző funkciójában aszimmetrikus agyfélteke együttműködésének, mint ahogy fordítás teszi lehetővé különböző személyek, szövegek, kultúrák, illetve magának a szemioszférának a szemiozison kívül eső térrel való dinamikus kapcsolatát. Másfelől, az egész rendszer izomorfiját biztosítja bármely szintjének, illetve összetevőjének nyelvre és szövegre történő szétválasztása, tehát a diszkrét és kontinális oppozíció bevezetése.

A modell térbeliségéből adódik a rendszer állapotának leírhatósága: egy adott időpillanatban a kultúra egy adott szegmensének strukturája mindig meghatározható, ez a leírás pedig elvégezhető a kommunikációs modell bármely összetevőjének a szempontjából. Azaz egy kulturális jelenség megközelíthető mind a feladó, mind a befogadó, mind az üzenet, illetve annak kódjának szemszögéből kiindulva. A leírás – bármely megközelítésből is történt – mindig metanyelvként, tehát ködként viszonyul a leírt egységhez, amelyben, és ez rendkívül fontos, mindig maradnak a leírásán kívül eső, nem-rendszerszerű elemek. A kultúra egy-egy szegmensének rekonstruált kódja, illetve ezek végső absztrahációja, az úgynevezett kulturális univerzálék tekinthetők olyan „attraktoroknak”, amelyhez az adott rendszer/szöveg „vonzódik”. A létrejött metanyelv ugyanakkor maga is a kultúra részévé válik, beépül annak rendszerébe, ily módon „visszacsatolva” az alsóbb szintekről nyert információt. Ez, és a metanyelvi leírásból kimaradt nem-rendszerszerű, „véletlen” elemek ké-

⁴² Gleick, J.: Káosz. Egy új tudomány születése Bp., 2000. 58.

⁴³ Muraközy Gyula: A káosz elmélete és tanulságai. In: Rend és káosz. Fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban. Szerk.: Fokasz Nikosz, Bp., 1997. 62.

⁴⁴ Crutchfield 13.

sőbbi, illetve más irányú aktivizálódása vezet az előre nem jelezhető, véletlen kapcsolódásokhoz, nagyobb léptékben a robbanáshoz, amelyet Lotman modelljében is „bifurkációs pontok” előznek meg.⁴⁵

A megjósolhatatlanság másik forrása, melyet Lotman szintén figyelembe vesz a modell kiépítése során: a kezdő feltételek sohasem teljes ismerete. Lotman hangsúlyozza, hogy az emberi kultúrának nincs körülhatárolható kezdőpontja, mint ahogy a szemiotizáció folyamata sem köthető egyetlen körülhatárolható aktushoz, illetve pillanathoz. Ily módon válhat a modell részévé a véletlen, amely – akárcsak a természeti dinamikus rendszerek esetében – a törvényszerűségekkel azonos mértékben határozza meg a kultúra időbeli folyamatait, leginkább érzékelhetően a történelemben és a művészi alkotásban.⁴⁶

A szemioszféra-konceptió mindezen sajátosságai azt bizonyítják, hogy Lotman modellje – a humán kutatási területek és a jól behatárolható filológiai előzmények mellett – szoros kapcsolatban áll a dinamikai rendszerek természettudományos modelljeivel is, gyakorlatilag a káoszelmélet kultúrológiai megfelelőjének tekinthető. Megfelelőjének, és nem alkalmazásának, mivel a koncepció évtizedeken át, a káoszelmélet kialakulásával egyidőben formálódott. Az életműben jól nyomon követhető az a tendencia, ahogy a kezdeti strukturális-szemiotikai megközelítés egyre nagyobb teret enged a dinamikus szemléletnek, és a struktúrától a folyamatokra tevődik át a hangsúly. Azóta természetesen történtek kiegészítések a káoszelmélet humán területeken való alkalmazására,⁴⁷ de ezek egyike sem tart igényt a kultúra egészét átfogó teljességre. Lotman modelljének újszerűsége és egyedülállósága talán abban mutatkozik meg a leginkább, hogy a térbeli-dinamikus kultúra-modell segítségével egységben tudja kezelni, és ezáltal feloldani a humán tudományok mindmáig alapvető problémáit: szinkronia és diakronia kérdését, valamint a szöveg státuszának és megközelítésének problémakörét. Mindemellett e természettudományos igényű modell nem válik személytelenné, mivel kiinduló- és végpontjául is Lotman a cselekvő, alkotó személyiséget jelöli meg.

*

Az eddigiekben rekonstruált lotmani „nyelv” után a lotmani „szövegek” áttekintése következik. Amint az a szemioszféra koncepcióból is kiderül, a két fogalom használati viszonylagos, mindig az adott szövegek egymáshoz mért pozíciója határozza meg. Jelen munka szempontjából bármely Lotman-tanulmány a „szöveg” státuszában van, melyet mint befogadó/kutató, a saját nyelvemre – egy új metanyelvi szintre – fordítok; ugyanakkor, vizsgált tárgyukhoz viszonyítva ugyanezek a tanulmányok a tudományos diskurzust képviselő metanyelvi képződmények, melyek célja a vizsgált – irodalmi, kulturális, életrajzi, történelmi – „szövegek” „nyelv”-ének leírása/rögzítése. Az alábbiakban azt próbálom bemutatni, hogyan közelített Lotman a kultúra különböző diskurzusaihoz, s eközben ho-

⁴⁵ Ezen az egy ponton mutatható ki közvetlen kapcsolat a szemioszféra-konceptió és a dinamikus folyamatok természettudományos leírása között. Lotman egy késői cikkében a bifurkációs pontok kapcsán I. R. Prigozsinnak munkáira hivatkozik, aki éppen a dinamikus disszipatív folyamatok vizsgálatának terén elért eredményeiért kapott Nobel-díjat 1977-ben.

⁴⁶ Rend és rendezetlenség sajátos viszonyával a műalkotásban a kor másik nagy szemiotikusa, Umberto Eco is foglalkozik *Nyitott mű* című munkájában. Lásd: Eco, U.: *Nyitott mű*. Bp., 1998. U. Eco részletesen tárgyalja információ és jelentés viszonyát, ami hiányzik Lotman rendszeréből, aki kizárólag az információ fogalmát használja, nem egészen körülhatárolt formában, sokszor összemosva a jelentéssel.

⁴⁷ A káoszelmélet irodalomtudományi alkalmazásaira tett kísérletek a *Chaos and Order. Complex Dynamics in Literature and Science*, ed.: N. Katherine Hayles, Chicago and London, 1991. tanulmánykötetben található. A káosz történelemtudományi alkalmazásáról magyarul is olvashatók tanulmányok a már idézett *Rend és káosz* kötetben.

gyan alkotta meg, illetve finomította azt a nyelvet, amely végül a szemioszféra-konceptióban teljesebben kifejtődött ki.

Lotman irodalomtudósként indult, így első, a széles nyilvánosság előtt is ismertté váló, a Tartui-Moszkvai Szemiotikai Iskola kezdeteivel egybeeső, az iskolának, illetve az iskola tagjai által alkalmazott módszernek programadó munkája egy irodalomelméleti tanulmány: az *Előadások a strukturális poétikából*. A mű 1964-ben jelent meg a tartui szemiotikai sorozat első köteteként,⁴⁸ majd Lotman még kétszer átdolgozta: 1970-ben *A művészi szöveg struktúrája*, és 1972-ben *A költői szöveg elemzése*⁴⁹ címmel; ez utóbbi tette nevét világviszonylatban is ismertté. Az *Előadások* deklarált célja nem kevesebb, mint egy új, terminológailag egységes, az élet minden jelenségére alkalmazható tudományos módszer⁵⁰ bevezetése a humán tudományok, azon belül is az irodalomtudomány területén. A módszer elnevezésére Lotman a *strukturális*, vagy *strukturális-szemiotikai vizsgálat* elnevezést ajánlja, és kategorikusan elhatárolja mind a tisztán eszmei-ideológiai, mind a pusztán formális vizsgálatoktól. „Az irodalom strukturális tanulmányozásának végeredménye az elemzés pontos módszereinek a kidolgozása, a szöveg elemei között fennálló funkcionális kapcsolatok meghatározása, valamint a művészi mesterség és az eszmeiség kapcsolatának mibenlétére irányuló tudományos igényű kérdésfeltevés kell hogy legyen. Az „ideát” és a „valóságról alkotott költői képzetet” nem váltja fel valami meghatározhatatlan dolog elvont struktúrája. Feltétlenül az idea struktúráját, a valóságról alkotott költői képzet struktúráját, egyszerűen a szóbeli művészet struktúráját kell tanulmányozni.”⁵¹ Ez a fajta megközelítés feltételezi, hogy a műalkotást egységes, sokszintű, funkcionáló rendszerként fogjuk fel, melynek egységéből és sokszintűségéből adódik kettős – egyidejűleg modellként és jelként történő – értelmezése. A műalkotás egyfelől – mivel a művészet mindig az élet megismerésének eszköze is – modell, másfelől viszont – mivel a művészet segítségével történő megismerés mindig másokkal történő kommunikáció és információ-átadás – szemiotikai jelenség. Ahogy arra már utaltam az előzőekben, ez a kettős megközelítés csírájában magában hordozza a későbbi térbeli-dinamikus szemioszféra-konceptiót. A műalkotás modell voltából adódik térbelisége: a *visszatérés*, amely minden műalkotás univerzális szervező elve, a mű anyagának – irodalom esetében a természetes nyelvi megnyilatkozásnak – szintagmatikus szerveződése fölött egy attól idegen struktúrát hoz létre, mely a hasonló pozícióba kerülő elemek révén térbeli kiterjedésű. „A művészi konstrukció térbeli kiterjedésként épül fel, állandó visszatérést követel az informatív szerepét már mintegy betöltött szövegrészhez, összevetve azt a következő szövegrészekkel. Eközben, az összehasonlítás folyamatában a régi szövegrész is újszerűen mutatkozik meg, feltárva korábban rejtve maradt szemantikáját. A költői szöveg univerzális strukturális elve a visszatérés: a művészi szöveggé felépített nyelvnek egy attól idegen térbeli kiterjedést ad, és a tulajdonképpeni művészi struktúra alapját je-

⁴⁸ Lotman 1964.

⁴⁹ Lotman, Ju. M.: *Struktura hudozhestvennogo teksta*, Moszkva, 1970. és Lotman, Ju. M.: *Analiz poeticheskogo teksta: struktura stiha*. Leningrád, 1972. Lotman munkastílusának sajátossága, hogy fontosnak tartott szövegeit állandóan átdolgozta, finomította, újabb munkáinak kontextusához igazította. Ezt a jellegzetességet kiemeli Hoppál Mihály Lotman első magyar nyelven megjelenő tanulmánygyűjteményéhez írt szerkesztői utószava is: „Lotman tervszerűen építi életművét. Korábbi könyveiből átvész, kibővíti, átír részleteket vagy fejezeteket, s ezeket újabb műveiben ismét közreadja.” Ju. Lotman: *Szöveg-modell-típus*. Bp., 1973.

⁵⁰ Még tovább ment a strukturalizmus kiterjesztésének igényével R. Barth, ugyancsak 1964-ben megjelent programadó kiáltványában, *A strukturalista aktivitásban*. Ő nem pusztán tudományos módszerként, hanem a művészi alkotásra is jellemző „aktivitás”ként határozta meg a strukturális módszert. Magyarul lásd Helikon 1968/1.

⁵¹ Lotman 1964. 23.

lenti.”⁵² Az ismétlődés, mint a műalkotás alapvető szervező elve természetesen már akkor sem volt új gondolat,⁵³ inkább az abból adódó térszerűség hangsúlyozása válik a későbbiekben jelentőssé. Az itt még csak a műalkotás sajátosságaként meghatározott térszerűség a későbbi, kulturtipológiai munkákban a kultúrák egyik fő jellemzője lesz, majd még később, a szemioszféra-koncepció kialakulása során, amikor a tér kérdésének univerzalitása és jelentősége az agyfélteke-kutatásokban is alátámasztást nyer, lehetővé válik az egyéni intellektus, a szöveg és a kultúra izomorfiájának megfogalmazása.

Miközben a szemioszféra-koncepcióban központi jelentőségű térszerűség már ebben, a programadó munkában is hangsúlyos szerepet kap, addig a szemioszférában meghatározó eljárás, a fordítás helyett az *Előadásokban* az *analógiás gondolkodás* szerepel, mint a művészi modellt létrehozó és felismerő mechanizmus, melynek két fő megnyilvánulási formája az *azonosítás* és a *szembeállítás*. Azonosítás és szembeállítás jellemzi Lotman elemző eljárását is: a vizsgált jelenségek mindig valamely analóg jelenség hátterén nyerik el specifikumukat. A művészi modell problémáját például egyfelől a tudományos modell, másfelől a játék sajátosságaival világítja meg: „A tudományos modellek a megismerés eszközei, és az emberi intellektust alakítják meghatározott módon. A játék-modellek viszont, mint a viselkedés alakítói, a cselekvés iskolái. [...] A művészi modellek egyedülálló módon egyesítik a tudományos és a játék-modellt, egyidejűleg alakítva az intellektust és a viselkedést. A művészethez képest a játék tartalom nélküli, a tudomány pedig nem cselekvő.”⁵⁴

A művészet modell-jel kettősége nem csupán önmagából fakad, hanem külső viszonyítási pont kérdése is: az élethez képest, mellyel szemben megismerő funkciót tölt be, értelmezhető modellként, a befogadó szempontjából viszont, mint egy kommunikációs aktus része, jelként, méghozzá ikonikus jelként, hiszen a műalkotás és az általa ábrázolt valóság között – amennyiben az utóbbi modelljeként működik – hasonlóság áll fenn. „... a művészetben a jelentettet (a tartalmat) a mű teljes modelláló struktúrája közvetíti, azaz a szöveg válik jellé, a szöveget alkotó elemek pedig – a szavak, amelyek a természetes nyelvben önálló jelek – a jel elemeivé lesznek.”⁵⁵ Jelentés minimum két különböző struktúrájú elem kölcsönhatása révén jön létre, azáltal, hogy ekvivalens helyzetükből adódóan lehetőség nyílik az egyik átkódolására a másik rendszerére. A másodlagos modelláló rendszerekben az *átkódolás* végbemehet a rendszeren belül, annak különféle elemei között (belső átkódolás), valamint az adott rendszer és azon kívül eső elemek között (külső átkódolás).⁵⁶ Ez az a pont tehát, ahol a pusztán analógia felállítása mellett felmerül az analóg helyzetbe kerülő elemek között valamiféle dinamikus kapcsolat. Így az „átkódolás” tekinthető annak a közbülső kategóriának, amely a kezdeti, analógiás gondolkodástól – ami még nem feltételez dinamikust az analóg elemek között – a szemioszféra folyamatainak dinami-

⁵² Lotman 1964. 89. Ebből a meghatározásból is jól látszik az a felfogás, amit Lotman többször is hangsúlyoz: a természetes nyelv csupán anyaga az irodalomnak, a tulajdonképpeni művészi struktúra egy másodlagos, a nyelvből nem következő rendszer. Ezt a felfogást hivatott kifejezni a Tartui-Moszkvai iskola alapterminusa, a *másodlagos modelláló rendszer*.

⁵³ Az orosz irodalomtudományban először A. N. Veszeloovszkij *pszichológiai parallelizmus* terminusa hívta fel a figyelmet az *ismétlődés* jelentőségére, és az ismétlődés kategóriája a formalisták elméleteiben is központi szerepet játszott.

⁵⁴ Lotman, Ju. M.: Tezisy k probleme „Iskusstvo v rjadu modelirujuschih sistem. In: Trudy po znakovym sistemam 3. Tartu, 1967. (a továbbiakban: Lotman 1967) 130–145. A cikk a *Lekcii* megfelelő fejezetének átdolgozott változata. Később bekerült a *Struktura hudozhestvennogo teksta* is, de az *Analiz*-ben már nem szerepel. Magyarul a *Szöveg, modell, típus* tanulmánygyűjteményben olvasható.

⁵⁵ Lotman 1964. 63.

⁵⁶ Lotman, Ju. M.: O probleme znachenij vo vtorichnyh modelirujuschih sistemah. In: Trudy po znakovym sistemam 2. Tartu, 1965.

káját biztosító „fordítás” terminushoz vezet. Különösen a külső átkodolás nyomán kap hangsúlyt a *háttér*, azon külső viszonyítási rendszerek összessége, amelyek a jelentésképzésben szerepet játszanak. A művészetben a jel mindig több háttéren, különböző rendszerekkel szemben értelmeződik, ezért mindig funkcionális, mint funkciók csomópontja határozható meg. Ebből adódik Lotman strukturális megközelítésének egyik alaptézise, miszerint a művészetben tartalom és kifejezés síkja nem választható el egymástól, tehát nem vizsgálható sem pusztán formalista, sem tisztán eszmei-ideológiai szempontból. Ebből az alapelvből kiindulva veszi sorra a vers strukturális szintjeit – ritmust, metrikát, rímet, a morfológiai és grammatikai szintet, a melodikus és szemantikai egység szintjét, kompozíció és szűzsé kérdését – minden esetben a visszatérések, ekvivalenciák és oppozíciók⁵⁷ által létrehozott formai-tartalmi egységekre koncentrálván.

Hogy a két fő irodalmi forma, vers és próza közül miért éppen a vers „nyelvének” rekonstruálására vállalkozik, a két forma kialakulásának időrendiségével magyarázza: meglátása szerint a művészi próza a vershez képest későbbi, másodlagos képződmény, melyet – szemben a verset a köznapi beszédtől megkülönböztető nyilvánvaló strukturáltsággal – mínusz-eljárások jellemeznek. A *mínusz eljárás* a *háttérrel* szorosan összefüggő fogalom, mely az *Előadások* utolsó fejezetében kifejtett, és az életmű egészét meghatározó szöveg-felfogáshoz vezet. Lotman szerint a művészi prózát nem lehet csak a nem művészi prózai beszédhez képest meghatározni. A modern értelemben vett művészi próza esztétikai tényként való érzékelése ugyanis csak egy már létező költői kultúra hátterén volt lehetséges. A háttér jelentőségének kiterjesztése általában véve minden művészi (majd később nem művészi) szövegre, jelenti Lotman szöveg-felfogásának alapját: „az a történeti-kulturális realitás, amit műalkotásnak nevezünk, nem merül ki a szövegben. A szöveg csak egy a különböző viszonyok elemei közül. A műalkotás »reális testét« a szöveg (szövegbelső viszonyok rendszere) és annak a szövegen kívüli realitáshoz – a valósághoz, irodalmi normákhoz, tradícióhoz, elvárásokhoz – való viszonya alkotja. A szöveget befogadni lehetetlen szövegen kívüli háttérétől elszakítva.”⁵⁸ A szövegen kívüli elvárások teljesítésének, illetve megszegésének Lotman olyan nagy jelentőséget tulajdonít, hogy megfelelő szempontnak tartja a nagy irodalmi korszakok, irányzatok osztályozásához. Később, *A költői szöveg elemzésében* a *rendezettség*, illetve a *rendezettség megszegése* már a vers minden strukturális szintjének elemzésekor meghatározó szerepet játszik. Innen pedig egyenes út vezet a két elv kiterjesztéséhez a kultúra egésze: a strukturált centrum és az amorf periféria térbeli, illetve a folyamatos fejlődés és a robbanás időbeli aszimmetriájához.

A szöveg-fogalom értelmezésével foglalkozó fejezet végén Lotman még egyszer visszatér a művészi szöveg fő sajátosságára, ami egyben a strukturális-szemiotikai megközelítés kiindulópontját jelenti: amíg a csupán természetes nyelven létrehozott szöveg tartalma különböző formában is visszaadható, és rögzítésének módja közömbös, addig a műalkotás szövege kifejezetten egy adott tartalom közvetítésére jön létre, és semmiféle változtatást nem tűr e tartalom megsértése nélkül. A tartalom és kifejezés síkját szétbonthatatlanul egyesítő művészi struktúra aktivitásra készíti a befogadót, aki érdekeltté válik a modell birtokba vételében, önmaga valóságáról alkotott modelljeinek átstrukturálásában, ami végső soron emocionális örömet okoz.⁵⁹

⁵⁷ A terminológia szempontjából lényeges momentum, hogy az *Előadások*-ban, és még viszonylag sokáig, Lotman a tisztán strukturalista szemléletre jellemző *oppozíciós párok*ban gondolkodik, amelyeket később, a dinamikus folyamatoknak a vizsgálatba történő bevonása során vált fel a kevésbé kategorikus szembeállítás kifejező *aszimmetria* terminus.

⁵⁸ Lotman 1964. 213.

⁵⁹ Lotman a későbbiekben sem tér ki sehol részletesen az itt érintett problémára. Mint ismeretes, R. Barthes posztstrukturalista korszakának egyik reprezentatív tanulmánya, *A szöveg öröme* fog-

A lotmani szövegek időrendben és tematikus szempontból is második nagy csoportját a *kultúra-tipológiai* munkák alkotják. Az irodalmi műalkotás metanyelvének felvázolása után Lotman a kultúráknak – egy adott kultúra nézőpontja által nem torzított – vizsgálatához szükséges metanyelv kidolgozását, és annak segítségével egy kultúra-tipológia megalkotását tűzte ki célul. „A kultúra-tipológia feladatát abban lehet meghatározni, hogy leírja a *kulturális kódok* fő típusait, melyek alapján a különböző kultúrák »nyelvei« kialakulnak, megadja ezek egymáshoz viszonyított sajátosságait, meghatározza az emberi kultúrák univerzáléit, majd, mindezek ismeretében, felépíti az emberiség kultúrájának – annak univerzális jellemzőit és alapvető kulturális kódjainak tipológiai jegyeit felölelő – egységes rendszerét.”⁶⁰ Mivel minden kultúra és korszak különböző kulturális kódok egyidejűleg egységes és belsőleg hierarchikus rendszere, minden kód meghatározásánál elsődleges szempont „domináns vagy alárendelt szerepének kimutatása, a vele össze- vagy nem összeegyeztethető egyéb kódok felsorolása”.⁶¹

Kultúra-tipológiai munkáiban Lotman több ilyen kód meghatározását is elvégzi. Ezek között központi helyet foglal el a szemioszféra-koncepciót is meghatározó két elv: a *jel* és a *térbeliség*. A jelhez való viszony alapján Lotman két kultúra-típust elemez, a középkort és a felvilágosodás korát. Ebből a szempontból a középkorban a jel domináns kód, amennyiben az egész korszakot magas szemiotizáltság jellemzi. Mivel a középkori felfogás szerint mindenben Isten tükröződik, a jelentéssel bírás értékkategória. Ebből adódik a jelek ikonikus volta is, a kifejezés és a tartalom síkja között a kapcsolat nem feltételes, hanem lényegi. Ezzel szemben a felvilágosodás korában, melynek meghatározó oppozíciója a „természetes – nem természetes” kategória, csak az számít természetesnek, ami önmagában létezik, s hazug mindaz, aminek jelentése feltételes. A kultúra alapja, a szó mint jel szembekerül a valósággal. Az igazság hordozóit – a vadembert, a gyermeket és az állatokat – a kultúrán, a nyelven kívül képzelik el.

Lotman meglátása szerint a különböző struktúrájú és funkciójú szövegek összehasonlítása révén minden kultúrán belül rekonstruálható egy *invariáns*, melyet a *kultúra szövegének* nevez. Az adott kultúra szempontjából ez az invariáns a valóság legabsztraktabb modellje, melyet az *adott kultúra világgképének*⁶² lehet tekinteni. Ez a világgkép szükségszerűen térbelileg is elrendezett, melyet a topológia nyelvén megfogalmazott térbeli modellekkel lehet a legpontosabban leírni. Egy kultúra térbeli modellálásakor a három alapvető szempont: az univerzum terének felosztása és kimérésének típusai, valamint a nézőpont orientációja. A legegyszerűbb térszerkezet egy körvonal, amely véges számú pontot különít el a végtelentől. Ez a felosztás a minden kultúra alapjául szolgáló „mi” és „ők” oppozíciónak felel meg, amely szemantikailag többféleképpen interpretálható, például saját nép-idegen népek, kultúra-barbárság, beavatottak-profánok, stb. Természetesen mind a belső, mind a külső tér tovább tagolódhat, és egyben értékkategóriákat kaphat. A kultúra szövegeinek nézőpontja a legegyszerűbb térszerkezet esetén kétféle lehet: vagy belülről irányul kifelé, vagy fordítva. Mindhárom szempontból alapvető fontosságú – a szemioszféra koncepcióban is központi kategóriaként szereplő – *határ*, amely kijelöli az adott kultúra belső terét.

Az univerzum térbeli tagolásával szoros kapcsolatban áll a *szűzsé* kialakulása. Lotman szerint a kultúra szövegei a térbeliség szempontjából alapvetően kétfélék: vagy a világ struktúráját jelenítik meg, vagy az ember tevékenységét ebben a strukturált világban. Azokban a szövegekben, ahol a két típus együttesen valósul meg, „a szöveg mozdulatlan

lalkozik a szöveg befogadása által keltett emocionális tartalmakkal. Barthes, R.: A szöveg öröme, Bp., 1998.

⁶⁰ Lotman, Ju. M.: K probleme tipologii kultur. In: Lotman 1967. 31.

⁶¹ Lotman 1967. 34.

⁶² Lotman, Ju. M.: O metajazyke tipologicheskij opisaniij kultury In: Trudy po znakovym sistemam 4. Tartu, 1969. (a továbbiakban: Lotman 1969) 463.

elemei alkotják a világ kozmogóniai, geográfiai, szociális, stb. struktúráját – mindazt, amit összefoglalva a »hős környezetének« nevezhetünk. A hős pedig a szöveg mozgásban lévő eleme”.⁶³ A szüzsé maga harc a világ elrendezettségével: a hősnek mindig át kell lépnie a kultúra belső terét a – jó vagy gonosz – külvilágtól elválasztó határt, vagy a külvilág erői hatolnak be a kultúra belső világába. A világ térbeli modelljének és a szüzsének az összefüggését világítja meg egyik legjelentősebb korai tanulmánya, amely az orosz középkori szövegekre jellemző földrajzi térrel foglalkozik.⁶⁴ A középkorban a földi élet az égi étellel szembenálló érték kategória volt, aminek következtében a földi térben történő elmozdulás egy vertikális vallási-erkölcsi értékrendben való elmozdulást jelentett, amelynek két végpontja, a menny és a pokol is konkrét földrajzi térként tételeződött. Ennek az értékrendnek megfelelően bizonyos országok szentnek, mások eretneknek minősültek, ez határozta meg például klimatikus viszonyait is. Az utazást mindig morális szükségszerűség motíválta; „a földrajz az etikai tudás egy válfajaként lépett fel”.⁶⁵

Az univerzum térbeli modelljén kívül a szüzsé kérdése egy másik alapvető tipológiai kóddal is összefüggésben áll, mégpedig az adott kultúrát meghatározó *időképzettel*. Mivel a szüzsé nem más, mint az élet teret és időt kitöltő esemény-folyamából bizonyos események, tehát diszkrét elemek, kijelölése és azok valamilyen rendszer szerint történő összefűzése, a szüzsé szintagmatikus fogalom, amely szorosan összefügg az idő átélésével. A ciklikus időn alapuló szüzsé az archaikus kultúrák jellemzője. A ciklikusságból adódóan hiányzik a kezdet és a vég kategóriája, a tér nem diszkrét. Ez a típusú szüzsé soha nem egyszeri, hanem időn túli, örökké reprodukálódó eseményeket idéz meg. Azonosítja a makro- és a mikrokozmoszt, tehát mindig az „én”-ről is szól. Ezzel szemben a modern kultúrákat jellemző, lineáris időképzeten alapuló szüzsé a „másik”-ról szól, és egyszeri, véletlen, a „normális”-tól eltérő eseményeket örökít meg. Ezáltal hangsúlyos szerephez jut a kezdet és a vég kategóriája. A ciklikus szüzsétípus felbomlásában és lineárisává válásában Lotman szerint az első lépést az eszkatologikus, tehát a véget hangsúlyozó szövegek jelentették; a manapság mítoszként számon tartott szövegek valójában már az eredeti, ciklikus szüzsék lineáris nyelvre fordított változatai. A mai, szüzsével rendelkező szövegek pedig a két alapvetően eltérő időfelfogás kölcsönhatásán alapulnak.

A kétféle időképzet különböző rögzítési és reprodukálási eljárásokat igényel, melyek egy újabb alapvető kulturális kódhoz vezetnek: az emlékezettel szorosan összefüggő *írásbeliség* kódjához. Az írásbeliség kódjának meghatározásakor Lotman abból indul ki, hogy „az emlékezett formái attól függően alakulnak, mit tart a közösség megörökítésre érdemesnek, ami viszont az adott civilizáció orientációjának struktúrájától függ”.⁶⁶ Lotman két, a különböző időképzetekkel összefüggő orientációt különít el: az írásbeliségre és a szóbeliségre épülő kultúrát, melyek közül az utóbbi léte – fennmaradt adatok hiányában – inkább csak feltételezhető. Ebben a feltételezett, szóbeliségen alapuló kultúrában a rögzítendő a norma és rend, a rögzítés formája pedig a szokás, a rítus és a naptár. Az emlékezetnek ez a formája nem termeli, hanem ismétli a szövegeket, a rítussal való kapcsolata pedig szakralizálja az emlékezetet. Fontos szerepet tölt be a jóslás, tehát ez a típusú kultúra inkább a jövőre orientáltnak tekinthető. Ezzel szemben, az írásbeliséggel rendelkező kultúrákban

⁶³ Lotman 1969. 464.

⁶⁴ Lotman, Ju. M.: O ponatii geograficheskogo prostranstva v russkikh srednevekovyh tekstah. In: Lotman 1965.

⁶⁵ Lotman 1999. 240. Ebben a tanulmánygyűjteményben *Simvolicheskije prostranstva* cím alatt összefoglalva található Lotmannak egyéb, kulturális tereket vizsgáló munkái is: Puteshestvija Ulissa v „Bozhestvennoj komedii” Dante. 249–264; Dom v „Mastere i Margarite”. 264–275; és Simvolika Peterburga. 275–295.

⁶⁶ Lotman, Ju. M.: Alternativnyj variant: bespismennaja kultura ili kultura do kulturny? In: Lotman 1999. 346.

a különleges események a megörökítendők. Ezáltal a szövegek állandóan sokszorozódnak, szükségessé válik az írás. Ez a típusú rögzítés nagyobb figyelmet szentel az ok-okozati viszonyoknak, aminek következtében kitüntetett szerephez jut az időtényező. Ez múlra orientálódást idéz elő, megjelenik a történelemképzet, amelyben már az egyén viselkedése is jelentéssel bír. Míg a szóbeliségen alapuló kultúra fennmaradásának feltétele a viszonylagos izoláltság, addig az írásbeliségen alapuló kultúrák működéséhez szükséges az állandó, különböző népek közötti kontaktus.

A kultúra rögzítésével szorosan összefügg továbbörökítésének, illetve elsajátításának a kérdése, melyet Lotman szintén alapvető kulturális kódznak tart. Meglátása szerint a *kultúra elsajátításának módja* nem független az adott kultúra belső struktúrájától. A különböző kultúrák öndefiníciójában ugyanazt a két elvet különíti el, amely a természetes nyelv elsajátításának két lehetséges folyamatát jellemzi. Az első esetben, az anyanyelv tanulása során a gyermekek készen kapott szövegek sokaságából vonják le a szabályokat, s válnak képessé új szövegek létrehozására. Második nyelv tanulása során viszont az új szövegek alkotását explicit szabályok elsajátítása kell hogy megelőzze. E két elsajátítási mód a kultúrák belső szerveződésében úgy jelentkezik, hogy „egyes kultúrák példák, hasonlatok, szövegek meghatározott összegeként határozzák meg magukat, míg mások normák és szabályok összességéként”.⁶⁷ Ebből a szempontból jellemző a kultúrák forrásánál álló kulturhéroszok, illetve istenek két típusa is: azok, akik személyesen tanítanak és mutatnak példát – ezekben a kultúrákban a szokás a domináns elv; míg azokban a kultúrákban, ahol a kulturhérosz szabályokat ad vagy közvetít, a törvény lesz a meghatározó tényező. Az előbbi szövegek kultúrájának, a másodikat *grammatikák kultúrájának* nevezi Lotman. A két orientáció lehet nemzeti vagy helyi kultúrák domináns kódja, amely századokon át stabilan jellemzi az adott kultúrát, de felfogható egyazon kultúrán belüli fejlődési folyamat egymást váltó stádiumaként is. Ha a két elvet mint meghatározott periódus kulturális gyakorlatát, valamint önleírását meghatározó kódot vizsgáljuk, viszonyuk háromféle lehet: az önleírás igyekszik maximálisan közelíteni a kultúra gyakorlatához (akárcsak a természetes nyelv esetén a nyelvtan a nyelv szövegeihez). Lehetséges azonban, hogy az önleírás az ideál szférájába kerül, megközelíthetetlen távolságba a kultúra gyakorlatától. A harmadik lehetőség, hogy az önleírás nem egyezik a praxissal, viszont annak megváltoztatására törekszik. Ez utóbbi esetre hoz számos példát Lotman az orosz történelemből, az orosz társadalmat alapjaiban megváltoztatni szándékozó péteri reformok korából.

A kultúra-tipológiai munkákon jól látszik, hogy Lotman mindvégig a strukturális megközelítés oppozíciós párjaiban gondolkodik: soha nem önmagában vett jelenségeket határoz meg, hanem egy bizonyos szempont alapján két jelenség egymáshoz viszonyított sajátosságait. Miközben a tudományos leírás egzaktsága érdekében nagyon tiszta és lecsupaszított – néha talán leegyszerűsítettnek is tűnő – kategóriákat állít egymással szembe, szüntelenül hangsúlyozza e párok összetartozását, sokszor összemosódását a reális kulturális térben, a modell szempontjából tisztán ellentétes tendenciák szükségszerűen együttes hatását a kultúra folyamatában.⁶⁸ A másik sajátosság, ami ezeket a tipológiai munkákat jellemzi, hogy éppen azokat a központi kategóriákat – jel, tér, idő, emlékezet – határolják körül és elemzik részletesen, amelyek a majdani egységes kultúra-modell, a szemioszféra-

⁶⁷ Lotman, Ju. M.: Problema „obuchenija ku'lture” kak ee tipologicheskaja harakteristika In: Trudy po znakovym sistemam 5., Tartu, 1971. 167. A tanulmány magyarul is olvasható a *Szöveg-modell-típus* kötetben.

⁶⁸ M. L. Gaszparov meglátása szerint Lotmannak ez a dialektikus szemlélete a marxizmus módszertanára vezethető vissza. Ez természetesen távolról sem jelenti a marxista ideológiával való azonosulást, amitől Lotman mindig is távol tartotta magát, és M. Gaszparov is élesen elhatárolja a módszertől. Gaszparov tanulmányát lásd In: Lotman, Ju. M.: O poetah i poezii. Szentpétervár, 1996. 9–16.

koncepció metanyelvének meghatározó fogalmai lesznek. Lotman munkáiról általában véve is elmondható, hogy még azokban a tanulmányaiban is, amelyek nagyon konkrét, aprólékos filológiai kutatást igénylő problémákkal foglalkoznak, és lenyűgöző mennyiségű, széles spektrumot felölelő, konkrétan elemzett anyagot vonultatnak fel, átüt az elméletiség igénye.⁶⁹ Munkáinak nagy része pedig kifejezetten az elméleti kérdésekre koncentrálnak, s a vizsgált anyag sajátosságai az elmélet működtetése által mutatkoznak meg.

Jó példa erre a film esztétikájával és szemiotikájával foglalkozó tanulmány, melyben Lotman maga deklarálja, hogy a hangsúlyt nem a filmnyelv elemeinek módszeres kifejtésére, hanem a *film mint szemiotikai rendszer* leírására helyezi. A film mint művészeti ág azért fontos vizsgálódási terület, mert a kultúra működéséhez elengedhetetlen *két jel-típus, a szó és a kép* együttes használatán alapul. A két különböző típusú jel viszonyában a szemioszféra működését meghatározó diszkrét-kontinuális oppozíció köszön vissza: a szót ugyanis Lotman alapvetően egyezményes jelnek tekinti, melynek természetes szerveződése szintagmatikus, szemben az ikonikus (képi) jel egységével és egyidejűségével. Mint minden más ellentétes előjelű tendencia, a két jel-típus is együttesen, egymást feltételezve működőképes: „állandó kölcsönhatásban állnak egymással, szakadatlanul átmennek egymásba, és taszítják is egymást. A kölcsönös átmenet folyamata annak egyik lényegi aspektusa, hogy az ember kulturálisan magáévá teszi a világot”.⁷⁰ A két típusú jel kölcsönhatása két ellentétes folyamatban valósul meg: egyrészt az irodalomban, ahol a költő a természetes nyelv alapvetően szintagmatikus szerveződéséből olyan szöveget alkot, amely már ikonikus jel, másrészt pedig képsorok létrehozásával, melyek szintagmatikus sorba rendezett történetet mondanak el. A filmben e két ellentétes tendencia szintézise leszül meg – még akkor is, ha a főszerepet mindig a kép játssza – és ez a film legalapvetőbb sajátossága. A film „szövege” ezért mindig egyidejűleg diszkrét, azaz szavakból álló elbeszéléshez hasonló, és kontinuuális, azaz olyan folyamatos elbeszélés, amely a világ természetes folyását utánozza. Az első esetben egymástól különböző jelek kapcsolódnak láncná, a másodikban ugyanaz a jel transzformálódik, a folytonosság érzetét keltve. Ugyanez az elv érvényesül a montázsban, a film jelentésalkotó egységében. A montázsban különmemű elemek kerülnek egymás mellé, mégpedig kétféle képpen: az egyik esetben az objektumok szemantikailag vagy logikailag azonosak, de eltér az ábrázolás módja (például ugyanaz az alak különböző szögből fényképezve), a másik esetben a különböző objektumokat azonos módon ábrázolják (például különböző alakok ugyanabból a szögből/méretben/megvilágításban, stb. fényképezve). „Akár két különböző ábrázolás montázsa alapján, akár egy ábrázolás különböző módjaiból formálódik meg az új jelentés, ez soha nem statikus közlés, hanem dinamikus elbeszélő (narratív) szöveg, amely a film lényegét alkotja, ha ábrázoló eszközökből, látható ikonikus jelekből áll.”⁷¹

A montázs alkotóeleme a filmkép, a film szövegének diszkrét egysége, mely által a film-tér és a filmidő is megszakított, tagolt és mérhető lesz. A filmnyelv szintjeinek meghatározásakor Lotman a filmképet a szónak felelteti meg, mert „a film értelmi hierarchiájában a film nyelvének alapvető jelentéshordozója a kép. A kép esetében a leghangsúlyozottabb a szemantikai viszony”.⁷² A filmképek összekapcsolása már egy másodlagos jelentésegységet

⁶⁹ Ilyenek Lotmannak az orosz irodalom különböző korszakaival és műveivel foglalkozó munkái, amelyek a sajátos elméleti megközelítés mellett a russzisták számára megkerülhetetlen filológiai háttéranyagot adnak. Lásd például a Puskin Anyeginjéhez írott kommentárokat: Lotman, Ju. M.: Roman A. S. Pushkina „Jevgenij Onegin”. Kommentarij. Leningrád, 1983.

⁷⁰ Lotman, Ju. M.: Filmszemiotika és filmesztétika. Bp., 1977. (a továbbiakban: Lotman 1977) 14.

⁷¹ Lotman 1977. 81.

⁷² Lotman 1977. 39. A tanulmány egy későbbi fejezetében, ennek a megállapításnak némiképp ellentmondóan, Lotman a filmképek montázsát fonémalancolattal azonosítja, a szó ekvivalense pedig a filmmondat lesz.

hoz létre. Az összekapcsolás során – akárcsak az irodalmi műben – két ellentétes tendencia érvényesül: az ismétlések révén egy szabályrendszer kialakítása, másrészt pedig e szabályrendszer megszegése. A képek montázsát követő szint a filmondat, amely egy belsőleg egységes, két oldaláról szerkezeti szünettel határolt, befejezett szintagma. Ezeket a mondategységeket a montázs-eljáráshoz hasonlóan mondatláncokká fűzik, melyekből létrejön a negyedik szint, a szüzsé szintje. A négy szintből „az első és a harmadik hordozza a sajátosan filmszerű narrativitás alapvető terhelését, a második és a negyedik azonos típusú az »irodalmisággal«, tágabban, általános kulturális értelemben pedig az elbeszélő jelleggel”.⁷³

Természetesen a filmművészet kapcsán is felmerül a tér és idő modellálásának kérdése. A képi művészetek közül a film az egyetlen, amely lehetővé teszi az idő-érzékelés egyenlenségeinek ábrázolását, és ily módon alkalmas az idő művészi modellálására. Ami pedig a teret illeti, Lotman meglátása szerint a filmkép hatása éppen arra az izomorfizmusra épül, amely a valóság térbeli formái és a vászon sík, lehatárolt tere között jön létre. E nyilvánvaló térbeli izomorfia egyben a filmművészet egyik alapvető problémája. A filmkocka fotográfiai pontossága, a modell és az ábrázolt valóság hasonlósága ugyanis megnehezíti a film művészetként való felfogását, mivel például a rajzhoz képest, ahol a művész számtalan eszközből választhatja ki az ábrázolás hogyanját, a fénykép nagyfokú függőséget, azaz – szemiotikai szempontból – információhiányt jelent. A probléma feloldását Lotman a film kettősségében látja: „a film által tükrözött világ egyidejűleg maga a tárgy és annak modellje is. [...] A realitáshoz való ilyen kettős viszony jelenti azt a szemantikai feszültséget, amelynek talaján a filmművészet fejlődhet”.⁷⁴

A tanulmány egyik legérdekesebb része a szemiotikai megközelítés és a modern filmművészet eljárásainak hasonlóságaira hívja fel a figyelmet. Lotman Antonioni *Nagyítás* című filmjét elemzi, melyben a főhős fénykép részleteinek nagyításával felfed egy gyilkosságot, ami az eredeti képen egyáltalán nem látszott. Lotman szerint a megfajítás folyamata meglepően követi a strukturális-szemiotikai analízis útját. Első lépésben a parkjelenet térbeli kontinuumát a fénykép kétdimenziós felülete váltja fel. A jelenet folyamatossága diszkrét egységekre tagolható: a filmtekerés képeire, amelyek a későbbiekben még tovább tagolódnak a felvételek különböző részeinek nagyítása során. Az ily módon kapott egységek dekódolandó jelek, amelyeket két strukturális tengelyen lehet elhelyezni. A paradigmátika tengelyét két művelet jellemzi: valamely elem kiemelése a kontextusból és a sokszoros nagyítás; a szintagmatika tengelyén pedig a szinkronikusan együtt létező, illetve az időrendben egymást követő elemek kombinációinak vizsgálata.

Egyfelől tehát a strukturális-szemiotikai megközelítés azonos jegyeket mutat magával a művészi alkotással, másrészt pedig megkapjuk a metanyelv metanyelvét, melynek bírása a leírót – ha csak egy lépéssel is, de – a leírás tárgya fölé helyezi. Ez pedig egyfajta választ jelent a szemioszféra koncepcióban is felmerülő, a tudós (és a művész) tárgyához viszonyított helyzetét érintő kérdésre.

A vizuális művészetek két másik ágával, a festészettel és a színházzal foglalkozó tanulmányok⁷⁵ fontos elmozdulást jeleznek Lotman kutatásaiban. Ezekben a munkákban már egyáltalán nem e művészeti ágak jellemzői állnak figyelmének középpontjában; Lotman egy egészen sajátos szemszögből, a mindennapi élethez való viszonyuk alapján közelít hozzájuk. Amíg a korábbiakban csupán az elmélet részeként hangsúlyozta szövegek és

⁷³ Lotman 1977. 97.

⁷⁴ Lotman 1977. 25.

⁷⁵ Lotman, Ju. M.: *Teatr i teatral'nost' v stroje kultury nachala XIX stoletija*. In: Lotman 1991. 269–287. és Lotman, Ju. M.: *Scena i zhivopis' kak kodirujuschije ustrojstva kul'turnogo povedenija cheloveka nachala XIX stoletija*. In: Lotman 1991. 287–296. A két tanulmány fontosságát jelzi, hogy mindkettő – természetesen kissé átdolgozva – belekerült a két utolsó tanulmánygyűjteménybe, a már idézett *Vnutri mysljaschih mirov* és a *Besedy o russkoj kul'ture* kötetekbe is.

szemiotikai rendszerek külső kapcsolatainak fontosságát, a festészet, színház és a valós élet összefüggéseinek vizsgálata során megjelenik az a konkrét, leírható, sok szempontból elemezhető kategória, amiben ezek a külső kapcsolatok realizálódnak: az emberi viselkedés. Az *emberi viselkedés* kultúra-hordozó és kultúra-szabályozó sajátosságai lesz az az utolsó nagy téma, amely körül Lotman kutatásai összpontosulnak. Az emberi viselkedés és a kultúra összefüggéseinek vizsgálata révén az addigi absztrakt szemiotikai struktúrák leírása mellé beépül az elméletbe a szemiózis szubjektuma, a cselekvő személyiség is. Ez egyrészt elkerülhetetlenül a történeti szemlélet és vizsgálati módszerek erősödéséhez vezet – melynek fontosságát Lotman mindig is hangsúlyozta, de eddig csak az általa felállított modellekbe tudta beépíteni, és nem a vizsgált anyag immanens részeként kezelni –, másrészt megadja kultúra-konceptiójának azt az alapot – a visszacsatolást a valós élethez –, amittől ez a koncepció élő és hiteles marad.

Kiindulópontja ebben a megközelítésben is egy ellentét-pár: *valóság és művészet* mint az emberi tevékenység két pólusa, melyek viszonya koronként és kultúránként változó. A két pólus három lehetséges, alapvetően különböző kapcsolatát különíti el: az egyik lehetőség, hogy művészet és valóság között a szakadék legyőzhetetlen, a befogadás során a műalkotás világosan elkülönül a mindennapi élet jelenségeitől. A második lehetőség, hogy a művészet a valóság modelljeként lép fel, a műalkotás valamely aspektusa a mindennapi élet meghatározó programjává válik, illetve a harmadik, ennek ellenkezője, amikor a művészet a valós élet közvetlen leképezésére törekszik. A három viszony nagy vonalakban három művészettörténeti periódusnak feleltethető meg: az első a klasszicizmust, a második a romantikát, a harmadik pedig a realizmust jellemzi. Kutatásaiban Lotman a 19. század elejére összpontosít, melynek neoklasszicizmusa meglátása szerint elkendőzött romantika, mivel művészet és valóság viszonya a második lehetőséggel jellemezhető: szinte megszűnt a határ a művészet és a mindennapi élet között. A színház aktívan alakította az emberek életét: „a korszak egésze színpadiassá vált. A drámai formák leszálltak a színpadról és maguk alá rendelték az életet.”⁷⁶ Az addig a hagyományok által normalizált, eseménytelen élet a színdarabok hatására események láncolatává vált, amelyben az egyén már megválaszthatta magatartásformáját, és aktívan befolyásolhatta a körülötte zajló eseményeket. „Éppen a színpadi viselkedés modellje alakította cselekvő személlyé az embert, és szabadította meg ezáltal a hagyomány automatikus hatalmától.”⁷⁷ A mindennapi élet és a színház kölcsönhatását még egy harmadik tényező is befolyásolta: a festészet. A kultúra jelenségeinek diszkrét-kontinuális felosztásának szempontjából az élet, illetve az életbeli viselkedés az abszolút kontinuum, amelyből a festészet diszkrét, megállított pillanatok választ ki és örökíti meg. A színház egyfajta átmenet e két pólus között: a képhez képest folyamatos mozgásban van, az élethez képest viszont szegmentált, immanens képekből álló szerkezet. „Egy háromszög jön létre – az ember reális viselkedése az adott kultúra rendszerében, a színház és a képzőművészetek –, amelyen belül kifejezőeszközök és szimbolika intenzív cseréje zajlik. A színpadiasság behatol a mindennapi életbe és hat a festészetre, a mindennapi élet befolyásolja ezt is, amatt is, előtérbe helyezve a »természetesség« jelszavát, végül pedig, a festészet és a szobrászat aktívan hat a színházra, meghatározva pózok és mozdulatok rendszerét, és a művészetén kívüli valóságra is, »jelentéshordozóvá« téve azt.”⁷⁸

Ez a folyamat azért játszódhat le, mert az emberi viselkedésben mindig kettő, egy jelentéses és egy jelentést nem hordozó réteg van jelen. Az utóbbi gesztusai nem rendezettek, míg az előbbi olyan – rendezett és jelentéses – gesztusok és pózok összessége, amelyek erősen orientálódnak a művészetre. A vizsgált korszak öntudata az ilyen típusú viselkedést

⁷⁶ Lotman, Ju. M.: *Iskusstvo zhizni*. In: *Besedy o russkoj kul'ture*. Szentpétervár., 1994. (a továbbiakban: Lotman 1994a) 184.

⁷⁷ Lotman 1994a 198.

⁷⁸ Lotman, Ju. M.: *Ikoneskaja ritorika*. In: Lotman 1999. 86.

tartotta magasabbrendűnek, „történelminek”, azaz rögzítésre méltónak. Ebből vonja le Lotman azt a történelmi dokumentumok kettős torzulása kapcsán már kifejített következtetést, hogy „a kultúra aktívan hat arra, hogyan látja és írja le egy kortárs a saját korát. Közte és a valóság között kölcsönhatások bonyolult rendszere működik”⁷⁹, amit a korszak dokumentumainak elemzésekor feltétlenül szem előtt kell tartani.

Valóság és művészet bonyolult kölcsönhatását Lotman az emberi viselkedés két szférájában próbálta megragadni: egyrészt írói életrajzokban, másrészt pedig egy adott korszak adott társadalmi rétegének mindennapi életét meghatározó viselkedés-modellek leírásában. A *biográfia* mint kulturális kód szorosan összefügg a kulturális emlékezettel. Minden korszak és minden kultúra létrehozza a szociális viselkedést szabályozó szerepek rendszerét, amelyet a kulturális emlékezet mint normát rögzít. Egy adott társadalom vagy társadalmi réteg számára ezek a normák egyedül lehetséges, determinált viselkedés-modelleket jelentenek, amelyekről csupán a közösség néhány tagja térhet el (akár a normák végletes teljesítésével, mint például a középkori szentek, akár a normák felrúgásával, mint például a romantikus mentalitás). A kulturális emlékezet, amely a szabályok mellett mindig rögzíti a szabályok megszegését is, az ilyen eltéréseket mint „eseményeket” őrzi meg. Ez lesz az alapja annak a megkülönböztetésnek, amely minden kultúra-típusra jellemző: a *biográfiával rendelkezők* elkülönítése a *biográfiával nem rendelkezők* tömegétől.⁸⁰ Az archaikus kultúrákban, illetve a középkorban ez a felosztás még egyértelmű volt, az életrajz lejegyzője nem tartozott az életrajzzal rendelkezők közé, bár a neve sokszor fennmaradt szövege révén. A szerzői státusz kialakulása és a szerző (költő vagy író) „joga” az életrajzra hosszú és összetett folyamatnak, a szemiotikai szituáció bonyolultabbá válásának az eredménye, amely Oroszországban nagyrészt a 18. században zajlott, és csak a 19. század elejére szilárdult meg. E folyamatban Lotman rendkívüli szerepet tulajdonít Puskinnak, „aki számára életrajzának a megformálása éppen olyan célirányos erőfeszítések állandó tárgya volt, mint az alkotómunka”.⁸¹

Éppen ez a szempont, az élet művészi megformálása áll Lotman Puskin-életrajzában⁸² a középpontjában: „Könyvem egyik alap gondolata az, hogy az életrajzot ne külső tényezők (mikor mi történt) összességeként, hanem mint az egységes személyiség – többek között akarata, intellektusa, öntudata – által meghatározott belső pszichológiai egységet írjam meg. Azt akartam megmutatni, hogy mint a mitológiai Midasz király, aki bármihez is ért hozzá, az arannyá változott, Puskin is mindent, amivel érintkezett alkotássá, művészetté változtatott (épp ebben van a tragédia – Midasz éhenhalt, mert az étel is arannyá változott). Puskin – ebben biztos vagyok, és ezt igyekeztem megmutatni ebben az életrajzban és egyéb munkáimban is – az életben a művészet vonásait látja.”⁸³

Lotman a nézete szerint legjelentősebb három viszonyrendszert – a költő és az irodalom, a költő és a politikai élet, a költő és a hétköznapi élet viszonyát – vizsgálja Puskin életrajz-formálásában. Mivel kölcsönös összefüggést feltételez köztük, párhuzamosan elemzi a költő művészi fejlődését és életrajzában alakulását: mindkettőben a romantika és a realizmus közötti váltást tartja alapvetőnek. Az életrajz kezdetére jellemző viselkedés-modellből, a romantikus magatartásból adódó „álarc-váltogatás” Puskin művészetében a különböző stílusok ötvöződésében érhető tetten.⁸⁴ A kettő közötti összefüggést Lotman

⁷⁹ Lotman 1994a 203.

⁸⁰ Lotman, Ju. M.: Literaturnaja biografija v istoriko-kul'turnom kontekste. In: Lotman 1991. 365–376.

⁸¹ Lotman 1991. 371.

⁸² Lotman, Ju. M.: Puskin. (a továbbiakban: Lotman 1987) Bp., 1987.

⁸³ Lásd Lotman 1986-ban írott levelét B. F. Jegorovnak. In: Lotman 1995. 388.

⁸⁴ A problémát elméleti szinten stilisztika és retorika kapcsán tárgyalja Lotman. Általában véve a költői életművekre jellemzőnek tartja, hogy az életút elejét sokféle stílus, nyelv próbálgatása,

a következőképpen fogalmazza meg: „miközben a kulturális létmód valamely formája megjelenik a költő valóságos magatartásában, egyidejűleg a megfigyelés és a költői analízis tárgyává is válik. Ez pedig egy lépés afelé, hogy a szerzői álláspontból a mű témája legyen. Az életbeli megvalósulás így lesz egy lépés az irodalmi ábrázolás felé. [...] Puskin tudatosan felismerte a romantikus magatartás természetét. Ez kétféle következménnyel járt. A költőnek egyaránt alkalma nyílt, hogy kívülről, mint egy levetett álarcra tekintsen a romantikus pszichológiára, s ez lerakta az alapokat a romantikus szellem külső szemléletéhez és objektív felfogásához. Másrészt éppen a mindennapok magatartásában alakult ki a stílussal való játék, a romantikus egocentrikusság elutasítása és az idegen nézőpont figyelembevételének lélektani lehetősége”.⁸⁵ Ezt a folyamatot Lotman az *Anyegin*-ben látja kiteljesedni, amelynek clemzését éppen a szerző és a hős(ök) nézőpontjának viszonyából kiindulva végzi el.⁸⁶

A Puskin életében és művészetében lezajló nagy váltást Lotman még egy területen követi nyomon, mégpedig Puskin történelem-szemléletének változásában. Míg a romantikus életszakaszt a „nagy személyiségek” által meghatározott történelemfelfogás jellemezte, addig a realista szemlélet kiérlelődésével egyidőben Puskin a történelem alakítóját a teljes és kiváló személyiségben ismerte fel, aki képes bekapcsolódni a kultúra áramába, a történelem örök, nemzedékek láncolatában megnyilatkozó mozgásába. Ez a szemlélet formálta Puskin utolsó életszakaszának központi szimbólumát, az Otthont, mely a költő számára a nemzeti, történelmi és a magánéleti bázist egyaránt jelentette.

Az, hogy a puskin életmű az egyik legjelentősebb helyet foglalja el Lotman kutatásaiban, talán nem pusztán Puskinnak az orosz kultúrában játszott szerepével magyarázható. B. F. Jegorov azzal a megállapítással vezeti be Lotman rövid életrajzát, hogy „Lotman szerette azokat az írókat, akik, ahogy ő gondolta, »építették« az életüket, akik ellenálltak a magánszférájukba történő bárminemű beavatkozási kísérletnek, férfiasan és alkotó módon harcoltak kitűzött céljaikért. Azért szerette őket, mert ő maga is ilyen volt: ellenállt és harcolt”.⁸⁷ A mentalitásbeli közelségen kívül, Lotman Puskinnal foglalkozó munkáiban kimutatható a két életmű bizonyos interferenciája is. Egyfelől, a Puskin-életrajzzal foglalkozó recenziók közül több is felhívja a figyelmet az életrajz és az *Anyegin* szerkezeti felépítése között fennálló hasonlóságokra.⁸⁸ Másfelől, az életrajz megszerkesztése pontosan követi Lotmannak az irodalmi hős és a szüzsé térbeli kapcsolatáról kifejtett elméleti téziseit: az ábrázolt korszakot jellemző, és a hős mozgását lehatároló tér megtestesítőiként statikusan ábrázolt alakok között Puskin mint főhős a szöveg dinamikus eleme, akinek története egy bizonyos határ – jelen esetben romantika és realizmus határának az – átlépése.⁸⁹ A harmadik párhuzam a puskin életmű egésze és Lotman elméleti gondolkodásának iránya között áll fenn: ahogy Puskinnál a realista szemlélet kialakulása a történelem iránti érdeklődés megerősödését hozta magával, ugyanígy Lotman elméleti gondolkodásában is egyre hangsúlyosabbá vált a történetiség kérdése.

Ezt a párhuzamot támasztja alá Lotman másik kedves írójának, Karamzinnak az életműve is. A vele foglalkozó tanulmányok Puskinéhoz hasonló helyet foglalnak el Lotman

ötvözése jellemzi – ezt nevezi retorikai szakasznak –, mígnem kialakul egy új, egységes, csak az adott költőre jellemző nyelv, amin belül a költő már következetes önmagához, tehát egy „regiszteren” marad – ez az életmű stilisztikai szakasza. Lásd Lotman, Ju. M.: Ritorika – mehanizmus smysloporozhdenija. In: Lotman 1999. 46–74.

⁸⁵ Lotman 1987. 173, 178.

⁸⁶ Lotman, Ju. M.: Roman A. S. Pushkina „Jevgenij Oegin”. In: Lotman 1995.

⁸⁷ Jegorov, B. F.: Lichnost’ i tvorcestvo Ju. M. Lotmana. In: Lotman 1995. 5.

⁸⁸ Arjev, A. Ju.: V mire knig, 1983. No.1. és Chumakov, Ju. N.: Russkij jazyk i literatura v kirgizskoj shkole. 1983. No.5.

⁸⁹ A téma elméleti kifejtését lásd: Lotman, Ju. M.: O metajazyke tipologicheskikh opisanij kultury. In: Lotman 1969.

munkásságában. Lotman Karamzin jelentőségét is abban látta, hogy „Karamzin megalkotta önmagát: megalkotta az író és az embert. Egyidejűleg alkotta meg az orosz kultúra számára az Író és az Ember mintaképét, amely nemzedékek tudatába épült be és formálta későbbi írók személyiségét és életrajzát. És megalkotta még az orosz kultúra két legfontosabb alakját: az orosz Olvasó férfit és nőt”.⁹⁰ Lotman megírta Karamzin életrajzát is, amelynek műfaját a tudományos szakirodalmon némiképp túlmutató *regény-rekonstrukció*-ként határozta meg, amiben célja a „személyiség teljességének ideálját felidézni, úgy, ahogyan azt az életrajz hőse lelkében megalkotta”.⁹¹

Karamzin életrajzában még élesebb az elmozdulás az irodalmiságtól a történelem irányába; életének e két periódusát két fő műve, a *Az orosz utazó levelei* és *Az orosz állam története* jelzi. Lotman a szokásos megközelítésekkel ellentétben a két periódus szerves összefüggése, a két tendencia együttes jelenléte mellett érvel, és a különbséget inkább Karamzin céljában látja: „a nyelv reformja arra volt hivatott, hogy az orosz olvasót „közösségivé”, civilizálttá és humánussá tegye. Most pedig [1802 után – Sz. T.] más feladat előtt állt: hogy ezt az olvasót állampolgárrá tegye. Ehhez pedig Karamzin szerint arra volt szükség, hogy országának legyen történelme”.⁹² Karamzin történelem-szemléletét Lotman azért tartja aktuálisnak, mert Karamzin is a történelmi folyamatok predesztinált emberképe helyett az ember morális felelősségét, a történelem morális értelmét gondolta meghatározónak, és „az ember morális felelőssége, valamint a történelem erkölcsi értelmének kérdései a történelemtudománynak nem csupán múltja, de jövőjének szempontjából is meghatározóak”.⁹³

Elérkezünk tehát a szemioszféra-koncepciót is lezáró végponthoz, a történelmi létében morálisan felelős személyiséghez, akinek vizsgálatára, illetve etnokulturális típusának rekonstruálására Lotman a *történeti szemiotika* módszereit tartja megfelelőnek. E megközelítés alapjait fektette le posztumusz megjelent munkájában, a *Beszélgések az orosz kultúráról*⁹⁴ című kötetben, ahol már nem az „életrajzzal rendelkező”, kultúraformáló személyiségek tevékenységét és műveit, hanem egy meghatározott társadalmi réteg mindannapjait szabályozó viselkedés-modelleket elemez. A kiválasztott korszak és réteg a 18. század és a 19. század elejének orosz nemessége, melynek jelentőségét Lotman abban látja, hogy ekkor és ebben a körben alakultak ki az újkori orosz kultúra új vonásai, amelyek napjainkig meghatározzák e kultúra arculatát. Az elemzés kiindulópontja kultúra és hétköznapi élet ellentétpárja. *Hétköznapi élet* alatt Lotman a kultúra szemiotikai rendszeréhez képest az élet jelentés nélküli, reális-praktikus folyását, az embert körülvevő tárgyakat, a mindennapok szokásait, viselkedésformáit érti. Mint rendszerének bármely ellentétpárjával kapcsolatban, itt is hangsúlyozza, hogy a két szféra nem független egymástól, a hétköznapi minden eleme szoros kapcsolatban áll a kultúra világával. A tárgyak ugyanis nem csupán használati, hanem szimbolikus funkcióval is bírhatnak, azaz olyan jelentést is hordozhatnak, amely más, több, mint használati értékük. Amint azonban a tárgy jellé (is) válik, a kultúra tényezőjévé (is) lesz. Belép a kultúra emlékezetébe, őrizi a hozzá kapcsolódó gesztusok, viselkedésformák történetét. Lotman célja az, hogy a történelmet egy sajátos nézőpontból, a hétköznapiak – tárgyak, gesztusok, viselkedésformák – tükrében vizsgálja, mert, ahogy azt még L. Tolsztoj megállapította, „nem ismervén az egyszerű élet apróságának tűnő részleteit, nem lehet megérteni a történelmet”.

Első lépésben a vizsgált korszak és réteg emberének a társadalom és a kultúra szerkezetében betöltött helyét határozza meg. Továbbra is jelenség-párokat elemez, formalizáltság

⁹⁰ Lotman, Ju. M.: Sotvorenije Karamzina. In: Lotman, Ju. M.: Karamzin. (a továbbiakban: Lotman 1997) Szentpétervár, 1997. 306.

⁹¹ Lotman 1997. 12.

⁹² Lotman, Ju. M.: Kolumb ruszkoi istorii. In: Lotman 1997. 577.

⁹³ Lotman, 1997. 586.

⁹⁴ Lotman 1994a

és deformalizáltság mértékére, illetve művészet és valóság kölcsönhatására helyezve a hangsúlyt. Meglátása szerint a kor nemesi réteghez tartozó emberének helyét alapvetően az I. Péter által bevezetett *Rangtáblázat* (1722) határozza meg. Miközben Péter a rendezett, törvényekkel szabályozott állam, és az érdemek szerinti szolgálat ideáját tartva szem előtt vezette be az állami szolgálat rendjét, a valóságban egy „pseudo-létezés” eredményező, az orosz élet egészét átható és meghatározó bürokratikus rendszer jött létre. E rendszer két alapvető és jellegzetes csoportjának, a csinovnyik, valamint a katonatiszti rétegnek a szocio-kulturális arculata nagyban különbözött egymástól. A teljes mértékben az adminisztrációs gépezettől függő, fizetéséből élő csinovnyik réteg volt a rendszer legkevésbé aktív csoportja, amely semmilyen nyomot sem hagyott a szellemi életben, nem hozott létre sem saját kultúrát, sem saját etikát vagy ideológiát. Ezzel szemben, a jobbágytartóként az állami gépezettől viszonylag független nemesi katonatiszti csoport forradalmi réteggé jelent meg, amely magas szintű, önálló kultúrát hozott létre – Lotman vizsgálatainak ez utóbbi csoport a tárgya.

Amikor Lotman a vizsgált korszak emberének a kultúra szerkezetében betöltött helyét elemzi, külön figyelmet szentel a nők helyzetének. Elméleti szempontból ezt az elemzett jelenség „háttér”-nek tulajdonított fontos szerep alapozza meg: a kultúra egy zárt szegmensét, „szöveget” vizsgálva, ugyanolyan jelentőséggel bír mindaz, ami e szegmensen kívül maradt, mint az, ami belekerült. Miközben a nők ki voltak zárva az állami szolgálat rendjéből – rangot az apjuk vagy a férjük után viselhettek – rendkívül fontos szerepet játszottak a korszak morális arculatának meghatározásában. Az ehhez vezető folyamatban nagy szerepe volt az irodalomnak. A felvilágosodással, mely napirendre tűzte a nők egyenjogúsítását, megkezdődött a nők irodalom általi művelődése. A romantika, mely a középkori lovagkultúra alapján nőideálokat, viselkedésmintákat adott a nők kezébe, erőteljesen formálta gondolkodásmódjukat, viselkedésüket. A 18. sz. végére új jelenség született: a női házi könyvtár, és új nőtípus: a regényt olvasó, álmodozó vidéki nemeskisasszony. Ezek a könyvtárak és ezek a kisasszonyok formálták azután az 1812-es év hőseinek és a leendő dekabristáknak gyermekkorát, aktívan visszahatva tehát a „nagy” történelem alakulására. Lotman külön foglalkozik a női oktatás kérdésével és a korszak női oktatási intézményeivel, abból a megfontolásból, hogy „a női kultúra nem csupán a nők kultúrája, hanem a kultúra egy sajátos nézőpontja, sokszólamúságának elengedhetetlen feltétele”.⁹⁵

A vizsgált réteg társadalmi szerkezetét meghatározó elvek után Lotman a 18. századi orosz nemesség hétköznapijainak legjellegzetesebb strukturális elemeit, a korszak jellemző társadalmi érintkezési formáit és viselkedésmintáit veszi számba. A kor társadalmi érintkezésében az egyik legjelentősebb strukturális elem volt a bál. A bál rendkívül fontos szerepet játszott a nemesi kultúrán belül a szociális viselkedés formálásában, férfiak és nők érintkezésének szabályozásában. Lévéen a közösségi élet szinte egyetlen megengedett formája, a bál egyik legfontosabb funkciója a nemes életében a két, szabályozottságát tekintve gyökeresen különböző szféra – szolgálat és magánélet – ellentétének a feloldása. Mindezek miatt rendkívül fontos volt a szabályozása, megszületett hát „a bál grammatikája”. Maga az esemény egy olyan ritualizált, színházi performance lett, melynek minden eleme – a terembe való belépéstől a távozásig – meghatározott jelentéssel bírt. Ritualizáltság, illetve szabályozottság tekintetében ugyanakkor a bál a társadalmi érintkezések skáláján nagyjából középtájt helyezkedett el, két ellentétes pólusa a katonai parádé, illetve az álarcosbál volt. Az előbbi, maximális formalizáltságával az alárendeltséget, a személyes iniciatíva teljes kiiktatását hangsúlyozta, míg az utóbbi az élet teljes szabályozottsága elleni lázadást jelentette. Másfelől, a katonai parádéval formalizáltság tekintetében szemben állt a háború is, mely, miközben sokszor a római cirkuszhoz vagy a spanyol bikaviadalokhoz hasonlít-

⁹⁵ Lotman 1994a 73.

ható színházi látványosságot jelentett, mégiscsak teret engedett az egyéni kezdeményezésnek, a „történelmi cselekedeteknek”.

A nemesség mindennapi életének egyik legfontosabb eseménye az esküvő volt. Lotman az esküvőt megelőző és kísérő rítusokban is egy alapvető kettősséget mutat ki: a népi hagyományok és az europaizáltság ötvöződését. Véleménye szerint ez utóbbi valójában távol állt a tényleges európai hagyományoktól, sokkal inkább művészet és valóság kölcsönhatásának eredménye: a romantikus regényszűzsékből került át az életbe, mint például a leányszóktetés.

A nemesi családok mindennapjainak és szociális érintkezésének lényeges eleme volt a kártyajáték, mely Lotman szerint a vizsgált korszak „univerzális modellje”, „a kor sajátos mítoszteremtő centruma”. A kártyajátéknak a kultúrában elfoglalt sajátos helyét kettős funkciója határozza meg: a kártya használható egyfelől jóslásra (ekkor minden lapja önálló jelentéssel bír), másfelől játékra (ekkor az egyes lapoknak csak a rendszeren belül, a többi laphoz viszonyítva van jelentése). A kártyajáték két alapvető típusa: a „filléres alapú”, mely a családi élet „idilljéhez” tartozott, és a hazárdjáték, melyet az infernalitás és a bűn atmoszférája vett körül. Mivel a vizsgált korszakban az orosz nemes boldogulása sokszor egymást kizáró tényezők – a szabályozott államiság és az önkény – együttes hatásán múlt, a megjósolhatatlanság alapvető életérzéssé vált. A hazárd (kártya)játék a közösségi élet modelljévé vált, de kettős jelentéssel: egyrészt, mint a megjósolhatatlanság és a véletlen megtestesítője, másrészt pedig, mint az emberek magánéletét is szabályozni kívánó állam, illetve a sors elleni lázadás szimbóluma.

A kártyajátékkal gyakorlatilag szinonim jelenség a párbaj; mindkettő irodalmi szűzsék sorát indukálta a korszak végére. A párbaj jelértékű cselekedet, amennyiben önmagában nem, csak a becsület helyreállításának eszközeként értelmezhető. Az egyszerű gyilkosságtól éppen szigorú, teatralizált rituáléja különbözteti meg, és éppen e szigorú rítusnak köszönheti kettős természetét. Amíg a kor nemese becsületének védelmében a párbajt választotta mint cselekvési módot, individuális szabadságát hangsúlyozta vele (az állam ugyanis elítélte a párbajozást, résztvevőit halálbüntetéssel is sújthatták), de amint a rítus részese lett, annak menetén nem változtathatott, abból – becsületének végleges elvesztése nélkül – ki nem léphetett, tehát mozgásteret teljes mértékben determinálttá vált.

A korszak háborús „hétköznapij”, valamint a párbajozás szokása egyaránt középpontba állította a halál kérdését. Lotman meglátása szerint minden kultúra sajátosan jellemző halál-koncepciót alakít ki, és a vizsgált korszak sajátossága talán éppen a halálhoz való viszonyában mutatkozik meg a leginkább. A 18. század és a 19. század eleje nemességének tudatát alapvetően két, a halál tényéhez ellentétesen viszonyuló tradíció határozta meg: a pravoszláv keresztény hagyomány és a felvilágosodás deista, szkeptikus tanai. Mindkettőhöz képest változást hoztak a napóleoni háborúk: a harcokban részt vevő fiatal nemzedék számára a halál a hőstetthez és a fiatalsághoz kapcsolódott, egyénivé, a becsület jutalmává vált, valóságartalommal telítve a példaképül választott antik hősök tetteit és bukásait.

Végezetül Lotman konkrét emberi sorsokban és karakterekben vizsgálja a kor kultúrájának tükröződését. Meglátása szerint a vizsgált korszak „emberi típusok sajátos skáláját hozta létre”⁹⁶, melyben négy periódus különíthető el. Mindegyik periódusban két-két tipikusnak mondott, ám egymással valamilyen szempontból szembenálló karaktert és viselkedéstípust elemez naplók, memoárok, önéletrajzi írások és egyéb korabeli dokumentumok alapján. Módszerének két sarkpontja: a *történelmi-pszichikai valóság rekonstruálásakor* a dokumentum szerzőjének nézőpontját és önértékelését ugyanolyan súllyal venni számba, mint egy külső megfigyelőét, valamint hasonló figyelmet fordítani mindarra, ami a dokumentum szerzőjének látóköréből kimaradt. A négy periódust jellemző típusok megrajzo-

⁹⁶ Lotman 1994a 254.

lása tulajdonképpen a dekabristák újszerű viselkedés-modelljének kialakulásához vezető folyamat érzékeltetésére szolgál. Lotman ugyanis a dekabristák – Puskinhoz mérhető – nagyságát elsősorban nem politikai nézeteikben vagy költészetükben látja, hanem abban, hogy egy Oroszországban addig ismeretlen, egészen új embertípust hoztak létre: a dekabristák az orosz nemesség hétköznapi viselkedésének ösztönös folyását a mindennapi viselkedés ideológiailag jelentéssé, magasabb rendű értelemmel áthatott, szövegszerűen zárt, tudatos rendszerévé alakították.

Így zárul a kör Lotman rendszerében a kultúrát alakító és e kultúra által meghatározott ember intellektuális tevékenységében, amely kiinduló- és egyben végpontja, feltétele és egyben következménye az egész emberiség kulturális aktivitását felölelő szémioszférának.

MAJTÉNYI GYÖRGY

„Ön-fejűség” – a „másik” Németország történelme

Ismeretes, hogy a buchenwaldi koncentrációs táborat azokon a Weimar közeli dombokon építették, ahol korábban Goethe sétált, amikor híres versét írta. Lehet-e emlékezni az ő történetére, életművére ma a náci terror színhelyén? Többen is megfogalmazták – ismert írók és társadalomtudósok egyaránt – azt a képzetet, hogy két Németország létezik, az egyik a szellemi és művészi élet hazája, a másik a való élet öröksége. Mert lehet-e bármi köze is Buchenwald emlékének Goethe és Schiller Weimarjához?¹ A múlthoz való viszony a háború után mindkét német államban a politikai élet és a közéletiség kulcskérdése lett, s maradt azóta is: Németország mintha belefeledkezett volna a múltjáról és a nemzeti identitásról szóló vitákba.²

A nyolcvanas években az NSZK-ban a konzervatív kormányzat nagy igyekezettel fáradozott egy „kedvezőbb” történelemkép kialakításán.³ A nemzeti történelemhez való viszony újradefiniálására irányuló politikai és tudományos törekvések azonban sokak szemében sértették a háború utáni, a náci múlt elutasításán alapuló „demokratikus konszenzust”. A fellángoló viták során a nemzeti történelem értelmezésének legáltalánosabb kérdései kerültek terítékre. Meg lehet-e találni a megfelelő távlatot a nácizmus történetének feldolgozásához? El lehet-e beszélni az eseményeket másképp, mint az áldozatok szempontjait alapul véve? Újra lehet-e fogalmazni a múlthoz és a nemzeti szimbólumokhoz való viszonyt a fiatalabb generációk számára? Miképp válhat a múlt történelemmé Németországban is?

E kérdések legélesebben talán az 1986-os „történésvita” (Historikerstreit) során eszkalálódtak. A vita lényegét röviden abban foglalhatnánk össze, hogy voltak, akik a német nemzeti identitás erősítésén a Holokauszt egyedi jellegét tagadva fáradoztak, mások erre reagálva hevesen utasították vissza a német állam által elkövetett bűnök relativizálását. A vitának lehetséges – és tegyük hozzá: igen kézenfekvő – egy olyan értelmezése is, mely eltérő politikai nézőpontok érvényesülését látja az egyes szerzők vitacikkeiben. A nemzeti múlthoz való viszonyt a hagyományokból eredeztető konzervatív állásponttal szemben, a liberális történelemfelfogás híveinek írásai azt sugallták, hogy a történelmet ők – így a nemzet múltját is – az alkotmányos demokrácia perspektívájából szemlélik. A társadalomtörténész Jürgen Kocka talán ennek jegyében is fogalmazta meg, hogy a Holokausztot negatív viszonyítási szempontnak kell tekinteni. Bár a vita sokáig – legalábbis részben – akó-

¹ Ash, Timothy Garton: Belső emigráció. In: Ash, Timothy Garton: A balsors édes hasznai. Budapest, 1991. 19–26.

² Bővebben lásd: Fulbrook, Mary: A német nemzeti identitás a Holokauszt után. Szeged, 2001. (a továbbiakban: Fulbrook). A német fasizmus értelmezések összefoglaló elemzése: Tomka Béla: A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai. Szeged, 1999.

³ 1985-ben Helmut Kohl, német kancellár Ronald Reagennel, az Egyesült Államok elnökével együtt emlékezett a háborúban elesettekre a bitburgi katonai temetőben. A temető, mint kiderült, Waffen-SS katonák sírjait rejtette. (A két politikus előzőleg a bergen-belseni koncentrációs tábor helyén létesített emlékhelyet is felkereste.) Az esemény nagy vihart kavart a politikai és a tudományos élet berkeiben. Sokan érezték úgy, hogy a háborúban elesett német katonákra való emlékezés sérti az áldozatok emlékét, s ismét nyilvánvalóvá vált, hogy a múlthoz való viszony nemcsak erkölcsi kérdés, hanem politikai megfontolás tárgya is Németországban. Fulbrook 139–146.

rül forgott, hogy lehetséges-e érzelemmentesen szemlélni a náci korszak történéseit, már magának a kérdésnek a felvetése is nyilvánvalóan felkavarta az érzelmeket. Ugyanakkor mintha kompromisszum formálódott volna azzal kapcsolatban, hogy a történészek, ha kivételes eseménynek tartják is a Holokausztot, nem feltétlenül kell, hogy sztereotípiákban, elkoptatott klisékben beszéljenek a német történelem eme szakaszáról. Ennek ellenére minden új értelmezési kísérlet felborzolta a kedélyeket, mert a vélemények továbbra sem egyeztek a tekintetben, hogy mi az, ami sérti a háború utáni „demokratikus konszenzust”, és mi az, ami nem, hogy hol húzódnak a szabad véleményformálás, illetve a más véleményekkel szembeni tolerancia határai – mert, hogy vannak ilyen határok, ahhoz kétség sem férhetett Németországban.⁴

A legélesebben a jobboldali konzervatív történészek mellett a baloldali elkötelezettség-gel színre lépő – a múltban a kisemberek szerepét és igazságát kutató történétírók –, a hétköznapi historikusai fogalmaztak.⁵ A hétköznapi történétírása⁶ (*Alltagsgeschichte*) más irányzatokhoz hasonlóan nem érthető meg a nemzeti historiográfiai tradíciók ismerete nélkül. Míg Angliában vagy az Egyesült Államokban az 1960-as években újjászülető társadalomtörténet-írás akár baloldali ihletettséggű szemléletmódnak is tekinthető, addig Németországban az új módszereket – a családtörténetet, a demográfiát, a mobilitás vagy a kollektív cselekedetek vizsgálatát –, és általánosságban a társadalomtudományos szemléletmódot a hatvanas évek végétől fogva liberális szemléletű történészek honosították meg, a modernizációs teóriák jegyében. (Korábban a történésztívek leginkább a politikai fejlődés általános értelmezéséről szóltak, új szemléletmódra utaló kérdéseket csak kevesen fogalmaztak meg.)⁷

De Németországban sem kellett sokáig várni arra, hogy a hétköznapi történelem baloldali romantikáját felfedezzék. Az 1970-es évek végén nagy kultusza támadt a helytörté-

⁴ Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung. München, 1987. Lásd különösen: Kocka, Jürgen: Hitler soll nicht durch Stalin und Pol Pot Verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-verbrechen zu relativieren. In: Historikerstreit, München, 1987. 132–142.; Elley, Geoff: Wilhelmismus, Nationalismus, Faschismus. Zur historischen Kontinuität in Deutschland. Fordította: Reinhart Kössler. Münster, 1991. (a továbbiakban: Elley) 297–301.

⁵ Már korábban is megfogalmazódott az Alltagsgeschichtével szemben az a vád, hogy a bűnök relativizálását jelentené. Lásd például a következő vita hozzászólásait: Broszat, Martin (Hrsg.): Alltagsgeschichte der NS-Zeit. Neue Perspektive oder Trivialisierung? München, Oldenbourg, 1984.

⁶ Az Alltagsgeschichte irányzatával hosszabb vagy rövidebb terjedelemben a következő magyar nyelven megjelent tanulmányok foglalkoztak: Bódy Zsombor: A hétköznapi élet története. Munkás visszaemlékezések a századforduló idejéből. In: A mesterség iskolája. Szerkesztette: Bódy Zsombor, Mátay Mónika, Tóth Árpád. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Budapest, 2000. 275–293. (a továbbiakban: Bódy); Fónagy Zoltán: A mindennapok története. Antropológiai perspektívák a német társadalomtörténetben. In: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. századi Magyarországon. Szerkesztette: Orosz István, Pölöskei Ferenc. Budapest, 1996. 369–380. (a továbbiakban: Fónagy); Gyáni Gábor: A hétköznapi historikuma. In: A hétköznapi historikuma. Szerkesztette: Dusnoki-Draskovich József, Erdész Ádám. Gyula, 1997. 11–27.; Niedermüller Péter: Empirikus kultúrakutatás, avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában. In: A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon. Szerkesztette: Kunt Ernő. Az antropológiai megközelítés esélyei. Miskolc, 1993. 27–101.; Majtényi György: „Uraltak” vagy „önfejűek”? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. Korall, 2001. őszi-téli. 5–6. sz. (a továbbiakban: Majtényi 2001.); van Dühmen, Richard: A történeti antropológia a német társadalomtörténet-írásban. In: A német társadalomtörténet új útjai. Szerkesztette: Vári András. Budapest, 1990. 242–252.

⁷ Elley 265–267.

neti kutatásnak, s a tévécsatornák is mind több filmet sugároztak a náci Németország mindennapjairól. Divatossá vált a kisemberek szempontjait hangsúlyozni, a többségét, azokét, akiknek a hangját minden korban elfojtották, s akiknek sajátos szempontjait korábban a történészek is elkendőzték. Míg a – ma már hagyományosnak mondható – történeti társadalomtudomány (*Historische Sozialwissenschaft*) a nagyobb összefüggések feltárására törekedett, addig a mindennapok történészei ezt a személetet elutasítva a múlt addig rejtett dimenzióinak vizsgálatát tűzték céljukul. A nagy elméletek, a német társadalomfejlődés sajátosságainak, a német „különút” (*Sonderweg*) vizsgálata helyett a történelem szereplőit akarták kiszabadítani a különböző elméletek fogságából; hiszen joggal gondolhatták, hogy a történészek által elbeszélte történetekben igencsak szűkre szabott az egyének, kivált a „kisemberek” (*kleine Leute*) mozgásteré.⁸

Az új történetírói irányzat első képviselői jórészt „céhen kívüli” fiatal történészek voltak. Törekvéseiket kezdetben meglehetősen idegenkedés fogadta. Többen – talán a megátámadtatásuk felett érzett sértettségűl is vezérelve – tudománytalanoknak, romantizáló mítoszteremtésnek vélték az új történetírók törekvéseit, írásaikat pedig torzításoktól, valótlanosságoktól hemzsegő legendáknak. A társadalomtudományos történetírás atyja, Hans Ulrich Wehler például az ekkor születő munkák egyvelegét nemes egyszerűséggel „zöld köleskásának” minősítette. Utóbb azonban több társadalomtörténész is magáévá tette az új szemléletmódot, s a mindennapok historikusai számára is vonzóknak bizonyult az új társadalomtörténet (a történeti antropológiát, a mikrotörténetet) különben jellemző módszertani sokféleség és az elméleti igényesség. A kilencvenes években az *Alltagsgeschichte* történettudományi jelenlétét tudatosító kötetek ennek jegyében igyekeztek összegezni a hétköznapi történetírásának tapasztalatát s a történetírókat ért elméleti hatásokat.⁹

Az új irányzat gyökereit – a historiográfia szerint – a faszizmus-kutatás iránti érdeklődés, a nyugat-német újbaldoldali képviselőinek elméleti munkái és a társadalomtudomány objektív hangú struktúra leíró diskurzusának elutasítása jelentik. Az *Alltagsgeschichte* törekvéseit emellett az elméleti sokszínűség jellemzi: egyszerre érzékelhető a néprajzi, antropológiai kutatás módszereinek, a német akadémiai műveltség – azon belül is elsősorban az életút-kutatás (*Biographieforschung*), a fenomenológiai tudásszociológia –, a mikrotörténet, a történeti antropológia, a francia *Annales* vagy Bourdieu hatása.¹⁰ A megszülető írások sokféleségében felfedezhető közös jegyeket leginkább talán a kezdeti – magyarra csak magyartalanul átültethető – célkitűzés, a „történelem belülről és alulról” jelszavának érvényesítése jelenti.

Milyen formában sajátították el az emberek a termelési és uralmi viszonyokat? Sokfajta válasz lehetséges. A hétköznapi történetírói a hagyományosan egységesnek tételezett proletariátus kollektív cselekedeteiben elsősorban az egyéni motivációkat keresték. Az egyéni életutak vizsgálatakor azonban pusztán az individuum szempontjából nem szemlélhető eseményekkel, s ezek kapcsán kollektív magatartásformákkal, cselekedetekkel, így az embertelen közönnyel vagy a brutalitás hétköznapi megnyilvánulásaival is szembesülniük kellett.¹¹ Olyan korabeli képzetek láttak napvilágot, amelyeket nem lehetett pusztán

⁸ Lüdtke, Alf: Einleitung: Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte? (a továbbiakban: Lüdtke 1989.) In: Lüdtke, Alf (Hrsg.): *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt a. M., 1989. 9–47. (a továbbiakban: *Alltagsgeschichte*); Fónagy 369–370.; Elley 252–253.

⁹ Lüdtke 1989. 15–18., 32–33.; Ö. Kovács József: Nyugati társadalomtörténeti szemle, különös tekintettel a német történetírásra. 1999. www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/tortenele/atfogo/studia3

¹⁰ Elley 269–272.; Lüdtke 1989. 26–30.

¹¹ Niethammer, Lutz (Hrsg.): „Die Jahre weiss man nicht, wo man die heute hinsetzen soll”. *Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet. Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960*. I. Bd., Bonn – Berlin, 1985.; Niethammer, Lutz (Hrsg.): „Hinterher merk man, dass

az antropológiától kölcsönzött módon, a „résztvevő megfigyelés” (*teilnehmende Beobachtung*) „szenvtelen” módján leírni. A kisemberek elfojtott vágyai, „leszorított” akarata a múlt nehezen vállalható örökségét közvetítette az olvasók felé. (Az *Alltagsgeschichte* kritikusi közül akadt, aki ennek fényében semmi kivetnivalót nem látott abban, hogy az alsóbb társadalmi csoportokba tartozók szempontjait korábban elhanyagolták a történészek, s alig leplezett örömmel állapította meg, hogy az ő akarata a történelmi folyamatokban csak korlátozott mértékben tudott érvényre jutni.¹²)

Hogy a probléma jelentőségét érzékeltetendő némi leegyszerűsítéssel éljek: a hétköznapi vizsgálatok során a cselekvő egyének szempontjából érthetővé vált, ami korábban érthetetlennek, megmagyarázhatóvá, ami korábban megmagyarázhatatlannak tűnt. A kezdeti antiszciantista célkitűzések ellenére a mindennapok történészei a témát megismerve fogalmaik tisztázására kényszerültek, arra, hogy szembenézzenek a nemzeti történelem vizsgálata kapcsán fölmerülő elméleti kérdésekkel, s a történetírói szerepből következő erkölcsi dilemmákkal. Röviden összefoglalva: a hétköznapi történészek számára morális készletet jelentett, hogy az általuk megismert valóságképet ne egyszerűen csak elbeszéljék, hanem együtt értelmezzék is az olvasó számára.

A legnagyobb hatású elmélet, amit a mindennapok történészei a cselekvő egyén történelemformáló szerepéről alkottak egy magyarra alig lefordítható fogalomban teljesedett ki. Az Ön-fejűségnek (*Eigen-Sinn*) a német irodalomból, filozófiából ismert fogalma tűnt alkalmasnak arra, hogy leírja a „többség”, vagyis azoknak az embereknek a magatartását, motivációt, akik nem voltak lelkes hívei a náci ideológiának, viszont az ellenfelei sem, akiknek mindennapi munkája, passzív magatartása ugyanakkor – mivel nem gátolta – segítette a rendszer kiépülését.

Az *Eigensinn* szóalakot az idegen nyelvű fordítások is megőrizték, a nem német anyanyelvű olvasó számára röviden körbeírva, magyarázva a fogalmat, jelezve ezzel, hogy a szó jelentései egy lábjegyzet terjedelménél bővebb magyarázatot igényelnek.¹³ Ma a köznyelvben önfajúságot, nyakas viselkedést jelent, többnyire negatív konnotációkat hordoz, melléknévként (*eigensinnig* – öntudatos, önféjű) a makacs szinonimájaként használatos, például rakoncátlan gyerekeket feddhetnek így a szülei.¹⁴ A 18. század elejétől fogva bukkan fel a német irodalmi nyelvben. Kezdetben iskolamesterek és plébánosok, a műveltség vidéki letéteményesei ostromozták vele a faragatlanságot, a tudatlanságot, miközben hősies erőfeszítéseket tettek arra, hogy kigyomlálják a népi kultúra számukra érthetetlen vadhajzásait. Ha valaki az emberi nem felemelkedését saját céljának tekintette, legalábbis gya-

es richtig war, dass es schiefgegangen ist”. *Nachkriegserfahrungen im Ruhrgebiet. Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960. II. Bd.*, Bonn–Berlin, 1983.; Niehammer, Lutz–von Plato, Alexander: „Wier kriegen jetzt andere Zeiten”. *Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern. Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960. III. Bd.*, Broszat, Martin (Hrsg.): *Alltagsgeschichte der NS-Zeit. Neue Perspektive oder Trivialisierung?* München, 1984.; Lüdtke, Alf: *Wo blieb der „rote Gut“? Arbeitererfahrungen und deutscher Faschismus.* In: *Alltagsgeschichte.* 224–282.

¹² Wehler, Hans Ulrich: *Königsweg zu neuen Ufern oder Irrgarten der Illusionen? Die Westdeutsche Alltagsgeschichte.* In: Kocka, Jürgen–Brüggemeier, Franz Joseph: *„Geschichte von unten – geschichte von innen.”* Kontroversen um die Alltagsgeschichte. Hagen, 1985.; Idézi: Fónagy. 374.; Bódy. 293.

¹³ Lüdtke, Alf (Hrsg.): *The History of Every Day Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life.* Fordította: Templer, William. Princeton, New Jersey, 1995.

¹⁴ Duden. *Das grosse Wörterbuch der deutschen Sprache. 2. Bd.* Mannheim–Wien–Zürich. 619.; Wahrig, Gerhard: *Deutsches Wörterbuch.* München, 1986. 382.

nakvással szemlélte az „aljanép” viselt dolgait, mindennapi szokásait.¹⁵ A szó jelentéshorizontja később kibővült. Németországban közismert a Grimm testvérek meséje az önféjú (eigensinnig) gyerekről, aki anyjával örökké szófogadatlan volt és ezért a „jóisten” betegséget, majd halált hozott rá.¹⁶ Kevésbé „véres” konnotációkkal, de szintén nem a „szelíd” makacsság szinonimájaként értelmeződött a fogalom Hermann Hesse önéletrajzi írásaiban. A *Pusztai farkas* írója egyetlen igazi erényként az öntudatot, az öntörvényű emberek magatartását élte, erényt látva abban, ha valaki csak saját akaratának engedelmeskedik.¹⁷ Hegel a *Szellem fenomenológiájában* Eigensinn-nek a saját akaratot (der Eigene Sinn) nevezte, az uralom és a szabadság dichotómiájában értelmezve a fogalmat. Az egyén saját akaratát eszerint nem az uralommal nyíltan konfrontálódva, hanem ahhoz alkalmazkodva érvényesíti. A szó egyfajta ellenállást jelent, de nem a szabad ember szabad akaratát, hanem az uralom különböző formáihoz alkalmazkodó és alkalmazkodni tudó polgárét.¹⁸ A történeti irodalom révén a szó jelentései egybekapcsolódtak az *elsajátításnak* (*aneignen*) többnyire a pszichológiából ismert fogalmával.¹⁹ A történészek – elsősorban Alf Lüdtke írásai nyomán – azt vizsgálták, hogy az egyének a diktatúrában, miképp sajátították el a számukra idegen politikai, társadalmi viszonyokat, illetőleg hogyan határolták el saját életüket a külvilág történéseitől. A kötőjeles írásmóddal (Eigen-Sinn) is a „saját értelem, tudat” jelentést hangsúlyozva jelezték az olvasó számára, hogy ha korlátozottak is cselekvési lehetőségei, saját cselekedetének irányítója azért az egyén mindig saját maga marad.²⁰

A fogalom voltaképpen bárki viselkedésére alkalmazható, jelentése a szituációnak s a cselekvő egyén személyiségének függvénye, végső értelmét mindig az adott szövegkörnyezetben nyeri el. Jelen ismertetés írója hajlik arra, hogy inkább a véleményformálás, a megismerés „fogalmi eszközét”, mintsem az analitikus elemzés kategóriáját lássa benne.²¹ A konkrét esettanulmányok többnyire kétfajta értelmezést kínálnak az egyéni cselekedetek vizsgálatánál: egyfelől az egyén, másfelől a nagyobb közösség szempontjából engedik értékelni az eseményeket; az olvasó így nemcsak az önféjűség megnyilvánulásait, hanem annak kö-

¹⁵ Grimm, Jacob–Grimm, Wilhelm: Deutsches Wörterbuch. 3. Bd. Leipzig, Verlag von S Hirzel. 1862. 100–101.; Lüdtke, Alf: Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik von Kaiserreich bis in den Faschismus. Hamburg, 1993. (a továbbiakban: Lüdtke 1993.)

¹⁶ A makacs gyermek. In: Jacob és Wilhelm Grimm összes meséi. Fordította: Adamik Lajos és Márton László. Budapest, Merényi Könyvkiadó. 440.

¹⁷ Hesse, Hermann: Eigensinn. Autobiographische Schriften. Válogatta és utószóval ellátta Siegfried Unseld. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg, 1981. 1. A fogalom értelmezése a hessei életmű kapcsán: Limberg, Michael (Hrsg.): Zwischen Eigen-Sinn und Anpassung. Aussenseitertum im Leben und Werk von Hermann Hesse. 10. Internationales Hermann-Hesse-Kolloquium in Calw 1999. Verlag Bernhard Gengenbach, Bad Liebenzell – Calw, 1999.

¹⁸ Georg Wilhelm Friedrich Hegel A szellem fenomenológiájában az önféjűség fogalmát a következőképpen határozta meg: „Der eigene Sinn ist Eigensinn, eine Freiheit welche noch innerhalb der Knechtschaft stehenbleibt”. *Phänomenologie des Geistes*. Hamburg, 1958. 150. Idézi Lüdtke 1994. 141. „Az önféjűség az a szabadság, amely egy egyes dologhoz köti magát és a szolgáláson belül áll...” Georg Wilhelm Friedrich Hegel: A szellem fenomenológiája. Fordította: Szemere Samu. Budapest, Akadémiai, 1961. 109.

¹⁹ Lüdtke, Alf: Geschichte und „Eigensinn”. In: Berliner Geschichtswerkstatt (Hrsg.): Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte. Münster, 1994. 139–153. (a továbbiakban: Lüdtke 1994.)

²⁰ Lüdtke 1989.; Lüdtke 1994.

²¹ Az *Alltagsgeschichte*, elsősorban Alf Lüdtke fogalomhasználatának kritikáját lásd: Röhr, Werner: Alltag und Alltagsgeschichte. Fragen und Kritiken sozialgeschichtlicher Faschismusforschung. In: Röhr, Werner (Hrsg.): Terror, Herrschaft und Alltag im Nationalsozialismus: Probleme einer Sozialgeschichte des deutschen Faschismus. Münster, 1995. 139–153.

vetkezményeivel is szembeesül. A nagyobb közösség perspektívája nyújt távlatot az „önfejűség” értelmezéséhez és (erkölcsi alapú) megítéléséhez.

A fogalom kezdetben a náciizmus korabeli német munkásság egyéni és kollektív cselekedeteinek értelmezéséhez kínált keretet. Később az államszocialista rendszer hétköznapjainak vizsgálata során segítette a nyugat-német történetírókat abban, hogy újrafogalmazzák a kelet-német diktatúra uralmi viszonyairól a politikatörténetészek által alkotott sematikus képet. A hétköznapi „bátorságok” és „megalkuvások” története kétségkívül színesítette a korszak korábban szinte kizárólag fekete-fehér színekkel ábrázolt történelmét.²² (A fogalom adaptációja talán nem volna hiábavaló a magyar jelenkortörténet-írásban sem. A viták így nem abban merülnének ki, hogy ki miért nem tekinthet bele a róla szóló belügyi jelentésekbe, s hogy politikai-ideológiai szempontjai alapján ki hogyan ítéli meg az elmúlt rendszer egyébként kétségkívül autoriter jellegét.) A fogalomnak ezen túl is sokfajta jelentésárnyalata ismert: leírták vele a polgári öntudat megnyilvánulásait vagy az uraik ellen lázadó parasztok „kollektív” akaratát. Később alkalmazták a fogalmat a munka világának a nemek (*Geschlecht*) történetének leírására, a Habsburg Monarchia írónőiről értekezve vagy éppen a feminista politikaelmélet elméleti alapjait keresve.²³ A mindennapok történetírásának módszereit és eredményeit bemutató gyűjteményes kötetek és összegző írások azonban elsősorban mint a mindennapok történetészei által alkotott – vagy pontosabban: újrafogalmazott – kategóriát, a történeti megismerés „eszközét” ismertetik.

Az itt közölt tanulmány egy 1992-es történetészvita alkalmával hangzott el, írásban 1994-ben jelent meg. Mi következik az Alltagsgeschichte után? – erre a kérdésre keresték a választ a szimpózium résztvevői (Ute Daniel, Wolfgang Hardtwig, Jürgen Kocka, Hans Medick és a fordításban közölt cikk szerzője, Alf Lüdtke).²⁴ A mindennapok történetírása politikai és tudománykritikai programként kezdődött, de több mint egy évtized elteltével, mire a korábbi csatározások során ejtett sebek behegedtek, sort lehetett keríteni az irányzat historiográfiai helyének, jelentőségének megvitatására is. A hétköznapok történetírását jellemző szemléletmód jegyében vagy annak ellenében a módszertani megújulás lehetőségét többen – a konferencia résztvevői közül is – már régóta az új történetírás különböző irányzatainak, történeti antropológia, mikrotörténet, új kultúrtörténet, adaptációjában keresték.

Alf Lüdtke, a hétköznapok történetírásának „elméletadó” historikusa a mindennapok történetészeinek szemléletmódját jellemző rövid esszéisztikus írással válaszolt a körkérdésre. Lüdtke első írásaiban a bürokráciát, a poros állam erőszakos megnyilvánulásait vizsgálta, kutatta a munkás-politikat s a munkásmagatartásokat a 19. század második felében. Vizsgálódásai később olyan problémákhoz vezették el (mint például uralom s egyének dialógusa, az uralom formái, a kortársak cselekvési lehetőségei), melyek megértéséhez a legmegfelelőbb kutatási terepet a 20. századi diktatúrák történelme jelentette. Előbb a náciizmus-

²² Lindenberger, Thomas: Alltagsgeschichte und ihr möglicher Beitrag zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR. In: Bessel, Martin–Ralph, Jessen (Hrsg.): Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR. Göttingen, 1996. 298–325.; Lindenberger, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: Lindenberger, Thomas (Hrsg.): Herrschaft und Eigensinn in der Diktatur. Köln–Weimar–Wien, 1999.; Ludwig, Andreas: Fortschritt, Norm und Eigensinn. Erkundungen im Alltag der DDR, Berlin, 1999. Ismerteti: Majtényi 2001. 246–250.

²³ van Dühren, Richard (Hrsg.): Arbeit, Frömmigkeit und Eigensinn. Studien zur historischen Kulturforschung II. Frankfurt a. M., 1990; Kreisky, Eva–Sauer, Birgit: Geschlecht und Eigensinn. Feministische Recherchen in der Politikwissenschaft. Wien–Köln–Weimar, 1998.; Gürtler, Christa–Schmid-Bortenschlager, Siegrid: Eigensinn und Widerstand. Schriftstellerinnen der Habsburger Monarchie. Wien, 1998.

²⁴ Schulze, Winfried (Hrsg.): Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion. Göttingen, 1994.

kori német munkásság magatartás-formáit elemezte, majd a fordulat éve után, amikor a kelet-német archívumok megnyíltak, s történészek sora kezdett dolgozni a múlt bűneinek feltárásán, elsőik között kérdőjelezte meg a monolitikus diktatúrákép érvényességét. Az egyéni érdekek és magatartások vizsgálatán keresztül tartotta csak lehetségesnek a totalitárius rendszer értelmezését. Historiográfiai tanulmányaiban a mindennapok történelméről, az antropológiai megközelítés esélyeiről értekezett, és az ő nevéhez fűződik az ön-fejűség fogalmának történettudományi adaptációja is.²⁵

Az itt olvasható tanulmány a hétköznapi historikusának a forrásokhoz és a múlthoz való viszonyát jellemzi. Mire támaszkodhat a történész, amikor kilépve saját világából, a kor emberének lépéseit követi? Az írott források csak ritkán elevenítik meg a „kisemberek” életét, mindennapjait. Alig képesek érzékelteni valamit is a fizikai munka, a munkás-kultúra világából. A megismeréshez, úgy tűnik, nagyfokú intuícióra van szükség. Az elemzés a logikus érvelés mellett így nem nélkülözheti a hangulati elemeket, érzelmi motívumokat sem. De a minél teljesebb megismerésre való törekvés nem zárja-e ki a tudományos igényű értelmezés lehetőségét? A cél, a megértés mintha továbbra is fontosabb volna annál, hogy a történész magyarázza vagy értelmezni kívánja tárgyát. Az anyag, amin dolgozik „sprőd”, megmunkálhatatlan, de nemcsak a források „sprödek”, hanem maguk az emberek is, hiszen az ő világuk az, ami nem ismerhető meg a maga teljességében, csak a valóság töredékeiben. Szükséges-e újraírni a múltat akkor, ha a kortársak töredékes történetei, melyek ebben a megközelítésben a történelmet jelentik, úgysem mondhatók el másképp, csak a mi nézőpontunkból, saját szempontjaink alapján? És ha igen, mi következik abból, hogy a megismerés lehetőségére és módszertanára kérdeztünk rá?

Az írás a történeti megismerés lehetőségeire vonatkozó önreflektív esszé, mely egyúttal – értelmezésem szerint – egy sajátos, elsősorban a német történelem sajátságaiiban gyökerező megközelítésmód határait is kijelöli, mert bár nem valószerű, talán mégis valóságosnak kell látnunk elmúlt valóságok utólagos leképezését.

A történész legalábbis, ha saját diszciplínájának keretein belül marad, nem tehet másképp.

²⁵ Lüdtke, Alf: „Gemeinwohl”, Polizei und „Festungspraxis”: staatliche Gewaltsamkeit und innere Verwaltung in Preussen, 1812–1850. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1982.; Lüdtke 1999.; Lüdtke 1993.; Lüdtke 1994.; Lüdtke, Alf (Hrsg.): Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozialanthropologische Studien. Göttingen, 1991.; Becker, Peter–Lüdtke, Alf (Hrsg.): Akten, Eingaben, Schaufenster: Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag. Berlin, 1997. Alf Lüdtke műveinek bibliográfiáját lásd a következő internet-címen: www.uni-erfurt.de/anthropologie/luetkela.html

ALF LÜDTKE

Anyagiság, hatalom-vágy és a felszín varázsa

Az „Alltagsgeschichte” perspektíváiról*

I.

„A történelem tanulmányozása korántsem olyan derűs foglalatosság, mint amilyennek első pillantásra tűnik.” Ezzel a szkeptikus megjegyzéssel zárta Johann Gustav Droysen 1882–83 őszi félévében tartott *A történelem módszertana és enciklopédiája* című előadását.¹ Néhány mondattal korábban nyomatékosan emlékeztetett rá, hogy „a legalaposabb kutatás is csak töredékes látszatát képes megőrizni a múltnak, s a történelem és az arról való tudásunk beláthatatlan távolságban vannak egymástól.” Annak, hogy a múltbéli viszonyokra és viselkedésmódokra közvetlen rálátást nyerjen az érdeklődő, olyan akadályai vannak, amiken a történeti kutatás nem volt képes túllépni. A múlt bármely módszertanon alapuló rekonstrukciója jelezheti ugyan a történeti szubjektumok és a kutatók közötti különbséget, de le sohasem győzheti azt.

S ha „a történelem tanulmányozása” „derűs” nem lehet – mennyire borúsak akkor a történész hétköznapijai? Akármilyen jelzót válasszunk is, beszéljünk társadalomtörténetről, hétköznapi- vagy bármely más „történelem”-ről, kutatásunk során mindvégig mesterséges világban mozgunk. A könyvtárakban a régi gyűjtemények könyvei, térképei, az ősnymtatványok vagy a kéziratárban őrzött levelek rendszerint „előkészítve” várnak minket; s az archívumokban ugyanígy: a látogató maga „nem nyúlhat” semmihez. Nem abban az állapotban kapjuk kézhez a könyveket vagy az iratkötegeket, ahogyan azok ránk maradtak, hanem restaurálva, vagy legalábbis portalánítva. Az iratokat gondos kezek ezen felül többszörösen paginálják (feltéve, hogy azok eleve nem oldalszámozottak, mint például az NDK minisztériumainak vagy a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága fondjainak iratanyaga). A nagyfelületű másolásnak szintén nincsen akadálya.

Itt-ott persze még raktáron vannak a közmondásos községi vagy egyesületi iratok. Természetesen ezekhez a szakszerűtlenül tárolt – inkább elkent, alkalomadtán tudatosan elrejtett – nyomokhoz nem ritkán éppúgy hozzátartoznak a (kisebb) vállalkozások levél, megrendelő-, és bérkönyvei, mint a szakszervezeti jegyzőkönyvek és iratváltások, egyáltalán az önerős szervezetek, vagyis szövetkezetek és egyesületek dokumentumai. É lelőhelyek hozzáféréseinek pontos adatait jobb, ha megtartja magának az ember: a felfedezés

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Stofflichkeit, Macht-Lust und Reiz der Oberflächen. Zu den Perspektiven von Alltagsgeschichte. In: Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion. Hrsg. von Winfried Schulze. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1994, 65–80. A fordításban nyújtott értékes segítségéért köszönetet mondunk Deák Ágnesnek.

¹ Droysen, Johann Gustav: *Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. Hübner, Rudolf von (Hrsg.) Darmstadt, 1960⁴, 316. (Magyarul: *Historika. A historika alapvonala*. Fordította: Csejtei Dezső. In: *Ész élet egzisztencia IV. Történetfilozófia 1*. Szeged, 1994. 51–151.); e mondatok Friedrich Meinecke feljegyzései révén maradtak fenn, lásd ugyanott XVI. Droysen ezen előadásait, melyekre különös súlyt fektetett, 1882–83 telén tartotta tizenhatalmadik s egyben utolsó alkalommal.

varázsa – csakúgy, ahogy az esély arra, hogy a jegyzetek, tervek és tisztázatok között háborítatlan lapokra leljünk – igen ritkává vált.

A történelemnek ez az anyagi oldala még a kutatók számára is inkább csak papírhalom és aktapor. De: ha csak homokszemek is, amelyek a tinta felitatásából visszamaradtak, vagy azok, amik a durvaszemcsés iratpapír felületéről lemállottak, arról a papírról, melyen a kormányzói cím várományosa, gróf Eulenburg 1845 júliusában vizsgálóbírói jelentését írta egy felső-sziléziai tartományi tanácsnok túlkapásáról, arról hogy a nevezett három betöréssel gyanúsított személyt megveretett (az irat egyébiránt nem a merseburgi vagy a dahlemeri fondokban található, hanem Breslau/Wroclawban²) – ezek mégis az íróasztal melletti cselekedet, illetve a megveretés nyomai; az uralmi gyakorlat s az egyének érzékelhető szenvedésének lenyomatai. Ezek a nyomok még nem oldódtak fel egy bűnözési statisztika összegző számadatában, s tetszőlegesen formálható számítógépes adatként sem elemezhetők.

Mert ki ne ismerné a tintaport, mely a nem ritkán három-négyszáz folióoldalnyi aktakötegek átlapozásakor az ember ujjaira tapad? Egy könnyed kézmozdulat ekkor bizonyára megtisztítja a munkafelületet. Mindenesetre kicsi az esély arra, hogy a munkarutin ilyen (enyhe) zavarát produktívnak érzékeljük, mintegy a gépezetben rejlő szükséges porszemként. Ez a „gépezet”, vagyis a professzionális történelmi kutatás, szisztematizálást és az „anyag” elrendezését kívánja. A rendelkezésünkre álló idő azonban korlátozott, mivel a kutatást támogató intézmények rendszerint csak két-három évet biztosítanak. A kutatók magatartását azonban egy másik szinten is „aggodalomreakciók” irányítják.³ Nem kérdeznék rá tudniillik a többértelműségekre. Ennek megfelelően például az uralomról alkotott koncepciók, melyek elméletalkotásra adnak alkalmat, mind egyformán egyoldalúak.⁴ A történelmi változást eszerint egyedül a – legalább hosszú távon előrehaladó – modernizáció képlete magyarázza. A fizikai erőszak egyre kisebb aránya mellett ennek kritériuma a bürokratikus kontroll növekvő többlete.

Talán e tintaszemcsék kényszerítik ki az irat olvasása közbeni tétovázást, mely az egyidejűségek – például az uralom többretegű alakzatai – iránti figyelmünket élénkíti. A fent említett túlkapás, a megveretés, olyan uralmi gyakorlatot jelent, melyben az „igazgatottak” feletti felügyelet, az uralom állami igazolása nem vált még el a brutális erőszaktól, hanem azon nyugodott, de az erőszakot ugyanakkor megpróbálták ártalmatlannak beállítani: a megverték tulajdonnal nem rendelkező fiatalemberek voltak, mindazonáltal lopással gyanúsították őket. A fájdalom, amit a fizikai erőszak nyomán érezhettek, a veréseknek, illetve az orvosi esettől emelt és jegyzőkönyvben rögzített sérüléseknek aktaszerű hitelesítése folytán túlmutat a megveretés momentumán. Mint más – elszórt – utalások feltételezni engedik: a fájdalom beléjük ivódott, a megverték egyéni tapasztalatává vált, amiről aztán rokonok, szomszédok s munkatársak körében beszéltek, minek során képessé váltak arra, hogy feldolgozzák a történeteket. A rendőrségi és bírósági tiszték aktáiban lévő jelentések szövegeire azonban semmilyen befolyásuk nem volt. Neveik formálisan maradtak fenn bennük. Ez a megelőző eljárás mód volt a modern államiság egyik ismerve, mely ekkor még túl hirtelenül csaphatott át fizikai erőszakra.

² Lásd ehhez tanulmányomat: „Gemeinwohl”, Polizei und „Festungspraxis”. Staatliche Gewaltsamkeit und innere Verwaltung in Preußen, 1815–1850, Göttingen, 1982. 184. skk.

³ Devereux, Georges: Angst und Methode in den Verhaltenswissenschaften, München, é. n. [1973.; Párizs, 1967.], 67. skk., 109. skk. és végig.

⁴ Ez érvényes arra a Charles Tilly által tett kísérletre is, mely az államon belüli és államok közti erőszak ellentmondásait és konjunktúráit széleskörű összehasonlítással próbálta elemezni: Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990, Cambridge/Mass., Oxford, 1990., vö. végkövetkeztetését különösen, 225.; mélyebb értelemben „eltérő” ezzel ellentétben Michael Mann felfogása, mivel a nemzetiként felfogott társadalmat mint elemzési keretet elutasítja. Mann, Michael: Power, Bd. I–IV. kötet, Cambridge/Mass., 1985–88.

2.

„Az archívum íze”, amiről Arlette Farge mélyrehatóan és intuitívan írt,⁵ leszámítva a kutatás hétköznapijainak alkalmi „trouvaille”-jait, inkább neutrális marad: a kéziratok és nyomtatványok egydimenziós áruja minden interpretatorikus vagy teoretizáló erőfeszítés ellenére eredendően nem az újbóli felhasználást, hanem mindenekelőtt az információk hosszú távú megőrzését szolgálja. A fűzés, paginálás, rendszerezés során a nem várt és az ismeretlen kivételt jelentenek, s ezek, ahogy Farge tudósít – egy anyagdarabra írt levél vagy egy kis zsák gabonamag formájában – a rendellenes magatartás bizonyítékaként maguk is aktaszerűvé válnak. És ami a spródségból maradhatna, az is ki van téve az üzemszerű tudománynak, s e tudományosság szintézisre való törekvésének.

A Grimm-féle szótár szerkesztősége a 20. század elején a „sprőd szó szokásos jelentése”-ként ezt adja meg: „Nem hajlítható ..., ha mégis megkísérlik, török”.⁶ A szerzők hozzáfűzik, hogy a szót a „bányászat”-ban „régóta” használják, és leginkább „ércsekkel, fémekkel, ásványokkal” kapcsolatban. Jegyzik a „sprőd” acélt vagy a „sprőd” rugót, melyek nem hajlíthatók, de a „sprőd fá”-t is, „mely könnyen török”. Természetesen nemcsak halott anyagokkal kapcsolatban használják (használták) a szót: „sprőd” szakáll az, amit nem könnyű beszappanozni, ahogy van „sprőd” bőr is. Tovább bővítve a kört, említhetők a „sprőd” emberek, akikkel nehéz kontaktust teremteni, beszédbe elegyedni.

A hatásgyakorlás lehetőségeinek határait érintjük, ha „spródség”-ről beszélünk. De nem ez a helyzet az, amit a történész újra és újra megtapasztal? Nemcsak a kortársak vonakodnak. Egy berlini vagy drezdai bérház fagerendái Keleten éppoly keveset „árulnak el”, mint a nürnbergi pártnapok helyszínén található kövek – vagy Auschwitzban a kerítéscölöpök s a gázkamrák falai. És azt, hogy milyen szemmértéket, milyen ügyességet, mekkora testi erőt igényelt egy kézműves műhelyben a kiszélesített esztergapadon dolgozni, mekkora elégedettséget, illetve szorongást okozhatott a munka egy ilyen szerszámgépen, azt sem az üzemhasználati útmutatók, sem a mérnöktudományi, sem pedig az üzemmérnöki tanulmányok nem tükrözik vissza. És a történészek sem jutnának sokra erre vállalkozva, próbálkozásuk ugyanis azt jelentené, hogy lehetségesnek vagy kívánatosnak tartják elmúlt valóságok egy az egyben történő leképezését. A történelmi szereplők tapasztalatainak bizonyos aspektusai azonban mégis visszatükröződhetnek például baleseti és orvosi jelentésekben vagy a szakszervezeti vitákban.

Az anyag spródsége megfelel annak a töredékességnek, ahogy ránk hagyományozódott. Segítségünkre lehet már egy alkalmi látogatás a bolha- vagy a régiségpiacon; ahol fellelhetjük a történelem előttünk névtelenségbe burkolt szereplőinek azon hagyatékát, amely nem került rögvest a szemétkosárba. Ezek azok a látszólag mellékes maradványok s leelőhelyek, melyek egy adójegyzék számadatait vagy egy egyházi nyilvántartás sajátkezű névbejegyzéseit az anyagi jelen maradványai segítségével számunkra értelmezhetik. Itt találjuk a kézzel vagy géppel szőtt falvédőket és konyharuhákat. A rajtuk olvasható szólások abban a formában őrzik a tömör, munkára és takarékosásra felszólító intelmeket, boldogságról fogant képzeteket, ahogyan azok akkor a „tisztos” munkás- és kispolgári családokban ismertek voltak. Az ágyneműk, a komódok és a tükrök, a szerszámosládák, a gyermekjátékok és a lámpák – az „anyagi kultúra” azon maradványai, melyek a szokásos munkamegosztás szerint a néprajztudósok vagy az empirikus kultúrtudományok képviselőinek terrénumába tartoznak.

E többnyire inkább sprőd, tehát igen töredékes maradványok azonban nem csak esz-közök és „szerszámok” lehetnek. Ide tartozhat például egy újságkivágásokkal teleragasztott s feljegyzésekkel teleírt „emlékkönyv” is, mely csak a véletlen, helyesebben Dr. Ernst

⁵ Farge, Arlette: *Le goût de l'archive*, Paris, 1989.

⁶ *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*, Bd. 17. (1919), München, 1984. 142. hasáb skk.

Schmidt kezdeményezésére került az esseni városi levéltárba. Alkalomadtán tehát van átjárás az otthoni megőrzésből a nyilvános létébe, a levéltárba. Olyan kialakult jegyzetfüzet ez, mely a háztartásokban, munkahelyeken tucatszám fordult elő. Paul Maik, aki 1891-ben Essenben látta meg a napvilágot, 1919-ben kezdte vezetni a füzetet. A széles papíron, több egymás melletti oszlopba sűríti jegyzeteit: élelmiszerárak, időjárási viszonyok, hogy kertjében mit vetett, mit aratott, sztrájk- és üzemi tanácsválasztások, országgyűlési választások, földrendések és más katasztrófák. A függőleges oszlopok mellett baloldalon a mindenkori dátumbejegyzés áll. E táblázatszerű felsorolás csak kevés szövegrészt foglal magában. Túlnyomórészt azok is újságkivágások, melyek többnyire bányászati szerencsétlenségekről, hajók leégéséről s hidak leszakadásáról tudósítanak. Anélkül, hogy összefogná őket az a kapocs, amiről úgy tanultuk, hogy narrációnak nevezik: a leíró magyarázatnak és a magyarázó leírásnak az a formája, melyről pedig a történeti rekonstrukció nyilvánvalóan nem mondhat le.

A „new cultural history” – aminek az USA-ban jelenleg konjunktuurája van – számára nem csak a történeti rekonstrukció tárgyának és médiumának számítanak a szövegek. A „szöveg” sokkal inkább a múlt metaforájává lépett elő. A kontextualizálás ennek megfelelően a történeti kutatás fő irányát jelenti.⁷ Természetesen az összekapcsolás lehetősége mindig is feltételezett. A törések, s a közölhetőség vagy kontextualizálás határai a kérdés-horizonton kívül maradnak.

A „szöveg” határai világosabban megmutatkoznak, ha olyan nyomokból indulunk ki, melyek törés nélkül nem kapcsolódnak a „szövegek” kánonjához. Ide tartozik a nem-narratív szöveg, mint például az említett „emlékkönyv”. Ez különálló hasábkokra, illetve számlakra tagolódik, melyek számunkra szokatlan módon nincsenek összekapcsolva vagy összefonva. A szerző maga húzta és fektette fel a textus egyes szárait meghatározott formában: saját születési dátumát és helyét jegyezte fel; megadja munkakörét a Krupp Műveknél, megjelöli belépése dátumát csakúgy, mint első keresetét, azután a kilépését, 1914-et, amikor tartalékosnak hívják be, feljegyezi, hogy 1919-ben lépett be ismét. És ez a nyom tovább vezet. Maik esztergályos volt. Azok közé tartozott, akiknek a 20-as években, de a 30–40-es években is volt munkahelyük, akik tagjai lettek a (Maik esetében: szociáldemokrata) szakszervezetnek. Ünnepi műszakokba kerültek – ezzel párhuzamosan Maik ismerteti az országgyűlési és tartományi választások eredményeit. 1933-ban nyomatékosan kiemelte a „nemzeti munka ünnepnapját”, vagyis a náci május 1-jét: a dátumot és a hivatalos beszédekot piros tollal, vastagon bekeretezte.

Túl messzire megyünk-e akkor, ha ebben azt az egyéni módozatot látjuk, mely egyfelől a „saját” terrénumot (*das „Eigene”*) kívánta biztosítani, másrészt, nem mellékesen, kész volt mindeközben az együttműködésre és a dolgok eltérésére? Hogyan lehet azonban ezt megragadni? Minden bizonnyal az „anyagiség” az, amiről szót kell ejtenünk, azokat az élet-körülményeket mérlegelve, melyek ebben a tapasztalat-összefüggésben fontosak voltak. Ez a szomszédságtól az üzemig terjed. Milyen is „az”, amikor az ember javító-esztergályosként egy esztergapad mellett nagyon különböző megbízásokat teljesít? Mi teszi a gépet a saját gépévé? Hogyan befolyásolják a szagok, maga a fémanyag a munkadarab felizzítása vagy hűtése során, s egyáltalán a kézi megmunkálás azt, ahogyan ő másokat, a világot és egyáltalán a történelmet érzékeli? Másképpen: „ön-fejűség” (*„Eigen-Sinn”*) és expresszív testiség, az a nem egyszer brutális bánásmód a fiatalabbakkal és azokkal szemben, akiket gyengébbnek tartanak; a saját kompetencia és testi erő igazolásának rituáléi, a „tréfák”-tól a „tiltott” cselekedetekig, például a működésben lévő fonó- vagy fúrógépekbe való belenyúlásig – ezek azok a kulturálisan begyakorolt formák, melyekben az emberek a „spröd” mindennapos követelményeknek éppolyan hétköznapi módon megfeleltek és bizonyítottak.

⁷ Hunt, Lynn (Ed.): *The New Cultural History*. Berkeley stb. 1989.; Veese, H. Aram (Ed.): *The New Historicism*. London–New York, 1989.

3.

Az „anyagiság”-nak van azonban egy másik oldala is: a természetes anyagok s a nyersanyagok, miképp a tárgyak is, nemcsak hasznos vagy gátló „tömeg”-et alkotnak, melyet nehéz mozgatni vagy feldolgozni. Vonzerőt gyakorolnak – nagyon különböző módokon, de jelentéseket is nyernek. A szerszámok és a termékek a kollektív nagyságot, de egyben a haladást is jelképezik. Ez kötődhet a „fémhez” csakúgy, mint például a szerszámgépek tengelyeinek és csavarmeneteinek, hengereinek és emeltyűinek zavarba hozó sokféleségéhez. A polírozott felületek, az impozáns méretek és az elegáns vonalak, melyeket az 1920-as, 30-as években egy versenyautón, egy gyorsvonat gőzmozdonyán vagy egy puskacsövön csodálni lehetett, kivált a férfiakat vonzották. Legalábbis szárnyra kaphattak vágyaik, hogy egyszer maguk irányíthassák ezeket vagy legalább egy motorkerékpárt. Tárgyakhoz kötődtek a (vonzó) tulajdonságok. A *gép* kölcsönözte a potenciált, merevnek mutatkozott, s ugyanakkor áramvonalasnak. Az *emberek* voltak azok, akik a technikai erőt kifejtették és uralták. Pilóták és kapitányok alulnézetből: a közönség, valamint a képes újságok fotóinak szemlélői számára. A néző felnézett a gyorsaság biztos kezű, egyszerre erőteljes és hajlékony hőseire.

A haladás ikonjai visszhangra találtak a mindennapi eszközök formatervezésében, a fém íróasztallámpától egészen az „áramvonalasan” lekerékített fa „Vertiko”-ig (kétrészes díszszekrény – a fordító megjegyzése). Az egészet számtalanszor reprodukálták a *Bild* reklámjai, melyek egyre inkább a mindennapok részévé váltak. 1924–25 és 1929–30 között, illetve körülbelül 1936-tól kezdve újra – a kishivatalnokok s az alkalmazottak körében, valamint a „tisztos” munkáskörnyezetben – növekvő vásárlóképes kereslet jelentkezett a „hosszú élettartamú” használati eszközökre. A használati eszközök s a napi szükségletre szánt termékek esetében a reklámok mindenekelőtt a – férjzett vagy egyedülálló – nőket szólították meg.

4.

A spród, a töredékek – a történelem „csinálásának” és „elszenvedésének” testi oldalát jelenítik meg. Eleddig ezt mind az általánosan elfogadott, mind a legutóbbi szintézisekben bagatellizálták. A *fájdalmak* és az *örömök*, amiket például a hatalom gyakorlása okoz – nemcsak a diadalmas uralomé, hanem a *sokak részvételének mindennapi rutinjái* is; a nagy struktúrák történetében a sokak fájdalmi, ahogy örömei is csak az anekdoták rangját kapták.

Reinhard Mann már évekkel ezelőtt felhívta a figyelmet a Gestapo besúgóinak jelentéseire, de azokat behatóbban csak most kezdik vizsgálni.⁸ Ezek elsősorban irigységből és rosszindulatból fakadtak: mindennapi politika! Vagy: az elnyomás gyakorlatának, s annak ignorálása, néha titokban tartása, ahogyan az „igazgatottak” és rendőrségi megfigyelés alatt állók megpróbálták egy pillanatra levegőhöz jutni. A felettes hatóságok számára ezek nem ritkán pusztá szabálysértések voltak, melyekben a helyi rendőri hatóság járt el. De az idevágó iratokat csakúgy, mint a (törvényesen elmarasztalható) kisbűnökét szinte kivétel nélkül megsemmisítették a levéltárakban. Az a historiográfiai hagyomány, mely a történelmet elitek diplomáciai és háborús akcióira szűkítette – s mely a széles „tömegeknek” csak zsánerkép-szerpet engedélyezett –, megalapozta az iratmegsemmisítés tradícióját, amely a wilhelmiánus Németországtól egészen a (volt) szövetségi köztársaság időszakáig érvényesült.

⁸ Mann, Reinhard: *Protest und Kontrolle im Dritten Reich. Nationalsozialistische Herrschaft im Alltag einer rheinischen Großstadt.* Frankfurt am Main–New York, 1987. 287. skk.; a szerző korai halála megakadályozta e vázlat kifejtését, de vö. újabban: Gellately, Robert: *Die Gestapo und die deutsche Gesellschaft. Die Durchsetzung der Rassenpolitik. 1933–1945.* Paderborn, 1993.

5.

A mindennapok történelmének perspektívájából a *sokak gyakorlata* tűnik elő. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy a mindennapok történelme (szemben J. Kocka véleményével⁹) több mint tapasztalattörténet. A gyakorlat azokat a formákat jelenti, melyekben az emberek cselekedeteik és értelmezéseik feltételeit *elsajátítják*, amelyekben tapasztalataikra szert tesznek, s a kifejezőmódokat és értelmezéseket alkalmazzák – és ezeknek ők maguk új hangsúlyokat adnak. Az elsajátítás folyamatában az ágensek, akiknek szerepük van, cselekvőkké válnak, értelmeznek és előadnak, kényszerítenek vagy vonakodnak.¹⁰

Amennyiben a gyakorlatot elsajátításként értelmezzük, meg kell erősítenünk azt a sajátosságot, ami leginkább azzal írható le, hogy a „valóság kettős konstrukció”¹¹. Mindenesetre máshova tesszük a hangsúlyt: meghatározott feltételek között alakítják az emberek történelmüket – de ezt ők maguk teszik!¹² Míg nagyon különböző tradíciók esetében – melyek a tudományos-technikai világ racionalitását a szekuláris történelmi fordulatok mozgatórugójának vagy végtermékének tekintik – az iménti mondat első részét tekintették döntőnek, a mindennapok történetírása az összefüggés másik oldala felől közelít.

Meglepőnek hangozhat, de azokat a javaslatokat, mint amilyen például Foucault-é, hogy a hatalmat „erőviszonyok”-ként értelmezzük,¹³ melyek egy térbeli és egy társadalmi mezőt „szerveznek”, e perspektíva hasznosítani tudja. Ugyanis a mindennapok történetírása a cselekvőket nem önmagukban nyugvó szubjektumoknak tételezi. Sokkal inkább azt kísérli meg, hogy az önkontroll és az önmeghatározás lehetőségeit, és határait a polgári szubjektumon *túl* is felszínre hozza.

Foucault hasznunkra van mindenekelőtt azért, mert szigorú egyoldalúsággal érvel azzal a tézissel szemben, hogy az állami uralom vagy a gazdasági termelés központjai alakítanak a sokak életét. A másik kihasználatlan ösztönző megállapítása pedig az, hogy a diskurzusok mint hatalmi viszonyok, nemcsak a tömegek gondolatait, hanem a testüket is elérik, behálózják s befolyásolják. És ehhez kapcsolódik az is, hogy az önmegerősítést, az önaffirmációt nem zárta ki eleve a viktoriánus prudéria, az a maga módján mindig létezhetett. Vagy egy másik terület: a nemzetiszocialista fegyverkezési iparág racionalizált és szii-

⁹ Kocka, Jürgen: Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme. Göttingen, 1986², 167. skk.

¹⁰ Az „Aneignen” fogalmának használatához Marx korai írásaiban vö. Nationalökonomie und Philosophie. In: Marx: Die Frühschriften. Landshut, S. (Hrsg.), Stuttgart, 1953, 225–316., 240. Marx ebben ragaszkodik ahhoz, hogy az „Aneignen” nem egyoldalú „élvezet”-et, nem pusztán „bírást”-t jelent, hanem a „tárgyi embernek, az emberi műveknek az ember számára és az ember által való érzéki elsajátítását (Aneignung)”. Az ember „egyéniességének összes szervei”-nek éppúgy, mint „közösségi szerveinek” „viszonyulása” lesz azután „az emberi valóság elsajátítása” és pedig a „tárgyhoz való viszonyulásában”. [A szerző által megadott Marx-kiadásban az idézett szöveg a 239–240. oldalon található – a fordító megjegyzése], magyarul lásd: Karl Marx és Friedrich Engels művei, 42. kötet. Gazdasági és filozófiai kéziratok 1844-ből, 109–110.

¹¹ Hack, Lothar e. a.: „Klassenlage und Interessenorientierung”. Zeitschrift für Soziologie, I. 1972. 15–30., 24.; valamint Hack, Lothar: Subjektivität im Alltagsleben. Zur Konstitution sozialer Relevanzstrukturen. Frankfurt am Main – New York, 1977. V. és VI. fejezet.

¹² Vö. a klasszikus idézetet Karl Marxtól: 18. Brumaire des Louis Napoleon (1852). In: Marx, Karl – Engels, Friedrich: Werke. Bd. 8. (Kelet-)Berlin, 1960. 115., magyarul Marx, Karl: Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. In: Marx és Engels válogatott művei. I. kötet. Budapest, 1977. 405–485.: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják.”

¹³ Foucault, Michel: Sexualität und Wahrheit. Bd. I.: Der Wille zum Wissen. Frankfurt am Main, 1977. [Paris, 1976.], 113. skk., magyarul A szexualitás története. I. kötet: A tudás akarása. Budapest, 1996. 94. skk.

gorúan ellenőrzött ipari üzemében a hivatalosan meghirdetett szlogennél, a „munka dicsősége”-nél fontosabb lehetett a saját „munkásbüszkeség”.¹⁴

6.

Legyünk józanok ... ez nem lesz „derűs”. Amennyire az üzemszerű tudományra utaltak maradunk, olyannyira elengedhetetlen, hogy újra és újra, amennyire lehet, eltávolodjunk tőle. Mert az üzemszerűséggel szembeni szolgálatkészségnek fatális következményei vannak: képtelenség így belelátni abba az *egyidejűségbe*, mely a történelmi gyakorlat és a történelmi folyamat sajátja. Egyidejűsége vagy keverékhelyzetre gondolunk, mely nemcsak különféle, de egymással összeegyeztethetetlen dolgokat is átfog. Tehát: hozzáférhető és (még?) nem-hozzáférhető, láthatatlan és látványos dolgokat, szabályszerűségeket és töréseket – úgy a történelmi szereplők materiális létét, mint magatartását tekintve. Olyan vegeyes jelenségekről van szó, mint ellenállás és behódolás, tiltakozás és távolságtartás. Olyan egyidejűségek ezek, melyekben az emberek a „közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülményeket” (Karl Marx) sajátjukká teszik. Nem egy „kontextus”-ra gondolunk, hanem egy közvetített és nem-közvetített tényezőkből összeálló, szabályozatlan keverékhelyzetre. Vagy, ahogy Otto Hintze a késő középkori sacerdotiummal és imperiummal kapcsolatban írta: „az egymás mellettiség lebegő ... viszonya”.¹⁵ (Már az is megdöbbenő, hogy a *reál*-típusnak ez a meghatározása mennyire elkerülte eddig a figyelmet!)

Hogy a látszólagos szabályszerűség – avagy: a társadalmi viszonyok kontextusa – mily kevésbé képes az emberek cselekedeteinek mozgatórugóit megragadni, azt azok a törések mutatják, melyeken 1989-ben az NDK és a „létező szocializmus” kelet-európai rezsimjei keresztülmentek. Ez a fordulat éppen hogy *nem* a túlélés-biztosításának szabályszerűségeiből nőtt ki, melyek pedig a népszerű struktúraanalitikus perspektívában a társadalmi cselekedet meghatározói. Nem minden „közvetített” vagy „közvetítődik”. Nem minden változást rejtenek vagy foglalnak magukban az előzmények: a nem-közvetítés és az alapvető törés nyilvánvalóan alakítják a múltat, de historiográfiai anatómiák maradnak! Egyidejűség esetén azonban gondolhatunk a különféleképpen siettetett változások nemritkán hosszú távú és semmiképpen sem folytonosan feszült párhuzamosságára is. Példa lehetne a forgácsoló ipar gépesítése és automatizálása a századforduló óta s ugyanakkor az ipari „kézügyesség” hosszan tartó magasra értékelése a munkások körében, valamint a menedzsereknél és a mérnököknél.¹⁶ Gondolhatunk ugyanakkor azokra az egymás mellett létező jelenségekre is, melyek sokaknál felismerhetők voltak a német fasizmus idején: a behódolás és az ellenállás (többek között: az ellenszegülés), de a távolságtartás is.

7.

De mit is jelent ez konkrétan? A „nagy” kérdésekre adott válaszokról van szó, mint amilyen az „osztályképződés” elmélete szerinti válasz, hogy a bérmunkát a gyáriparban – állítólag – nagymértékben egy harmadik tényező határozta meg. A közvetett adózás ezerrint egyre inkább helyettesítette vagy ki is szélesítette a személyes kontrollt – a bérügynök-

¹⁴ Vö. tanulmányomat: »Ehre der Arbeit«: Industriearbeiter und Macht der Symbole im Nationalsozialismus”. In: A. Lüdtke: *Eigen-Sinn*. Hamburg, 1993. 283–350.

¹⁵ Hintze, Otto: *Max Webers Soziologie*. In: Hintze, Otto: *Soziologie und Geschichte*. Oestreich (Hrsg.), Göttingen, 1982³, 135–147, 147.

¹⁶ Vö. tanulmányaimat: „Deutsche Qualitätsarbeit”, „Spielereien” am Arbeitsplatz und „Fliehen” aus der Fabrik. Industrielle Arbeitsprozesse und Arbeiterverhalten in den 1920er Jahren – Aspekte eines offenen Forschungsfeldes. In: Boll, F. (Hrsg.): *Arbeiterkulturen zwischen Alltag und Politik*. Wien stb. 1986. 155–197., 173. skk.; *Wo blieb der „rote Glut”? Arbeitererfahrungen und deutscher Faschismus*. In: Lüdtke, A. (Hrsg.): *Alltagsgeschichte*. Frankfurt am Main, 1989. 224–282, különösen 240. skk.

ségektől kezdve a bürokratikus szervezett betegbiztosítókon át az egyeztető szabályozókig: kevés változott a cselekvés és az alakítás szűk mozgásterében.

Ezzel szemben például a munkafolyamatok, a bérképzés és bérfizetés pontos rekonstruálása azt mutatja, hogy a változékonyság és a munkások (és munkásnők) befolvágycorlásának jóval nagyobb foka ismerhető fel ebben, mint amit a fent vázolt elképzelések elfogadnak.¹⁷ És nemcsak az 1870–80-as évekre, hanem az 1920–30-as évekre is érvényesek e felismerések, kivált az ipari szektor tekintetében. A cselekvési lehetőségek mindig kirajzolódtak az egyének számára is, s éltek is ezekkel – illegális munkaszüneteket tartva, vagy azáltal, hogy nem voltak tekintettel másokra (mint amikor például bizonyos anyag-megmunkálási eljárásokhoz, mint mondjuk a lemezvágáshoz szükséges ismereteket nem adták át egymásnak).

Mindenekelőtt azonban: nemcsak olyan viselkedésmódok léteztek, melyek minden nyakasság ellenére is elfogadták a gyár belső logikáját, pontosabban igyekeztek azt minél jobban kihasználni. Ebbe ugyanis mindig belevegyltek teljesen váratlan *kitörések* (Ausbrüche, *dépende*, Georges Bataille¹⁸) is, melyek legalábbis abban a pillanatban semmibe vették s ezzel felrúgták a termelés logikáját. És: egyének voltak, akik ilyen kitöréseket megkockáztattak. Munkás-visszaemlékezésekben kölcsönös „ördögi cselekedetekről” olvashatunk. Egyfajta kollektív személyiség nem játszott szerepet bennük.

E mindentől és mindenkitől való távolságtartásnak, ennek az *ön-fejűségnek*¹⁹ a terheit nemritkán a szomszédos gépeken dolgozók viselték. És ennyiben ezek a viselkedésmódok a bémunka tartamára az „aszimmetrikus cseré” lehetőségének feltételei voltak a gyárban. Ugyanakkor az ön-fejűség jelentette az egyetlen lehetőséget az „érvényesülés”-re, úgy, hogy az egyén közben elfogadott volt egy csoporton belül.

8.

Az Alltagsgeschichte célja az emberek cselekvéseinek és viselkedésének, kijelentéseinek és érzéseinek lépésről lépésre való rekonstrukciója. E törekvés tudománykritikai és politikai programként indult. A „történelem alulról” (Geschichte von unten) azt a szándékot jelentette, hogy a névtelennek mondott látótérbe kerüljenek, hogy felmutassák számukra saját történetüket (ne visszaadják nekik, hanem „a többiek” számára is érthetővé tegyék). A megütközés első hullámában arról volt szó, hogy néven nevezék a mindennapok hőseit, és felkutassák azt a fajta ellenálló magatartást, mely a kutató aktuális szorultságára is vigaszt nyújthatott.

Időközben ez a lendület megtört. Vagy inkább: a történeti hétköznapiok kutatása saját dinamikát nyert. Az esettanulmányok világossá tették, hogy az ellenálló magatartás (vagy még élesebben az ellenállás) az egyszerű KPD- és SPD-tagok körében 1933 után ritka kivétel volt. És ugyanez érvényes a lelkészekre és plébánosokra, a tanárookra és orvosokra, de a nők és férfiak névtelennek mondott tömegeire is. Az *elsajátítás-módok* pontos megfigyelése megmutatta, hogy a *sokak* a hatalmi viszonyokat, erőszakformákat és a másokkal szembeni brutalitást nemcsak hogy elsajátították, de aktívan részt is vettek azok kialakításában és gyakorlásában.²⁰

¹⁷ Ehhez lásd tanulmányomat: Die Ordnung der Fabrik. „Sozialdisziplinierung” und Eigen-Sinn bei Fabrikarbeitern im späten 19. Jahrhundert. In: Vierhaus, R. és mások (Hrsg.): Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen, Göttingen. 1992. 206–231. (a továbbiakban: Lüdtke 1992.)

¹⁸ Bataille, Georges: Der Begriff der Verausgabung (1933). In: Bataille, Georges: Das theoretische Werk. Bd. I. München, 1975. 7–31.

¹⁹ Vö. Lüdtke 1992. 219.

²⁰ Ehhez és mindenekelőtt a cselekvésozstönzéshez, valamint az együtműködés és elfogadás cselekvésszignálásához, melyeket a fokozott professzionalitásból nyertek lásd részletesebben Lüdtke:

E vizsgálódások eredménye ugyanakkor az is, hogy a cselekvésirányultságok meghatározatlan „egymás mellettiség”-hez olyan szükségletek is hozzátartoztak, melyeket szimbolikusan közvetített utalásokkal szólítottak meg, mint például a „német minőségi munka” képe és kifejezése. Ehhez az osztályokon és politikai hovatartozáson túlmutató, természetesen férfispécifikus irányultsághoz a 19. század végétől fogva 1945 utánig, az NDK-ban talán 1989-ig, szemmel láthatóan kétszeresen is kötődtek. Egyrészt egyfajta öntelmeztést szólított meg, amely az ipari munkás teljesítménytudatához és termelési büszkeségéhez kötődött. Másrészt ehhez egy osztálykereteken túlmutató nemzeti magasabbrendűségi igény kapcsolódott. Éppen ebből nőhetett ki egyfajta mérhetetlen egyetértési készség a politikai hatalommal – mindaddig, míg ez az önértékelés és ennek szimbólumai elfogadottak maradtak. Éppen azért, mert ezek nem külső parancsok, hanem szimbolikus önértelmezések továbbbírásai voltak, amelyek továbbra is a hétköznapiok részét alkották, nyújthattak „ott helyben” erkölcsi igazolást az „érvényesülés” nehézségeire.

Alaposan megvizsgálva az 1933 és 1945 közti mindennapokat, tömeges ellenállás (vagy ellenszegülés) nem állapítható meg; a „rezisztencia” is ritka, nagyon is behatárolt maradt (Martin Broszat).²¹ A mindennapi boldogulás logikája egy az együttműködésből, behódolásból, egyetértésből álló vegyületnek kedvezett, melybe belefért az is, hogy az emberek eltérjék az „idegen”-nek számító elleni kényszerintézkedéseket, elnézzék azokat a rendelkezéseket, melyeket a NS-rezsimben idegenekkel: „zsidókkal” vagy „oroszokkal” szemben foganatosítottak. Mindenekelőtt a háborúban való katonáskodás, az ölés, illetve a saját halál kockáztatása szintén ide vonható: a hadviselés mint munkavégzés, mint a „német minőségi munka” egyik formája.

Azok a viselkedésmódok, melyek egyáltalában lehetővé tették az államilag folytatott tömeggyilkosságot, a mindennapi történelem kutatásának perspektívájából nézve a középpontba kerültek. Különösen a *tettetárság* formái képezik a további munka fő irányát. A behódolás és a túlhatalom eltérése (illetve az attól való eltekintés), az uralommal való együttműködés és annak támogatása nem korlátozódik a német fasizmusra. Megismétlem, ebből a nézőpontból sem az egyének viselkedése, sem életútjaik nem mutatnak következetességet. Nem a normatív kijelentések vagy-vagy állításai, hanem a többértelműségek és a többretegűségek határozzák meg a boldogulás gyakorlatát. Ennyiben az egyik legsürgetőbb kérdéssé válik az, hogy az uraltak uralt voltakat mennyiben idézik elő saját maguk.

9.

A minőségi munka osztályokon, pártokon és társadalmi környezeten túlnyúló képzeleteinek jelentősége olyan kutatási terület irányába mutat, mely eddig csak csekély érdeklődésre tartott számot: ilyen a vizuális érzékelés hatótávolsága és megváltozása, valamint a képileg közvetített irányultságok és kifejezésformák.

A képek éppen hogy nem „jelentéktelen felületi megnyilvánulások” (S. Kracauer) – amiket még Kracauer maga is minden más vonatkozásban „jelentéktelen”-nek tart.²² Svetlana Alpers, a 17. századi németalföldi festészetet vizsgálva a „látáskultúra” alapvető jelentőségét mutatta ki.²³ Ezt a „látáskultúrát” a németalföldi és más társadalmakban – és egyáltalán szerepét a történelmi folyamatban – azonban egyre inkább figyelmen kívül hagyta az újkori tudomány gyakorlata.

„Funktionseliten: Täter, Mit-Täter, Opfer? Zu den Bedingungen des deutschen Faschismus”. In: Lüdtke, A. (Hrsg.): *Herrschaft als soziale Praxis*. Göttingen, 1991. 559–590.

²¹ Broszat, Martin: *Resistenz und Widerstand*, In: Broszat, Martin és mások (Hrsg.): *Bayern in NS-Zeit*. Bd. München–Wien 1981. 691–709, itt: 697.

²² Kracauer, Siegfried: *Geschichte – vor den letzten Dingen*. Frankfurt am Main, 1971. 110.

²³ Alpers, Svetlana: *Kunst als Beschreibung. Holländische Malerei des 17. Jahrhunderts*. Köln, 1985. [Chicago, 1983.]

A kérdés az, hogy a „felületek” és azok „formai sokrétűségének” elhanyagolása nem vezetett-e az emberi gyakorlat egy mozzanatának semmibevételéhez, amit pedig sem a szóbeliség, sem az írásbeliség nem haladott meg: hogy önmagunkkal és a világ „dolgaival” képekben érintkezünk.²⁴ A szóbeli kultúra és az írott szövegek létrehozása természetesen „hosszú folyamat során” és sajátos ritmusban megváltoztatta a kifejezés- és prezentációs formákat, s mindenekelőtt ezek egymás közti viszonyát. Mindazonáltal mégis hatása van azoknak a képeknek, amelyeket az emberek életről és halálról alakítanak ki vagy amelyeket maguknak elképzelnék.²⁵ Olykor *csak* képek képesek megérinteni vagy eltávolítani minket. Bizonyosan nagyon különböző módokon „képezünk”, de a vizuális cselekvések olyan sajátos élményekre utalnak, melyek „megfelelő módon nem foglalhatók szavakba vagy számokba”.²⁶ Annál inkább érdemes mindenféle módon történetileg vizsgálni ezeket és a „látásmódok” változását.²⁷

Fordította: Bogdanov Edit–Rostás Péter

²⁴ Vö. Jan Assmann beható analizisét a „politikai identitás” kifejléséről, mely a „szöveg” minden hangsúlyozása mellett nyomatékosan az írásbeliség kulturális elsőbbségének tézise (azaz Jack Goody elméletei ellen) irányul: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen.* München, 1992.

²⁵ Baxandall, Michael: *Die Wirklichkeit der Bilder. Malerei und Erfahrung im Italien des 15. Jahrhunderts.* Frankfurt am Main, 1984. [Oxford, 1972.] (a továbbiakban: Baxandall). Ebben sem a látás (metodikai) kizárólagosságáról vagy „megalapozó erejé”-ről, sem pedig a husserli filozófiai fenomenológia értelmében vett érzéki evidenciáról nincs szó, de vö. Henry, Michael: *Radikale Lebensphänomenologie.* Freiburg, 1992. Az irodalmi-kritikai és a „nyelv előtti” nyelvek közti relációkról, az ezek látszólagos egyértelműségét megfosztó különbségről, illetve a „lét” és a „jelenség” közti szükséges összefonódásról különösen érdekes: Starobinski, Jean: *Psychoanalyse und Literatur (1961–1970).* Frankfurt am Main, 1973.

²⁶ Baxandall 200.

²⁷ Egy idehaza majdnem teljesen mellőzött területen újabban végzett ikonológiai kutatások: Warnke, Martin: *Politische Landschaft. Zur Kunstgeschichte der Natur.* München, 1992.; Breidecker, Volker: *Florenz, oder „Die Rede, die zum Auge spricht”, Kunst, Fest und Macht im Ambiente der Stadt.* München, 1990.; Hannig, Jürgen: *Der gelenkte Blick. Ikonographie einer Flußlandschaft.* In: Richard von Dülmen – Eva Labouvie (Hrsg.): *Die Saar. Geschichte eines Flusses.* St. Ingbert, 1992. 238–262.; vö. egy példával a már fejlettebb angolszász kutatásból Isaac, Rhys: *Transformation of Virginia, 1740–1790* című könyvének (Chapel Hill, 1982.) számozatlan bevezető oldalain és első három fejezetében. A képmédiumok elemzése valamivel előbbre tart; ehhez lásd Michael Schilling fontos munkáját: *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts bis um 1700.* Tübingen, 1990.; lásd még: Brakensiek, Stefan (Hrsg.): *Alltag, Klatsch und Weltgeschehen: Neuruppiner Bilderbogen, ein Massenmedium des 19. Jahrhunderts (kiállítási katalógus).* Bielefeld, 1993. – A látásmód megváltozásáról és főképpen ennek lecsapódásáról az irodalomban vö. Manthey, Jürgen: *Wenn Blicke zeugen könnte. Eine psychohistorische Studie über das Sehen in der Literatur und Philosophie.* München, 1984², és Koschorke, Albert: *Die Geschichte des Horizonts. Grenze und Grenzüberschreitung in literarischen Landschaftsbildern.* Frankfurt am Main, 1991.

NICHOLAS RJASANOVSKIJ (RIASANOVSKY)

Oroszország helye Euráziában

Történeti és historiográfiai vázlat

*Éjjélkor értünk a sztyeppére ketten.
Visszanézni többet nem szabad.
Rikoltoztak a hattyúk rekedten,
S újra, s újra csak rikoltanak.*

Alexander Blok: *Kulikovó mezején*
(Lator László fordítása)

Oroszország helye Európában ez volt első konferenciánk témája.* Nem tántorított el bennünket, milyen óriási és átfogó témát tűztünk ki, s íme összeültünk megtartani második konferenciánkat, melynek címe: *Oroszország helye Euráziában.*** A felszólalások szigorúan korlátozott időtartama és oldaltartama is mindvégig szemem előtt lebeg, így csupán néhány megjegyzést fűzök témánkhoz. Olyan történelmi és historiográfiai problémákról fogok szólni, melyek központi gondolata, hogy nemcsak Oroszország Európához kötődő kapcsolatai a fontosak, hanem az ázsiaiak is.

Történészek között illendő legalább érintőlegesen utalni arra, hogyan született központi témánk, bár mindez a konferencia kronológiai korlátain kívül esik, s nem is tartozik szakmámhoz. A szláv nyelvek az indoeurópai nyelvcsalád alcsaládjába tartoznak, a Kr. u. második évezred közepén váltak le a fő ágról. Az uralkodó nézet szerint az indoeurópaiak az ázsiai sztyeppékről érkeztek és hódították meg Európát és a Közel-Keletet a Kr. e. negyedik évezredtől. Ez a militáns társadalom idővel elpusztította és magába olvasztotta a korábbi európai kultúrákat, s csak néhány olyan anakronizmus bizonyítja mára egy korábbi európai kor létét, mint például a baszk nyelv. A szláv nyelvcsoport tovább osztódott s több ágra vált. A szlávok a Kárpátoktól északra fekvő otthonukról szétszéledve három ágra szakadtak: a nyugati, déli és keleti szlávokra, ez utóbbiak lettek az ukrán, fehérorosz és nagyorosz vagy egyszerűen csak orosz népek közvetlen ősei. A fent vázolt elmélet összefüggő struktúrát alkot, s egyértelműen magyarázza a szláv, iráni és hindu nyelvek közötti nyelvi, s kicsit kevésbé meggyőzően a kulturális és vallási összefüggéseket, hasonlóságokat.¹ Sajnos jelenleg még megoszlik a tudomány véleménye arról, hol volt az indoeurópai őshaza, és pontosan milyen lépésekben zajlott az indoeurópai földrajzi elterjedése. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy bizonyos elméletek az általános szláv őshazát, sőt az indoeurópai őshazát is Dél-Oroszországba helyezik. Arról se feledkezzünk meg, hogy nyelvekről s nem népcsoportokról van szó. Johanna Nichols megfogalmazása szerint: „Egy etnikum elterjedése vagy úgy megy végbe, hogy nyelvüket más nyelveket beszélő csoportok átveszik, vagy a népesség maga terjed el. A történelem során ritkaságnak számít a tömeges

* Место России в Европе. (Материалы международной конференции). The Place of Russia in Europe. (Materials of International Conference). Magyar Ruszisztikai Intézet. Budapest, 1999. A konferencia Budapesten, 1998. május 11-12-én volt.

** Место России в Евразии. The Place of Russia in Eurasia. Magyar Ruszisztikai Intézet. Budapest, 2001. A konferencia Budapesten, 2000. május 22-23-án volt.

¹ A korai kulturális kapcsolatokról nagyon érdekes, bár véleményem szerint kissé eltúlzott véleményt fejt ki Rybakov, B. A.: Jazicsesztyvo drevnyih szlavian. Moszkva, 1994. 2. kiadás, passim.

népességvándorlás vagy demográficsere, legalábbis a gyarmati időkig. Kivételt képeznek ez alól azok az esetek, mikor korábban lakatlan területek meghódításáról volt szó, ilyen például Polinézia benépesítése. Mivel sem régészeti, sem történeti bizonyíték nem támasztja alá, hogy a Kr. u. korai századokban Közép- és Kelet-Európában nagyarányú népességcsökkenés következett volna be, s a különböző modern szláv populációk fizikai antropológia tekintetében inkább hasonlítanak saját nem szláv szomszédjukra, mint a többi szláv népcsoportra, feltételezhetjük, hogy a szlávok expanziója elsődlegesen nem demográfiai okokkal magyarázható. Bár sor került valamelyes migrációra is, a legkézenfekvőbb feltételezés, hogy a szláv terjeszkedés elsősorban nyelvi terjeszkedés volt.”²

A szerző mégis adósunk marad, nem tudja megmagyarázni, miért vették át a szláv nyelvet különböző nem szláv anyanyelvű népek éppen akkor. Mindenesetre Ázsia kezdetől fogva befolyásolta az orosz és szláv történelmet és őstörténelmet, s ez a korai migráció és népdifferenciálódás határozta meg később a történelem menetét.

Az orosz történelem egyik legfontosabb eseménye volt 988, amikor a Kijevi Rusz fölvette a kereszténységet. Ha hihetünk az *Őskronikának*, a Kijevi Rusz már több mint egy évszázada államként funkcionált, de azáltal, hogy a meglehetősen primitív pogányságot felcserélték az új vallásra, az államot szellemi és valószínűleg politikai értelemben is felemelték, a központosítás és egységesítés új távlatokat nyitott. Vlagyimír elhatározása roppant fontos választás, igazi döntés volt. A legenda szerint az oroszok azért döntöttek a kereszténység javára az iszlámmal és a judaizmussal szemben, mert az iszlám tiltja az alkoholfogyasztást, s „az ital az oroszok boldogsága”, a zsidó vallás pedig egy állam nélküli, megvert nép hitvilágát testesítette meg. Így csatlakoztak a bizánci liturgiához és egyházhoz. Oroszország az európai és ázsiai kultúrák kereszteződésénél feküdt, s nemcsak Bizánccal s egyéb keresztény szomszédaival állt kapcsolatban, hanem a Volgai bolgárok muzulmán államával és a délkeletre fekvő távolabbi mohamedánokkal, valamint a zsidó kazárokkal is. Ebben a geopolitikai helyzetben Vlagyimír és társai inkább váltak a kereszténység oldal-sáncává, mint a nem keresztény civilizációk európai nyúlványává. Éppen ebben állt a döntés távlati jelentősége, mely fölülmúlja minden számításunkat és képzeletünket.

A Kijevi Rusz bizonyos szempontból csodálatra méltó, más szempontból törékeny állam volt. Az erdő és a sztyeppe örök küzdelme zajlott földjén; a Dnyepert, életfontosságú vízi útját „a varégoztól a görögökig” mindenki ellen védelmeznie kellett, küzdött a terjeszkedésért, néha a pusztá túlélésért. Ez a háború soha nem ért véget, bár a keleti ellenség nem maradt ugyanaz, a besenyők felváltották a kazárokat, majd őket is felváltották a polovecek. Bizonyos vélemények szerint a polovecek és az oroszok szinte teljesen kiirtották egymást, a kölcsönös végkimerültség és az összeomlás határán álltak, így a mongoloknak már csak a kegyelemdöfés maradt hátra. Mégis a mongolok váltak az orosz történelem főszereplőjévé, mert egyedül ők voltak képesek meghódítani az oroszokat, s majdnem kétszázötven évig uralkodtak rajtuk az 1237 és 1240-es hadjáratától kezdve megközelítőleg 1480-ig. A mongol uralom a Kijevi Rusz korszak végétől a tatár iga egész időszakán át a Moszkvai Fejedelemség felemelkedéséig tartott, ugyanakkor a mongol utódállamok még a 16., 17. sőt a 18. században is komoly gondot okoztak az oroszoknak (a Krími Államot, mely addigra elismerte a török fennhatóságot, csak 1783-ban tudták elfoglalni az oroszok).

A tudósok véleménye igen eltérő a mongolok orosz történelemben betöltött szerepéről. Az orosz történetírás hagyományosan kis teret szentelt a mongol korszaknak s a mongolok Oroszországra gyakorolt hatásának, bár néhányan hangsúlyozták a mongol hódítás és uralom negatív következményeit és romboló hatását. Mások majdhogynem teljesen figyelmen kívül hagyták a mongol kérdést, mint az ország történelmi fejlődésében minimális jelentő-

² Nichols, Johanna: The Linguistic Geography of the Slavic Expansion. In: American Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists. Szerkesztette: Timberlake, A. Columbus, 1993. 377–391., idézet a 378. oldalon.

séggel bíró korszakot. A korai gondolkodók véleménye alapvetően eltért egymástól, az orosz-mongol kérdés komoly újraértelmezésére csak a 20. században került sor orosz emigráns értelmiségiek körében. Új iskola született, az úgynevezett Eurázsia iskola, mely azt állította, hogy Oroszország alapvető kapcsolatban áll Ázsia bizonyos részeivel, s a mongol megszállás az érdeklődés középpontjába került. Az Eurázsia iskola még ennél is tovább ment: a mongol hatást összehatásában pozitívként, termékenyként értelmezte. Az Eurázsia nézet, különösen Georgij Vernadzkij munkássága, nagy visszhangot váltott ki.³

Bőséges adat áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy alátámasszuk, milyen negatív és romboló hatást fejtettek ki a mongolok az orosz történelemre. Mind orosz, mind nem orosz forrásokból megtudhatjuk például, miként irtották ki teljes városok lakosságát a mongolok. Így pusztult el Rjazany, Torzsok és Kozelszk is. Aki túlélte a mészárlást, rabszolgasorba került. A mongol krónikák arról számolnak be, hogy Batu és vezérei lerombolták az orosz városokat, lakóit megölték vagy foglyul ejtették. Plano Carpini érsek, pápai legátus, híres utazó 1245–46-ban utazott át Dél-Oroszországon, útban Mongólia felé. Megrázó beszámolóban örökítette meg, amit utazása során Kijevi Ruszban tapasztalt: halál s pusztulás mindenütt. Egyéb források ugyanúgy erre engednek következtetni.

A dél-orosz sztyeppe mongol megszállása évszázadokra fosztotta meg az oroszokat a legjobb földektől, s hozzájárult ahhoz, hogy a gazdasági és a politikai centrum északkeletre húzódjon, ami a népesség elvándorlásával járt. Ugyancsak hozzájárult ahhoz is, hogy Oroszországot elvágja Bizánctól s részben Nyugattól is, így felgyorsítva az ország relatív izoláltságát, mely oly jellemző volt arra az időre. Mások már utaltak rá, hogy ha nincs a mongol megszállás, Oroszország ugyanúgy részese lett volna a reneszánsznak vagy a reformációnak, mint Európa. A mongolok kemény pénzügyi elvárásai különös súllyal neheztek az oroszokra egy olyan korszakban, amikor elszegényedett és darabjaira hullott

³ Terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy teljes bibliográfiát bocsássunk az olvasó rendelkezésére, az angolul olvasó közönség kedvéért mégis felhívnom a figyelmet néhány műre. A pozitív mongol hatásról több szakmunka is található, többek között Vernadzkij Georgij (George Vernadsky): *The Mongols and Russia*. New Haven, 1953. Maga Vernadzkij a Yale Egyetem orosz történelem professzora volt hosszú ideig. Más amerikai történészek, mint C. Halperin és D. Ostrowski, kritikusak ugyan a mongolok pozitív szerepét illetően általában, némely pontban azonban kiállnak az elmélet mellett. Ostrowski, Donald: *Muscovy and the Mongols, Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier 1304–1589* című izgalmas könyvében (New York, 1998.) korábbi cikkeihez hasonlóan Moszkva intézményeire összpontosít, amelyek szerinte nagyrészt mongol hatásra alakultak ki, igaz, meglehetősen időeltolódással. „Mongol” intézményen ő adott esetben a mongolok által közvetített kínai intézményeket ért, ez kivédi legfőbb kritikái fenntartásunkat, miszerint a közvetlen mongol politikai befolyás elég kezdetleges volt. Sajnos Ostrowski nem fejt ki részletesen véleményét, és gyakran olyan polgári és katonai intézményeket hoz fel példának, amelyek valószínűleg maguktól fejlődtek ki, nem kellett senkitől kölcsönözni őket.

Az egyházi szerzők értelmezése, miszerint a mongolokat Isten bosszúból küldte az oroszokra, még nem jelenti azt, hogy e büntetés-végrehajtók iránt bármiféle szimpátiával viseltetnének. Csupán a tragédiához és katasztrófához való standard, megengedném, egyetlen keresztényi megközelítésről lehet inkább szó. A pestis is Isten büntetése, mégsem szeretjük. Az oroszok rekonstruált mongolokhoz fűződő viszonya izgalmas, ugyanakkor zavarba ejtő szellemi kaland. Lehetséges, hogy az egyház azért lett egyre kíméletlenebb a mongolokkal, mert a mongol hatalom csökkenésével biztonságosabban lehetett ilyen nézeteket hangoztatni Oroszországban? S mi bizonyítja azt az állítást, hogy a szekuláris intézmények, szemben az egyháziakkal bizonyos szempontból mongol-barát álláspontot képviseltek? Ez annál is meglepőbb, hiszen maga a szerző állítja, hogy gyakorlatilag a kor összes orosz forrása egyházi eredetű. Ostrowski érdekes könyvének sajnos nem tesz jót mindent átható moralizálása, melyben az egyetlen igaz utat nem látó tudósokon gúnyolódik.

gazdaságuk aligha volt képes mindezt elviselni. A mongol adók elleni lázadások újabb elnyomást és büntetőakciókat szültek. Az egész korszak, különösen a mongol megszállást közvetlenül követő idők a túlélésért folytatott keserű küzdelem volt csupán, Kijevi Rusz kifinomult s fejlett életmódja, erkölcsi és kulturális színvonala meredek zuhanásnak indult. A kulturális regresszió számos jele mutatkozott, új törvényeket vezettek be, melyek kegyetlen korporális büntetéssel sújtották a vétkeseket: analfabéta hercegekről esik említés, vagy arról, hogy képtelenek felépíteni egy katedrális kőkupoláját. Egyes történelmi vélemények szerint a mongol invázió és Oroszország megszállása százötven, kétszáz évvel vetette vissza az ország fejlődését.

Miből állt a mongolok pozitív hatása az orosz történelemre? Úgy tűnik, a lista nem túl hosszú. Több mongol szó bekerült az orosz nyelvbe az államigazgatás és pénzügyi élet szakszavai közül, ami arra utal, hogy a nyelv valamelyest elterjedt. Például a *jarlik* kifejezés, ami a modern oroszban márkanévet vagy vámpecsétet jelent, mongol eredetű, az eredeti szó a kán írásos parancsát jelentette, pontosabban a káni privilégiumok adományozó levelét. Ugyanígy az orosz *gyenga*, érme, illetve *gyengi*, pénz szó is mongol eredetű. Ugyancsak a mongolok nevéhez köthető az orosz népszámlálás. Nekik köszönhető az orosz katonai erők és haditudományok fejlődése is, különösen a lovasság terén. De még ezeket a szűkös mongol hatásokat is fenntartásokkal kell kezelnünk. A mongolok pénzügykezelése, a népszámlálás és a mongol utak hozzájárultak ugyan valamelyest Oroszország centralizálásához, az adók célja mégis csak az volt, hogy az emberekből a lehető legnagyobb sarcot préselje ki, így az emberekre gyakorolt kártékony hatás mellett hosszú távon számukra is rossz hatásokkal telt. A megszállók a korábbi füst- és ekeadót az egyszerűbb és nyersebb fejadóval váltották ki, ami nem vette figyelembe az emberek vagyoni helyzetét. Ez az adónem akkor tűnt el, amikor a mongol adószedőktől orosz hercegek vették át az adóbeszedés feladatát mint közvetítők. A mongolokat csak az anyagi nyereség érdekelte, ezért lépéseikből gyakran hiányzott a bölcsesség; a nagyhercegi pozíciót a legtöbbet ígérő licitálónak adták, s nem vették észre időben Moszkva felemelkedését. A mindenhol elburjánzó korrupció ugyancsak rontotta a mongolok pénzügyi politikáját. Ami a katonai dolgokat illeti, hiszen ebben a megszállók valóban jeleskedtek, tény, hogy a gyalogságra épülő orosz hadsereg és a hódoltság korának haditudománya egyenesen Kijevből származtak, s nem a mongol lovasságtól. Igaz, ez a lovasság később hatással volt a moszkovita nemes-ség lovas alakulataira.

Ugyancsak megkérdőjelezhető, mongol örökség-e, hogy bevezették Oroszországban a postaszolgálatot, vagy a nők elkülönítésének gyakorlatát, miszerint a nők a ház egy elkülönített részében éltek. Igazi postaszolgálat csak a 17. században alakult ki Oroszországban, nyugati hatásra, a mongolok csupán folytatták azt a kijevi hagyományt, hogy a helyieket arra kötelezik, lássák el lovakkal, kocsikkal, hajókkal s más közlekedési eszközökkel hivatalnokait, bár a gyakorlat széles körben elterjedt, s az orosz nyelvben több, közlekedéssel kapcsolatos szó is bekerült a mongolból. Ami a nők elkülönítését illeti, ez csak az orosz társadalom felsőbb rétegeiben dívott, s kialakulásához valószínűleg a veszélyes idők inkább hozzájárultak, s nem egy mongol szokás egyszerű kölcsönvételéről van szó, hiszen maguk a mongolok is csak későn tértek át erre a szokásra, akkor, amikor felvették a muzulmán vallást és a meghódított népek néhány szokását. Igaz, a nőkre leselkedő veszélyt kétségkívül a mongol támadások jelentették.

Óvatosan kell bánni azokkal a nézetekkel, melyek a mongolok oroszokra gyakorolt pozitív hatását bizonyítják, különösen az Eurázsia iskola képviselte merészebb állításokkal. Bár az Eurázsia iskola sokféle és változatos érvet használ, általában a mongolok politikai szerepét hangsúlyozza. Az iskola képviselői a moszkvai cárt és Moszkva államot a mongol kán és az Aranyhorda utódainak tekintik, s hangsúlyozzák, milyen fontos szerepet tölthettek be a mongolok Oroszország átalakításában, mikor is egy gyenge, megosztott, behódolt

országból hatalmas, fegyvelmezett és monolitikus autokrácia lett. A moszkovita Oroszország intézményei, jogrendje és lélektana mind-mind Dzsingisz Kán öröksége volt, állítják.

Ezek az állítások aligha állják meg helyüket. Mint már említettük, a mongolok magukra hagyták az oroszokat, s kelleetlen alattvalóik csak annyiban érdekelték őket, amennyiben megfizették az adót. A vallás áthághatatlan akadályként tornyosult a két nép közé, akkor is, amikor a mongolok még pogányok voltak, s akkor is, amikor az Aranyhorda felvette a mohamedán vallást. Ismételen meg kell jegyeznünk, hogy a mongolok békében hagyták az oroszokat, irányítsák úgy életüket, ahogy akarják, még támogatták is az ortodox egyházat.

Talán még nagyobb annak a jelentősége, hogy a mongol és az orosz társadalom alig hasonlított egymásra. A mongolok törzsi szinten megrekedt nomádok voltak. Intézményrendszerüket és törvényeiket semmiképpen nem lehetett egy összetett, feudális társadalomra ráhúzni. Ha összehasonlítjuk Dzsingisz Kán törvénykönyvét a pszkovi *Szudebnyikkel*, a behódolttság korának orosz törvénygyűjteményével, a különbség szembeszökő. Talán még az orosz büntetőtörvények fokozódó kegyetlenségét sem a mongoloktól kölcsönözték, inkább a kegyetlen korszak tükröződött bennük. A mongolok oroszokra kifejtett hatása nem hozható párhuzamba az arabok Európára kifejtett hatásával sem, mert ahogy Puskin kifejtette, a mongolok „olyan arabok, akik nem ismerik Arisztotelészt és az algebrát” s egyéb kulturális javaknak is híján vannak.

Az Eurázsia iskola érvrendszere a mongol államok jellegét is hajlamos eltúlozni. Egyáltalán nem volt olyan jól szervezett, hatékony vagy időtálló, inkább meglehetősen bizonytalan és tisztavirág-életű. 1260-ban Kubla kán felépítette Pekinget, s 1280-ra teljesen meghódította Dél-Kínát, 1368-ban mégis kiverték a mongol dinasztiát Kínából. Perzsiában 1256-tól 1344-ig uralkodott a mongol dinasztia, Mongol Közép-Ázsiában pedig, buharai fővárossal 1242-től állt fenn 1370-ig, mikor Tamerlán legyőzte. Oroszország esetében hasonló dátumokkal találkozunk, de a mongolok sohasem alapítottak ott saját dinasztiát, inkább csak az orosz hercegek uraiként működtek. A mongol államok fennállásuk alatt a széthúzás, belháború és önkény béklyójában szenvedtek, a korrupció és a törvényenkívüliség örök probléma volt. A mongolok képtelenek voltak egy saját felsőbb államiság megteremtésére, az ábécétől kezdve a tanácsadókig mindent a meghódított népektől kellett kölcsönözzenek, hogy államuk létét biztosítsák. Az egyik tanácsadó meg is jegyezte, hogy egy birodalmat meg lehet ugyan lóháton hódítani, de nem lehet a nyeregből irányítani. Igaz, a kegyetlenség, a gyakran anarchiába fúló törvénytelenések nemcsak a mongolok mindenapjait jellemezték azokban az időkben, hanem sok más népet is, beleértve az oroszokat, de ezen népek többségének előbb-utóbb sikerült túljutnia nehézségeiken, és tartós, működőképes államokat hoztak létre. Nem így a mongolok, akik lenyűgöző teljesítményt nyújtva egyik pillanatról a másikra váltak a történelmi világszínpad főszereplőivé, de hamarosan visszazuhantak a sztyeppei törzsi életbe, s Mongólia már csak testvérháborúiról volt híres.

Amikor Moszkva felemelkedett, vezetői Bizáncot tartották példaképüknek, s a Kijevi Ruszt még mindig élő történelmi hagyományuknak. A mongolok az orosz irodalomban egyöntetűen mint az oroszokra bűneikért cserébe küldött istencsapása jelennek meg. Akár a jobbgység kialakulását, a nemesség felemelkedését vagy a hercegi hatalmat vizsgálják a történészek, Moszkva fontos kapcsolódási pontjait az orosz történelemben és múltban találták meg, nem a mongolban. Analógiaként is közelebb állt Oroszországhoz Európa, mint a mongol államok. Az Atlanti-óceántól az Uralig jellemző volt, hogy abszolút királyságok vették át a feudális megosztottság helyét. Így nem állja meg a helyét Vernadskij érvelése, miszerint a mongol hatás Moszkva és a Kijevi Rusz összehasonlítása során világosan kimutatható. Az oroszországi változásoknak több más oka is volt, s magától értetődően más államok is változtak ez alatt az idő alatt, bár nem álltak kapcsolatban a mongolokkal.

Csábító lenne hát visszatérni ahhoz a korábbi véleményhez, ami a mongoloknak csupán kis szerepet szán az orosz történelemben, s inkább destruktív hatásukat hangsúlyozza. Nyilvánvalóan a mongolok számlájára írhatóak a kor borzalmai; Moszkva ebből a fájdalmas háttérből nőtt ki, s ezért zajlott a centralizáció olyan kíméletlen és emberpróbáló módon. A mongol nyomás nem szűnt meg az iga lerázása után sem, hiszen az egyik legeredebibb Dzsingisz káni örökség éppen az Aranyhorda utódállamaiban testesült meg, melyek Délnyugat-Oroszországot még sokáig ostromállapotban tartották, s minduntalan nehéz terheket róttak az egész országra.

Az oroszok már jóval Nagy Péter előtt kezdtek felülkerekedni az ázsiai nomádokon. Mégis, végül is a fáradhatatlan úttörő által felkarolt és utódaira örökül hagyott nyugati reformok szabadították meg az országot a sztyeppe népeitől. Még Törökországot, Dél-Oroszország utolsó nagy ellenfelét is azért tudták legyőzni a Nagy Katalin által indított háborúkban, mert kevésbé volt modern, mint Oroszország. Új hatalmát felhasználva Oroszország nemcsak konszolidálta a nagyrészt lakatlan Szibéria elfoglalását, hanem új, ázsiai irányokba is terjeszkedni kezdett, a Kaukázus, Közép-Ázsia és a Távolság felé. Az oroszok több ázsiai néppel kerültek így kapcsolatba, mint a polovecek és az Aranyhorda idején. Mégis, az ázsiai népek akkor már jóval kisebb szerepet játszottak Oroszország életében vagy az orosz tervekben.

A politikai realitás hirtelen változását követte az ideológia is. Nagy Péter és az őket követők reformjai valószínűleg Oroszország kulturális és szellemi fejlődésére voltak a legnagyobb hatással. A modern orosz szellemtörténet csak az általános európai szellemtörténet részeként értelmezhető, s ennek részét képezik az Ázsiáról alkotott nézetek is. A művelt oroszok új orientációja több dolgot jelentett. Eszerint a teljesen nyugatközpontú, Európa-központú világnézet szerint, az ázsiai népektől való távolság hangsúlyozása éppolyan fontos maradt, mint a sztyepei háborúk idején.

Az ellenségkép mégis drasztikusan megváltozott. Ázsia lakói már nem félelmet vagy viszolygást gerjesztettek, hanem az elmaradottsággal és működésképtelenséggel kapcsolták össze nevüket. Az orosz *halatnyiki* és *halatnyicsat* („köntösviselők”) szavak derogatív mellékszövegje is ezt illusztrálja. Oroszországban, hasonlóan más európai országokhoz, magától értetődő explicit és implicit meggyőződésé vált az európai fejlődés felsőbbrendűsége, sőt egyedüli érvényessége. Az Európa és Ázsia találkozásánál fekvő Romanovok birodalma ideális érvrendszerrel biztosított a művelt oroszoknak a fentiek alátámasztására. Az európaiak küldetése az volt, hogy az emberiség hasznát szolgálják, s a felvilágosult civilizációt az elmaradott földrészekre is elvigyék. Az orosz intelligencia örömmel csatlakozott az általános európai ideológiához, a gyarmati imperializmushoz. Mindez nem zárja ki, hogy a felsőbbrendű Európa ne vonzódott volna elismeréssel vegyes csodálattal az ázsiai kultúrák bizonyos aspektusaihoz, mint például a buddhizmus vagy a japán esztétika. De az oroszok még ebben is mint Európa divatjaiban és kedvteléseiben osztoztak. Ám a különállás érzése még akkor sem csökkent, amikor ez a mégoly korlátozott területet érintő csodálat váltotta is fel az ellenségességet és sznobizmust. Az ázsiai kultúrákat pontosan azért csodálták, mert új, más, különleges és egzotikus volt számukra.

Mindent egybevéve megdöbbenő, hogy a birodalmi Oroszország Ázsia-képe mennyire szűklátókörű, állandó és következetesen „európai” maradt.⁴ A művelt oroszok egyszerűen

⁴ Ellentétben a középkori Oroszországgal, ahol a sztyepei népeivel folytatott küzdelem az egész népre hatással volt, s az ázsiai nomádokról egyöntetűnek vehetjük az oroszok véleményét, az újkori Oroszország Ázsia-képét, más forrás híján, csak a művelt osztályok képével azonosíthatjuk. Ami az egyszerű embereket illeti, valószínűleg megmaradtak a régi, hagyományos, negatív ítéleteknél, különösen a határvidéken lakók esetében, hiszen helyzetük nem sokat változott, s így hozzáállásuk sem. Még az 1870-es években is őszinte lelkesedéssel élt a parasztokban, hogy a balkáni keresztények megsegítésére a hitetlen törökök ellen harcoljanak. Az írástudatlan oro-

és magától értetődően azonosították magukat és országukat a Nyugattal, Európával. Nagy Pétertől kezdve Leninig sokan sürgettek változásokat, hogy Oroszország felvehesse a versenyt az európai család fejlettebb tagjaival, s még „európaibbá” váljon. Ázsiára kevesebb figyelmet fordítottak, s gyakran mocsárként, fertőként gondoltak rá. Igaz volt ez a Felvilágosodás korának orosz értelmiségére, I. Sándorra és felvilágosodott tanácsadóira, a decembristákra, a nyugatosokra, a liberálisokra, a radikálisokra s a legtöbb populistára, a legtöbb konzervatívra, a marxistákra s általában a művelt oroszok nagy részére egyaránt. Nézetük főbb érvei jól ismertek, ezért most nem foglalkozunk velük. Legmelegpőbb, s talán nem eléggé elemzett tény, hogy még az olyan orosz értelmiségiek is, mint a szlavofilek, a Hivatalos Nemzetfelfogás szószólói vagy Dosztojevszkij, aki a Nyugat, „Európa” ellen lázadt egy más, különleges orosz identitás nevében, teljesen egyértelműen „európai” attitűdöt tartottak meg Ázsiával szemben.

Pjotr Csadájev (1794–1856) 1836-ban kiadott „Filozófiai levelek” című művével sokkolta kortársait, s felkorbácsolta az Oroszországról és sorsáról szóló vitát. Azt állította, hogy Oroszország nem tartozik Európához. Témánk szempontjából meg kell jegyeznünk azonban, hogy Csadájev azt sem állította, hogy Oroszország valaha is Ázsia részét képezte volna. „Kelet-Európában helyezkedünk el, ennyi bizonyos, de ennek ellenére sosem voltunk Kelet részei.”⁵ Ráadásul Csadájev végül is extrém nyugatias megoldást választott az orosz kérdés megoldására: Nagy Péter, szólt az ítélet, igenis Európához csatolta Oroszországot. Ahogy egy joggal híressé vált idézet megfogalmazza: „Hazatérve Nagy Péter csak egy üres papírt talált, amire azt írta: Európa, Nyugat, s attól kezdve Európa és a Nyugat része voltunk.”⁶

Az ezt követő vitában a szlavofilek voltak azok, akik Oroszország eredetiségét és a Nyugattal való teljes szembeállítását hangsúlyozták. De ezt a pravoszlávia-római katolikus egyház tengelye mentén tették, s Ázsiára figyelmet sem fordítottak. Ázsia fontos szerepet kapott még A. Komjakov (1840–1860) nagy fantáziáról tanúskodó fantasztikus világtörténetében, vagy inkább világtörténelemhez készített jegyzeteiben, ahol a választóvonal a szabadság és kreativitás népei, így a perzsák, és a szükség népe, a kusiták között húzódott. Azonban, mint azt az akkor felfedezett indoeurópai nyelvcsalád bizonyította, India bráhmánjai s Ázsia más népei is valójában a fehér fajhoz tartoztak, s egyedül ők őrizték meg az iráni spiritualitás élő tradícióját.

A pravoszlávság-egyeduralom-népiség hármassága jellemezte hivatalos nemzetideológia, ez a konzervatív, reakciós doktrína, melyet 1833-ban fogalmazott meg Sz. Uvarov népművelési miniszter (1786–1855), I. Miklós erős támogatását élvezte – s olyan fáradhatatlan tanárok és közírók terjesztették, mint M. Pogogyin (1800–1875) és Sz. Sevirev – az általános európai Ázsia nézeteket ismételte. Érdekes, hogy maga a miniszter azok közé az

szok számára a probléma érvényét vesztesse, hiba lenne őket Csadájev és Dosztojevszkij spekulációival azonosítanunk.

Aki több információt szeretne szerezni a témáról, annak a következő munkákat ajánlhatom: Riasanovsky, Nicholas V.: *Asia through Russian Eyes*. In: *Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples*. Szerkesztette: Vucinich, Wayne S.. Stanford, California, 1972. 3–29., 369–375. Orosz fordításban: *Azja glazami russzkijh*. V razdumjah o Rossziji. Moszkva, 1996. 387–416. Valamint saját könyveim: *Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles*. Cambridge, Massachusetts, 1952.; *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855*. Berkeley and Los Angeles, 1959.; valamint *A Parting of Ways: Government and the Educated Public in Russia, 1801–1855*. Oxford, 1976.

⁵ Chaadaev's *Philosophical Letters Written to a Lady and his Apologia of a Madman*. Szerkesztette: McNally, Raymond T. Berlin, 1966. (a továbbiakban: McNally) II. kötet, 24–128., idézet a 114. oldalon.

⁶ McNally 112.

európai értelmiségiek közé tartozott, akik az újonnan felfedezett, divatos, egzotikus, misztikus és buján ígértes keleti kultúrák varázslatának foglyává váltak. Már 1810-ben benyújtott a kormánynak egy figyelemreméltó tervezetet, az „Ázsia Akadémia” tervét, s később, már népművelődési miniszter korában, sokat tett az orientalizmus tudományos meghonosításáért. Nagyszerű földrajzi elhelyezkedése folytán Oroszország kötelessége, hogy Ázsia kincses ládáját az európai tudás és tudományos kutatás számára előhozza rejtékéből.

Mégis Pogogyin volt az, aki a Nyugat Kelet feletti egyre növekvő anyagi fölénytől erősödő Európa-centrumú Ázsia-képet addig tágitotta, hogy a modern kolonializmus és imperializmus jellegzetes végkövetkeztetése is belefért. Semmi eredeti nem volt Pogogyin Ázsia koncepciójában, de jól jellemezte korát. Csadájev még fejet hajtott a Kelet előtt, mint „a tudomány és sebes gondolat hazája”⁷ előtt, Komjakov a szabadság és a szükség örök konfliktusát írta le vele, Uvarov a misztikus bölcsességet kereste benne, Pogogyin egyszerűen azt szerette volna, ha Oroszország fizikailag terjeszkedik Ázsia rovására. Uvarovot és Pogogyint csak tizennégy év választja el egymástól; mindketten a hivatalos ideológia szószólói voltak, mégis két egymástól eltérő világot képviseltek, a változó világ két különböző állomását. Uvarov az arisztokrata társadalom ígézetében élt, melyet kifinomult esztétikai ízlés, széles bár körvonalazatlan szellemi érdeklődés, társadalmi és kulturális exkluzivitás jellemezett. Pogogyin, aki maga is alacsony sorból küzdötte fel magát, az egyszerű ember felemelkedését példázza, az egyszerű és brutális elvek új korának előhírnöke, olyan koré, ahol a tömegdemagógia hódít, s az imperializmus diadala és totális háború vár az emberiségre.⁸

Az őket követő Nyugat-ellenes orosz értelmiségiek Ázsia képe inkább Pogogyin nézeteit tükrözte, mint Uvarovét, bár néhányan, például az író és ideológus, Konstantin Leontyjev (1831–1891) továbbra is elbűvölten állt Kelet „élénk, eredeti színei” előtt. De akár Pogogyin, akár Uvarov fogalmait használjuk, az egész „Nyugat-ellenes hagyomány” Ázsiaszemléletét tekintve teljesen nyugatias maradt. A Nyugattal való konfliktus, mint azt hívei hangosan megerősítették, alapvetően testvérek rivalizálása volt, meglehetősen, épp ezért különösen kegyetlen, de mégiscsak testvéri harc. Az ortodoxként való önazonosulás, a bizánci örökségre, az orosz népre, a szlávságra való hivatkozás elkerülhetetlenül a többi keresztényhez, az ókori klasszikus világ örököséhez és más európai népcsoportokhoz hozta őket közelebb. Nem meglepő tehát, hogy azok az oroszok, akik vehemensen elutasították Európát, s Oroszország és Európa elvei közötti alapvető különbözőségről beszéltek, abban a pillanatban, hogy Ázsiára vetették tekintetüket, önmagukat nem a Kelettel, hanem Európával azonosították. Pontosabban nézeteik két eleme ebben az összefüggésben: a Nyugattal való explicit azonosulás, és nézeteik igazán nyugati volta és struktúrája. Ezúttal nem bocsátkozunk több részletbe, kivéve Dosztojevszkij esetét, akiről többször, hibásan azt híresztelték, hogy nemcsak Európa megrögzött ellenfele, hanem Oroszország ázsiai sorának és jellegének szószólója is.

Igaz, a nagy író könnyű félreértelmezni, hiszen több nagy ívű nyilatkozatot tett Oroszországgal és Ázsiával kapcsolatban, amelyek közül talán a következő a legmegdöbbentőbb: „(Ázsia meghódítása) azért szükségszerű, mert Oroszország nemcsak Európa része, de Ázsiáé is, mert az orosz nemcsak európai, hanem ázsiai is. S eljövendő végzetünkben talán éppen Ázsia jelenti majd a kivezető utat.”⁹ Ám ugyanez az idézet jellegzetesen imperialisztikusan hangsúlyozza a hódítást. Valóban, az egész írásban s a későbbiekben is Dosztojevszkij arról beszél, hogy Oroszországnak ki kell aknáznia Ázsia óriási területét és

⁷ McNally 114.

⁸ További részletekért lásd: Riasanovsky, Nicholas V.: *Russia and Asia: Two Nineteenth Century Russian Views*. California Slavic Studies, Berkeley és Los Angeles, 1960. I. kötet, 170–181.

⁹ Dosztojevszkij, F.: *Polnoje szobranije szocsinenij*. Szentpétervár, 1896. (a továbbiakban: Dosztojevszkij) 21 kötet, 514. a „Geok Tyepe Kto takoje dlja nasz Azja” című cikk és folytatása „Voproszi i otvety” 513–123.

kincseit, ahogy az európai felfedezők tették Amerikával. Az ünnepezt író újabb imperialista érveléssel szolgált: Ázsia megszerzése és gyarmatosítása arra ösztönözné az oroszokat, hogy tehetségüket hosszú távú, kreatív tevékenységekbe fektessék, így szabadulhatnának meg a honfitársakra oly jellemző passzivitástól és stagnálástól. Az Európa által megalázott és sakkban tartott Oroszországnak jót tenne a Keleten végzett civilizációs misszió, s mint oly gyakran, Dosztojevszkij imperialista ideológiája a Nyugattal való explicit azonosulással párosult. Az író ragaszkodott hozzá, hogy az oroszok szlávok, európaiak, sőt „árják”, Ázsia ezzel szemben az orosz expanzió és cselekvés ideális terepe. Európa teljesen más: „Európa, akárcsak Oroszország, az édesanyánk, a második anyánk, sokat kaptunk tőle, és sokat kapunk még tőle, nem akarunk hálátlanok lenni.”¹⁰

Oroszországban, akárcsak máshol Európában, gyorsan terjedtek az imperialista eszmék, különösen a Krími háború és 1917 között. Az imperialista ideológia térhódítását a következő fejlemények is serkentették: Közép-Ázsia orosz elfoglalása, a transz-szibériai vasút építése, az orosz politika a Távolszibérián és Perzsiában. Az ideológia jól megfér akár a reakciós, konzervatív vagy éppen szabadelvű nézetekkel, Nyugat-barát, vagy Nyugat-ellenes beállítódással is. Orosz írók gyakran jegyezték meg, hogy országuk különleges természeténél fogva különösen alkalmas a gyarmatosító szerepkörre, s ez az érvrendszer kísértetiesen hasonlított az angol, francia vagy portugál kortársakéra. Még az oly megfontolt, gyakorlatias ember, mint Szergej Witte (1849–1915) pénzügyminiszter, Oroszország iparosítója, s a transz-szibériai vasút építője, is így írt II. Sándornak, miután a pravoszlávság-egyeduralom-népiség igaz elveit védelmébe vette: „Mivel Oroszország egésze ezekre az elvekre épül, lehetetlen összeolvadnia a nyugattal. Ugyanakkor már régen úgy van jelen az ázsiai népek között, mint a keresztény szellemiség képviselője, mely a keresztény felvilágosodás értékrendjét, nem európai zászló alatt, hanem saját külön zászlaja alatt terjeszti. Más szóval Kelet-Ázsiában Oroszország már régóta feladatának tekinti a kulturális felvilágosítást azon elvek nevében, melyek saját különös fejlődését is meghatározták.”¹¹

Ahogy Witte hangsúlyozta a keresztény felvilágosítást, az orosz imperialista ideológusok, nyugati testvéreikhez hasonlóan, előszeretettel foglalkoztak a gyarmati előrenyomulás és uralom feltételezett előnyeivel. Mindez nem zárta ki, hogy néha az őslakosok védelméért álltak ki, új uraik embertelen bánásmódja miatt. De a gyarmatosítottak érdekeit és a gyarmatosítók politikáját is az imperializmus torzító szemüvegén keresztül látták.

A kommunista győzelem teljesen átalakította Oroszországot. Persze Ázsia nem tűnt el a hatalmas Szovjetunióban. Lenin elméleti szakértőként talán épp azzal alkotta a legnagyobbat, hogy bevonta az alulfejlett országokat, különös tekintettel az ázsiai néptömegekre a determinista marxizmus történelemszemléletébe. A marxizmus-leninizmus azonban különösen nehéz feladatok elé állította követőit, gyakorlatban és elméletben egyaránt. A szovjet uralom elképesztő dialektikája és az irányelvek egymást követő hirtelen fordulata egyrészt megteremtette az őslakos értelmiséget, másrészt hamarosan tönkre is tette őket. Ezúttal nem soroljuk fel milyen egyéb károkat és zavarokat okozott e dialektika, bár paradox módon egyik áldozata éppen a Szovjetunió lett, melynek ez a politika alapozta meg összeomlását. De ez már egy másik konferencia témája lehetne.

Fordította: Juhász Borbála

¹⁰ Dosztojevszkij 518.

¹¹ Az idézet Von Laue, Theodore H.: *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*. New York és London, 1963. című könyvből van: 87–88. Von Laue hozzáteszi azt is: „Oroszország imperialista missziójáról vallott nézeteiben Witte nem kevésbé volt fennhéjázó, mint kortársai, Cecil Rhodes vagy Lord Curzon.”

Huszadik századi román spiritualitás

Ioanichie Bălan: *A moldvai szerzetesek élete*

Fordította: Korányi Mária és

Pikler Mihály

Budapest, Odigitria Kiadó – Osiris Kiadó,
2002. 144 old.

A keleti keresztény egyházak szellemiségéről és történetéről több alapvető és forrásértékű munka jelent meg magyarul az utóbbi negyed században. Ezek közül a legfontosabbak Timkó Imre, Berki Feriz és Roman Myz szintézisei, Konrad Onasch és Vlagyiszláv Cipin munkája, illetve Reinhard Thöle, valamint Imrényi Tibor által szerkesztett kiadványok.¹ Ez utóbbi mű fontosságát jelzi, hogy jórészt eddig kiadatlan forrásokat is tartalmaz. Néhány újabb kiadott könyv – főleg a nyíregyházi görög katolikus teológusok, kutatók munkásságának eredményeként – a keleti lelkiség alpműveit vizsgálja, illetve adja közre. A bizánci szertartású keresztény vallásos/vallási és lelki irodalomból a magyar olvasó számára leginkább az ókori (és néhány középkori)

szerzők művei ismertek. Mielőtt azonban Ioanichie Bălan könyvének ismertetésébe kezdenénk, két megjegyzést tartunk szükségesnek. 1. A román ortodox egyházzól – történetéről, irodalmáról, népi vallásosságáról – mi, magyarok jóval kevesebb ismerettel rendelkezünk, mint a román görög katolikus felekezetről. Ez abból ered, hogy a történelmi magyar királyság – pontosabban a Habsburg Birodalom – területén (főleg Erdélyben és a Kelet-Alföldön) a románság nagy része az unitus egyházhoz tartozott, amely „vegyes” (sajátságosan kelet és nyugat közötti) szokásaival mind a történettudomány, mind a néprajz számára érdekes kutatási területül szolgált.² 2. Bălan kötetét az ortodox egyházban nagy hagyományokkal rendelkező mondásgyűjtemények (paterikonok) közé sorolhatjuk. Így azonban a recenzius nincs könnyű helyzetben, hiszen egy inkább művelődéstörténeti, folklorisztikai, és nem utolsósorban spiritualitástörténeti kutatásoknak forrásul szolgáló kiadványt kell bemutatnia egy történettudományi folyóiratban.

Ioanichie Bălan ortodox szerzetespapnak, a moldvai Sihăstria monostor apátjának gyűjteménye *Román atyák élete (Román paterikon)* címmel 1980-ben látott napvilágot. Ebből állított össze francia nyelvére, francia közönségnek szánt válogatást Nicolae Steinhardt 1986-ban, amelynek alapján Korányi Mária és Pikler Mihály elkészítette a most kiadott magyar fordítást. A kötet előszavában Dumitru Stăniloae így fogalmazta meg a gyűjtemény jelentőségét: „Számolva azzal, hogy milyen kevésbé ismert a román ortodox vallás, ez a könyv üzenet is kíván lenni a külföldiek számára a román ortodoxia jelentékeny és kivételes lelkiségéről, amely magas fokon, nagy intenzitással és töretlenül nyilvánul meg mind az egyéni tökéletesedés, mind a nép lelki

¹ Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest, Szent István Társulat, 1971.; Az ortodox kereszténység. Szerkesztette: Berki Feriz. Budapest, Magyar Ortodox Adminisztratúra, 1984.; Myz, Roman: Keleti egyházak. Szeged, 1999.; Onasch, Konrad–Cipin, Vlagyiszláv: Az orosz ortodox egyház története. Budapest, Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, 1999. (Lásd: Cipin, Vlagyiszláv: Az Orosz Ortodox Egyház Története (részletek). Aetas, 1998. 1. szám, valamint Imrényi Tibor: Az elfelejtett Kelet. Aetas 1998. 1. szám. – a szerkesztő megjegyzése); Bevezetés az ortodoxia világába. Szerkesztette: Thöle, Reinhard. Budapest, Kálvin Kiadó, 2001.; Magyarország és ortodoxia – ezer esztendő. Szerkesztette: Imrényi Tibor. Magyar Ortodox Egyházmegeye – Miskolci Ortodox Múzeumért Alapítvány, a magyar kereszténység millenniumának esztendejében.

² Vö. Pirigy István: Görög katolikusok Erdélyben és Kárpátalján. Debrecen, Görög Katolikus Egyházközség, 2001. 9–57.

szükségleteinek gyakorlati kielégítése terén.” (10–11.) Az előszó végén a következőket írta: „Ez a paterikon jelentékeny lelki tapasztalat könyve, amelynek bizonyosságai a román ortodoxia seregnyi szolgájának cselekedetei. Ezek tükrözik azt a különös ragyogású hitet, mely egyházunk híveit betölti.” (11.)

A könyv mondásgyűjtemény (*apophthegmata patrum, paterikon biblion*). A paterikon a monasztikus irodalom elterjedt műfaja, gyökerei az egyiptomi sivatagokba, az első kopt anachoréták világába nyúlnak vissza. Az eredetileg görög nyelvű paterikonok – keleten és nyugaton egyaránt – a monostorok lakóinak kedvelt olvasmányai voltak. A 9–10. századtól ószláv, későbbi korokból más szláv nyelvű gyűjtemények is ismertek, s az orosz irodalomban is helyet kaptak. A kijevi barlangmonostorban, a középkorban összeállított gyűjtemény (*Pecerszkij paterik*) a magyar történelem és egyháztörténet számára is fontos, mert ebben olvashatjuk Szentéletű Magyar Mózes legendáját, amelyet Iglói Endre fordított le és adott közre.³ Az *apophthegmata* jelentőségét, keresztény irodalomban betöltött szerepét – a misztikus irodalom és a szerzetesség történetét kutató – Puskely Mária így foglalta össze: az „... anachoréták meggyőződése szerint a lelki fejlődés egyik előfeltétele a lelkiismeret teljes feltárása a lelki atyának/anyának, aki röviden, egy-két szóban vagy mondatban adta meg tanítványának a szükséges tanítást. Ebben benne rejtett a vezető élettapasztalata, bölcsessége, hite és bizalma, hogy általa maga a Lélek ad útmutatást a kérdezőnek. A leghíresebb mondásokat, tanítást szóban adták tovább, csoportosították, kiegészítve a helyi körülmények némi magyarázatával.”⁴

Bálan gyűjteménye a fenti megállapításoknak tökéletesen megfelel. A szerző körbejárta a román ortodox monostorokat, és összegyűjtötte a helyi emlékezetben kiemelkedően Istenszeretőként, esetleg csodálatos képességekkel (gyógyítás, ördögűzés stb.) rendelkezőként számon tartott monachusokhoz köthető adatokat, történeteket. A szerzetesek és szerzetesnők életrajzi adatai pontatlanok és felületesek, legtöbbször csak haláluk évszáma ismert. Ez szintén műfaji jellegzetesség, hiszen egy mondásgyűjteményben nem az egzakt biográfiai és történelmi tények a fontosak, hanem az adott tanítás. Ugyanez igaz a hagiográfiai irodalom egyes műfajaira is (*vita, legenda* stb.), amelyek nem a konkrét történelmi személyt, eseményt mutatják be, inkább a hívő embert és a hitből fakadó cselekedeteket akarják láttatni.

A gyűjtemény huszonkét fejezetre oszlik: huszonkét monachus, monacha és szerzetesi közösség értékrendjébe, gondolkodásmódjába, mindennapjaiba nyerünk bepillantást. Mivel a kötet összes egységének ismertetése, elemzése meghaladná ezen írás kereteit (és nem is hozna túl sok újdonságot), ezért két szerzetes életrajzát és a nekik tulajdonított mondásokat mutatjuk be. A Damian Țiru és Iosif Crăciun szerzetesekről szóló oldalak jellegzetesek. Nemcsak az ókori és középkori legendákból, szentéletrajzokból ismert toposzok felbuknása miatt, hanem mert a könyvben szereplő többi életrajz is hasonló elemekből épül fel.

Damian Țiru (†1964) Secu monostorában élt a 20. század első felében. „A csend és az askétikus élet utáni szomjúság vezette őt Secu szent helyére, meglehetősen távol a világ zajától. Itt Damian atya magányos életet élt, szilárd és kipróbált szerzetesként. Mindig egyedül volt, állandóan a halálra és az utolsó ítéletre gondolt, megszakítás nélkül mondta a Jézus-imát, böjtölt és engedelmességgel, virrasztással sanyargatta testét. Engedelmes szolgálát, szüntelen imádság, csendesség, megtartóztatás, tiszta és mélyen aláztos lélek – ezek voltak Țiru atya jellemző erényei.” (63.) Damian Țiru erénykatalógusa mindazokat az értékeket tartalmazza, amelyeket az egyház

³ Iglói Endre: Magyar Mózes legendája. Filológiai Közöny, 1962. 1–2. szám, 1–16. Lásd bővebben: Ivancsó István: Magyar Mózes – liturgikus tiszteletének tükrében. Nyíregyháza, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 1997.

⁴ Puskely Mária: Keresztény szerzetesség. Történelmi kalauz. 1. kötet. Budapest, Bencés Kiadó, 1995. 63–64.

– már az ókortól kezdve – a szerzetesi élet meghatározó elemeiként fogalmazott meg. A szerzetesi élet – és minden keresztény élet – alapja a három teológiai erény: hit, remény, szeretet. Ezekon kívül a monachus sajátos erényei: a tisztaság (*castitas*), a szegénység (*paupertas*) és az engedelmesség (*oboedientia*). Ezek megtartására külön (szerzetesi) fogadalmat tesz. A szerzetes életének meghatározó része a (bűnös) világtól való individuális elvonultság (*fuga mundi*), az öntökéletesítésre való törekvés Krisztus mintájára, Istenhez közel kerülve. A szerzetesi élet fontos körülményei, elemei: a magány (*solitudo*), az állandó ima (*oratio*), Isten és az Isten-ember kapcsolat szemlélése (*contemplatio*), a böjt (*ieiunium*), a virrasztás (*vigilia*) és a munka (*labor*). Az imádság kontinuitását biztosítja a zsolozsma, mely az ókortól kezdve az egyetemes egyház közös imája, de végzésére a papok és a szerzetesek fogadalmat tesznek.

Az ortodox egyházban a szerzetesi élet-állapot – mint az evangéliumi élet megvalósítására való törekvés – fontosabb és példásabb a papi tisztségnél. Ennek jó példája, hogy a püspöki méltóságot legtöbbször szerzetesek nyerik el. Határozott különbség van a papi elhivatottság és szolgálat, valamint a szerzetesi karizma és életállapot között. A papi rendnek – a keleti és a nyugati egyházban ugyanúgy – az első időktől kezdve három (nagyobb) fokozatát különböztetik meg (*diaconus, presbyter, episcopus*), amelyeknek semmilyen kapcsolata nincs a szerzetességgel, szerzetesi élettel. A monostorban ácsként dolgozó Damian Űiru is – akárcsak a keleti egyház sok nagy szentje – tiltakozott a pappá szentelés ellen. „A tanítványa ezt a kérdést tette fel neki: – Mit mondana, Damian atya, ha felkeresnék önt és arra akarnák rávenni, hogy pap legyen? – Megkérném őket, hogy azonnal hagyják el a műhelyemet.” (67.)

Ezzel szemben Iosif Crăciun (†1944) protoszinkellosz (püspöki titkár), a neamŰi monostor lakója a szerzetesi élet mellett vállalta a papi szolgálatot is. Így lelki vezetőként is hatékonyabban tudott tevékeny-

kedni, hiszen tanítványait és a hívőket a bűnbánat szentségében is részesíthette (meggyóntathatta). A hagyomány szerint Crăciun különleges adománya, karizmája a gyógyítás és az exorcizmus képessége volt. (Az exorcizálás a keleti egyházban sokkal gyakoribb, mint a katolikusoknál, ahol napjainkban a pápa engedélyezi, kizárólag megfelelő indokkal.) Az ördögűzés szertartását a következőképpen végezte: „Mindenekelőtt alaposan meggyóntatta a beteget és minden rokonát, akik elkísérték őt azért, hogy megismerje a baj okát. Azután bezárta a beteget, elkülönítve egy szobába, és mindenki, a papok, a beteg és a rokonok teljes böjtöt tartottak három nap és három éjjel, és imádkoztak a megszállott gyógyulásáért. Éjszaka Nagy Szent Vazul ördögűző imáit olvasták, reggel megkenték a Szent Kenettel és a harmadik napon megáldoztatták. Az eredmény szinte mindig kedvező volt. Ha a beteg nem gyógyult meg, egészen addig ismételték mindezt, amíg elérték a gyógyulást.” (75.)

Ioanichie Bălan gyűjteményének jelentősége, hogy bepillantást enged a román ortodox monostorok életébe és a román hívők hitvilágába. A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a könyvben szereplő történeteket, szövegeket a hatvanas-hetvenes években jegyezték le, s a szereplők és események nem egyszer 19. századiak. A szerzetesi élet körülményei, a népi vallásosság megnyilvánulásai a 20. század első felének – főleg a harmincas-negyvenes évek – hitéletéről adnak képet. Az életrajzokban számos olyan motívumot találunk, amelyek az előző korok egyházi, vallásos irodalmi műveiben rendszeresen szerepelnek, így például – mint már utaltunk rá – a szerzetesi erények felsorolása, a gyógyítás és ördögűzés képessége. A kötetből kiderül, hogy a román ortodox egyház és szerzetesség spiritualitása ugyanolyan mélyen gyökerezik a 3–4. századi keleti keresztény lelkiségben, mint a katolikus kelet-európai vagy az orosz népi vallásosság. Bălan könyvét minden egyháztörténet, teológia vagy néprajz iránt érdeklődő olvasó haszonnal forgathatja.

Miklós Péter

Átértékelt és újraírt történelem: a finn–szovjet „téli háború”

Gondolatok két könyv kapcsán

Zimnyaja vojna 1939–1940. Knyiga pervaja: Polityicseskaja isztorija. [otv. red.: Rzsesevszkij, O. A. – Vehviläinen, O.] Nauka, Moszkva 1999. 381 old.

Zimnyaja vojna 1939–1940. Knyiga vtoraja: J. V. Sztalin i finnszkaja kampanyija. (Sztyenogramma szovescsanyija pri CK VKP(b)). [otv. red.: Kulkov, Je. N. – Rzsesevszkij, O. A.] Nauka, Moszkva, 1999. 293 old.

1999. november 30-án volt 60 éve, hogy a Szovjetunió hadüzenet nélkül megtámadta Finnországot. A fegyveres konfliktus „téli háború” néven vonult be a történetírásba és a köztudatba. A néhai Szovjetunióban a téma pusztá felvetése ideológiai relevanciával bírt, így a történettudományi értelmezések is a „barát–ellenség” választóvonal mentén íródtak. Ezért nem is csoda, hogy a számos közösen rendezett konferencián a finn és a szovjet történészek között nem alakulhatott ki érdemi vita a két szomszéd több évszázados közös történelmének olyan neuralgikus pontjairól, amelyek közül a „téli háború” csak az egyik toposz volt. Az „egymás mellett való elbeszélésnek” az ideológiai megfontolások mellett volt egy sokkal komolyabb oka is: a szovjet levéltárakban ezek az anyagok nem voltak hozzáférhetőek.

Az 1980-as évek végének politikai reformhangelata a kritikai attitűdöt bátorította a szovjet történetírásban. Ennek során kezdődött el a finn–szovjet háború históriájának átértékelése is. Az ideológiai és politikai argumentumokat fokozatosan felváltották a megnyíló levéltárak dokumentumainak ismeretén alapuló következtetések.

A változások természetesen felkeltették a finn történészek érdeklődését is, és az ennek jegyében megrendezésre került szemináriumra meghívták szovjet kollégáikat is. A Tamperei Egyetemen 1989 novemberében összegyűlt kutatók elhatározták, hogy kidolgoznak egy közös kutatási projektet a „téli háború” történetének feltárására. A cél az volt, hogy a kutatási eredményeket egységes tartalommal és – ha lehetséges – azonos időpontban tegyék közzé mindkét országban. A rendszeres időközökben megrendezett szemináriumokon kialakult dialógus sokkal produktívabb volt, mint a korábbi időkben. Ennek bizonyítéka az a két kötetes munka, amely 1999-ben jelent meg Moszkvában: Az első könyv a „téli háború” politikatörténetét dolgozza fel (Zimnyaja vojna 1939–1940, Knyiga pervaja). A második kötet egy forráspublikáció, amely a téli háború tapasztalatait megtárgyaló ülések (1940. április 14–17.) gyorsírással rögzített jegyzőkönyvét tartalmazza (Zimnyaja vojna 1939–1940, Knyiga vtoraja). Ez utóbbit az Orosz Tudományos Akadémia Egyetemes Történeti Intézete és az Oroszországi Szövetségi Levéltári Szolgálat gondozta.

Mielőtt rátérnénk a kiadvány rövid ismertetésére, csak nagy vonalaiban szeretném áttekinteni a finn–orosz kapcsolatokat alakulásának történetét, illetve az utat, amely a „téli háború”-hoz vezetett.

A finn–orosz kapcsolatok alakulása 1917-ig

A svéd korszak

A mintegy 600 évig tartó svéd fennhatóság ideje alatt a finnek nem rendelkeztek önálló állami léttel, ezért finn–orosz kapcsolatok diplomáciai, nemzetközi jogi vagy

bármilyen más (államközi) szinten nem léteztek.

Az érintkezés két lényeges formáját azonban mégis érdemes megemlíteni. Erre az egyik „lehetőséget” a svéd–orosz háborúk szolgáltatták, és az ilyen típusú találkozásokra adott elegendő alkalmat a történelem. A másik, békésebb érintkezési formát egyrészt a kereskedelem jelentette, amely az Európára történő „ablaknyitás” után jelentős mértékben fellendült. Szent-Pétervár fejlődésével pedig megjelentek és szívesen fogadott jövevények voltak a birodalmi központban munkát vállaló hivatalnokok és katonatisztek, akik a társasági életbe bekapcsolódva nemcsak a nyugat-európai kultúrával őrizhették meg a kapcsolatukat, hanem az orosz kultúra bizonyos szegmenseivel is megismerkedhettek.

Finnország mint az Orosz Birodalom része

A napóleoni háborúk egyik folyománya-ként Svédország kénytelen volt jelentős területeket átengedni keleti tartományaiból Oroszország számára. Az elcsatolt közigazgatási egységeket a cár nem vonta az orosz államigazgatás közvetlen joghatósága alá, hanem létrehozta a „Finn Nagyhercegséget”. A jelentős autonómiával rendelkező Finnországban (egészen függetlenné válásáig) életben maradtak a svéd törvények, saját Diétával és helyi adminisztrációval rendelkezett, amelynek élén a cár-nagyherceget képviselő főkormányzó állt. A finn–orosz kapcsolatok történetében új fejezet kezdődött.

Az 1809-től 1917-ig terjedő, ún. „orosz időszak” meghatározó a széles értelemben vett modernizáció szempontjából: ekkor teremtődtek meg az alapjai annak, hogy egy hosszú de egyenletes fejlődés eredményeként Finnország kiemelkedjen az európai perifériából és felzárkózzon a világ legfejlettebb országai közé. Hogy ez mennyiben „köszönhető” az Orosz Birodalmon belüli speciális státuszának, és „mi lett volna, ha” a finnek a svéd király alattvalói maradnak – ezek a kérdések a történettudomány számára megválaszolhatatlanok.

Az egyértelműen negatív „skandinávista” alapállással szemben a finn–orosz együttélés előnyeit és hátrányait kritikusan, de árnyaltabban értékelő történészek szerint 1809-ben a porvoo-i Diétán létrejöttek az autonóm finn állam alapjai. A cár fennhatóságát elfogadó, belügyeit önállóan intéző Finn Nagyhercegségben nemzetállami keretek között fejlődhetett a kétnyelvű finn kultúra, valamint a nemzetgazdaság. Ez azt jelenti, hogy a Kelet és Nyugat határán fekvő Finnország úgy használta ki a köztes helyzetéből eredő gazdasági előnyöket, hogy eközben megőrizte a nyugati kultúrával való kapcsolatát és skandináv társadalom-szerkezetét. A békés korszak vége felé megnyilvánuló (nyelvi, jogi, adminisztratív, katonai és gazdasági) russzifikáló törekvések végső soron sikertelenek maradtak, sőt 1906-ban a cár általános választójogon alapuló parlamenttel ajándékozta meg a már nem annyira lojális, de a birodalomból ekkor még kiválni nem akaró finn alattvalóit.

Hogy aztán a finn politikai elit 1917-ben mégis a teljes szuverenitás útját választotta, az sokféleképpen magyarázható, de ez a svéd állam részeként nem következhetett volna be – mondják azok, akik azt vallják, hogy az orosz periódus visszaesést jelentett a finn történelemben, ahhoz képest, ahogyan Svéd-Finnországgént fejlődhetett volna.

A két világháború közötti finn–szovjet kapcsolatok

„Vörösök” és „fehérek”. Nemcsak a különféle orosz politikai áramlatok számára volt elfogadhatatlan a Birodalom területi egységének megbontása, hanem sokáig a finn politikai elit sem gondolkodott egy önálló Finnország létrehozásában. A cár lemondatása, továbbá az Ideiglenes Kormány rugalmatlan politikája olyan változásokat indukált a finn közjogi gondolkozásban, amelynek eredményeként egyre inkább a teljes állami szuverenitás elnyerésében látták a garanciát a finn nemzeti lét fenntartására. A bolsevik forradalom paradox módon segítette a meghatározó finn politikai erőket az „autonómia vs. függetlenség” di-

lemma eldöntésében: egyrészt a nemzeti önrendelkezés elvének propagandájával, másrészt azzal a riadalommal, amelyet hatalomra jutásuk Finnországban (és Európaszerte) keltett.

A függetlenségét Leninék kezéből elnyerő Finnországban polgárháború tört ki, melynek közvetlen kiváltó oka az 1918. januári szociáldemokrata puccs volt. A bolsevikok rosszállását kiváltva, a finn „Tanácsköztársaság” nem tekinthető szovjet típusúnak, és nem a proletariátus diktatúráját célozta megvalósítani. A szintén polgárháborút folytató szovjethatalom nemhogy segíteni nem tudta finn elvtársait, hanem arra kényszerült, hogy a breszt-litovszki béke értelmében vonja ki csapatait Finnországból. Ennek ellenére a véres leszámolással végződő belháborúban győztes „fehérek” legitimációjának egyik alapkőve volt, hogy felszabadították országukat az orosz-bolsevik uralom alól. Ezzel párhuzamosan a politikai szocializáció formális és informális csatornáin beindult az oroszgyűlölet szítása.

A politikai russzofóbiának Finnországban nem voltak számottevő hagyományai, ezért ezt a szociálpszichológiai célokat szolgáló ellenségképet újra kellett teremteni a formálódó kollektív finn nemzeti tudat számára. Azt a történelmi példákkal alátámasztott félelmet erősítette a finnekben, hogy az orosz a finn ősellensége, aki mindig is a pusztulásukra tört.

A kezdetektől fogva rossz finn–szovjet viszonyt tovább terhelte a finn szélsőjobboldali szervezetek lármás nacionalizmusa és dühödt szovjetellenessége. A legszélsőségebb programok úgy ábrázolták Finnországot, mint végvárat Európa peremén, melynek feladata egyrészt a nyugat civilizáció védelme a barbár Kelettel szemben, másrészt nemzeti küldetésének megvalósítása „Nagy-Finnország” létrehozásával.

A félelem öröksége

A szent-pétervári hölgyek nem tudnak nyugodtan aludni a finn határ közelsége miatt. Így hangzik a Nagy Péternek tulajdonított mondás, amellyel Wyborg (Viipuri) elfoglalását indokolta.

Finnország Svédországtól való elcsatolása után nem volt orosz stratégia, aki komolyan számolt volna azzal, hogy a finnek megtámadnák Oroszországot. (Ez vonatkozik a két világháború közötti időszakra is.) Az orosz védelmi doktrína nyugati hatalom támadásával számolt, amely – a svédekhez hasonlóan – felvonulási területként használná Finnországot. Sokak szerint ez a félelem volt az alapmotívuma annak, hogy 1809-ben Oroszország nem elégedett meg a Finn-öböl északi része fölötti ellenőrzéssel, hanem az egész országrészt annektálta.

A fenti gondolattal rokon az a magyarázat, miszerint a finn eset önmagában nem, csak egy átfogó védelmi politika részeként értelmezhető, melyet az európai Nyugathoz való ambivalens orosz viszony, azaz a „felzárkózni vagy elzárkózni?” kérdése motivált. Ennek eredménye egy Birodalmon belüli ütköző zóna, az ún. „határországok” láncolata, amely Finnországtól Besszarabiáig terjedt, a Baltikumot és Kongresszusi Lengyelországot is magában foglalva. Az ellentmondásos viszonyulás másik oldalán – érvelnek a magyarázat hívei – a cárizmus „kísérletezett”: a határországok megőrizhették nyugatias társadalomszerkezetüket, politikai intézményeiket, vallásukat és szokásaikat. Így mintegy laboratóriumi körülmények között tanulmányozhatták az Oroszország Nyugathoz való felzárkózását óhajtók, hogy melyek azok az államszervezési elvek és megoldások, amelyek a birodalmi viszonyokra adaptálhatók.

Könyvtárnyi elemzés született a forradalom előtti és utáni Oroszország összehasonlításáról. A hagyományok, a (birodalmi) reflexek, a determinánsok hosszú sorából azt hiszem, hogy a félelem pszichózisa („ostromlott erőd”) az, amely az egyik leg súlyosabb örökségként nehezedett a Szovjetunióra. A proletár világforradalom késett, a szovjet modernizációs kísérlet nemzetközi környezete a régi beidegződések felerősödését segítette.

Az „ősellenség”-hez, azaz a Németországhoz való viszony feszültebbé vált Hitler hatalomra jutása után, és ez kihatott a szovjetek finnek iránt táplált gyanakvására is. A „kollektív biztonság” megteremtése érde-

kében tett lépések egyike a szovjet–német szerződés volt az érdekszférák felosztásáról. Ha felidézünk a Molotov–Ribbentrop paktum titkos záradékát, megint csak azt láthatjuk, hogy Finnország esete nem egyedi: a Szovjetunió a cári Oroszország nyugati határvidékén elhelyezkedő ütköző zónát kérte és kapta „vissza”.

Az 1939-es év során lefolytatott szovjet–finn tárgyalások, amelyek segítségével Finnországot is be akarták illeszteni a „kollektív biztonság” rendszerébe, nem vezettek eredményre: a tárgyaló felek álláspontjának merevsége és az egymással szemben táplált bizalmatlansága lehetetlenné tették a diplomáciai megoldás megtalálását.

Határkorrekció vagy a forradalom exportja?

Mint az a téma iránt érdeklődők számára ismert, a szovjetek 70 kilométerrel szeretnék volna hátrébb tolni a határt a Karél földszoroson, valamint stratégiaileg fontos szigeteket béreltek volna támaszpontok létrehozása céljából. A Leningrád védelme érdekében tett határmódosítást karéliei területekkel kompenzálták volna.

A finnek számára ezek az ajánlatok elfogadhatatlanok voltak, mert a szemükben mind a területcsere, mind a támaszpontok létrehozása a semlegességi politika feladásával járt volna együtt.

A tárgyalások utolsó szakaszában megtörténtek az előkészületek Moszkvában arra, hogy katonai erő alkalmazásával érvélték el azt, amit a tárgyalóasztal mellett nem sikerült. A háború megindításához az a koholt vád szolgált alapul, hogy a finn tüzéség lőtte a szovjet oldalon fekvő Mainila falut, s az incidensnek halálos áldozatai is voltak.

A szovjet propagandagépezet működésbe lendült. Az újságok haragos hangulatú, „spontán” munkásgyűlésekről számoltak be, ahol a munkapad mellől az értekezletekre sereglett dolgozók követelték a „háborús gyűjtogatók” megleckéztetését és a „finn proletariátus felszabadítását”. S hogy ez utóbbi nem csupán propagandisztikus szóvirág volt, mi sem bizonyítja jobban,

hogy az első „felszabadított” finn faluban, Terijokiban, O. V. Kuusinen vezetésével bábkormányt alakítottak a szovjetek. A háború második napján létrejött „Finn Demokratikus Köztársaság” kormányát a finn nép kizárólagos képviselőjének ismerték el Moszkvában, barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötöttek vele, valamint a területcsérés határmódosításban és a támaszpontok létrehozásában is meg egyeztek.

A háború azonban kínos meglepetéseket tartogatott szovjetek számára, ezek közül a legfontosabbak a következők voltak:

a) a villámháborús tervek nem váltak valóra,
b) a finnek nemzeti egységbe tömörültek az agresszorral szemben.

A háború elhúzódása gyakorlatilag mindenkit meglepett: a finnek és az események alakulását árgus szemekkel figyelő nyugati hatalmakat is. Senki nem számított rá, hogy a finnek ilyen sokáig képesek ellenállni (ők maguk sem), és hogy a Vörös Hadsereg ennyire felkészületlenül bocsátkozott fegyveres konfliktusba. Egyes katonai elemzők egyenesen félrevezető manővernek vélték a szovjet alakulatok tehetetlenségét.

Az 1940. március 12-én megkötött moszkvai béke után a finnek elkeseredését nemcsak az elcsatolt területek nagysága fokozta, hanem azzal is számot kellett vetniük, hogy honvédő harcukban gyakorlatilag magukra maradtak: a ígért és kapott nyugati segítség között óriási volt a különbség.

Első könyv: a háború politikatörténete. A tanulmánykötet négy nagy blokkra osztva tárgyalja a „téli háború” politikatörténetét.

Az első tematikai egység a nemzetközi helyzetet és a finn–szovjet kapcsolatok alakulását tárgyalja. Emellett egy-egy tanulmány taglalja a szovjet külpolitikai kurzus alakulását, illetve a háború előtti finn külpolitika fordulópontjait.

Az 1939-es tárgyalások diplomáciai csatározásait mutatja be a következő blokk, amelyben kimerítő részletességgel tárják eléink a tanulmányok szerzői azt a folyamatot, amelynek végén a szovjet vezetés úgy

döntött, hogy jogosnak vélt érdekeinek fegyverrel szerez érvényt.

A harmadik fejezet a *Háború és politika* címet viseli. A harci események első szakaszának leírását a Terijoki-kormány tevékenységének bemutatása követi, új dokumentumok segítségével. Ezután következik a Finnországnak nyújtott külföldi segítségről írt dolgozat, amelyből ismertté válnak a szovjet propaganda által terjesztett és a valóságos számadatok. A háborús időszak finn, illetve szovjet gazdasági, társadalmi és politikai viszonyainak elemzésével teszi árnyaltabbá a képet két tanulmány.

A háború menetében fordulatot hozó hadi eseményeket és a békekötéshez vezető, a finnek számára igen gyötrelmes utat mutatják be az utolsó rész tanulmányai.

Második könyv: Sztálin „téli háborúja”. Az Összoroszági Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottságának ülésein készült jegyzőkönyv szintén azon dokumentumok közé tartozott, amelyet sokáig nem olvashattak a kutatók. A levezetőelnökök szerepe igen formális volt, Sztálin viszont gyakran közbeszólt, megszakítva a referálókat: kérdezett, tanácsokat adott, viccelt vagy éppen megkorholta valakit.

A jegyzőkönyv tanúsága szerint, a különböző fegyvernemi parancsnokok kemény kritika alá vették a Vörös Hadsereg felkészültségét, fegyverzetét, az általa használt haditechnikát, stratégiáját és taktikáját. Ezt a nyíltságot bátorította Sztálin is olyan közbevetéseivel, mint például: „Itt az igazat kell mondani!” vagy: „Mit javasol, hogyan lehet jobbítani ezen?”; „Mi magunk is hibásak vagyunk ebben.” Gyakran és ellentmondásosan emlegette a polgárháborús idők tapasztalatait: vagy mint követendő, vagy mint elvetendő példaként.

A hetedik ülés végén Sztálin ragadta magához a szót és hosszan összegezte a háború tanulságait. Jól döntött a kormányzat és a párt, amikor Finnország megtámadása mellett határozott – adott helyeslő választ az önmaga által feltett kérdésre –, mert a háború elkerülhetetlen volt. A háborút szükségesnek ítélte, mert a békés tárgyalások nem vezettek semmilyen eredményre,

és nem sikerült Leningrád biztonságát garantálni. A város nemcsak azért fontos, mert a hadiipar 30–35%-a ott helyezkedik el és nagymértékben függ tőle a haza biztonsága, hanem azért is, mert Leningrád az ország második fővárosa. Ha az ellenség, tételezzük fel, elfoglalná Leningrádot – szól Sztálin érvérelése – és alakítana ott egy burzsoá-fehérgárdista kormányt, az egy nagyon komoly kiinduló bázist képezne a szovjet-hatalom elleni polgárháborúban.

Ebben a két lényeges pontban ragadható meg a város védelmi és politikai jelentősége – Sztálin szerint. Ezért tehát világos, hogy amikor a tárgyalások nem vezettek eredményre, hadat kellett üzenni Finnországnak, hogy katonai erő segítségével legyen biztosítva a város és egyszersmind az ország védelme is.

Ez után Sztálin ismételtelen feltette a kérdést, hogy nem sietett-e a szovjet állami és pártvezetés a hadüzenettel, miért éppen november végén, december elején történt mindez, nem kellett volna 2–3 hónapot várni, és jobban felkészülni a háborúra? Nem, a párt és a kormány helyesen hozta meg döntését, annak ellenére, hogy a hadsereg felkészületlen volt a finn viszonyok közötti hadműveletekre. A döntés azonban nemcsak rajtunk múlott – mondta Sztálin –, hanem mindenk fölött a nemzetközi helyzeten: ott, Nyugaton a három nagyhatalom egymás torkánan esett, és nekünk akkor kellett Leningrád biztonságáról döntenünk, amikor az ő kezük meg volt kötve. Politikai rövidlátásra vallott volna, ha ezt az alkalmat nem használták volna ki.

A szovjet diktátor ezek után áttért a katonai események értékelésére. A katekizmus-formát megtartva feltette a kérdést: jól történt-e a csapatok felállítása, helyesen lettek-e a csapásirányok megválasztva? Természetesen itt is pozitív a válasz: „igen”, a legfelsőbb döntéshozók ebben a kérdésben sem tévedtek. A legfontosabb terület a Karél földszoros volt, Leningrád biztonsága miatt, mert tudtuk – mondta Sztálin –, hogy a finneket támogatja Franciaország, Anglia (és titokban támogatják a németek is), támogatják még a svédek, a norvégok, Amerika és Kanada.

Oroszország többször vezetett háborút Svédország ellen, de I. Péternek és II. Katalinnak is sok idejét vette el a kevéske eredménnyel járó hadakozás, míg nem I. Sándor el nem foglalta Finnországot. Ezeket a nehézségeket a szovjet hadvezetésnek is figyelembe kellett vennie. És itt, áttérve a Vörös Hadsereg teljesítményének az értékelésére, az előző ülések negatív kritikáit teljesen figyelmen kívül hagyva, Sztálin a következőket mondta: „... csapataink jól harcoltak, szétverték a finneket [...] A háború kezdetétől fogva két kérdést állítottunk a finnek elé: választatok a kettő közül egyet – vagy nagy engedményeket tesztek, vagy porrá zúzunk benneteket és megkapjátok Kuusinen kormányát [...]. Így beszéltünk a finn burzsoáziával. Ők az engedményeket részesítették előnyben, hogy ne lehessen népi kormány. [...] Elégé komoly engedményeket kaptunk, amelyek teljességgel garantálják Leningrád biztonságát ... [...] A háború 3 hónap és 12 nap alatt befejeződött, de csak azért, mert a hadseregünk jól dolgozott, és azért, mert a politikai választás, amit finnek elé állítottunk, helyesnek bizonyult.” (275.)

Akkor mégis mi az oka annak, hogy a háború elején csapataink és a parancsnoki állomány nem tudtak alkalmazkodni a finn viszonyokhoz? – tette fel a kérdést Sztálin. A baj az volt – szól a válasz –, hogy mindenki elhitte, a Vörös Hadsereg legyőzhetetlen, pedig ilyen hadsereg sohasem volt a történelemben. Éppen ez, azaz a polgárháború hagyományainak és tapasztalatainak kultusza, amely megfosztotta az embereket attól a pszichológiai lehetőségtől, hogy minél gyorsabban áthangolódjanak a modern hadviselés új módszereire. A parancsnokok közül Sztálin sokakat megdicsért, de volt, akiket elmarasztalt a fenti értelemben: hiába jó harcos, hiába kapta meg a polgárháború hőse kitüntetését, ha a tradíciók fogja, akkor nem tud megújulni.

A megújulás alatt, a modern háború jellemzői alatt Sztálin első helyen a tüzérség tömeges bevetését értette. („A modern háborúban a tüzérség az Isten.”) Nem kell sajnálni a muníciót, nem szabad vitatkozni arról, hogy célra tüzeljenek-e vagy záró tűz

alá vegyék-e az ellenséges állásokat: minél több lőszer kell az ellenségre kilőni, és állandó nyugtalanságban kell tartani.

A második legfontosabb dolog a légiereő. Sztálin szerint a modern háborúban repülőgépeket kell bevetni annak, aki győzni akar, és nem szabad spórolni a bombákkal. Nem számít elvtársak – mondta –, ha több bombát kell ledobni az ellenségre, és fenekestől fel kell forgatnunk a városaikat, ha ez az ára a győzelemnek. Ha több lőszer és több bombát használunk, akkor kevesebb lesz az embervesztésünk.

A tankokat harmadik helyen említette Sztálin, mint amelyek tömeges bevetése döntő befolyással van a háború végkimenetelére, negyedik helyen pedig az aknavetőket emelte ki, majd pedig az automata kézi fegyvereket. Az általa felsorolt fegyverek mindegyikében – bár ezt a kifejezést nem használta – a tömegpusztító erőt értékelte.

A modern háború követelményeihez azonban fel kell nőnie a parancsnoki stábnak és a sorállománynak egyaránt. Ennek eléréséhez pedig jó politikai munkásokra van szükség. A Vörös Hadsereg fiatal hadsereg, és legyőzhetetlennek hiszi magát. A finn harcmezőkön megedződött sereg már nem az, mint ami novemberben volt, időközben modern hadsereggé vált. Ezzel szemben a finn hadsereg nem nevezhető modern hadsereggé, mert túlságosan passzív a védekezésben, beásta magát, és ki nem mozdulna a védelmi vonalak mögül. Az a hadsereg, amelyet védekezésre treníroztak ki és nem támadásra, az nem modern hadsereg.

„Az a kérdés, hogy mi kit győztünk le? Azt mondják, hogy a finneket. Nos, természetesen, a finneket győztük le. De nem ez a legfontosabb ebben a háborúban. A finnek fölött diadalmaskodni nem egy nagy feladat. Természetesen nekünk le kellett győzni a finneket. Mi nemcsak a finneket küzdöttük le, hanem az ő európai tanító-mestereiket is: legyőztük a német védelmi technikát, legyőztük az angol védelmi technikát, legyőztük a francia védelmi technikát. Mi nemcsak a finneket győztük le, hanem Európa élenjáró államainak technikáját is. De nemcsak az élenjáró európai hatalmak technikáján kerekedtünk fölül, ha-

nem azok taktikáján és stratégiáján is.” (282.)

Sztálin zárszavát óriási ovációval fogadták a jelenlévők, felállva tapsolták és éltették a szovjet párt vezérét. G. I. Kulik tüzérparancsnok, (akit később, 1950-ben koholt vádak alapján kivégeztek) kinyilvánította, hogy a „Nagyvezér” minden szavát a lelükben, a vérükben és bolsevik öntudatukban fogják hordozni. Azok a katonai vezetők ünnepelték viharos tapsal Sztálin szemfényvesztő summázatát, akik harctéri tapasztalataik alapján a korábbi napokban komoly kritikával illették a Vörös Hadsereg teljesítményét a finnországi hadjáratban. Pedig a jelenlévők többségének – ha a számszerű adatokat nem is ismerhették – kellett hogy legyen elképzelése a veszteségek nagyságrendjéről.

Összesen 131 476 szovjet katona nem tért haza a háborúból, ha beleszámítjuk a „harc cselekményekben eltűnteket” és a sebesüléseikbe behaltakat is. A finneknek 66 400-an estek el. Körülbelül 6000-re tehető a fogságba esett vörös katonák száma, ebből 5572-en tértek haza, s kerültek azonnal olyan elkülönítő táborokba, amelyeket az „államellenes bűnözők” számára hoztak létre. Innen a kihallgatások után a sebesülten fogságba esettek hazamehettek. 350 körül van azok száma, akiket halálra ítélték és kivégeztek. 4354 volt hadifoglyot 5-től 8 évig terjedő munkatáborra ítélték, ahol rájuk is az idő előtti halál várt.

Az ülészak utolsó napjára időzített „szintézis” tehát – már csak a veszteségek tükrében is – híján volt minden racionális megfontolásokon alapuló kritikának. Sztálin – önmaga felelősségét is takargatva – félresöpörte az elmúlt napok folyamán a fegyvernemi parancsnok által összegyűjtött kri-

tikai elemeket, és a hadvezetés nyakába varrta a vereséggel felérő győzelmet: elbizakodottságukban megelégszenek az elavult polgárháborús tapasztalatokkal, nem ismerik a modern háború követelményeit, továbbá hiányoznak a modern tömegpusztító fegyverek.

Ha viszont csak a beszédet lezáró végső következtetésig tekintjük át Sztálin előadását, akkor helye van annak az érvelésnek is, miszerint a diktátor a saját szempontjainak érvényesítésére törekedett, és az ő értelmezése is tartalmazott innovatív kritikai elemeket, amelyek két fő pilléren nyugodtak:

„Elméleti” sík: szemléletváltás és egy paradigmátikusan új katonai doktrína felállítására a modern hadviselésről.

„Alkalmazott” sík: a modern háború megvívásához hiányzó tömegpusztító technikát hadrendbe kell állítani.

Beszéde legvégén azonban Sztálin olyan konklúzióra jutott, amely nemcsak a katonai vezetők által megfogalmazott bírálatokkal nem rímelt, hanem önmagával is ellentmondásba keveredett akkor, amikor azt állította, hogy a Szovjetunió nem pusztán a finneket győzte le, hanem szétzúzta az őket támogató Nyugat haditechnikáját, taktikáját és stratégiáját.

Bihari Mihály, amikor a politikai rendszerek tanulási és megújulási képességét elemzi a *Politológia* című könyvben (1998) az „életképtelen társadalmak” kifejezést használja, és idesorolja a diktatórikus szocializmusok mindegyikét. Az itt ismertett forrás – minden más borzalmas vonásán túl – ennek a tételnek a bizonyítására is alkalmas dokumentum.

Gombos József

Scientia sexualis

Kenneth James Dover:

Görög homoszexualitás

Fordította: Dupcsik Csaba.

Budapest, Osiris, 2001. 282 old.

77 old. fekete-fehér képmelléklettel

„... bizonyos dolgok tilosak,
bizonyos dolgok nem léteznek,
bizonyos dolgokról pedig nem ildomos beszélni.”¹
(*Michel Foucault, 1976.*)

Manapság egyre inkább érvényét veszti a régi formula, miszerint társaságban három témáról nem helyénvaló beszélni: a vallásról, a politikáról, illetve a szexualitásról. Azt tapasztaljuk, hogy a közéletet, és ezen belül a könyvkiadást is a szó szoros értelmében elárasztják ezen évszázadokig tabunak számító témákkal foglalkozó írások, nyilatkozatok. Ha a szorosabban a szexualitással foglalkozó műveken tekintünk végig, pontosan azt tapasztaljuk, amit mindig, amikor egy sokáig tudatosan, társadalmi szinten elfojtott jelenség hirtelen, alig néhány év leforgása alatt elnyeri legitimitását, sőt valamiféle hivatkozási ponttá, szinte követendő magatartásformává emeltetik egy szűkebb-tágabb közösség tevékenysége nyomán. Ahogy a nyomás csökken, a rendszer szelepei is egyre kevésbé töltik be szűrő és szabályozó szerepüket, és sok olyan dolgot átengednek a külvilágba, aminek talán nem is ott a helye. Azaz: számtalan, az emberi szexualitással foglalkozó írás lát, látott napvilágot, melyek megerősítik a befogadóban azt az érzést, hogy az évszázados tiltás volt a helyes eljárás, és nem is szabadott volna azt feloldani. Ugyanis ezek az írások nem egy-egy, az ember nemiségével kapcsolatos jelenség elemző bemutatására, az emberi lélek és a szexualitás mélyebb összefüggéseinek feltárására, netán a szexualitásnak

a „nagy” történelemben, illetve a mikro-történelemben való elhelyezkedésére koncentrálnak, hanem – az ember vágykielégítő ösztöneinek engedelmessé és a téma jellegéből adódóan – igénytelen, közönséges, akár pornográf szintre süllyesztenek a nemiség kérdéskörét. Mindezt bátran megtehetik, hiszen aligha akad olyan ember, akit valamilyen szinten ne foglalkoztatnának e kérdések. Az ilyen szellemben íródott művek véleményem szerint csak káros hatással vannak a nemiségről épphogy megkezdődött (köz)beszédre. Ahogy említettem, a szelepek sok mindent átengednek – ebbe természetesen beleértendő az olyan, rendkívüli tárgyi tudással és felkészültséggel, évtizedek alapos kutatómunkájával kidolgozott fontos kötetek is, mint amilyen K. J. Dover alábbiakban bemutatásra kerülő műve.²

Dover nevével a téma iránt érdeklődő, de nem klasszikus-filológusi képzettséggel rendelkező olvasó Michel Foucault nagyszabású, befejezetlen művének, *A szexualitás történetének* második kötetében találkozhatott, ahol a francia történész-filozófus számtalan ízben hivatkozik a most magyarul is megjelent *Görög homoszexualitás* című kötetre. Mielőtt a mű részletes bemutatására rátérnék, érdemes két rövidebb kitérőt tenni. Egyrészt fontosnak tartom elhelyezni Dover kötetét a (homo)szexualitás magyarországi irodalmában, másrészt szükségesnek érzem Dover illetően irányú munkásságát röviden bemutatni, mivel Magyarországon első kötetes szerzőnek számít.

Szólni kell Foucault-ról is: a nemiséggel, annak elméleti megközelítésével az elsők között foglalkozó szerző megítélése ellentmondásos, elsősorban a tárgyi és írott források egyoldalú felhasználása, valamint amiatt, hogy az ő és követői számára az antik-

¹ Foucault, Michel: *A szexualitás története I.: A tudás akarása*. Budapest, 1999. (a továbbiakban: Foucault) 8.

² Dover, K. J.: *Greek Homosexuality*. London, 1978. Magyarul: Dover, K. J.: *Görög homoszexualitás*. Budapest, Osiris, 2001. Fordította: Dupcsik Csaba (a továbbiakban: Dover 2001.).

vítás befejeződik a klasszikus Athénban, és ezért Rómáról már alig beszél. Nézeteit elvethetjük vagy akár követhetjük, egy dolog biztos: a szexualitásnak „diszkurzív tényé” alakításában,³ azaz a róla való beszéd megteremtésében elvülhetetlen érdemeket szerzett. Ha a görög (homo)szexualitásról írott kötetét nem is tekintjük (történeti vagy klasszikus-filológusi nézőpontból) minden igényt kielégítő szakmunkának, hatása, illetve a nemiség Foucault-féle elméleti megközelítése (itt elsősorban a hatalom-alárendeltség fogalmaiban való gondolkodásra célok) máig ható tényezők.

A szexualitásnak a diszkurzus részévé való alakításában igazi lendületet a 80-as évek elejétől tapasztalhatunk, s ez egészen napjainkig tart, amikor is az irodalomelméletben megjelentek az ún. *gay/lesbian/gender studies*, illetve a *queer theories*.⁴ Ami a magyar recepciót illeti, itt különösen nagy lemaradásról számolhatunk be, hiszen egészen a legutóbbi két-három évig lényegében nem létezett magyar nyelven értékelhető szakirodalom, amely a szexualitással elméleti megközelítésből foglalkozott volna. Foucault-i kifejezéssel élve az 'elfedés stratégiáját' csupán néhány bátrabb kiadó merte megtörni, amikor felvállalták ilyen témájú kötetek megjelentetését.⁵ A homoszexualitással fog-

lalkozó kötetek többsége azonban kimerül abban, hogy lapjaikon olyan katalógust olvashatunk, melyben a híres homo-, illetve biszexuálisok életéről kapunk pillanatképeket. Ez a műfaj sem gyökeretlen, hiszen Havelock Ellis híres kötete már 1897-ben ezen az úton járt, amikor reneszánsz művészek, uralkodók, arisztokraták magánéletébe engedtek bepillantást.⁶ Habár ezek a kötetek kielégítik „a más emberek szexuális viselkedésére irányuló természetes emberi kíváncsiságot”,⁷ létezésükkel mégis tovább erősítik azt az amúgy is ambivalens, alapvetően diszkriminatív légkört, mellyel a társadalom évszázadok óta sújtja a homoszexuálisokat.

Különösen üdvösnek tarthatjuk azonban, hogy az Osiris Kiadó, mely eddig is jeleskedett abban, hogy magyar nyelven, igé-

szor elfogultnak mutatkozik témája iránt, s a magyar olvasó dolgát különösen megnehezítik a félrefordítások, a pontatlan hivatkozások, az inkább ismeretterjesztő, mint tudományos kötet mégis hasznos olvasmány-nak tekinthető az érdeklődők számára); A homoszexualitásról. Szerkesztette: Tóth László. (A Szociális Szakképzés Könyvtára) Budapest, 1994; Foucault, Michel: A szexualitás története I–III. Budapest, 1999–2001. (Foucault-nak több további, a témához kapcsolódó cikke is megjelent a Nyelv a végtelenhez [Debrecen, 1999], illetve A fantasztikus könyvtár [Budapest, 1998] című gyűjteményes kötetekben); Bataille, Georges: Az erotika. Budapest, 2001; A szerelem kertjében: Erotikus jelképek a művészetben és a folklórban. Szerkesztette: Hoppál Mihály és Szepes Erika. Budapest, 2001.

⁶ Ellis, Havelock: *Sexual Inversion*. London, 1897. További ilyen jellegű kötetek az utóbbi évek terméséből: *Homosexuels et bissexuels célèbres: Dictionnaire par Michel Larivière*. Delébray, 1997.; Fessel, Karen-Susan-Schock, Axel: 'Out!': 600 berühmte Lesben, Schwule und Bisexuelle. Berlin, 2000³. Érdemes kiemelni, hogy Dover kötetében élesen elhatárolódik ezektől az irányzatoktól: „a kérdés, amelyre a választ keresem, nem a hírességekről szól, hanem a görög társadalom egészéről.” Dover 2001. 8.

⁷ Dover 2001. 14.

³ Foucault 16.

⁴ A 80-as évek második feléből való az Oláh Tamás szerkesztette *Fejezetek a szexualitás történetéből* (Budapest, Gondolat, 1986.) című kiadvány, melyben a klasszikus antikvitásról szóló fejezeteket Castiglione László jegyezte (104–137.). A *gay studies*-hoz kapcsolódó cikkek jó gyűjteményét adja a *Literary Theory: An Anthology*. Ed. by Julie Rivkin and Michael Ryan. Oxford, 1998; *The Gender/Sexuality Reader: Culture, History, Political Economy*. Ed. by Roger N. Lancaster, Micaela di Leonardo. New York – London, 1997.

⁵ A teljesség igénye nélkül, s csupán a legfontosabb megjelenésekre szorítokozva álljon itt ízelítőül néhány cím: Boisson, Jean: *A rózsaszín háromszög: a homoszexuálisok deportálása 1933–1945*. Budapest, 1991; Fernandez, Dominique: *Ganümedész elrablása*. Budapest, Európa, 1994. (Bár Fernandez sok-

nyes fordításokban és formában, elérhető áron hozzáférhetővé tegye a különböző tudományágak legjelentősebb alkotásait, új vállalkozást indított, melynek keretében a homoszexualitással foglalkozó fontos elméleti-történeti megközelítésű köteteket jelentet meg.⁸ A kiadó bizonyos értelemben 'missziót' vállal, amikor tekintélyével legitimálva a sorozatot hozzájárul ahhoz, hogy létrejöhessen a szabad beszéd a szexualitásról. A megjelenő kötetek egy új szempontrendszer kidolgozásához segít(het)ik hozzá a magyar tudományos életet, s remélhetőleg a felnövő új generációk sokkal szabadabban és bátrabban nyúlnak a témához, ezzel új dimenziókat nyitva bizonyos irodalmi művek és képzőművészeti alkotások értelmezésében.⁹ Mindehhez fontos hozzájárulás Dover kötete, mely számos tudományág művelőinek – antropológustól vallástörténészig, irodalmártól művészettörténészig – válhat hasznos olvasmányává, de a téma iránt érdeklődő átlagolvasó ugyanúgy megtalálja benne számítását.

Kenneth James Dover angol klasszikus-filológus, kutatási területe elsősorban a görög, különösen az attikai irodalom, de számos fontos tanulmány fűződik nevéhez, melyek többek között nyelvészeti, szorosabb értelemben vett történeti vagy társadalmi problémákkal foglalkoznak.¹⁰ Élet-

művéből két kötet emelkedik ki, melyek különösen sok vitát kavartak.¹¹ Az egyik itt tárgyalt műve, a másik pedig – mely ennek előzményeként is értelmezhető – a *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle* című munka, melyben hasonló izgalmas következtetésekre jut a görögök erkölcsével kapcsolatban.¹² Röviden ki kell térnünk erre a műre is, hiszen a két kötet módszertana hasonló. Ami a forráskezelést illeti, Dover mindkét esetben lényegében elveti a filozófusok írásait, s helyettük a komédiákra, illetve a szónokok munkáira támaszkodik. Érvéle egyszerű, ugyanakkor sokakat nem elégített ki:¹³ véleménye szerint például Platon dialógusai egy egészen elenyésző kisebbség nézeteit jelenítették meg, míg egy nyilvános törvényszéki beszédben (mint például Aiszkhinész Timarkhosz ellen írott műve) valószínűleg a vélemények fősodra tükröződik. Egy ilyen beszéd ugyanis az átlagos, általában idősebb athéni polgárokhoz szólt, tehát az ő előítéleteiket figyelembe véve kellett szerkesztődnie, s kevés sikert remélhetett előadója, ha azokat figyelmen kívül hagyta. A források bemutatása után részletesen foglalkozik a görögök erkölcsi szókinccsével, majd beszél az öröklés, a környezet, a nem, a kor, a tár-

Legacy: Collected Papers, Vol. 2.: Prose Literature, History, Society, Transmission, Influence. Oxford–New York, 1988. (Ismertetésüket lásd *Classical Review*, 38. 1988. 377–8., illetve *Classical Review*, 39. 1989. 370–2.)

¹¹ A Greek Homosexuality recepciója még a 80-as évek elején megtörtént Nyugat-Európában, s a nagy érdeklődésre való tekintettel 1989-ben angolul is újra megjelent. (További kiadások: Homosexualität in der griechischen Antike. München, 1983.; Homosexualité grecque. Grenoble, 1982.; L'omosessualità nella Grecia antica. Torino, 1985.)

¹² Oxford, 1974. (a továbbiakban: Dover 1974.) (Ismertetését lásd *Classical Review*, 28. 1978. 285–7.)

¹³ Dover egyik legjelentősebb ellenfele a görög erkölcsök értelmezésének tekintetében A. W. H. Adkins (vö. Adkins, A. W. H.: Problems in Greek Popular Morality. In: *Classical Philology*, 73. 1978. 143–58.)

⁸ Dover itt bemutatásra kerülő kötetén kívül lásd még: Grau, Günther: Homoszexualitás a Harmadik Birodalomban: A diszkrimináció és az üldözés dokumentumai. Fordította: Ábrahám Zoltán, Czeglédi András és Mesés Péter. Budapest, 2001.; Brown, Judith C.: Szemérmelenségek: Egy lesbikus apáca élete a reneszánsz Itáliában. Fordította: Pap Vera Ágnes. Budapest, 2001.

⁹ Tanulságos elolvasni az ÉS 2001. tavaszi számaiban kibontakozó vitát, amelyben neves szerzők elmélkedtek a 'meleg irodalom és irodalomkritika' létéről vagy nemlétéről. Lásd a vitaindító cikket: Csapó Csaba: Mi a meleg irodalom és irodalomkritika? In: *Élet és Irodalom*, 2001. március 30. 15–16.

¹⁰ Lásd gyűjteményes köteteit: Dover, K. J.: Greece and the Greeks: Collected Papers, Vol. 1.: Language, Poetry, Drama. Oxford, 1987.; Dover, K. J.: The Greeks and their

sadalmi státusz, illetve az isteni beavatkozás jelentéséről és jelentőségéről a görög közkerkölcök kapcsán.

A források hasonló szempontú felhasználásán túl további figyelemre méltó azonosságnak tekinthető a két könyv között, hogy Dover különösen nagy hangsúlyt helyez azokra az elemekre, melyek csökkentik az olvasóban a görög kultúra idegenségének érzetét (szemben például Adkins írásaival). Leginkább az ilyen kitételeken mérhető le, mennyire elkötelezett tárgya, illetve a görögség ügye iránt – ebben is rejtőzhet Dover népszerűségének 'nagy titka'.¹⁴

Ahogy említettük, a *Greek Popular Morality* előzményként is felfogható, itt ugyanis Dover egy külön egységben már foglalkozik a 'Szexuális viselkedéssel', azon belül a 'Homoszexualitással' (213–216.), s a rövid fejezet alapvető következtetéseiben megegyezik a néhány évvel később megírt monográfia tanulságaival. Ezek közül talán az egyik legfontosabb (mert előre- és önmagán túlmutatató) megállapítás az, mely a fejezetet zárja: „Az elmúlt száz év írásaiban a görög homoszexualitás képét túlságosan is befolyásolta a modern európai jog, és megfeleledkeztek arról, hogy a görög törvények nem tartottak egy természetellenes aktust *per se* büntetendőnek, hanem a résztvevők jogállását és egyéb kapcsolatokat is figyelembe vettek, melyek az aktus részét alkották.”¹⁵

Dover *Görög homoszexualitás* című kötetének igazi jelentőségét a fent kiemelteken túl abban látom, hogy leszámol azzal a közhelyeszerű megállapítással, miszerint a görög-

göknél a homoszexualitás általánosan elfogadott lett volna. Széles kitekintéssel (irodalmi bizonyítékokon túl képzőművészeti adatokkal is alátámasztva mondandóját) gondosan megrajzolja azokat a körvonalakat, melyek szigorúan behatárolják a homoszexualitás jelenségének érvényességi területét, bepillantást nyújtva nemcsak a férfiak és férfiak, hanem nők és nők, illetve férfiak és nők közötti vonzalmak szigorúan meghatározott szabályrendszerébe is.

A kötet négy, különböző hosszúságú egységből épül fel, melyek további fejezetekre és alfejezetekre tagolódnak. Rövid bevezetés után a 'Problémák, források és módszerek' című rész meghatározza a kötet tárgyát, célkitűzését, a feldolgozásra kerülő források körét, illetve a metódust. A könyv gerincét alkotja a második, 'Timarkhosz vádbeszéde' című fejezet, mely egy törvényszéki beszéd rendkívül aprólékos és körültekintő elemzésén keresztül a görög homoszexualitás legtöbb fontos jellemzőjét részletesen feltárja. A harmadik rész a 'Különleges aspektusok és fejlemények' címet viseli, melyben (az átlagos athéni polgár szempontjából) kevésbé fontos kérdések kerülnek sorra. Az utolsó rész ('Változások') két nagyobb egységből tevődik össze: a homoszexualitás eredetének vizsgálata után Dover néhány oldalon vallástörténeti szempontból különösen izgalmas kérdéssel, a mítoszok irodalmi 'homoszexualizálásával' foglalkozik. A magyar kiadás a kötet második, 1989-es kiadása alapján készült, így belekerült Dover ehhez a változathoz írott utószava is, melyben néhány pontosítást, illetve újabb szakirodalmi tájékoztatást olvashatunk. A kimerítő bibliográfia után következik a kötetben hivatkozott vázák listája, végül közel nyolcvan oldalon Dover válogatásában a legfontosabb, a témához kapcsolódó vázaképeket láthatjuk.

Dover célja „szerény és korlátozott: leírni a Kr. e. 8. és 2. század közötti görög képzőművészetben és irodalomban megnyilvánuló homoszexuális viselkedést és érzelmeket.”¹⁶ Indoklasképp a tudomány ál-

¹⁴ Vö. egyik recenzense megjegyzésével: „It is by any standards an important contribution to our thinking about ancient Greek morality – and our own.” (Adatait lásd a 12. jegyzetben)

¹⁵ Dover 1974. 216. (Az idézett szöveg saját fordításom) Vö. mindezt Dover 2001. 246: „A görögök nem örökölték olyan hitet, hogy egy isteni erő kinyilvánított az emberiségnek egy törvénykönyvet a nemi viselkedés szabályozására, s maguktól sem fejlesztettek ki ilyen hitet, sőt olyan vallási szervezetük sem volt, amelynek hatalmában állt volna, hogy szexuális tilalmakat kényszerítsen ki.”

¹⁶ Dover 2001. 7. Kifejezetten a görög homoszexualitással foglalkozó tudományos igé-

szentségéről beszél, hiszen „[a]z antik kutatások egyetlen más területét sem ismerem, ahol ennyire korlátozottak a kutatók képességei arra, hogy észrevegyék a különbségeket és levonják az ebből adódó következtetéseket ...”.¹⁷ Nem szabad elfelejtenünk, hogy a kötet 1978-ban íródott, így e téren teljességgel úttörő műnek számított.¹⁸

nyű kötet alig néhány látott napvilágot. A legfontosabbak közülük: Licht, H.: *Sittengeschichte Griechenlands*. Zürich, 1928.; Meier, J. H. E.–de Pogeys-Castries, L. R.: *Histoire de l'amour grec dans l'antiquité*. Paris, 1930. Dover korábbi és későbbi munkásságában a téma többször visszaköszön: Dover, K. J.: *Eros and Nomos*. In: *BICS*, 9. 1964. 31–42.; Dover, K. J.: *Classical Greek Attitudes to Sexual Behaviour*. In: *Arethusa*, 6. 1973. 59–73.; Dover, K. J.: *Homosexualität in Griechenland und die 'Inspiration'*. 47–63. In: *Die wilde Seele. Zur Ethnopschoanalyse von Georges Devereux*. Hrg. von H. P. Duerr. Frankfurt, 1987.; Dover, K. J.: *Greek homosexuality and initiation*. 115–134. In: Dover, K. J.: *The Greeks and their Legacy: Collected Papers II*. Oxford – New York, 1988.

¹⁷ Dover 2001. 7. A már említett 'elfedés stratégiájához' újabb adalékot nyújtanak a *The Cambridge Ancient History* című mértékadó sorozat megfelelő kötetei, amikor nem említik a homoszexualitás jelenségét. *The Cambridge Ancient History Vol. 5. The Fifth Century B. C.* Ed. by Lewis, D. M. – Boardman, J. et al. Cambridge, 1992. (A főszövegben egyetlen utalás sincs, a 289. oldal 9. jegyzetében történik utalás két műre, az egyik Dover itt bemutatott könyve); *The Cambridge Ancient History Vol. VII.1. The Hellenistic World*. Ed. by Walbank, F. W. – Astin, A. E. et al. Cambridge, 1994. (egyetlen utalást sem találunk); *The Cambridge Ancient History Vol. XIV. Late Antiquity: Empire and Successors A. D. 425–600*. Ed. by Cameron, A.–Ward-Perkins, B. et al. Cambridge, 2000. (A 69. oldalon Justinianus kapcsán olvassuk az egyébként pontosításra is szoruló megjegyzést: „vehement against homosexuals ...”)

¹⁸ A témával foglalkozó további szakirodalomról röviden: Németh György rövid, ám érté-

A 'Problémák, források és módszerek' című részből (13–32.) fontos kiemelni a nyitómondatot, melyben Dover a homoszexualitás fogalmát határozza meg a kötet keretein belül, mint „hajlandóságot arra, hogy valaki az érzéki örömök szerzésénél előnyben részesítse saját nemét az ellenkező nemmel szemben.”¹⁹ Már itt fontos hangsúlyozni a ténytet, melyet aztán filozófusoktól klasszikus-filológusokig azonos kiemeltek az utóbbi évtizedekben, hogy ti. az ógörögben nem volt külön főnév a mai értelemben vett homo- és heteroszexuális személyekre, hiszen egyedül a *vágy* számított, amely irányulhatott férfira, nőre vagy akár mindkettőre. A felhasznált források alapvetően két csoportra oszthatók: a képzőművészeti és irodalmi alkotások köréből kerülnek ki.

A képzőművészetek közül elsősorban a gazdag vázáképanyag elemzésére és rendszerezésére vállalkozik a szerző. Dover ezen a téren hozott leginkább újat a kutatásba: ahogy hangsúlyozza is, a vázáképeket nem szabad a szövegek pusztá illusztrációiként tekinteni, hanem önálló jelentéssel bíró tárgyként kell őket kezelni, hiszen számos alkalommal sokkal jobb tudósításokat tartalmaznak, mint írott forrásaink. A legtöbb kritika éppen ezen az ingoványosnak mondható területen érte Dovert. Ha valaki vázáképekkel foglalkozik, két klasszikus hiba elkövetésének lehetősége áll előtte: a képeket vagy a mindennapokról készített felvételeknek tekinti, vagy pedig a hagyomány kialakította jelképeknek, melyek egymástól mérőben eltérő alakokat és helyzeteket teljesen azonos módon helyettesítenek. Dover ügyesen egyensúlyoz a két szélsőség között, azonban néhány alkalommal legalábbis kérdőjelek tehetők a vázáképekből levezetett következtetései mellé, így például amikor anatómiai részletekről értekeznek, arról elmélkedve, hogy eldönthető volna egy vázákép alapján, hogy festője anális vagy vaginális

kes összefoglalást nyújt a görög homoszexualitás kérdésköréről *A poliszok világa* (Budapest, 1999.) című kötetében. Különösen értékes a bibliográfiai rész (146–153.)

¹⁹ Dover 2001. 13.

közösülést kívánt-e ábrázolni.²⁰ A rendkívüli alapossággal lefolytatott ikonográfiai nyomozás nem csupán a konkrét nemi aktusokkal foglalkozik, hanem a társadalmi élet olyan eseményeiről is tudósít, ahol lehetőség nyílt homoszexuális kapcsolatok gyakorlására. Összességében azt mondhatjuk a Dover felhasználta vázaképekről, hogy a hétköznapi életre és a közerkölcsökre sokkal populárisabb szinten reagálnak, mint teszik azt fennmaradt szövegeink.

Ami az irodalmi forrásokat illeti, a szerző öt nagy csoportot állapít meg, részben kronológiai, részben műfaji szempontok alapján. Ezek a csoportok: a késő archaikus és kora klasszikus homoszexuális költészet (Theognisznak a középkorban különválasztott II. könyve); az attikai komédia (mindenekelőtt Arisztophanész vígjátékai); Platón írásai (különösen a téma klasszikusai, a *Lakoma* és a *Phaidrosz* című dialógusok); Aiszkhinész beszéde Timarkhosz ellen (a beszédet oly módon használja fel Dover, hogy abból az attikai törvényhozás és szónoklat működésével kapcsolatos általános következtetéseket is levonhatunk); a hellenisztikus kor homoszexuális költészete (különösen a *Görög antológia* XII. könyve). Az írott források tehát a költészettől a filozófián át a színpadi művekig terjednek, így biztosítva bizonyos értelemben teljességet. Ahogy Dover maga is hangsúlyozza, a könyv gerincét Aiszkhinész beszédének a vizsgálata alkotja, hiszen az „nagyon sok olyan kérdést vet fel, amely a homoszexualitás vizsgálatában releváns lehet”.²¹

A következő több mint száz oldalon e beszédről olvashatunk (33–138.). Ezek a lapokon a paderasztia jelenségét Dover elhelyezi a kortárs athéni törvényhozásban, s ezen túl rekonstruálja a fiúszerelem nyelvi és társadalmi megjelenítéseit, ezáltal izgalmas intellektuális kalandra is csábítva olvasóit.

Röviden a beszéd történeti háttéréről: Kr. e. 346-ban Athén és II. Philippos makedón király megkötik az ún. philokratészi

békét. Az athéni küldötteket otthon vádemelés fenyegette, elsősorban Démoszthenész „jóvoltából”, aki „hütlenséggel” vádolta meg követárait.²² Társa lehetett ebben Timarkhosz, a kiszemelt fővádoló, akiről ellenfelei az athéni törvényeket felhasználva azt kívánták bizonyítani, hogy méltatlanná vált az athéni polgárjogra. E súlyos büntetéssel azokat sújtották, akik rosszul bántak szüleikkel, kibújtak a katonai szolgálat alól, elszöktek a csatából, elherdálták örökségüket vagy *eladták* testüket egy másik férfinak. Aiszkhinész, Timarkhosz ellenfele a tárgyaláson, ez utóbbi vádra alapozta beszédét, és sikerült is meggyőznie az esküdtbírákat, így Timarkhoszt megfosztották polgárjogától. A hálás utókor számára pedig fennmaradt a leghosszabb összefüggő szöveg, mely az antik görög homoszexualitásról értekezik. Ahogy említettem, Dover a beszéd kapcsán elemzi az attikai törvénykezés vonatkozó fejezeit a férfiprostitúcióról, annak büntetéséről, valamint az ilyen ügyek polgárjogi vonatkozásait. Az egész kötetre jellemző aprólékos, mindvégig pontos módszerekkel mutat rá a beszéd belső ellentmondásaira, majd arra, hogy a homoszexuális prostitúciót csak bizonyos esetekben büntették a törvény erejével, történetesen ha az elkövető athéni polgár volt. Per esetén az idegen és az athéni közül az athéni polgár esélyei természetesen összehasonlíthatatlanul jobbak voltak, azonban két athéni esetében számos tényező elbizonytalanította a bíróság munkáját. Aiszkhinész a *hübrisz* elkövetésével is vádolta Timarkhoszt, ezzel az – athéni világlátás szempontjából rendkívüli jelentőségű – közösség elleni bűn fogalmára terjesztve ki a vádpontokat.

Dover ezután nyelvészeti és irodalmi források részletes elemzésével szembeállítja egymással az *erosz* és a *philia* fogalmát, azaz némileg leegyszerűsítve, a vágyat és a szeretetet/szerelmet. Aiszkhinész beszéde alapján tudjuk, hogy egy fiút követni, akibe a férfi szerelmes, megengedett volt, ugyanakkor ezeket az érzelmeket nem volt szabad

²⁰ Lásd a vázaképek között az R543 és R545 számúakat.

²¹ Dover 2001. 29.

²² Démoszthenész: A hütlenséggel. A költészet. Budapest, 1975.

semmi módon kifejeznie addig, amíg a fiú (közismert görög szóval az *erómenosz* = 'szeretett') nem volt elég idős ahhoz, hogy megítélhesse a férfi (az *erasztész* = 'szerető') jellemét. Dover fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy „[a] hosszan élő nyugat-európai felfogás, mely szerint a homoszexuális erősz lényegét tekintve örögi, tehető felelőssé azért a vonakodásért, mely megakadályozza annak felismerését ..., hogy a homoszexuális erősz képes lehetett legalább akkora önzetlen dicsőítést inspirálni, mint a heteroszexuális.”²³ Fontos és izgalmas kérdést vet fel, és – megbízható források híján – hogy válasz nélkül Dover az *erómenosz* és az *erasztész* kapcsolatának jellegével kapcsolatban. Azaz a források által emlegetett „szolgálat” vagy „kegy”, mellyel a fiú tartozott a férfinak, miben merült ki – csupán egy kedves mosolyban vagy valami egész másban? A kérdés szorosan összefügg az erősz és a *philia* fogalmainak elválasztásával, és rávilágít a két fogalom közötti erős kapcsolódási pontokra is. Továbbgondolva eljutunk a később még Dover által is bővebben kifejtett, de Foucault és követői (például David M. Halperin, John J. Winkler) által is sűrűn emlegetett aktív és passzív fél kérdéséhez. Ha ebből a szempontból nézzük a homoszexuális kapcsolatokat, akkor azok egy állandó recept szerint működtek: a férfi volt az aktív, a domináns, míg a fiú a passzív, az alárendelt fél. Dover éppen arra kérdez rá, hogy lelkiekben vagy testiekben is megnyilvánult-e a fiú alárendeltsége, és ha igen, akkor hogyan.

Ezután Dover azokat a bizonyítékokat veszi számba, melyek az aktív homoszexualitás természetes (értsd: a közvélemény által elfogadott), illetve a passzív homoszexualitás természetellenes mivoltáról beszél-

nek.²⁴ Amikor a homoszexualitás 'természetes' avagy 'természetellenes' jelzőkkel való megbélyegzéséről van szó, a jelenség szempontjából alapvető fontosságú kérdéssel állunk szemben, melyre máig nincs (mert bizonyosan nem is lehetséges) megnyugtató válasz, és szerencsére Dover sem vállalkozik a döntőbíró szerepére – ezzel számos kritikát megelőzve. Ehelyett az eddigiekkel összhangban az idevágó források ismertetése után azt a fontos, előremutató következtetést vonja le, miszerint az aktív (értsd: domináns, idősebb) fél vonzalmát természetesként írják le, szemben a passzív (tehát alárendelt, fiatalabb) félével.²⁵

A tényanyag arra mutat, hogy olyan, napjainkban közkeletű sztereotípiák is, mint amilyen például a homoszexuálisok nőiességéről vallott tézis, csak részben eredeztethetők a görögöktől, illetve ott csakis a passzív félre alkalmazva használtak ilyen jellegű, rendkívül sértő minősítéseket. Érdekes, a görög hétköznapiokról és gondolkodásról sokat eláruló részleteket tudunk meg, amikor Dover a férfi és a női szervezetet, testet, szépséget szembeállítja egymással. Az a tény, hogy a vázaképek számtalan meztelen férfit és jóval kevesebb nőt ábrázoltak, a nők társadalmi életből való kirekesztésével függ össze. A férfiak szabadon járhattak-kel-

²⁴ Vö. a Dover által később idézett Plutarkhosz megjegyzésével: „Azok, akik élvezik, hogy passzív szerepet játszanak, megérdemlik a legalantasabbaknak kijáró bánásmódot, és nem érdemlik a legkisebb mértékű tiszteletünket vagy vonzalmunkat sem.” (Dover 2001. 131.)

²⁵ Ahogy Dover is számtalanszor hangsúlyozza, mindezek a megállapítások csak az átlagos, másképp a legelterjedtebb (vagy általában annak vélt) kapcsolatokra jellemzőek; vagyis ahol a források aktív fiatal félről és passzív idősebből beszélnek, azt bízást devianciának tekinthetjük, mint tették azt az athéniaiak is. Vö. Dover 2001. 105.: „számolnunk kell a lényegi különbséggel aközött, ami ténylegesen történt, valamint az érzelmek és viselkedés ideális mintái között, amelyek a nyilvános megnyilatkozásokat és az irodalmi konvenciókat jellemezték.”

²³ Dover 2001. 70. Érdemes ezeket a passzusokat együtt olvasni Alan Bray *Homosexuality in Renaissance England* című, a maga nemében Doveréhez hasonlóan kiváló kötetének (London, 1988.) bevezető fejezetével, ahol a szerző a 'kimondhatatlan bűnről', illetve a kimondásra tett kísérletekről értekezik.

hetek Athén utcáin, míg a nők diszkrétan a háttérbe húzódtak, ily módon a „szépség-ideál” fogalma akarva-akaratlanul is a férfiakhoz kapcsolódott, s természetesen inkább őket ábrázolták, mint az otthon ülő feleségeket. A szépségideál – ahogy napjainkban is – folyamatosan változott, s míg egészen az 5. század közepéig a „széles vállak, domború mellek, erős mellizmok, erős izmok a csípők fölött, karcsú derék, kiugró fenék, vastag combok és vádlik”²⁶ jelentették a fő vonzerőt egy férfiban, később inkább a nőiesebb alakok kerültek előtérbe.

A nőies külső, majd a viselkedés és különböző szokások egyértelműen összekapcsolódnak a passzív homoszexualitással – nemcsak a rendkívül sarkított ábrázolásmóddal dolgozó komédiákban, hanem többi forrásunkban is. Számos részletet tudunk meg ezeken az oldalakon a görögök érzelmi életében megnyilvánuló hierarchikus szerkezetéről: „... a heteroszexuális kapcsolat ... éppúgy, mint a homoszexuális kapcsolat a görög társadalomban nem tekinthető úgy, mint egyenrangúak viszonzott érzelmeinek terméke, hanem egy magasabb státusú kezdeményezése egy alacsonyabb státusú irányában. Az erőmenoszban ünnepezt erények olyan erények, amelyeket egy társadalom uralkodó elemei ... helyeselnek az uralt elemekben.”²⁷ Ilyen háttérben elhelyezve tudjuk csak helyesen értelmezni a férfi és a fiú közötti viszonyt. Dover érzékeny elemzéssel mutatja be, hogy az *erőmenoszra* használt kifejezések a vadászat és harc köréből kerültek ki, meg-, illetve legyőzése tulajdonképpen a zsákmány megszerzésével vált egyenértékűvé, ezzel újra csak visszautalva a hatalom kérdéskörére.²⁸ A társadalom határozta meg e szerepeket: a férfi a vadász, a nő (itt: a fiú – vö. a fentiekkel) a vad, a zsákmány, amiért harcolni kell, s ez a harc, a küzdelem igazán férfias feladat, szinte azt mondhatnánk, ettől válik valódi férfivá az athéni polgár.²⁹

Már itt felveti Dover az egyik legnagyobb vihart kavart nézetét, amely a homoszexualitás eredetére vonatkozik. Eszerint a kiváltó okokat a nők elnyomottságában (a már említett, fizikai értelemben is vett elzártságukban) látja, amely a fiatal férfiak heteroszexuális aktivitását érthető okokból jelentősen korlátozta, s így kénytelenek voltak saját nemük felé fordulni. Az elmélet ellenzői leginkább azt vetik Dover szemére, hogy tételével olyan érzelmi jellemzőt alkotott meg a homoszexuális kapcsolatok javára, mely a házastársi viszonyból teljességgel hiányzott. A fiúszerető (és erről beszélt korábban a *philiá*ról szóló fejezet) olyan értékeket testesített meg, melyeket a társadalom hitelesített, s melyeknek kimutatására egy nő már neméből adódóan sosem lett volna képes.

A vázaképeket elemezve az udvarlás és a közösülés folyamatát mutatja be a következőkben, felhasználva a korábban már J. D. Beazley³⁰ által tárgyalt 'felfelé és lefelé' pozícióról szóló ismereteinket is. Míg az udvarlást szinte teljesen hasonló módon ábrázolják hetero- és homoszexuális vázaképeken, addig a közösülés képei gyökeresen eltérőek. Dover részletesen bemutatja, hogy amíg a férfiak közötti kapcsolatokban a combközi közösülés volt az általánosan elfogadott, addig az analíz közösülést rendkívül erőszakos, alapvetően a behatoló fél erejét kíméletlenül megmutató aktusnak tekintették, a másik testi egységének erőteljes megsértéseként értelmezték, így ez utóbbi gyakori témája lett a vígjátékok szerzőinek, de Theokritosz idilljeiben is hasonló értelemben fordul elő.

Az Aiszkhinész-szöveg kimerítő elemzése után a harmadik nagy egységben (139–224.) Dover először azzal a több száz vázafelirattal foglalkozik, melyek vagy egy név szerint is említett, vagy egy ismeretlen fiú

²⁶ Dover 2001. 93.

²⁷ Dover 2001. 109.

²⁸ Dover 2001. 113 skk.

²⁹ Vö. mindehhez Kallimakhosz: Mint a vadász... kezdetű versét (Fordította: Babits

Mihály. In: Görög költők antológiája. Szerkesztette: Szepessy Tibor. Budapest, 2000). A versre Farkas Zoltán hívta fel figyelmemet, köszönet érte.

³⁰ Beazley, J. D.: Some Attic Vases in the Cyprus Museum. In: Proceedings of the British Academy, 33. 1947. 195–244.

szépségét dicsérik (ezek az ún. *kalosz*-feliratok), s melyek a könyv megjelenésének időpontjáig lényegében feldolgozatlan forrásanyagot jelentettek. A korábbiakkal összehangban a sajátos görög szemléletre világít rá az a tény, hogy még a vázakon ábrázolt heteroszexuális szerelmi jelenetekben is a férfi szépségét dicsérték.³¹ A *kalosz*-feliratokra több lehetséges, egymással akár ellentétes magyarázat is kínálkozik, ugyanis a valóban szép fiúkon kívül előfordul, hogy díszítőmotívumként használják a betűket, de a *kalosz* ('szép') szó tárgyakra, vagy isteni személyekre is vonatkozhatott.

A következő kisebb egység a 'Vonzalom és fantáziálás' címet viseli (154–167.), mellyel Dover módszere különösen jól bemutatatható: itt (ahogy másutt is) körültekintően elegyíti a vígjátékokból, a költészetből és a vázafestészetből származó bizonyítékokat, melyek a nemi szervek alakjával, formájával, nagyságával foglalkoznak. A vázáképek alapján kiderül, hogy míg a csinos fiúkat kisebb, a rút szatüroszokat hatalmas hímvesszővel ábrázolták, tehát a kisebb pénisz kapcsolódott a férfiideálhoz. Dovert sokan támadták e fejezet miatt, mivel messzemenő, bár óvatos következtetéseket vont le az ábrázolt testrészek mérete, arányai stb. kapcsán. Ami az olvasó számára mindezen vitáktól függetlenül fontos lehet, és a korábbi vadász-zsákmány metaforát tovább erősíti, az az, hogy „... a görög művészet és kultúra rendkívüli módon érdeklődött a pénisz iránt ... a görögök úgy érezték, hogy a pénisz egy fegyver (*sic!*), de egy rejtett, tartalékban lévő fegyver.”³²

A szorosabb értelemben vett irodalmi vizsgálódások is számos tanulással járnak (167–209.). A vígjátékok vonatkozó részeinek elemzéséből kiderül, hogy pusztán a homoszexualitás jelenségét nem ítélik el a szerzők, annál inkább a passzív homoszexualitást, melyet Arisztophanész minduntalan összekapcsol az ilyen férfiak nőiességéről szóló tréfák elsütésével. Ily módon e művekben „a homoszexuális alárendelődés mindig üzleti alapú, és teljes mértékben hallgat-

nak annak lehetőségéről, hogy a homoszexuális kapcsolatból rendkívüli odaadás, bátorság és önfeláldozás sarjadzhat.”³³ Arisztophanész komédiáit ismerve nem meglepő, hogy a homoszexuális erősz és a férfiprostitúció közötti megkülönböztetés nála teljességgel eltűnik.

A Szókratésztől Arisztotelészig bemutatott, vonatkozó témájú filozófiai írásokkal kapcsolatban fontosnak tartom Dover bevezető megjegyzését, melyet mintegy válaszként is olvashatunk a sokáig álszent tudományos élet felvetette kérdésekre: „Egy filozófiai érv helytállósága, meggyőző ereje, erkölcsi és társadalmi értéke és hatása a következő nemzedékek gondolkodására nem függ kidolgozójának nemi orientációjától, és olyan esetekben, amikor valaki szabadon hirdethette ... saját intenzív homoszexuális reagálását, akkor a filozófus homoszexualitásának még életrajzi jelentősége sincs.”³⁴ E fejezetben Dover újra figyelmeztet, hogy a görögök erőteljesen közösségben gondolkodtak, s ennek jegyében az egyén különböző cselekedeteit úgy bírálták el, hogy az hasznos vagy káros volt-e a közösség egészére nézve, éppen ezért helytelen a görögök kapcsán a homoszexualitás természetes, illetve természetellenes mivoltáról töprengeni.

Rövidke fejezet foglalkozik a női homoszexualitás kérdésével (209–224.), ennek indokaként a nők háttérbe szorítottságát említi Dover, vagyis egész egyszerűen arról van szó, hogy elenyésző számú dokumentum maradt fenn, amely nőekkel foglalkozna vagy tőlük származna. A csekély számú bizonyíték alapján mindenesetre megállapítható, hogy nők között is létezett *szertető* és *szertetett* kapcsolat, erre bizonyíték a kötetben is megtalálható CE34-es számú vázákép, s a nők közötti homoerotikus erősz megragadó kifejeződésére keresve sem találhatnánk jobb példát Szapphó verseinél, illetve a *partheneián*-nál, azaz a szüzek kórusa számára írt daloknál (Pindaros, Alkman). Szapphó kapcsán Dover megemlékezik a leszboszi költőnőt körülvevő legendákról,

³¹ Dover 2001. 145.

³² Dover 2001. 166.

³³ Dover 2001. 182.

³⁴ Dover 2001. 188–9.

majd az 1. és a 31. töredéssel kapcsolatban tesz megjegyzéseket. Ezután rávilágít arra, hogy miért nem használta elemzése során a 'leszbikus', illetve a 'leszboszi szerelem' kifejezéseket.

A negyedik rész (225–247.) nem ad végleges választ a homoszexualitás területi eredetének kérdésére, csupán annyit állapít meg – ezzel a kijelentéssel egyébként újabb vitákat elindítva –, hogy „a 7. század végén széles körben elterjedt volt a társadalmi elfogadottsága és a művészeti ábrázolása.”³⁵ Általánosan elfogadott nézetnek a dór államok katonai szervezetéből való eredeztetés számít, de ezzel számos forrásunk ellentétben áll. A források egymásnak gyökeresen ellentmondó adatokat közölnek a görög homoszexualitás eredetéről, s szinte az egész görög világot 'hírbe hozzák': a különböző műveltségű és indíttatású szerzők Spártától Krétáig, Khalkisztól Boiótiáig és Éliszig számtalan helységet említenek.

A 'Mítosz és történelem' című zárófejezet (238–247.) számtalan izgalmas kérdést vet fel. Itt beszél Dover a mítoszok „homoszexualizálásáról”, elsősorban a kardal költő Pindaros, illetve a Pelopsz-történet kapcsán, mely számos tanulsággal szolgál a mítosz recepciójával foglalkozók, s általában

a vallástörténettel foglalkozók számára. Pindaros ugyanis elvetette a mítosznak azon korábbi változatát, mely szerint Tantalosz saját gyermekét, Pelopszot tálalta fel az isteneknek: ehelyett megalkotta az évszázadokkal később például Christopher Marlowe-nál is visszaköszönő motívumot, ti. hogy Poszeidón beleszeretett Pelopsz vállának hófehérségébe, s elragadta az ifjút. Itt esik szó Laioszról (Oidipusz apjáról) is, aki beleszeretett Pelopsz fiába, Khrüszipposzba, s így a hagyomány szerint ő honosította meg a homoszexuális szerelmet az emberek között.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy Dover *Görög homoszexualitás* című kötete valóban hiánypótló érték a magyar könyvpiacra. Az értő fordítás, valamint a láthatóan nagy gonddal válogatott, korábban már lefordított irodalmi szemelvények jól visszajárják az eredetiben is sokszor megnyilvánuló iróniát és humort. A rendkívül körültekintően szerkesztett kötet megjelenése után közel negyed évszázaddal is kikerülhetetlen alapmű a téma iránt érdeklődők számára.

Jászay Tamás

³⁵ Dover 2001. 237–8.

Széchenyi életmű – CD-n

Gróf Széchenyi István minden írása

CD kiadvány. Logod Bt. Budapest, 2001.

A 19. század magyar történetével foglalkozó kutató vagy a téma iránt érdeklődő olvasó nagy örömmel veszi kezébe a Logod Bt. által megjelentetett, gróf Széchenyi István életművét tartalmazó CD lemezt. Napjainkban a reformkor és különösen Széchenyi István személyisége ismét a reflektorfénybe került. A nemes gróf életét bemutató szakirodalmi, irodalmi és filmművészeti alkotások mellett, a modern technika jóvoltából ismét a nagyközönség rendelkezésére áll a hatalmas életmű szinte teljes egésze. A Magyar Történelmi Társulat szervezésében, az 1930-as években megjelent, Gróf Széchenyi István összes munkái címet viselő ambiciózus vállalkozása után az életműnek csak egyes elemei láttak napvilágot. A múlt századi kiadás napjainkban már szinte beszerezhetetlen, ezért a nagyközönség számára igen nehezen hozzáférhető. Csak keveseknek adatik meg az a szerencse, hogy a sorozat köteteit otthoni vagy munkahelyi könyvespolcán tudhatja. A CD-n való megjelentetés ezért is számít napjaink forráskiadásának szinte felbecsülhetetlen eszközének. Emellett a digitális adattárolás és feldolgozás eddig nem tapasztalt lehetőségeket nyújt a forrásanyag kezelése, használata terén. A modern technika radikálisan lecsökkentette a forrásgyűjtemények megjelenési költségeit, ezáltal lehetőség nyílik arra, hogy a múlt klasszikus kiadványai ismét hozzáférhetővé váljanak, valamint a legújabb forrásfeltáró munkálatok eredményei is eljussanak a történész társadalomhoz és az érdeklődő közvéleményhez.

A CD-t elkészítő munkaközösség arra törekedett, hogy az életmű szinte teljes egészét (a kiadó bevezetője szerint 99%-át) felölelő forráskiadványt készítsenek. A munka teljességre törekedve tartalmazza Széchenyi

könyveit, naplóit, beszédeit, cikkeit, leveleit. A szerkesztők a forrásokat az eredeti nyelven közlik és elektronikus kapcsolódási pontok segítségével lehetővé teszik a magyar fordítás/fordítások párhuzamos hozzáférhetőségét. A kiadvány az írott források mellett gazdag képanyagot tartalmaz (Széchenyihez kapcsolódó személyek, tárgyak, épületek, kiadványok stb.), valamint megtalálható rajta Szentkirályi Elemér: Kalauz Széchenyi István megismeréséhez, és Körmenydy Kinga: A Széchenyi-gyűjtemény című műve is. A digitális adattárolás lehetőséget nyújt a szavak, összetett kifejezések, esetleg egybekapcsolódó gondolatok keresésére, ezzel nagymértékben megkönnyíti a felhasználó munkáját.

A Széchenyi munkák közlési módján látható, hogy a szerkesztőbizottság az első munkafázis eredményét tette közzé. Egyelőre még nem került sor a különböző állapotban lévő szövegrészek egységesítésére. Egyes munkák precíz kritikai kiadások (ez az életművel foglalkozó kutatók eddigi munkáját dicséri), mások azonban megmaradnak az egyszerű szövegközlés szintjén. Természetesen óriási munkát fog jelenteni az egységes jegyzetapparátus elkészítése, de a kiadó ígérete szerint a munka nem marad abba, és a kritikai kiadás is el fog készülni.

A CD bevezetőjeként, mellékleteként a szerkesztők egy kis kézikönyvet is készítettek, melyben nyomtatott formában is közreadták az egyes munkákhoz írott bevezetőiket. Ez a füzet megkönnyíti az adatbázisban való eligazodást, és közli a legfontosabb információkat az életmű egyes darabjairól, csoportjairól. A bevezetőben talán célszerű lett volna minden egyes fejezet írójának bemutatni az adott forrás sajátosságait, feldolgozottsági szintjét, első megjelenése óta elvégzett munkát és kijelölni irányokat további munkálatokra. Emellett a digitális változatban talán hosszabb tanulmá-

nyokat is lehetett volna közölni egy-egy jelentősebb Széchenyi műről.

Ha a CD-t behelyezzük a számítógépünkbe és elindítjuk a programot, akkor először egy bevezető képpel találkozunk, ahol közvetlen kapcsolatot találhatunk a Napló német és magyar nyelvű változataihoz, a levelezéshez, a képanyaghoz és a bibliográfiákhoz. Ez a grafikus felület megkönnyíti a CD használatát. Az alaposabb ismerkedés azonban vagy számítógép-felhasználói tapasztalatot, vagy a sűgő menüpont figyelmes áttanulmányozását igényli. Ezzel a technikai kérdéssel nem kívánunk foglalkozni, hiszen ezt minden olvasónak önmagának kell kitapasztalnia.

E rendkívül jelentős forráskiadás erényei mellett ugyanakkor nem tekinthetünk el annak hiányosságaitól, a jobbító szándék jegyében. Az egyik legzavaróbb probléma, mint már említettük, a jegyzetelés terén található. A Napló különböző változatainak tanulmányozása során például a következőkkel találkozhattunk: a különböző kiadások különböző jegyzeteket fűznek a szöveghez, ezeket természetesen a megjelentetés során nem lehet összevonni, de meg kellett volna találni a lehetőséget arra, hogy a jegyzetek között is átjárható legyen a szöveg. A jelenlegi állapotban, ha az eredeti német változatot olvassuk, akkor Viszota Gyula jegyzeteit tanulmányozhatjuk, a magyar nyelvű viszont az Oltványi-féle válogatáshoz vezet az olvasót, ahol szintén külön jegyzeteket találunk. A két szövegben nincs megjelölve, hogy a másik közlő hova tűzött be jegyzeteket. Emellett további problémát jelent az olvasó számára, hogy nem egyértelmű kik a szöveghez tartozó jegyzetek szerzői. Természetesen jelen állapotban a jegyzetek az eredeti forrásközlőhöz tartoznak, de valószínű, hogy a szerkesztők a továbbiakban önálló jegyzetekkel látják el a munkát, ekkor azonban az utalások, a jelen formát alkalmazva, menthetetlenül öszszekavarodnak. További problémát jelent, hogy a jegyzeteket nem számozták meg, csupán egy megnyíló ablakban lehet őket megtekinteni. Célszerű lenne ezeket a szövegek végén számozva is megjeleníteni, hiszen a jegyzetapparátus önmagában is fon-

tos információkat hordoz és jelenlegi állapotában a szöveg minden egyes kapcsolódási pontját meg kell nyitni ahhoz, hogy őket megtekinthessük. A legsajátosabb jegyzettípus az, amely csupán az idegen nyelvű szövegrész nyelvére utal (például: latin, francia stb.) a mondatok, szavak fordítása pedig igen gyakran elmarad. Természetesen, a forráskiadás szabályaihoz alkalmazkodva nem lenne fontos minden idegen kifejezést lefordítani, de következetesen kell eljárni: vagy mindent fordítunk, vagy semmit. Az egyik ilyen szöveg a „Politikai programtörődékek”, mely 1990-ben is megjelent, és ebben a viszonylag friss alapmunkában sem végzett a közlő megfelelő, egyértelmű jegyzetelést.

A következő problémacsoport a megjelenítéshez kapcsolódik. Ha megnyitjuk a CD adattárát a különböző művek egymás után következnek, nincsenek egymástól elkülönítve. Sokkal megfelelőbb lenne, ha például a *Hitelre* kattintva külön ablakban jelenne meg a munka, és így könnyebben lehetne kezelni azt. A CD nagy része reprint kiadásnak tekinthető, de jelen állapotban tudományos hivatkozásra nem alkalmas, hiszen valamilyen ismeretlen okból nincsen oldalszámozva; sem az eredeti kiadások oldalszámait, sem az új kiadás oldalszámait nem találhatjuk meg. Ebben az esetben pedig, ha kikeresünk egy forrásrészletet, és azt egy tanulmányban akarjuk szerepeltetni, elő kell vennünk egy nyomtatásban is megjelent változatot, hiszen csak annak segítségével tudjuk elkészíteni pontos jegyzetünket. Ezt a hibát, amely azonban nemcsak erre, hanem minden, a kiadónál megjelent CD-re igaz, feltétlenül ki kell küszöbölni.

Hasonló problémákkal találkozunk Széchenyi István leveleinek közlésekor. Egyrészt az újonnan megjelentetett leveleknek nincs megjelölve a forrása, másrészt pedig egymás után, időrendben találjuk meg a leveleket. Talán célszerű lett volna egy tematikus csoportosítást is mellékelni, melyben a címzett, a tárgy stb. alapján lehetne kutatni a hatalmas anyagban. A CD gazdag képanyagot tartalmaz, sajnos azonban a forrásmegjelölések itt is hiányoznak és a ké-

peknek nincs semmilyen csoportosításuk. Így csupán az összes kép egymás utáni áttekintésével tudjuk kiválasztani a számkra megfelelőt. A csoportosítás és a forrásmegjelölés mellett még egy javaslatunk lenne a következő megjelenéshez: a különböző munkákat el lehetne látni kapcsolódási pontokkal; ha a képanyagban szerepel a szövegrészhez tartozó elem, akkor a kettőt össze lehet kapcsolni, és a szövegre kattintva megjelenne a kívánt fotó (például a Hitel címére kattintva megjelenne a Hitel címlapja).

Megjegyzéseink jelentős része technikai jellegű. Úgy érezzük, hogy ebben az új megjelenési formában a történészeknek és az informatikusoknak együtt kell kidolgozniuk azon formát, mely megfelel a történetírás szabályainak és technikailag is kivitelezhető. Mint minden úttörő vállalkozá-

son, ezen a CD-n is meglátszik a járatlan út bizonytalansága. De a kutatás, publikálás, forrásközlés legnagyobb lehetőségeit éppen ez a forma, ez az új út biztosítja. Így tud kitörni tudományunk világa a fojtogató anyagi nehézségek közül. Természetesen ehhez még sok előítéletet kell leküzdeni. Minden megjegyzés ellenére, nem győzzük méltányolni azt a szándékot, melynek révén ismét a könyvesboltok könyvespolcain – pontosabban CD kínálatában – láthatjuk a „legnagyobb magyar” munkásságát. Sok kitartást kívánunk a szerzőknek hatalmas munkájuk véghezviteléhez, a kiadónak pedig vállalkozó kedvet az újabb forráskiadványok megjelentetéséhez.

Pap József

Olasz monográfia a magyar történelemről

Adriano Papo – Gizella Nemeth Papo:
Storia e cultura dell'Ungheria
(*Dalla preistoria del bacino carpatodanubiano*
all'Ungheria dei giorni nostri)
Soveria Mannelli (Catanzaro), Rubbettino
Editore, 2000. 545 old.

Van Dél-Olaszországban Catanzaro környékén egy kisváros, melynek *Rubbettino* nevű könyvkiadója egymás után jelenteti meg a magyar történelemmel, kultúrával, irodalommal foglalkozó műveket; 2000-ben – államalapításunk millenniumán – például egy olyan monográfiával gazdagítva az olasz könyvpiacot, amelyre 1937 óta nemigen volt példa. (Akkor jelent meg ugyanis Itáliában utoljára Magyarország történetét *részletesen* tárgyaló monográfia,¹ s csak hosszú, majd félévszázados hallgatás után találkozunk ismét hazánk történetéről szóló olasz nyelvű szakkönyvekkel, magyar szerzők – Kós Károly, Hanák Péter és mások – olaszra fordított munkáival.)

Merész – és a könyvet végigolvasva sikeres! – az a nagy ívű vállalkozás, melybe a kötet szerzői, az udinei egyetem oktatói fogtak: egy testes kötetben az olasz olvasónak bemutatni, tudományos igényvel számot adni egy nép eredetéről, vándorlásairól, az őket befogadó Kárpát-medence természeti adottságairól, előtörténetéről, s a magyarság itt eltöltött több mint ezeregyszáz évről, miközben a magyarországi eseményeket egy szélesebb panorámba, az európai történések folyamatába helyezve vizsgálják.

Ezzel a szemlélettel éppen azt a – meg lehetőségen banális és főként a Lajtától nyugatra gyakoribb – hibát kerülik el, hogy az eseményeket csak egy nyugat-európai optikán át, saját szemszögből nézve lehet szemlélni, s súlya, jelentősége csak annak a kö-

zép-kelet-európai történésnek lehet, amely ama régió életére is befolyással van.

A négy (különböző nagyságú) részre, tizenkét fejezetre osztott könyv többet fog át, mint 1100 év története – miután egy néhány oldalas bevezetővel felkelti az olvasó kíváncsiságát – az első fejezetben a Kárpát-medencét mutatja be: leírja határait, talaj- és növénytakaróját, szól az itt felfedezett vértesszőlősi előemberi maradványokról, a Körös-kultúra falvairól, a Szegvár-Tűzkövest, Kőkénydombot reprezentáló kerámialeletekről, a medencében egymást követő népek civilizációjáról, tehát részletes és átfogó képet ad arról a területről, ahová a magyarság érkezik.

A második rész elején a magyarok eredetéről s elődeiről szóló mítoszok és a kortárs feljegyzések híradásai után a magyarság valószínű etnogenezisét, elődei őshazáját és a vándorlás szakaszait vázolja fel, hangot adva annak a nézetnek is, mely szerint a nyelvrokonság nem feltétlenül azonos a genetikai rokonsággal. A szerzők (mint mindig, mikor még eldöntetlen kérdéseket, hipotéziseket tárgyalnak) itt is a kutatók többféle álláspontját mutatják be a kanonizált, elfogadott (mondhatnánk már-már dogmává merevedett) változatoktól László Gyula *kettős honfoglalás* elméletéig. Nem tesz le voksukat egyik vagy másik elmélet mellett – ezt nem is tartják feladatuknak –, nézeteket, bizonyítékokat ütköztetnek pro és kontra, több oldalról is körüljárják egy-egy kérdést árnyaltabbá téve ily módon a rólunk kialakult esetleg sematikus képet. A lapalji jegyzetekben nemcsak a forráshivatkozások, hanem sok egyéb – az itáliai olvasó számára nem feltétlenül ismert – tény, kifejezés, adat rövid magyarázata is szerepel, s gyakori az olyan lábjegyzet is, mely a tárgyalt eseményeket bővebben kifejtő, magyarul, olaszul vagy egyéb idegen nyelven elérhető monográfiákra utal: tovább

¹ Asztalos, Nicola–Pethő, Alessandro: *Storia dell'Ungheria*. Milano, 1937.

kalauzolja ezáltal érdeklődő olvasóját a nagyobb tablóktól a részletkérdésekig.

Ahogy a magyarok eredetéről, vándorlásáról, a honfoglalásról szóló részben már volt alkalmunk élvezni a jól elhelyezett térképeket, az urali nyelvek ágrajzát – itt is több térkép, leszármazási táblázat nyújt segítséget az eligazodáshoz (148–149.). S míg az 1996-ban Olaszországban kiadott magyar történelem (Storia dell'Ungheria. Szerkesztette: Hanák Péter) inkább a közelmúlt történetét tárgyalja bővebben, kisebb teret szentelve a középkor vagy a kora újkor kérdéseinek (vö. 451.), itt e korszakok eseményei úgy kapnak hangsúlyt, hogy a szerzőpáros azokat egy nagyobb régió (Délnyugat-Európa, Közép-Európa, Délkelet-Európa) politikai térképébe, eseménymenetébe is bele tudja helyezni. Olaszországban nagyszágrenddel több egyetemen folyóik történelemokatás, mint honi viszonyaink között, tíz egyetemen pedig magyar szakos hallgatókat is képeznek – ez a szemlélet számukra is megkönnyíti, hogy ne csak mozaiklapokat, magát a képet is lássák: egy ország életét nem Európa peremén, hanem Európa szívében.

A kötet – ahogy a cím is utal rá – hazánk kultúrájáról is szól. A történelmi részekbe ágyazottan, gyakran grafikailag (kurzív szedéssel) is elkülönítve rövidebb-hosszabb betétek szólnak az adott korra jellemző anyagi-szellemi alkotásainkról; rövid magyarázatok, találó fordítások segítik kultuszaink leírását, feudalizmusunk, állami berendezkedésünk, rendi és népi mozgalmaink sajátos műszavait (*táltos*, *Boldogasszony*, *hódoltság*, *bujdosók*, *szolgabíró*, *telekkatonaság*, *kuruc* stb.), s nemcsak a nagypolitika főszereplőinek portréját rajzolják meg, hanem a kor más jellemző személyiségeinek arcélét is. Így kapnak helyet a kötetben – többek közt – a Hunyadiak, a Báthoriak, Bocskai, Széchenyi mellett Tinódi Sebestyén, Apáczai Csere, Verancsics Antal, Balassi, Heltai Gáspár, Petőfi, Ybl és a többiek is.

A szerzők arányérzékére vall, hogy a megfelelő helyen kitüntetett figyelmet fordítottak a két nép történetének, kultúrájának érintkezési pontjaira, kiemelkedőbb személyiségeire (a kalandozások, Szent Gellért,

dinasztikus házasságok, a magyar humanizmus és reneszánsz itáliai gyökerei, az erdélyi antitrinitarizmus kezdete, a szabadságharcok – 1848–49, 1956 – fogadtatása, hogy csak néhányat említsek), ám e mozzanatok nem túlhangsúlyozottak, éppen arra elegendők, hogy objektív és szubjektív módon is közelebb hozzák az olvasóhoz egy (talán nem is nagyon) másféle (talán nem is olyan) idegen nép múltját és jelenét.

A Habsburgok uralta Magyarország, a kiegyezés s az első világháborút követő trianoni kataklizma utáni évek korrajza – természetesen – már gazdaságpolitikai adatokban is bővelkedőbb – különösen áll ez a megállapítás a két háború közti, a háború utáni, majd a kádárista Magyarországra (ez utóbbi korok eseménymenetét viszont kissé szűkszavúbban közlik).

A Kádár-érát követő '88–89-es évet a szerzők forradalomnak aposztrofálják (*la rivoluzione del 1988–89*); ha belegondolunk talán annak tekinthetők a fordulat évei, mi is *bársonyos forradalomként* emlegetjük a csehszlovák rendszerváltást. Az *Épilógus* után (mely gyakorlatilag egy rövid helyzetjelentés arról, ami az első szabad választásoktól 1998 májusáig történt) szólnunk kell a könyvet alkotó negyedik részről is, amely az olasz olvasó számára rendkívüli fontossággal bír, hiszen megkönnyíti a könyv kezelését, további kutatásokra ösztönöz, segít, felvilágosít. Találunk itt egy olyan jól átgondolt *tematikus bibliográfiai* összeállítást, mely egyrészt tartalmazza azon művek sorát, melyet a szerzők maguk is felhasználtak, másrészt tájékoztatást nyújt az egyes korszakok történelme iránt mélyebben érdeklődő olvasónak, kutatónak egyaránt, s nem hagyja figyelmen kívül azt a tény sem, hogy olvasója nem feltétlenül ért magyarul, ezért gondosan számba veszi az olasz vagy egyéb (angol, német, francia) nyelven megjelent szakirodalmat is – e művek adatait pedig egészen a kötet nyomdába adásáig, 1999-ig közli!

Az olvasót kalauzolító részt gazdagítja *Magyarország királyainak jegyzéke 1301–1918*, s az *erdélyi fejedelmi névsor* is. A *kronológiai táblázat* is „felhasználóbarát”; grafikailag más szedéssel szerepelnek az egyetemes tör-

ténelem adatai, s ismét mással a magyar (vagy azzal szorosán kapcsolható) évszámok. Így a táblázat nem csupán egy lineáris időrendet tükröz, a cél az volt: az olvasó azonnal orientálódjék hová helyezhető egy-egy esemény az európai színpadon. A kötetben előforduló helyneveinkről *összevető toponomasztikai táblázat* igazít el: ma hol, milyen néven keresendő például Piski = Simeria (Románia), Becskerek = Zrenjanin (Szerbia) stb. Az olasz történelmi fogalomtárban nem szereplő szavak jelentését, eredetét részletes szójegyzék (*Glossario*) magyarázza (*bő, gyula, kende, militia portalis, úriszék* stb.), s ha a vállalkozó szellemű olasz olvasó helyesen szeretné kiejteni az idegen neveket akkor sem marad segítség nélkül, külön kis táblázatok adják meg a magyar, román, török és szláv betűk hangértékét, ejtési módját.

Szólni kell még a kötetben előforduló tulajdonnevek jegyzékéről is (*Indice dei nomi*), mely nem csupán egyszerű felsorolás, mind egy-egy rövid tájékoztatás és adatszolgáltatás is egyúttal, vö.: „Dalmata Giovanni [Ioannes Duknovich de Tragurio] (ca. 1440 – v. 1509), architetto, scultore, p. 219.”

Egy ilyen terjedelmű és tematikájú monográfia elolvasása után pro és kontra is elhangozhatnak érvek, mit kellett, lehetett volna szűkebbre/bővebbre fogni, esetleg mi hiányzik; egyes események megítélésében hol kellett/lehetett volna máshová helyezni a hangsúlyt – eltérve a külföldi (vagy akár a régebbi magyar) szakirodalomban kialakult egysíkú képtől. A problémafelvetésre a válasz egyrészt mindig kissé szubjektív,

hisz attól is függ, milyen korszak érinti mélyebben az olvasót, s az – megítélése szerint – kellő súllyal szerepel-e a könyvben; másrészt lehet objektív is: a második világháborús események olvasásakor hiányérzetünk támadhat, ez a rész kissé szikár, rövidre fogott. Az utóbbi évek szakirodalmának tükrében kialakult Horthy-kép is árnyaltabbá tehető ma már (421.).

Évtizedek óta hiányzott ez a mű az olasz könyvesboltokból, megjelentetésével mindkét nemzet jól járt. A jól szerkesztett, jól megírt, szép kivitelezésű könyvön kívül is belül is látszik az az igényesség, szeretet, gondosság, amellyel a szerzők – olasz–magyar történészpár – olvasóikat (legyenek azok szakemberek vagy *csak* érdeklődők) közelebb akarják vinni ahhoz a néphez, amely a Kárpát-medencében való megtelepedése óta sosem volt igazán távol Itáliától (talán csak az elmúlt évtizedekben...).

Erre szolgál a könyv elején két neves személyiség, a hungarológus Roberto Ruspanti, s a jó nevű Kelet-Európa szakértő történészprofesszor, Marco Dogo értő bevezetője is; erre a kötet majd százoldalas kiegészítő jegyzetapparátusa, a nyomdatechnikai megoldások, a magyar nevek hibátlan helyesírása, s a szerzők felkészültsége is, akik már készen állnak egy újabb könyvvel², melynek középpontjában Alvise Gritti, a 16. század olasz–török–magyar politikusa áll.

Sulyok Hedvig

² Gizella Nemeth Papo – Adriano Papo: Ludovico Gritti. Un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la Corona d'Ungheria. Edizioni della Laguna, Mariano del Friuli (Gorizia), 2002.

Hitler Európája

István Deák: *Essays on Hitler's Europe*
University of Nebraska Press,
Lincoln/London, 2001.

Nagyon jó könyv. Jó, mert szinte semmit sem állít; csak kérdez szakadatlanul és gyakran mesél. Szerzője, mintha minden lényeges könyvet elolvasott volna, amely az elmúlt két évtizedben a témáról¹ íródott; s meggyőződött arról, hogy alig-alig akad olyan lényeges kérdés, amelyet illetően akár csak a szerzők többsége is egyetértene. S ebből arra, a számomra rendkívül szimpatikus végkövetkeztetésre jutott, hogy a leglényegesebb kérdések nemcsak megválaszolatlanok, hanem elvileg megválaszolhatatlanok is, mert minden kategorikus válasz megengedhetlenül általánosít. A kérdések megválaszolhatatlanságából számára sem az következik azonban, hogy felesleges feltenni őket. Éppen ellenkezőleg. Az elengedhetet-

len megértésnek, főképp a megérthetetlen megértésének útja nem a tényeket interpretáló „igaz” állítások fellelése, hanem a szakadatlan, a meg nem szűnő rákérdezés, és a dolgokba hol innen, hol meg onnan belevilágító történetek mesélése. Persze minden történet kivételes, Dániel atya minden akadályt leküzdő, népmesébe illő története éppen úgy, ahogy a gonosszá vált Stelláé is, vagy Victor Klempereré, aki Drezdában sok esetben kifejezetten szolidárisnak tapasztalta a németeket.² Csakhogy „... idővel az ember beleun az általánosról és megint csak az általánosról szóló örökös locsogásba.”³ A kivétel meg „önmagát és az általánost is állítja, és ha az általánost alaposan tanulmányozni akarjuk, akkor pusztán egy jogos kivétel után kell néznünk; az sokkal világosabban mutat meg mindent, mint maga az általános.”⁴

Kierkegaard persze jogos kivételről beszél, s vajon a nehézség nem éppen abban rejlik-e: tudni, melyik kivétel jogos. Nem hinném. Hogy lássuk, melyik a jogos kivétel, nézzük először meg, melyik a jogosulatlan. „... A jogosulatlan kivétel éppen azáltal lesz észrevehető, hogy az általános körül forog.”⁵ Hogy értsük ezt? Kierkegaard gyakorta enigmatikus; de a holokauszt történetei, úgy vélem, segítenek megérteni, mire gondolt. Jogosulatlan a kivétel, ha segítségével az amúgy már „tudott” általánost kívánom megmagyarázni, megvilágítani. Ha a kivétel, azaz az egyedi valamilyen már megragadott általánost példáz. Nézzük mindjárt Goldhagen rendőrszázalóját, ezt

¹ Ha az olvasó számára teljesen egyértelmű is, mégsem olyan egyszerű pontosan körülhatárolni, mi is volna ez a téma. Az 1933 és 1945 közötti európai történelem, vagy esetleg „csak” a második világháború története a maga egészében? Semmiképpen. De a könyv témája nem szűkíthető le a holokausztra sem, még ha, kétségtelenül, az utóbbi áll is a Deák által a *New York Review of Books*-ban és a *New Republic*-ban tárgyalt könyvek és ezekről szóló esszéi érdeklődésének középpontjában. Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy a könyv a második világháború történetétől elválaszthatatlan, de a hadicselekményekkel nem azonos tömeggyilkosságokról és kegyetlenségekről, azok motívumairól, elkövetőiről, áldozatairól és szemlélőiről szól. Ennek megfelelően tagolta a szerző az esszéket. A könyv fejezetei: *Németek, Zsidók az „áriák” között, Áldozatok, A holokauszt a többi országban és végül Szemlélők*. S ha így van, akkor szükségképpen a zsidó nép kiirtásának vagy legalábbis Európából való teljes eltávolításának hitleri terve a könyv centruma.

² Klemperer, Victor: *I Will Bear Witness: A Diary of Nazi Years, 1942–1945*. New York, 1999.

³ Kierkegaard, Sören: *Az ismétlés. Constantinus próbálkozása a kísérleti pszichológiában*. Fordította: Gyenge Zoltán. Ictus, 1993. (a továbbiakban: Kierkegaard) 108.

⁴ Kierkegaard 106 sk.

⁵ Kierkegaard 106.

a közönséges rendőrökből álló zászlóalj, melynek a keleti fronton elkövetett rémtettei – Goldhagen igen alaposan elemzi őket, kétségtelenül komoly kutatómunkát végzett – Goldhagen szemében egyértelműen azt a könyvén⁶ végigvonul, szinte minden oldalon megismételt, az *ordinary* szó kurzíválásával hangsúlyossá tett általános tételt bizonyítják, hogy az elkövetők nem náciak voltak, hanem egészen közönséges németek. Már megvolt az általános, egy hipotézis, hogy ugyanis a németek évszázados antiszemita beidegződésük folytán szinte valamennyien igenis meg akarták ölni a zsidókat; ehhez kellett megkeresni azt az egyest (a kivételt), azt a tömeggyilkos csoportot, melynek esetében fel sem merülhetett, hogy válogatott náciából állott volna, hiszen egyike volt a számos közönséges német rendőrzászlóalj rémtetteit akarta megírni, egy kivételes történetet, hanem a kivételes történet segítségével kívánta bizonyítani azt, amit a priori tudott, hogy ugyanis minden német antiszemita (volt?), s ha éppen úgy adódik, kedvvel öli (ölte?) a zsidókat.

„A Goldhagen kontroverzia”, melynek Deák István külön esszét is szentelt, ismételtén felbukkan a kötetben, mert Goldhagen könyve eklatáns példája valaminek, amit Deák nagyon nem szeret: a közelmúlt történelmére vonatkozó legsúlyosabb kérdéseket illető, kétélyeket nem ismerő, az ellentétes álláspontokat félresöpörő magabiztos és egyértelmű állásfoglalásnak. Deák persze felsorolja mindazokat, közöttük számos jelentős német történészt és más értelmiségit, akik lelkesen fogadták Goldhagen könyvét, mind pedig azokat, akiknek igen súlyos ellenvetések vannak Goldhagen módszerét illetően. S minden ellenszenv ellenére igyekszik kiemelni Goldhagen munkájának érdemeit is. Ami azonban Deákot igazán izgatja, az Goldhagen óriási sikerének titka, mindenek előtt az, hogy Goldhagen németországi nyilvános fellépései során a közönség, mit sem törődve a komoly szak-

mai vitákkal, mindig Goldhagen pártjára állott. Deák, az írásait jellemző visszafogottság szellemében alapjában nem próbál meg magyarázatot adni a jelenségre, inkább csak utal arra, amit a *Süddeutsche Zeitung* vett fel, hogy ugyanis generációs konfliktusok játszhattak szerepet a dologban. Ez nagyon is valószínűnek tűnik, s még számos más tényező is szóba jöhet, én azonban szeretnék egy olyan lehetséges tényezőről beszélni, melyet Deák ebben az összefüggésben nem említ, jóllehet egy számára is igen fontos mozzanata a Hitler Európájával kapcsolatos kérdéseknek. 'A minden német antiszemita, ergo potenciális zsidógyilkos' goldhageni tétele a genocídium elkövetőinek körét látszólag *kiterjeszti* ('nemcsak a meggyőződéses náciak – *minden* német'; vagy másképpen fogalmazva: 'alapjában véve minden német meggyőződéses náci, s mint ilyen potenciális zsidógyilkos'), a valóságban azonban nagyon is leszűkíti. Kizárja ugyanis azt a figyelmen kívül semmiképpen sem hagyható megfontolást, hogy a 'nemcsak a meggyőződéses náciak' egyszerűen azt jelenti: szinte alig-alig akad olyan ember, aki adott körülmények között ne követhetné el a legszörnyűsegebb rémtetteket, vagy ha nagyon kiélezetten akarok fogalmazni: Vigyázat! ... valamennyien potenciális gyilkosok vagyunk. Goldhagen sikere a fiatal németek körében, megeshet, azzal (is) magyarázható, hogy nagyon is *leszűkítette* az elkövetők körét, nevezetesen azokra a németekre, akik tradicionálisan antiszemita nevelést kaptak. Ergo: a háború után felnövekedett generációknak nincsen többé félnivalójuk – önmaguktól.

De nemcsak Goldhagen módján lehet történeteket mesélni. Nechama Tec *In the Lion's Den* című könyve,⁷ melyről Deák külön esszét írt – *In Disguise* – a már említett Dániel atya történetét meséli el. A Galíciában született Oswald Rufeisen az újjászületett Lengyelországban lengyel elemi iskolába járt, s minthogy az osztályban ő volt az egyetlen zsidó, megtanulta a katolikus imákat. Azután mégis átírták egy zsidó iskolába, ahol azonban nem jiddisül, hanem

⁶ Hitler's Willing Executioners. Ordinary German and the Holocaust. Alfred A. Knopf kiadása, 1996.

⁷ New York, 1990.

irodalmi német (*Hochdeutsch*) nyelven folyt az oktatás. A német megszállást megelőzően érettségizett, s a megszállás pillanatában az akkor éppen független Litvániába menekült, ahol, hogy megéljen, egy szusternél dolgozott, s kitanulta a cipésmesterséget. Egy szép napon egy litván rendőr le tartóztatta, mert mint lengyel és mint zsidó egyaránt megszegte a törvényeket (lengyelül beszélt az utcán, és a járdán, nem pedig az utca közepén közlekedett). Amikor a német megszállók – csak-csak utolérték Rufeisent is – minden zsidót lemészároltak a börtönben, Rufeisen megmenekült, mert a németeknek cipészekre volt szükségük. Kiszabadult, Belorussziába szökött, s ekkor már eldöntötte: ezentúl letagadja zsidó voltát. Minthogy tökéletesen beszélt lengyelül is meg németül is, félig lengyelnek, félig németnek adta ki magát. Egy Mir nevezetű városban felvették a német csendőrség soraiba. Mint német csendőr a legkülönfélébb úton-módon annyi zsidónak mentette meg az életét, ahányak csak lehetett. Amikor megtudta, hogy a Mirbéli gettót likvidálni fogják, riadóztatta gettóbeli cionista barátait, ellátta őket fegyverekkel. Azok meg is szervezték a kitörést, s jó néhányuk meg is menekült, ellentétben a gettóban maradt ötszáz zsidóval, akiket egytől-egyig lemészároltak. Mindez eddig is elég hihetetlen, de csak most következik a történet leghihetlenebb fordulata: valaki elárulta Rufeisent, aki mindent bevallott főnökének, Hein rendőrőrmesternek: azt is, hogy zsidó, azt is, hogy fegyvereket csempészett a gettóba. Az formálisan letartóztatta, de hagyta, hogy megszökjék. Apácák rejtették el egy közeli kolostorban, némelykor be is kellett öltöznie apácának. Itt lett katolikus. Amikor aztán a helyzet tarthatatlanná lett, elhagyta a kolostort, csatlakozott a partizánokhoz, s miután a szovjet hadsereg bevonult a környékre – egy rövid NKVD-s intermezzo után – Krakkóba ment, ahol belépett egy szerzetesrendbe; az később hozzájárult, hogy Izraelben, a haifai Karmel-hegyen a Stella Maris kolostorban telepedjék le. Az izraeli állampolgárságot, mert elhagyta atyái hitét, Dániel atya nem kapta meg.

Hiszi, aki akarja. De a történetét lejegyző amerikai professzorasszony, Nechama Tec tanúsága szerint „azok, akiket Mirben és másutt megmentett, rendszeresen összejönnek Izraelben és hősként ünneplik őt.” (50.) Fogadjuk hát el, hogy minden úgy igaz, ahogy Daniel atya elmesélte. Mi volna történetének tanulsága? Semmi. Hacsak valaki nem akarja azt a kétségtelenül igaznak tűnő állítást tanulságként levonni, hogy egy magát a lelegehetlenebb helyzetekben is feltaláló, ügyes és bátor, a katolikus szertartásokat és imákat jól ismerő, a cipésmesterséghez értő, németül és lengyelül anyanyelvi szinten beszélő galíciai zsidónak, még ha körülmélték is, nagy sansza volt a túlélésre, akkor nincsen tanulság. De a történetből sokkal többet tudunk meg arról, hogy is nézett ki a világ Hitler Európájában, mint számtalan csak a szörnyűségeket leíró memoárból vagy a holokauszt tudományos elemzéseiből. Könyve bevezetőjében Deák felteszi a következő kérdést: „Gyakran kérdezem magamtól, hogy mi árt többet a holokauszt emlékének: a valóságos vagy állítólagos túlélők álmemoárjai, vagy az olyan áltudományos állítások, hogy soha egyetlen zsidót sem gázósítottak el? Félek, hogy az előbbi, mert a közönség hajlamos hitelt adni a hamis vagy részben meghamisított memoároknak, míg a holokauszt tagadását csak szélsőségesek akceptálják.” S így folytatja: „Ami a zsidó genocídiumról szóló írásaimat inspirálta, az az a kívánság volt, hogy harcoljak a káros és megzavaró legendák, mítoszok és az általános félreinformálás ellen.” (XII.) S Deák pontosan tudja: a kivételes egyéni történetek, még ha netán kicsit ki is vannak színezve, nem ártalmasak és nem zavarják meg az embert: nem akarják ugyanis semmiféle általános igazságról meggyőzni. Viszont felmutatnak valamifajta mélyebb „igazságot”, bevilágítanak történeti létezésünk titkaiba.⁸

⁸ Kertész Imre *Sorsaltalansága* regény, *fiction*, nem pedig memoár. De tudjuk, hogy személyes élményein alapszik. Vajon nem lenne-e nevetséges megkérdezni Kertész Imrét, hogy valóban minden pontosan úgy történt-e, ahogyan leírta. Mert még ha bizonyos pon-

Vannak gonoszok, „mad and wicked sorcerer” (15.) – valószínűleg nagyon kevesen. Aztán jelen van egyesekben valami felfoghatatlan belső forrás („some unfathomable inner source”, XV.), melyből méltóság- teljes magatartás és segítőkész tettek fakadnak; talán többen is vannak, a tett helyszínén nagyobb számban születnek az ilyenek, mint az örült és gonosz varázslók, ha azoknál nem is többen, akik a körülmények hatalma folytán válnak gonosszá, illetve mutatják ki gonosz voltukat. De vajon az „igazak”-ról vagy a gonoszokról szóló történetek igazolhatják-e akár azt az állítást, hogy az ember alapvetően jó, akár azt, hogy alapjaiban gonosz? Nincsen olyan, hogy „az” ember – ezt akkor is muszáj hangsúlyoznunk, ha így kimondva maga is közhelynek tűnő általános igazságnak hangzik. S mégsem lenne elfogadható sem Deák, sem a magam számára, ha valaki Tzvetan Todorov könyvét *Facing the Extreme: Moral Life in the Concentration Camps*,⁹ mint valamifajta nevetséges önáltató optimizmus kifejeződését félredobná. Hiszen ki tagadhatná, hogy létezett jóság a legszörnyösebb atrocitások közepette is, sőt némelykor éppen azokra adott válaszként bontakozott ki. Todorov is tisztában van vele, hogy a táborokban a dzsungel törvényei uralkodnak. Tudja, hogy az olyan híres túlélők, mint Jean Améry, Primo Levi, Tadeusz Borowski vagy Eugenia Ginzburg a leghatározottabban azt állítják, hogy a táborban lehetetlen volt erkölcsösnek maradni. S Todorov sem cáfolja őket, hiszen nekik is igazuk van. Csakhogy ez a két igazság egymásnak feszül. Todorov éppen arra mutat rá, hogy Primo Levi és más pesszímisták maguk is végbevittek higgadt tetteket, melyekben az együttérzés és hősiességük jutott kifejezésre.¹⁰ Minden általánosítás hamis: de tudnunk kell azt is, hogy némelykor éppen élményei kényszerítik az

embert arra, hogy általánosítson. A baj csak az, ha előbb – quasi a rendelkezésünkre álló „adatok” alapján – általánosítunk, majd a mások megélt történeteit ítéletünk illusztrálására használjuk fel. Ha valaki Stella vagy Cael Perechodnik történetét arra használja, hogy meggyőződését, miszerint, a zsidók, ha tehetnék, ha csak azért is, hogy életüket meentsék, épp oly aljasan viselkedtek, mint bárki más, az elfogadhatatlan. Ahogy elfogadhatatlan lenne az is, ha valaki Victor Klemperer naplója alapján arra a következtetésre jutna, hogy a „közönséges németek” többsége, ha nagy tettekre nem is merészkedett, inkább a zsidókkal szimpatizált, mint a náccikkal.¹¹ És természetesen vannak történetek németek áldozatkészségéről is, melyekből ugyancsak nem vonhatunk le semmiféle következtetést a „közönséges németek” viselkedését illetően.¹²

A történeteket mesélni kell. S aztán hagyjuk a másokra, mindenkire, aki megismerkedik e történetekkel, hogy levonja belőlük a maga számára a tanulságokat.

Stella,¹³ a fiatal Stella Goldschlag kezdetben fél-illegális életet élt Berlinben, napközben egy gyárban dolgozott és hordta a sárga csillagot, éjszaka azonban álnéven partikra járt, s mint gazdag és vonzó fiatal nő élvezte az életet. Később azután megpróbált teljesen németként élni, de lebukott,

¹¹ 1943-ban például ismeretlen keresztények szóltak neki oda: „Fel a fejjel, nem tart már sokáig ... nem bírnak ki még egy telet Oroszországban.” A rendőr meg *Uram!* vagy *Professzor Úr!*-ként szólította meg, megszegve ezzel minden előírást. (58.)

¹² Lásd például Inge Deutschkron naplóját (*Outcast: A Jewish Girl in Wartime Berlin*. New York, 1989.)

¹³ Wyden, Peter: *Stella: One Woman's True Tale of Evil, Betrayal, and Survival in Hitler's Germany*. New York, 1992. Lásd Deák könyvének „Perpetrators” című esszéjét. Wyden könyvének „hőse” Stella Goldschlag, a szerző barátja és osztálytársa volt a háború előtti Berlinben. Wyden, mint Deák írja, őszintén bevallja: nem tudja, hogy ő maga hogyan viselkedett volna, ha nem sikerül kivándorolnia, és ott marad a náci uralta Berlinben.

token átalakította is a történetét, lehet-e Hitler Európájáról, Auschwitzról nálánál igazabbat mondani?

⁹ New York, 1996.

¹⁰ Lásd a könyv „Memories of Hell” című esszéjét.

letartóztatták, megkínózták. Elárulta azokat, akik hamis papírokat szereztek neki, s hagyta magát beszervezni a Gestapo által. Járt az utcákat és a kávéházakat, elkapta és átadta a Gestaponak a hamis papírokkal élő volt barátait és osztálytársait. Stella és barátai pisztolyt is kaptak a Gestapótól, hogy letartóztathassák a bujkálókat és megvédhessék magukat. „Mint oly sok más áldozat, csodálták és kétségbeesetten próbálták utánozni elnyomóikat. A totalitarianizmus más, rosszabb sorsú áldozatai iránt csak megvetést éreztek. A háború után Stella azt állította, hogy csupán a szüleit próbálta megvédeni. Csakhogy, amint Wyden megmutatja, tevékenységét azután is folytatta, sőt még aktívabb is lett azután, hogy szüleit elvitték Theresienstadtba. Stella és barátai élvezték tevékenységüket, mert hatalmat adott nekik és megengedte, hogy azonosuljanak a snájdig nációkkal.” (33.)

És Calel Perechodnik? A gettó-rendőr, aki a németeket szolgálta, letartóztatta a szökésben lévőket, s ha valamelyiket nem találta, akkor tűszokat szedett a családjában? Privilegiumai mégsem voltak elegendők ahhoz, hogy megmentse feleségét és gyermekét. Naplójában azt írja, hogy „a rendőrök apjukat és anyjukat vitték a marhavagonhoz; maguk zárták rájuk annak ajtaját a vasrúddal, mintha koporsójukat szögeznék le önkezükkel.” Azután végignézi, amint a németek betuszkolják feleségét és gyermekét a vonatba. (165.)

A Deák által idézett történetek mind az olyan kérdések jegyében meséltetnek, hogy vajon kik voltak a tömeggyilkosságok végrehajtói, hogy más nemzetek jobbak voltak-e a németeknél, hogy a környezet tehetett volna-e bármit is az üldözöttek megmentése érdekében, hogy a zsidók maguk vajon együttműködtek-e gyilkosaikkal stb. A történetek mind egy szálig azt sugallják, hogy voltak ilyenek is, meg olyanok is. S így igazából nincsen válasz arra sem: „Miért történt? Miért haltak meg milliók, s más milliók miért éltek túl? Miután sok tucatnyi könyvet áttanulmányoztam és mind áldozatként, mind tanúként megélt saját élményeimet is felidéztem, azt kell mondanom: nincsenek világos válaszaim. Úgy tűnik,

igaza van Arno Mayernak, amikor azt állítja, hogy a hitleri zsidóirtás érthetetlen marad.” (88.) Az emberek viselkedésének nincsen általános magyarázata. Nem tudhatjuk kik a gonoszok, s kik az önfeláldozó „szentek”.¹⁴

Rákérdezni az emberek magatartására, még ha általános és megnyugtató választ kérdéseinkre nem is kaphatunk – úgy érzem, Deák ezt tekinti legfőbb feladatának. Emellett azonban mintha különösképpen izgatná egy nagy történelmi kérdés, az európai trend 20. századi átalakulása. Kétségtelennek tekinti, hogy a 20. század európai társadalmi véget kívántak vetni a zsidók jelenlétének, akikkel korábban, kölcsönösen előnyös feltételek közepette a legtöbb helyen többé-kevésbé békésen együtt éltek. „Minden arra utal, hogy az európaiak milliói, s nemcsak a németek, azon igyekeztek, hogy ez [mármint a zsidóktól való megszabadulás – V. M.] bekövetkezzék.” Amihez hozzáteszi: „Az emberek többsége kétségtelenül a zsidókérdés erőszakmentes megoldásában reménykedett: készek voltak arra is, hogy kevés számú zsidót beolvasszanak a nem zsidó társadalomba. De azon széleskörű konszenzus híján, miszerint kívánatos lenne a zsidók többségétől megszabadulni, a náci megsemmisítő program kevésbé lehetett volna sikeres.” (25.) Kemény állítás, de nehéz lenne neki ellentmondani. Annál is inkább, mert Deák ennek kapcsán felveti azt az ugyancsak érdekes kérdést, hogy vajon a zsidóktól való megszabadulás vágya a velük szembeni évszázados előítéletek folyománya volt-e, vagy valami másról van szó: nevezetesen az etnikai egyenmősítés a francia forradalom óta megszakítatlan folyamatának egy különösen elborzasztó szakaszáról. Deák nem a holokauszt egyediségét vonja kétségbe. Többször is hangsúlyozza, hogy a holokauszt egyedi, egyszeri esemény, „unique event”, még ha Sztálin és

¹⁴ Ami a többség, az átlagember viselkedését illeti, Deák szimpatizálni látszik Hannah Arendt meggyőződésével a gonosz banalitását illetően: az átlagember nem kérdőjelezi meg a világ éppen adott rendjét. Azt teszi, amit elvárnak tőle.

Mao külön-külön több embert irtottak is ki, mint Hitler. „... nem volt-e vajon a holokauszt egyedi esemény, melynek célja egy egész nép kiirtása volt, valami, amit sem Sztálin, sem Mao, sem Enver Pasha nem akartak?” (68.) Csak azt a kérdést veti fel, hogy vajon a zsidótlanítás programja nem egy drasztikus mozzanata-e a modern társadalmak azon törekvésének, hogy megszabaduljanak minden idegentől, mindenfajta kisebbségtől.

Hogy ez a törekvés jelen van a régi rendet felváltó, nemzetállami keretek között megszerveződő modern európai demokráciákban, az szembetűnő. Elég, ha arra utalok, miként váltak Kelet-Közép-Európa valaha izgalmasan sokszínű, „multikulturális” városai – gondoljunk például a Baltikum, Bukovina városaira vagy akár Pozsonyra, Pestre –¹⁵ mára már többnyire egynemzeti-ségű, egy kultúrájú unalmas városokká, vagy ha ma még nem is váltak azzá, az egyneműsödés tendenciáját, úgy tűnik, nem állítja meg már semmi sem. A folyamat magyarázata, ha egyáltalában megmagyarázható, igen komplex vizsgálódásokat igényelne. Deák egyetlen esszéje sem foglalkozik részletesebben a problémával, így magam sem kívánok idevágó fejtegetésekbe bocsátkozni. Deák Aharon Weiss nyomán idézi egy militáns németellenes ukrán csoport jelszavát: „Éljen egy nagyobb, független Ukrajna, zsidók, lengyelek és németek nélkül; a lengyelekkel a Szan folyón túlra, a németekkel Berlinbe, a zsidókkal meg az akasztófára.” (92. sk.) Van valami nagyon jellemző ebben a jelszóban. Ha persze nem is igazolja a tézist, miszerint a holokauszt

csupán az etnikai tisztogatás egy különösen kegyetlen mozzanata volt – ez is az olyan állítások közé tartozik, melyeket bizonyítani nem lehet –, jelez egy Kelet- és Közép-Európa legtöbb országában kétségtelenül létező beállítódást: legyen végre miénk az ország! Ami meg a lengyelek és a németek, illetve a zsidók közötti humanitárius szempontból nem jelentéktelen különbségtételt illeti, lehet a dolgot úgy is értelmezni, hogy a zsidókat kénytelenek vagyunk sajnós felakasztani, minthogy nincsen hová elküldeni őket. Nem hiszem azonban, hogy akár Ukrajnában is, ahol egészen közös erővel történt kiirtásukig nemigen lehetett beszélni a zsidók asszimilációjáról, erről lett volna szó. Közép-Európában, meggyőződésem szerint biztosan nem. Ha egyszer az etnikai egyneműsítés a cél, mit lehet akkor tenni? Asszimilálni a kisebbségeket, vagy ha nem hajlandók asszimilálódni, kitelepíteni őket. A zsidók többnyire – ahogy hosszú ideig más népcsoportok is – hajlamosak voltak az asszimilációra. S mintha velük – ellentétben másokkal – pontosan ez lett volna, mindmáig ez lenne a baj. Pontosabban: úgy asszimilálódnak, hogy megmaradnak zsidónak. És sokakban pontosan ezért keltenek félelmet. De időben most már ugyancsak eltávolodtam Hitler Európájától; igaz, ez is Deák szellemében történt. Itt-ott maga is megtette ezt kitűnő, s ha ebben az összefüggésben nem szentségtörés e szót használni, élvezetes könyvében.

Vajda Mihály

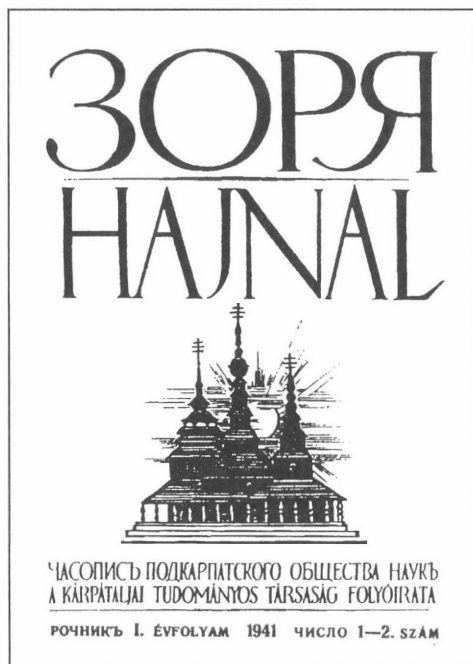
¹⁵ A kaunas-i gettóról szóló esszé („A Ghetto in Lithuania”), amely dióhéjban elmeséli Litvánia egész történelmét, nosztalgiával emlegeti Vilnát, Kownót és Memelt (Vilnius, Kaunas, Kłapeida), e valaha csodálatosan színes, kozmopolita városokat. „A színeknek és az izgalomnak mára vége, ahogyan a legtöbb egyéb kelet-európai helyen is.” (128.)

Egy hézagpótló bibliográfia

Káprály Mihály: *Kárpátaljai Tudományos Társaság*. Kiadványok: 1941–1944. Nyíregyháza, 2002. 170 oldal (orosz és ruszin nyelven, részben magyar fordításokkal)

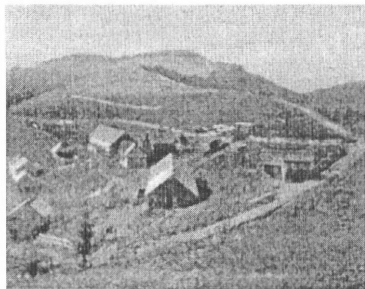
A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékének kiadásában megjelenő *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* című periodika kiemelten foglalkozik Kárpátalja történetével, kultúrájával, nyelvével. A sorozat 10. számaként jelent meg a Káprály Mihály által összeállított bibliográfia. A kötetet Udvari István szerkesztette és látta el előszóval. Ebben megjegyzi, hogy a mai napig nem jelent meg monografikus feldolgozás Kárpátalja történetének második magyar korszakáról.

Az első, majd a második bécsi döntés következtében Kárpátalja újra a magyar állam része lesz, kormányzói biztossal az élén. Az 1939 márciusa és 1944 októbere közötti időszakban több mint húsz újság és folyóirat jelenik meg három (magyar, orosz

ВЕЛИКИЙ СЕЛЬСКО-ГОСПОДАРСКИЙ
КАЛЕНДАРЬ
ПОДКАРПАТСКОГО ОБЩЕСТВА НАУКЪ
НА РОКЪ
1942.

ВЛОЖИВЪ:
Др. ИВАНЪ ГАРАЙДА

ЦЪНЪ: 1 П.

és ruszin) nyelven, igen jelentős az önálló kiadványok száma is.

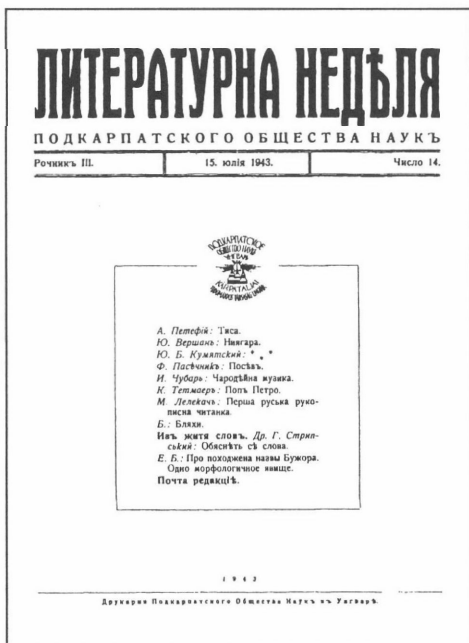
A tudományos és kulturális pezsgés egyik erjesztője a Kárpátaljai Tudományos Társaság (KTT), mely Ungvárott alakul meg 1941. január 26-án. Az alapító tagok között ott találjuk Hodinka Antal történetest, Ortutay Gyula néprajztudóst, Bonkáló Sándor, Kniezsa István és Melich János filológusokat (a kiváló tudósokat a szakciók neve alapján minősítettük – a megjegyzés Kocsis Mihály). A KTT létrejöttének egyik oka az, hogy a Kárpátalján akkor létező kulturális-közéleti mozgalmak közül a ruszofilnek és az ukranofilnek már a csehszlovák érában volt saját társasága, a ruszofil irányzatnak viszont nem. Ezért ez az új társaság munkájában bevallotta a helyi lakosság kulturális örökségére kívánt támaszkodni abból a célból, hogy hozzájáruljon a társadalom életének formálásához, a térség szociális, kulturális és műveltségi szintjének emeléséhez, a Kárpátalján élők

és a magyar állam közötti toleráns viszony kialakításához. Nem véletlen, hogy a KTT támogatói között olvashatjuk vitéz leveldi Kozma Miklósnak, Kárpátalja kormányzói biztosának nevét, aki az alakuló ülésen beszédet is mondott.

A társaság első elnöke Hodinka Antal, ügyvezető igazgatója pedig a később bebörtönzött Harajda János, Hodinka tanítványa lett. Káprály Mihály könyve Harajda János emléke előtt tiszteleg.

A KTT három folyóiratot (*Hajnal*, *Irodalmi Vasárnap*, *Ruszin Ifjúság*) adott ki, továbbá több könyvsorozatot, valamint sorozaton kívüli önálló kötetet jelentetett meg. Káprály bibliográfiája teljes, a társaság valamennyi kiadványát tartalmazza. A tételek (önálló könyvek és cikkek együttes) száma 1521.

Káprály műve nem csak bibliográfiai adatokból áll. A szerző röviden be is mutatja a megnevezett folyóiratokat, könyvsorozatot. Ezt követően találjuk meg a személynévmutatót és az írói álnevek jegyzékét, majd mellékletben olvashatjuk az egyes periodikák szerkesztőségi programnyilatkozatát. A könyvet magyar, ukrán és német nyelvű rezümé zárja.

A KTT folyóiratai közül a történészek érdeklődésére főként a többnyelvű *Hajnal* tarthat számot. A periodika négy könyvben jelent meg: 1941-ben (1–2. füzet) és 1943-ban (1–4. füzet) egy-egy szám, 1942-ben pedig kettő (külön az 1–2. és a 3–4. füzet). A szerzők között Hodinka Antal, Bonkáló Sándor, Sztripszky Hiador, Balczyk Emil és mások nevét olvashatjuk. Minden cikket három (!) nyelven írt rezümé követett. A folyóiratban közzétett tanulmányok, közlemények, recenziók száma megközelíti a százat. (A történészek számára jó hír, hogy a *Hajnal* történelmi témájú cikkeit 1995-ben újra kiadták: Csata György szerkesztette: ZORJA – HAJNAL. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944). Beregszász – Budapest, 1995.)

Káprály Mihály bibliográfiájának jelentőségét az adja, amit a szerző saját bevezetőjében is említ: a Kárpátaljai Terület 1939–1944 közötti gazdag periodikaállományát gyakorlatilag a mai napig nem kutatták (12.). A könyv rezüméjében újra megbizonyosodhatunk a *terra incognita* tényéről: „Sok

jeles szerző neve feledésbe merült, s e keretek között az írói álneveket sem sikerült minden esetben megfejteni” (163.). Ez a mű éppen a fehér foltok eltüntetéséhez szeretett volna hozzájárulni – folytatja szerzőnk. Ezt tisztességgel meg is tette – tehetné hozzá a recenzens. Káprály könyvének ott

a helye minden kutató asztalán, akit Kárpátalja történetének második világháború alatti időszaka foglalkoztat.

Kocsis Mihály

Számunk szerzői

Filippov Szergej	<i>történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest</i>
Gombos József	<i>politológus, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar, Szeged</i>
Halász Iván	<i>történész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Szlavisztika-Közép-Európa Intézet, Piliscsaba</i>
Jászay Tamás	<i>PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Szeged</i>
Kocsis Mihály	<i>szlavista, Szegedi Tudományegyetem, Szeged</i>
Majtényi György	<i>történész-levéltáros, Magyar Országos Levéltár, Budapest</i>
Miklós Péter	<i>egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Szeged</i>
Pap József	<i>történész, Eszterházy Károly Főiskola, Eger</i>
Riasanovsky, Nicholas	<i>történész, University of California, Berkeley, USA</i>
Sashalmi Endre	<i>történész, Pécsi Tudományegyetem, Pécs</i>
Sulyok Hedvig	<i>italianista, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar, Szeged</i>
Szabó Tünde	<i>irodalomtörténész, International House, Budapest</i>
Szili Sándor	<i>történész, MTA Történelmi Ruszisztikai Kutatócsoport, Budapest</i>
Vajda Mihály	<i>filozófus, Debreceni Egyetem, Debrecen</i>

A fordításokat BOGDANOV EDIT, JUHÁSZ BORBÁLA, ROSTÁS PÉTER, SZABÓ
TÜNDE ÉS VAJDA ZOLTÁN készítette

Szerkesztőségünkbe beérkezett könyvek és folyóiratok

- Demeter Zsófia, Gelencsér Ferenc: Örvendezz, királyi város! Székesfehérvár Anno ... 2., Székesfehérvár, 2002. 256.
- Demeter Zsófia: A pákozdi győzelem. Dunántúli védelmi hadművelet: 1848. szeptember 29–október 7. A Szent István Múzeum Közleményei. **B** sorozat 48. szám. Székesfehérvár, 1998. 128.
- Fekete Pál: Az utolsó szó jogán. Elsüllyedt világ – Békéscsaba, 1956. Püski Budapest, 2003.
- Fülöp Gyula: Alba Régia – Székesfehérvár – címerek – pecsétek. A Szent István Múzeum Közleményei. **B** sorozat 39. szám. Székesfehérvár. 1994.
- Gelencsér József, Kresz Mária, Lukács László: Vörösmarty-emlékek. A Szent István Múzeum Közleményei. **B** sorozat 41. szám. Székesfehérvár, é. n. 41.
- Lackovits Emőke, Lukács László, Varró Ágnes: Íme az én népem. A Szent István Múzeum Közleményei. **B** sorozat 40. szám. Székesfehérvár, 1995. 166.
- Lukács László: 1848–49 jeles napjai a néphagyományban. A Szent István Múzeum Közleményei. **A** sorozat 35. szám. Székesfehérvár, 1998. 76.
- Lukácsi László: A mezőföldi tanyák néprajza. A farmtanyák kialakulása és pusztulása a Mezőföldön a XIX–XX. században. A Szent István Múzeum Közleményei. **A** sorozat 32. szám. Székesfehérvár, 1998. 97.
- Sulyok Hedvig: Magyar–olasz és olasz–magyar szójegyzék Verancsics Faustus Dictionariuma alapján. Fasciculi Linguistici Series Lexicographica 2. Redigunt Szergej Tóth et László Vass, Szeged, 2001. 196.
- Korunk. Fórum, Kultúra, Tudomány. Főszerk.: Kántor Lajos. 2002–2003.
- Budapesti Negyed (főszerk.: Gerő András). X. évf. 1–2. szám, 2002, tavasz–nyár, Peremhelyzetek – Szociográfiák
- Belvedere (főszerk.: Kiss Gábor Ferenc). Páncélosok a Kárpátokban. XV. évfolyam. 1–2. szám.
- Documenta Historica. Az SZTE BTK Történész Diákkör kiadványai (a továbbiakban: DH):
- DH 55.: John F. Kennedy és Nyikita Sz. Hruscsov levelezése a kubai rakétaválság alatt. (Fordította és sajtó alá rendezte: Simon Ágnes, Simon Eszter), JATEPress, Szeged, 2002. 78.

CONTENTS

Essays

- FILIPPOV, SZERGEJ
A history of political thinking in Russia. Karamzin on ancient and modern Russia 5
- SZILI, SÁNDOR
The 'Eurasian' historical paradigm 33
- HALÁSZ, IVÁN
The 'White Idea' and the 'White Guard.' The birth of the Russian white guard movement, its ideology and organizations 54
- SASHALMI, ENDRE
En route to a new ideology of power. The elements of Moscow's conception of power and western influences in the 'copy books of friar Avraamy' (1696) 78

Sources

- FILIPPOV, SZERGEJ
A brief history of an undeservedly forgotten essay 94
- KARAMZIN, N. M.
Memoir on ancient and modern Russia. Translated by Szabó, Tünde. Notes by Filippov, Szergej 96

Theory and Method

- SZABÓ, TÜNDE
A model of the intelligent world. In Memoriam Yuri Lotman 113
- MAJTÉNYI, GYÖRGY
'Headiness' – the 'other' Germany 142
- LÜDTKE, ALF
Materialism, the lust for power and the charm of the surface – on the perspectives of 'Alltagsgeschichte.' Translated by Bogdanov, Edit and Rostás, Péter 149

Workshop

- RIASANOVSKY, NICHOLAS
Russia's place in Eurasia – A historical and historiographical sketch. Translated by Juhász, Borbála 159

Reviews

- Twentieth-century Romanian spirituality.
(*Ioanichie Bălan: A moldvai szerzetesek élete. Translated by Korányi Mária and Pikler Mihály. Budapest, Odigitria Kiadó – Osiris Kiadó, 2002. 144.*)
- MIKLÓS, PÉTER 168

History reassessed and re-written: The Finnish-Soviet 'winter war' (<i>Zimnyaja vojna 1939–1940. Knyiga pervaja: Polityicseskaja istorija. [otv. red.: Rzsesevszkij, O. A. – Vehviläinen, O.] Nauka, Moskva 1999. 381.</i>)	
GOMBOS, JÓZSEF	171
Scientia sexualis (<i>Kenneth James Dover: Görög homoszexualitás. Translated by Dupcsik Csaba. Budapest, Osiris, 2001. 282.</i>)	
JÁSZAY, TAMÁS	178
The Széchenyi oeuvre on CD. The complete works of Count István Széchenyi (<i>CD-ROM. Logod Bt. Budapest, 2001.</i>)	
PAP, JÓZSEF	188
An Italian monograph on Hungarian history (<i>Adriano Papo – Gizella Nemeth Papo: Storia e cultura dell'Ungheria. [Dalla preistoria del bacino carpatodanubiano all'Ungheria dei giorni nostri] Soveria Mannelli [Catanzaro], Rubbettino Editore, 2000. 545.</i>)	
SULYOK, HEDVIG	191
Hitler's Europe (<i>István Deák: Essays on Hitler's Europe. University of Nebraska Press, Lincoln/London, 2001.</i>)	
VAJDA, MIHÁLY	194
A long-needed bibliography (<i>Káprály Mihály: Kárpátaljai Tudományos Társaság. Kiadványok: 1941–1944. Nyíregyháza, 2002. 170.</i>)	
KOCSIS, MIHÁLY	200
<i>Authors</i>	203
<i>Books received</i>	204

MODERNKORI TÖRTÉNELEM DOKTORI PROGRAMJA

A modernkori doktori program az SZTE Történelem Doktori Iskola keretében működik, melynek vezetője dr. Kristó Gyula akadémikus. A program a XVI–XX. századi magyar és egyetemes történelmet öleli át. Vezetője: dr. Anderle Ádám, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár.

Keretében öt alprogram szerveződött:

- a) **XVI–XVIII. századi magyar történelem**
vezetője: Dr. Tóth Sándor kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens
- b) **XIX–XX. századi magyar történelem**
vezetője: Dr. Marjanucz László kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens
- c) **Európa és a Nyugat-Mediterráneum története**
vezetője: Dr. J. Nagy László, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár
- d) **Kelet-Európa és a Balkán története**
vezetője: Dr. Sajti Enikő, az MTA doktora, egyetemi tanár
- e) **Az ibér világ története**
vezetője: Dr. Anderle Ádám, az MTA doktora, egyetemi tanár

Mint az alprogramok is utalnak erre, a program nem vállalja fel, hogy az egyetemes történelem egészét illetően fogadjon doktoranduszokat. Döntően a programban részt vevő oktatók kutatási tapasztalatai és az alprogramok kutatási irányai határozzák meg felvételi feltételeinket.

Jelenleg 28 doktorandusz tanul és kutat programunkban, az új 2003/4-es tanévben 3 ösztöndíjas és 7 önköltséges hallgatót fogadtunk.

* * *

A HISPÁNIA KIADÓ (Szeged) történelmi tárgyú könyvei 2001–2002

A magyar-katalán kapcsolatok ezer éve. (szerk. Anderle Ádám). **Kutatási Közlemények**, III. k., MTA-SZTE Hispanisztika Kutatócsoport, p. 121

Brachfeld F. Olivér: Árpádházi Jolánta, Aragónia királynéja. 3. kiadás (Brachfeld Olivér műveinek bibliográfiájával), p. 108

Anderle Ádám: Spanyolország messzire van? p. 134

Tóth Ágnes: Angol-amerikaiak Felső-Kaliforniában a mexikói időszakban, 1821–1848. p. 207

Anderle Ádám: Latin-Amerikai utakon. p. 162

Kecskés Péter Pál: Honvédnapló a keleti frontról. 1942. július 26–október 19. (Sajtó alá rendezte Pihurik Judit). p. 109

A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből, 1848–1868. (Összeállította és szerkesztette Anderle Ádám). p. 258

A Marosy-iratok. Magyar királyi követség Madridban, 1948–1957. (Összeállította és szerkesztette Anderle Ádám). p. 215

A VÁROS ÉS TÁRSADALMA

„A honorációságért meg kell dolgozni.” Interjú Fallenbüchl Zoltánal

Fallenbüchl Zoltán: A nyugdíj – kegytől a jogig (1600–1790)

Marie-Madeleine de Cevins: A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban

Granasztói György: Nagyszombat, 1579–1711. A város területe, mint elbeszélés

Bácskai Vera: Bevándorlás és befogadás a dunántúli városokban a 19. század első felében

Tilcsik György: Szombathely kereskedelmi szerepe és jelentősége a reformkorban

Kaposi Zoltán: A tradicionalizmustól a modern gazdaságig. Kanizsai kereskedők és vállalkozásaik a feudalizmus utolsó korszakában 1690–1848

Sonkoly Gábor: Vásárok, vásárcörzetek és városok Erdélyben 1820-ban

François Walter: A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában

Beluszky Pál – Győri Róbert: „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”. Magyarország városhálózata a 20. század elején

Germuska Pál: Ipari város, új város, szocialista város

*A Korall 11–12. száma megrendelhető a szerkesztőség e-mail címén: korall@mailbox.hu,
vagy a kiadóhivatalnál: Korall Szerkesztőség – Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó
1145 Budapest, Amerikai út 11.*

KORALL Társadalomtörténeti Folyóiratról bővebb információt találhat honlapunkon:

www.korall.org

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 1200 Ft+postaköltség.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 300 Ft+postaköltség, könyvesboltban 400 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt,

II. ker., Margit utca 1-3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.;

Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft.,

Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca;

ELTE BTK könyvtár, Piarista köz 1.;

Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,

Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

JGYF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.;

Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;

Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: JPTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.

Szombathely: Berzsényi Dániel, Tanárképző Főiskola jegyzetboltja

Károli Gáspár tér

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/544-062 (8-12 óráig)

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Benkes Réka

Szerkesztőségi titkár: Tóth Klára

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: E-press Nyomda Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 400,- Ft

Előfizetőknek: 300,- Ft

„A 19. század elejére az író már teljes mértékben meg volt győződve arról, hogy a törvényeknek és kormányzati formáknak nem kell matematikai pontossággal megfelelniük az ész elvont előírásainak, hanem arra van szükség, hogy az adott nemzet műveltségi és erkölcsi szintjének feleljenek meg, amiket viszont az adott nép történelmi fejlődésének a sajátosságai határoznak meg. Másként szólva Karamzin, politikai gondolkodóként már felfedezte magának, sőt pontosan megértette a társadalmi képződmények stabilitását biztosító nemzeti hagyományok fontosságát. Ezt a felismerést – amint azt ő maga is belátta – a francia forradalomnak köszönhetette.”

Filippov Szergej tanulmányát számunk 5–33. oldalán olvashatják.